334
Б83

С. В. БОРОДАЄВСЬКИЙ
...ОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ЧСР, НАДЗВИЧ. ПРОФ. УКР. УНІВЕРСИТЕТУ
В ПРАЗІ, ДІЙСНИЙ ЧЛЕН УКР. ІНСТИТУТУ ГРОМАДОЗНАВСТВА В ЧСР.

BIBLIOTHÈQUE
UKRAINIENNE
SIMON
PETLURA

ІСТОРІЯ КООПЕРАЦІЇ

НБУ

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ФОНД
ПРАГА

НІБУ

334
Б 83

С. В. БОРОДАЄВСЬКИЙ

ПРОФЕСОР УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ЧСР

ІСТОРІЯ КООПЕРАЦІЇ

НІБУ

1655

-2018-

BIBLIOTHÈQUE UKRAINIENNE SIMON PETLURA A PARIS

Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

ЗВІР

ПРАГА

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ФОНД

1925

Присвячую цю працю моєму
коханому синові
Василеві Сергійовичу
Бородаєвському

НБУ

Попереднє слово.

Майже 3 роки назад я передав Паризькому відділові Дніпросоюзу мою працю: «Історія кооперативного руху в ріжних країнах» — для друку українською мовою. Наколи-б вона вийшла своєчасно, це була-б, поруч з де-якими однорідними*) працями Valleroux (1884), Dr. Crüger (1892) й Fay (1908) — найновіща по історії кооперативного руху праця в кооперативній літературі. На жаль, з незалежних від мене причин її й до сьогодня ще не видано.

В 1922 році вийшла на німецькій мові добра праця В. Кулеманна — Die Genossenschaftsbewegung, де подані відомості по історії кооперативного руху в відношенні 20 держав, і яка до нині була найповнішою працею в цій царині.

Порівнюючи з рукописом, який був переданий для друку Дніпросоюзові в 1921 році, ця книжка складає собою майже нову працю: вона не тільки викладається по иншій системі, але й доповнена деякими відділами та найновішими даними. Між иншим—в цій книжці історія кооперації викладається в обсязі по-над 40 країн усесвіту, тоб-то, майже всіх країн, де кооперація знайшла до цього часу якесь примінення.

Ця праця перш за все, звичайно, мала на увазі дати студентам Економично-Кооперативного відділу Української Господарської Академії в Чехословаччині, а також студентам инших високих шкіл докладний підручник по історії кооперації; але одночасно вона може бути корисною для всіх, хто цікавиться кооперацією теоретично, чи практично; хто хотів би простудіювати суть ріжних кооперативних організацій в ріжних країнах і поступовий хід їх розвитку.

Джерела, якими я користувався, складаючи цю працю, перераховані в кінці книги, а инколи я їх приводив у тексті. Крім того, я скористався доброзичливістю ріжних інституцій та кооперативних діячів, персонально мені знайомих, до яких я звертався, складаючи

*) Гл. Джерела.

цю книгу, за справками й матеріялами по ріжних питаннях кооперації.

Всім тим, хто відізвався на мої запитання, складаю мою правдиву подяку, а зокрема слідуючим особам: Генрихові В о л ь ф о в і — бувшому голові, та М е ю — сучасному секретареві Міжнародного Кооперативного Союзу; Гансові К р ю г е р о в і — анвальтові Німецького Кооперативного Союзу, Генрихові М і л л е р о в і — членові Правління Гамбургського Союзу споживчих т-в; Г е н е с о в і —голові Імперського Союзу сільсько-господарських т-в; Д ю ф у р м а н т е л е в і — голові Федеративного Центру народнього кредиту у Франції; К а р о н о в і — голові Союзу сільських кас у Франції; С е р в і — голові Бельгійського Кооперативного Бюра, і інституціям: Великобританському Кооперативному Союзові; Національній Федерації Французьких споживчих т-в; Італійській Кооперативній Лізі; Американській Кооперативній Лізі; Англійському Союзові споживчих т-в; Союзові продукційних т-в у Франції; Англійському Організаційному Хліборобському т-ву; Чеській Єдноті хліборобських кооперативів; книгозбірням та їх персональному складові: в Парижі — Соціяльного Музею; Національній; Центрального Союзу сільсько-господарських синдикатів і Русько-французької Палати; в Берліні — Загального Німецького Кооперативного Союзу і в Подєбрадах — Української Господарської Академії та Т-ва для росповсюдження кооперативного знання, а також голові цього т-ва Доцентові Академії Б. М. Мартосові.

Я зміг закінчити цю працю порівнюючи в короткий термін лише завдяки допомозі, що до самої техніки виготовлення книги до друку, моєї улюбленої дружини — О л е к с а н д р и А н т о н о в н и, якій я за це глибоко вдячний, а також студентів Академії п. п. М. Х р а п к а та М. М а л а ш к а, яким також вважаю за обов'язок висловити свою подяку.

Присвячую цю працю моєму коханому синові Василеві Сергійовичу Бородаєвському.

Автор.

ГЛАВА І. ГОЛОВНІ ПИТАННЯ.

І. Поняття про кооперацію.

1. Істота кооперації.

Студіювання історії якого-небудь економичного явища має особливе значіння для тих, хто бажає з'ясувати собі істоту цього явища, прослідити поступовий хід його розвитку та зрозуміти всебічно це явище в його сучасному стані.

Але перше ніж перейти до викладів з історії кооперації, необхідно докладно встановити поняття того економичного явища, яке ми будемо досліджувати в історичній перспективі; треба докладно сказати, що ми розуміємо під кооперацією, який круг явищ ми залучаємо до цього поняття.

Почнемо з дефініції. Слово «кооперація» виникло в англійській мові й означає співробітництво. Але це останнє поняття дуже широке: є просте співробітництво і є співробітництво складне. Під першим розуміємо об'єднання кількох осіб для виконання спільно якоїсь праці, що є не по силі для однієї людини. Під складним співробітництвом розуміємо ту сукупність принципів, яка присвоєна економичним життям цівілізованих країн і яка носить назву «росподіл праці». При росподілі праці кожну галузь економичної діяльности виконують фаховці, що виробляють певні продукти, взамін яких вони одержують потрібні їм предмети иншої категорії, що виробляють инші фахівці.

Кооперація уявляє з себе третю форму співробітництва в економичному життю, а саме — таку форму його, яка шляхом об'єднання окремих осіб стремить поліпшити умови існування населення та ступнево усунути негативні явища сучасного економичного ладу.

2. Негативні сторони капіталістичного ладу.

Істота сучасних соціяльно-економичних завдань зводиться до відшукання таких способів будування економичного життя, при яких маси населення досягли-б найпозитивнійших наслідків.

Процес економичного життя можна поділити на чотири відділи: 1) виробництво, 2) росподіл, 3) споживання й 4) обмін. Завдання кожного з них ясні.

Перший відділ ставить своїм завданням продукцію нових вартостей; вивчення умов праці та міри до їх поліпшення, а також можливе побільшення тих благ, які можуть забезпечити населенню більш приємні умови життя.

Другий відділ містить у собі питання розміщення існуючух багатств між ріжними колами населення з тим, щоб утворити в цьоми відношенню таке становище, яке найліпше відповідало би принціпам справедливости взагалі, і одночасно утворити найбільш приємні умови існування для населення у цілому.

Третій відділ — споживання — має своїм завданням дослідження потреб населення в тих чи инших благах і способи як можливо повного задовольнення його потреб що до їжи, помешкання, одягу і пристосування до благ інтелектуального укладу.

Нарешті — для всіх зазначених відділів найголовніше значіння має четвертий відділ, а саме — обмін, як сукупність способів переміщення ріжних вартостей від тих, хто ними володіє, до тих, хто має в них потребу.

Всі ці відділи можуть бути з'організовані трьома шляхами: 1) державно-суспільним, 2) приватно-капіталістичним і 3) кооперативним.

В сучасний момент майже скрізь панує лад капіталістичний. Його істота полягає в тому, що капіталіст-підприємець, витрачаючи свою силу, знання й талант для тієї чи иншої господарської мети, має на увазі головним чином одержати із свого підприємства що найбільше прибутків. Відділя — визиск, експлоатація капіталом робітників та споживачів. Визиск робітників переводиться в той спосіб, що праця робітника не цілком оплачується в капіталістичному підприємстві. Отже, частину того, що виробляє робітник, підприємець-капіталіст кладе собі в кишеню. Така експлоатація викликає незадоволення серед робітництва; і, вишукуючи засобів лішого розрішення питання про зарібну платню, робітники приходять до утворення продукційних кооперативів, де всі наслідки праці дістаються їм самим, де вони суть і власники й робітники.

Однією з умов сучасного капіталістичного ладу є маса посередників, що стоять між виробником та споживачем. Це зле відбивається й на сільських господарях, бо посередники не дають їм змоги одержати повну ціну за продукти своєї праці; від цього терплять і споживачі, бо велика кількість дрібних торговців, з яких кожний мусить щось заробити, примушують їх переплачувати за продукти чи задовольнятися продуктами гіршої якости, а то й просто фальсифікатами. З цих причин селяне-хлібороби об'єднуються з метою спільних закупок та збуту в сільсько-господарські кооперативи, а споживачі утворюють споживчі кооперативи. Ті-ж приблизно тяжкі умови капіталістичного ладу примушують приватних, незаможних осіб утворювати будівельну кооперацію для забезпечення своїм членам помешкань, страхову — для того, щоб гарантувати членів від втрат — від пожежі, граду, та инш.

Отже кооперація є одним із способів, що дають можливість поліпшити існування незаможних кол населення, одна із реальних спроб задовольняючого розрішення найскладніших завдань сучасного економичного ладу.

3. Ріжниця кооперативних об'єднань від капіталістичних та инших.

Кооперація є економічне об'єднання приватних осіб. Але є також об'єднання й капіталістів з господарською метою. В чому-ж тоді ріжниця таких капіталістичних об'єднань від кооперативних? Між об'єднаннями капіталістичного характеру можемо нагадати а) товариство повне (чи торговий дім), б) товариство на вірі (чи командітне товариство), в) акційне товариство та инш.

Товариство повне має де-які спільні риси з кооперацією; воно має економичну господарську ціль; всі учасники його мають рівні права в адміністрації підприємства; на всіх учасників лягає рівна, навіть необмежена відповідальність по обов'язках товариства. Але ріжниця такого товариства від кооператива полягає в слідуючому:

1) Товариство це переривае своє існування з виступом з його складу кого-небудь із учасників, тоді як кооператив існує незалежно від змін в складі його членів, і 2) товариство повне стремить головним чином до побірання найбільших прибутків за рахунок тих елементів, які воно експлоатує; кооперація-ж не стремить до одержання значних прибутків.

Товариства на вірі також мають спільні риси з кооперацією, але відріжнення їх від кооперативних ще значніше, ніж то ми бачили в попередньому випадкові. Крім тих ріжниць, які ми бачили при порівнянні з кооперативами товариств повних, вони відріжняються від кооперативів ще ось чим: конструкція товариства на вірі така, що частина його учасників є повними товаришами та господарями справи, що заправляють нею, а друга частина, так звані «вкладчики», не мають жадного права на адміністрацію в т-ві і можуть одержувати лише той чи инший відсоток на свій капітал. Що-ж до кооперації, то тут всі члени мають рівні права приймати участь в загальних зборах та керувати кооперативом.

Акційне товариство також утворюється для господарських цілей. Його члени відповідальні по справах товариства в розмірі своїх акцій. Виступ із товариства вільний. Зміна в складі учасників не припиняє його існування. Це все риси спільні з кооперацією. Але між ними є і значна ріжниця, а саме: 1) вступ в акційне т-во не завше вільний; 2) в акційному т-ві кожний учасник має на загальних зборах не один голос, як то ми бачимо в кооперації, а тим більшу кількість голосів, чим більшою кількістю акцій він володіє. Між тим кооперація такої ріжниці в правах членів не допускає. Вона є об'єднання персон, тоді як акційне т-во є об'єднання

капіталів. Нарешті, 3) в акційному т-ві, як і в инших капіталістичних об'єднаннях, ми бачимо стремління до одержання як найбільших прибутків з підприємства, що є не до приняття в кооперації.

Є також ріжниця між кооперацією та товариствами взаємности. В цих т-вах є і господарська ціль, і взаємна відповідальність учасників, і воля вступу і виступу. Вони не прагнуть також до одержання як найбільших прибутків. Але вони надають перевагу капіталістичному принципові перед персональним. Напр., в т-вах взаємного кредиту кожен член звичайно має кредит в десять раз більший проти суми свого паю. Иншими словами, заможніщі члени мають привілею за те, що вони вложили в діло значніші капітали.

Кооперація не встановляє кредитоздібности членів в залежності від величини їх паїв, а від того, що даний член являє собою, як персона, як робітник. Крім того, в товариствах взаємности члени користуються на загальних зборах нерівною кількістю голосів. Члени з більшою кількістю паїв мають і більшу кількість голосів. Це є виключеним в кооперації, де кожний член має на загальних зборах тільки один голос. Нерідко також ці товариства платять дуже великий відсоток на паї своїх членів, що не може мати місця в кооперації.

Де-хто відносить п р о ф е с і й н і с о ю з и до кооперації. Це зовсім не відповідає істотності. Професійний союз є об'єднання робітників певного фаху для захисту прав членів союза в їх відносинах до капіталіста. Треба признати, що професійні союзи мають де-які спільні риси з кооперацією, напр.: воля вступу та виступу, рівність прав на загальних зборах, господарська ціль та стремління до поліпшення загальних умов праці членів. І все-ж таки професійні союзи не кооперація. Методи, якими цей союз досягає своєї мети, зовсім инші, ніж ті, якими оперує кооперація. Кооперація поліпшує умови життя своїх членів шляхом економичної діяльности, а професійний союз — шляхом законодавчої праці, шляхом пропаганди в парламенті та суспільних колах, нарешті шляхом штрайків. Професійний союз є класовою організацією робітників, інтереси яких вона готова підпірати системою примусу. Кооперація є позакласове об'єднання, яке стремить до поліпшення матеріяльного стану своїх членів, але виключно шляхом торгово промислової діяльности. Коротко кажучи, кооперація веде боротьбу, організуючи та збагачуючи економичне життя; професійний союз стремить осягти своїх цілей у фінальній фазі своєї боротьби навіть шляхом застопорення нормального життя, зменшення виробництва та тимчасового припинення праці.

Лишається порівняти кооперацію з к о м у н о ю — (по рос. — о б щ и н а, по украін. — громада). Громада — теж не кооператив; її члени належать до неї вже фактом свого народження. Тоб-то, це — організація примусова. Громада взагалі є об'єднання не стільки економичного, скільки державно-адміністративного характеру, тоді як кооперація є організацією економичного характеру.

4. Поняття «кооперація» та її значіння в економичному житті.

Таким чином, відріжняючись від об'єднань инших категорій, кооперація являє собою об'єднання неозначеного ч и с л а членів, які утворюють т во для означеної господарської мети, що здійснюється ними на принціпах: а) вільного вступу та виходу, б) рівности прав кожного члена в управлінні справами кооперації, в) внесення в діло своєї праці чи капіталу, г) взаємної відповідальности членів що до зобов'язань кооперативу, д) відсутности стремління до одержання значних прибутків шляхом експлоатації населення.

Інакше кажучи, у вузькому значінню слова — кооперація є об'єднання осіб (а не капіталів), які мають на увазі поліпшення свого економичного становища шляхом переведення в життя зазначених вище принціпів.

В широкому ж значінню слова кооперація є наука, предметом якої є висліджування умов, при яких виникають, існують і розвиваються економичні об'єднання споживачів та продуцентів, які грунтують свою діяльність на зазначених вище принціпах, переведення яких в життя може замінити сучасний капіталістичний лад більш досконалим економичним порядком. Таким чином, одну з істотних прикмет науки — п р е д м е т — відносно кооперації ми маємо на лице; теж саме слід сказати і відносно другої прикмети кожної науки, а саме — м е т о д у. Відносно останнього слід зауважити, що кооперації спорідненні обидва головні методи вивчення. Пристосування до кооперації так званого статистичного методу, методу догляду, методу великих чисел — не виклика ніякого сумніву; але кооперація може користуватися і другим методом — методом спробунків. Останній метод має примінення в кооперації у меншій мірі, натурально, ніж ми вживаємо його в лабораторії при висліджуванні явищ хемичного порядку; але він в повній мірі можливий і находив тут примінення; між иншим — такий спробунок був зроблений в широких розмірах Робертом Оуеном, що до організації ним землеробчих общин; французьким урядом у 1848 році при утворенні продукційних кооперативів і т. инше. При допомозі обох цих методів уявляється можливість зробити певні виводи відносно умов успішного розвитку кооперації і навіть встановити у цих відношеннях де-які сталі закони. В цьому міститься завдання історії кооперації.

Слід сказати, що не всі розуміють кооперацію так широко. Відсіля залежать також і ріжні розуміння ріжними дослідниками питання значіння кооперації. Всі визнають безумовно, що кооперація є одним із способів поліпшення матеріяльного становища робітничих кол населення, але не всі вірять в те, що вона зможе за де-який час знищити капіталістичний лад.

Відомий діяч в кооперації Ш у л ь ц е-Д е л і ч бачить в кооперації спосіб захисту індивідуальности від панування індустрії. На його думку — вона є найреальніщою можливістю запобігати

усуненню дуже важного для нормального існування держави середньої класи населення, який перебуває між капіталом та пролетаріятом, як між молотом та ковадлом. Визначний базельський кооператор Др. М і л л е р вважає кооперацію новою категорією економичного підприємства, яка мусить змінити капіталістичний лад. Близько до цієї точки погляду стоїть палкий партизан кооперації у Франції Ш а р л ь Ж и д, який трактує кооперацію, як правдивий спосіб соціяльного перетвору, як спосіб заміни панування конкуренції пануванням солідарности; як єдину можливість перемістити вісь коловороту економичного всесвіту, щоби досягти того, щоб він крутився навколо споживача, замісць того, щоб як зараз, він крутився навколо продуцента. Логичний розвиток того значіння, яке приписують кооперації, приводить де-яких кооператорів (між иншим французького кооператора Пуассона) до переконання, що фінальним фазисом розвитку та зросту кооперації буде встановлення в цілому всесвіті загальної кооперативної республіки.

Ми бачимо у кооперації один з найдужчих способів внести принціп справедливости в сучасні економичні відношення; допомогти заміні капіталістичного ладу — кооперативним, якому будуть невідомі негативні боки капіталістичного ладу. Таким чином, як розуміти кооперацію у такому широкому значінню слова, то вивчення історії кооперації уявляє з себе величезний інтерес і дає можливість встановити ті принціпи, ті наслідки, ті заключення, які є виводами з минулого кооперативного життя і які будуть показувати певний шлях за для дальшого її розвитку в майбутньому. Студіювання історії кооперації дає докладний матеріял про умови зарядження кооперації, про її перші кроки, про елементи, які допомагали її зросту, або шкодили її розвиткові. Історія кооперації дає навчаючі приклади позитивних з боку кооперативних установ розпочинань; вона подає також дані про ріжні помилки з боку инших установ.

І ці помилки, і ці вдалі кроки будуть особливо повчаючими для тих працівників кооперації, що тільки вступили на шлях практичної кооперативної діяльности. Ці помилки й успіхи можуть допомогти одним кооператорам уникнути тих помилок, другим — поширити свій світогляд; вони можуть дати новий імпульс для розвитку кооперативної праці, спричинитися до того, що кооперація опанує инші галузі економичного життя, що до цієї пори були для неї неприступними.

II. Кооперація — соціялізм — комунізм.

1. Кооперація й соціялізм.

Не слід змішувати кооперацію з соціялізмом. Соціялізм є стремління до такого стану цівілізації, при якому всі люде при нетяжкій праці будуть мати можливість користуватися всіма здобутками життя. Щоб соціялізм запанував в сучасному суспільному житті,

на думку партизанів соціялізма, треба, щоб режим індивідуалістичний, режим необмеженої конкуренції, режим експлоатації труда капіталом був усунений. Землі, будинки, фабрики, машини — мусять бути власністю держави; теж саме й відносно всіх великих закладів: залізниць, портів і т. ин. Капіталіст, яко представник тієї системи виробництва, при якій недоплачена праця робітника поступала в роспорядження власника підприємства, мусить бути скасованим. З цього ясно, що зреалізування ідей соціялізма можливе лише при відсутности в сучасному житті рівнобіжного існування з соціялістичними організаціями капіталістичних підприємств.

Таким чином, ми можемо констатувати де-яку спорідненість кооперації з соціялізмом. Перш за все кооперація, безперечно, є явище, що виникло, як і соціялізм, з незадоволення умовами сучасного капіталістичного ладу. Кооперація вважає за зло експлоатацію праці капіталом, а тому вона ставить вище такий спосіб виробництва, при якому знаряддя продукції належать не до окремих осіб, а до їх об'єднань, тоб-то кооперативів. Кооперація, як і соціялізм, веде до зменшення числа посередників, бо вона зближує виробника з споживачем. Кооперація, як і соціялізм, працює в умовах грошевого обороту. Кооперація, як і соціялізм, є ворогом крайнього індивідуалізма, і, хоч вона і вважає права людини вищими за права масткові, релігійні та національні, з ній все-ж окрема особа підлягає пануванню колектива; вона вимагає від своїх членів виконання постанов більшости членів загальних зборів. Подібна кооперація до соціялізму ще й тим, що обидва ці явища досягли за останні часи значного розвитку. Ще 60 років назад число соціялістичних організацій та їх членів було зовсім незначним. Число кооперативів також не перевищувало навіть 1000. Причини цього полягали в тому, що скрізь уряди ставилися негативно до розповсюдження соц ялістичних і кооперативних ідей.

Але в міру того, як державна влада примушена була відмовитися від такої заборонної політики, соціялісти почали залучати ідейних робітників.

Доказом цього можуть служити дані про збільшення числа організованих робітників по всіх країнах:

Держави	1910	1920
В.-Британія	2.106.000	8.024.000
Німеччина	2.246.000	13.000.000
Італія	387.009	3.100.000
Росія та Вкраїна	130.000	5.220.000
Пів. Амер. Спл. Штати	1.587.000	5.179.000
Франція	957.000	2.500.000
Чехословаччина	—	2.000.000
Інші країни	1.250.000	5.000.000*)
Разом	10.115.000	53.000.000

*) приблизно.

Отже, число організованих робітників, що в 1910 році виносило 10.000.000 чоловіка, збільшилося в році 1920-ому більше як у 5 разів. Цей зріст організованих робітників є одночасно і зростом соціялізму, бо велика більшість організованих робітників є в той же час і соціялістами. Напр., у Німеччині ще до великої війни між організованим робітництвом було 80% соціялістів; тепер їх ще більше. Те ж приблизно бачимо і в инших країнах.

Значний розвиток соціялізму підтверджується ще тим, що соціялісти набірають все більшої сили в парламентах ріжних держав. По даних останніх виборів за 1917—1922 рік на 2839 депутатів в країнах: Бельгії, В. Британії, Німеччині, Італії, Франції, Швайцарії та Швеції приходилося 757 депутатів соціялістів, що виносять 25% загальної кількости депутатів. При цьому найменше число депутатів соціялістів було у Франції (11%), а найбільше в Німеччині (41,5%). Це все доказує швидкий зріст соціялізму та велику кількість партизанів цієї доктрини.

Що-до кооперації, то тут ми також мусимо зконстатувати великий зріст існуючих кооперативів та осіб, що так чи инакше мають до них якесь відношення. Ще 60 літ назад у всьому світі не було і 2000 кооперативів та не більше як 500.000 членів в них. За цей час число кооперативів значно побільшало, і особливо зросло число членів в кооперативах. Так, як лічити 15 головних країн (Бельгію, В.-Британію, Німеччину, Голандію, Данію, Італію, Норвегію, Польщу, Сербію, Францію, Чехословаччину, Пів. Амер. Спол. Штати, Японію, Росію та Україну), то в них можна зазначити кількість існуючих кооперативів (натурально що-до Росії та України — до большевицької революції 1917 р.) приблизно в 350.000 з не менше як 40 мільонами членів. Як же вважати що кожний член кооперативу давав можливість користуватися своїм кооперативом ще й своїй родині, то можна зазначити, що біля 150.000.000 людей беруть близьку участь в кооперації. Таким чином, подібність між кооперацією і соціялізмом полягає не тільки в тому, що вони мають спільні джерела та споріднені цілі, але також і в тому, що обидві ці течії людської думки швидко завоювали собі велике число прихильників.

2. Кооперація й комунізм.

Комунізм є крайньою течією соціялізму. Він потрібує зосередження виробництва в руках держави. Сучасна промисловість, на думку комуністів, це — виробництво без плану, без системи, без знання того, що потрібно, і тому ми є присутніми при промисловому хаосі. Цей хаос треба усунути. Перш усього треба усунути конкуренцію. Для цього все виробництво мусить бути націоналізованим, мусить перейти до центральної державної влади. Користуючись даними статистики, яка мусить бути душею діла, влада буде знати існуючі резерви ріжних предметів і те, що треба населенню, що

потрібно виробляти. Комунізм зовсім знищує індивідуальність; єдиний обов'язок особи — виконання тієї чи иншої праці. Кожний мусить працювати, щоб мати право на життя. Тільки ті, що не можуть працювати, (убогі, хворі, діти і т. и.) утримуються на кошти держави. Комунізм проголошує принціп: «кожному — відповідно його потребам»; «кожному — своє». Комунізм не визнає грошей; замість їх він визначає вартість вироблених предметів пересічно-необхідним часом, необхідним для їх виробництва. Комунізм не визнає ні прибутків, ні відсотків, ні кредита, ні посесій, ні біржі, ні нанятої праці. Комунізм прямує відібрати все від капіталістів і передати це робітничій класі. І для досягнення цього він йде шляхом примусу, оголошуючи силу певним способом для знищення капіталістичного ладу. Комунізм намагається з'організувати життя громадянства на тому головному принціпі, що індивідуум приносить себе в жертву колективу, об'єднанню громадян в державі.

Спільні риси між комунізмом та кооперацією такі: а) і комунізм і кооперація визнають хиби існуючого господарського ладу з масою посередників і матеріяльними нерівностями серед населення і б) і комунізм, і кооперація стремлять створити ліпші умови існування населення. Це і все.

3. Ріжниця між кооперацією та соціялізмом і комунізмом.

Соціялізм полишає для індивідуальности дуже обмежене поле діяльности. Кооперація ж дає своїм членам значні межі свободи для індивідуальних роспочинань.

Соціялізм не визнає приватної власности на знаряддя продукції. Кооперація визнає приватну власність на такі знаряддя і лише стремить до помягчення негативних наслідків, що з цього виникають. Соціялізм та комунізм не припускають існування побіч з собою капіталізма. Кооперація живе рядком з ним; вона черпає свої сили з негативних боків капіталістичного ладу і своєю діяльністю допомагає зміні методів та значному зменшенню його негативних елементів.

Ще більша ріжниця між кооперацією та комунізмом. Комунізм не визнає грошей, виключає прибутки, не допускає найманої праці і посесій. Кооперація-ж працює в умовах грошевого господарства. Вона припускає прибутки (лише не надмірні); вона мириться з найманою працею й посесіями, вживаючи всіх заходів до нівелювання їх негативних боків. Комунізм оперує системою примусу, в той час як кооперація ставить вище свободу самовизначення. Комунізм існує своєю силою; кооперація міцна силою переконання. Комунізм — це примусовий союз; кооперація — це вільне об'єднання, що стійко оберігає свою незалежність від органів влади. Далі — в протилежність кількості членів у кооперації число комуністів в усіх країнах є дуже незначне. У Польщі — в парламенті всього 22 комуністи на 444 депутати. В Італії — 13 на 528 депутатів; у В.-Британії — 1 на 615 депутатів. В Росії при 110 мілійонах населення в році 1921 було всього 250.000 комуністів (0,2%), а на

Україні при 45 мілійонах населення — 150.000 комуністів (0,3%).

Нарешті соціялізм і комунізм — вороги релігійних питань; вони прихильники атеїзму і оголошують релігії жорстоку війну, бо вона з її проповіддю терпіння на землі і обіцянкою радостей на тому світі гальмує розпалювання в колах пролетаріяту непримиреної ненависти до заможніх клас та стремління пролетаріяту скинути владу капіталістів.

4. Відношення соціялістів до кооперації.

Не всі соціялісти і не завше ставилися до кооперації прихильно. Доводи соціялістів проти кооперації такі: споживча кооперація не в силі допомогти робітництву заволодіти усіма знаряддями продукції, бо вартість їх лічиться міліярдами, навіть сотнями міліярдів франків, тоді як обороти споживчої кооперації не перевищують сотень мілійонів річно, та й то в країнах, де ця галузь кооперації широко розвинена. Потім, конкуруючи з дрібними торгівцями, кооперація примушує їх кидати свою професію і тим збільшувати ряди пролетаріяту. Нарешті споживчі кооперативи дають нікчемні наслідки; вони заощаджують робітникові в найліпшому випадку 12% його зарібної платні. Але й цим робітники не мають змоги користуватися, бо силою «залізного» закона зарібної платні поліпшення, яке споживча кооперація вносить в умови матеріяльного життя робітництва, неминуче веде до зниження зарібної платні.

Що-до продукційної кооперації, то багато соціялістів ставиться до неї також негативно, бо, створюючи з робітника власника закладу, вона, на випадок активної діяльности, перетворює робітників в дрібних буржуа. А це веде до того, що такі робітники перестають підтримувати класовий робітничий рух та соціялістів в їх боротьбі з капіталом, а через те знесилюють позиції соціялізма. Ще частіше продукційні кооперативи працюють невдало, і переважна їх більшість дуже швидко ліквідується, не будучи в стані витримати конкуренцію з фабриками. В таких випадках, тоб-то при невдалій діяльності продукційного кооператива, об'єднання робітників в цю організацію є також небажаним, бо витрачаючи багато енергії, такі співробітники кооператива не приносять користи ні робітничому рухові, ні навіть самим собі.

Але всі ці аргументи зовсім не переконуючі: 1) висока вартість засобів продукції уповільнює тільки темп заволодіння ними робітничою класою за допомогою споживчих товариств, а не виключає цього в майбутньому; 2) дрібні крамарі, кидаючи свою працю через конкуренцію споживчих товариств, можуть безперечно побільшувати ряди пролетаріяту; але боятися цього чи не визначає — визнавати, що дрібні крамарі, яке-б велике число їх не було, і як би малопродукційною не була їхня праця, повинні зоставатися в своєму стані посередників, експлоататорів, ворогів населення, аби тільки не збільшувати рядів пролетаріяту. 3) Нарешті, твердження, що спо-

живчі т-ва, роблячи дешевшим життя, допомагають цим пониженню зарібної платні, суперечить фактам дійсности. В Англії, напр., розвиток споживчих т-в досяг великих розмірів. По останніх даних тут нараховується до 4.000.000 членів в 1.350 споживчих т-вах. Протягом 1918 року ці т-ва продали майже на 4 міліярди франків товарів, в той час як в Німеччині такими-ж т-вами було продано лише на 1,5 міліярди франків, а в Франції — тільки на 700.000. Поруч з таким значним розвитком споживчої кооперації в Англії і зарібна платня там і життьовий стандарт робітника стоять також на значній висоті, маючи тенденцію до підвищення, як що не рахувати випадкових запинок, що можна пояснити своєрідними особливостями момента. 4) Нарешті, продукційні кооперативи дійсно не легко витримують конкуренцію з фабричною промисловістю, особливо, коли такі кооперативи працюють на широкий ринок. Але коли кооперативна продукція спирається на масу об'єднаних споживачів, коли ці споживачі є постійними клієнтами продукційних т-в, тоді ці останні можуть бути серйозними конкурентами фабрики чи завода.

5. Соціялістичні конгреси і кооперація.

Як-би то не було, соціялісти ставляться до кооперації швидче негативно, ніж позитивно. Правда, це не є загальне правило: багато видатних представників соціялізма є щирими прибічниками кооперації; але в масі соціялістів спостерігається незадоволення кооперацією, часом навіть неприязне до неї відношення. Цьому ані трохи не протирічить факт, що де-які соціялістичні конгреси висловлювалися в прихильному для кооперації дусі, тим більше, що в цих прихильних для кооперації резолюціях переважне значіння мало не щире визнання соціялістами корисности кооперації, а бажання, користуючись нею, як засобом, допомагати дальнішим успіхам соціялізма; справедливість сказаного випливає із короткого перечня тих постанов, що в відношенні до кооперації приймали ріжні соціялістичні конгреси. Так, соціялістичний конгрес інтернаціоналу, цієї міжнародньої асоціяції працюючих, що відбувся в Женеві року 1866, радив, по пропозиції представників французького соціялізма на конгресі, вживати заходів до розвитку продукційної кооперації, вбачаючи в ній значну перевагу перед кооперацією споживчою.

На конгресі тієї-ж організації в Лозанні року 1867 також звертали увагу на необхідність допомогти робітничій класі в улаштованні продукційних кооперативних т-в та кооперативних банків. В цьому-ж дусі конгрес ухвалив і резолюцію, хоч той же конгрес висловився, що значного впливу на здобуття робочою класою ліпшого становища кооперація мати не може.

Соціялістичний конгрес року 1868 в Антверпені закликав робітників організувати ріжного роду кооперативи та брати в них

участь. Тут також висловлювалися думки, що продукційна кооперація мусить працювати спільно з споживчими т-вами. На ряду з цим конгрес радив організовувати т-ва гуртових закупок. Але в усіх цих випадках він трактував кооперацію, як засіб визволення пролетаріяту від утиску капіталізма.

Пізніше, року 1879 на робітничому конгресі в Марселі постановлено, що продукційна та споживча кооперація не можуть вважатися за корисні засоби для визволення пролетаріяту від тих пут, що ними його звязує капіталізм. Але конгрес все-ж таки признавав, що ці галузі кооперації треба вважати як спосіб пропаганди в населенні революційних ідей та ідей колективізма.

Нарешті, один із пізніших соціялістичних конгресів, а саме, Міжнародній Соціялістичний Конгрес в Копенгазі, року 1910, визнав величезне значіння кооперативного руху, та значну цінність за організацією споживачів в інтересах робітничої класи, чому він і запрошував робітників вступати до споживчих т-в.

6. Ідейна спорідненість кооперації з соціялізмом і комунізмом. Розходження в методах.

Із усього того, що ми зараз говорили, ясно, що кооперація не цілком задовольняє соціялістів і ще менше комуністів. Але і ті і другі вбачають в кооперації елементи, спільні з тими теоріями, що вони їх дотримуються, а тому вони не вважають можливим трактувати кооперацію за організацію їм ворожу. Навпаки, можна навіть сказати, що вони їй симпатизують і стремлять використати її для своїх власних інтересів. Мало того: вони навіть одверто трактують кооперацію, як явище соціялістичного порядку. Останнє твердження почасти справедливе, як що взяти на увагу суть ріжних стремлінь і міркувань соціялістів і комуністів з одного боку, та побажань кооператорів з другого.

Справді, соціялізм стремить до створення ліпших умов існування робітничої класи; кооперація — також прибічниця поліпшення становища працюючого люду. Комунізм стремить усунути з економичного життя нерівності матеріяльного становища громадян і знищити експлоатацію одних другими. Кооперація також прибічниця подібного способу діяльности. Соціялізм займається питанням про усунення злиднів і недостатків в народі. Кооперація також залучає це завдання в коло своєї діяльности.

Комунізм мріє про те, щоб створити рай на нашій планеті шляхом знищення всього того, що, на думку комуністів, створює незадоволення, заздрість, зло і незгоду.

І в усьому цьому кооперація зближається з соціялізмом; вона має також спільну мову і з комунізмом.

Подібно до соціялізма й комунізма кооперація також піклується про організацію ліпших форм існування людства, про помен-

шення маєткового нерівенства, про створення достатків і матеріального гаразду в населенні. Але кооперація прагне до цих цілей не за допомогою брутальної сили; не шляхом примусу; не шляхом знищення свобідної волі окремих індивідуумів, — а за допомогою переконування, шляхом наочних прикладів, шляхом використовування здібностей, талантів, знання своїх членів, що ділають вільно і здійснюють без присилування свою ініціятиву, свою волю.

Відси ріжниця між кооперацією та соціялізмом і комунізмом досить значна. Ріжниця ця торкається не так істоти цих принципів, що вони їх додержуються, і тих цілей, що вони їх намагаються здійснити, але, головним чином, тих методів, що вони їх примінюють для осягнення намічених цілей. Правда, не всі, але більша частина цих цілей є спільним місцем для кожного з цих трьох явищ сучасного суспільства; і значіння їх визнається однаково і соціялізмом, і комунізмом, і кооперацією. А методи ріжні. Метод комуністів полягає в тому, щоб не нехтувати жадними засобами для осягнення своїх цілей. Вони вважають за дозволені способи найсуворіші, найжорстокіші, аби установити щасливе, на їх думку, життя на землі.

Отже, перебуваючи в суперечності з свободолюбивою людською природою, не рахуючись з почуттям індивідуалізму, питомого людині, цей метод виявляється здібним зруйнувати блага країни, створені на протязі віків; він здібний загубити мільйони людей; цілком знизити продукційність праці, — але не може дати наслідків хоч яких-небудь для поліпшення матеріяльних і духовних умов життя населення, в розумінні приближення його до щастя на землі.

Є де-які підстави думати, хоч би виходячи з досвіду сучасної Німеччини, що соціялістичний метод, коли-б йому дати широке примінення, привів би до наслідків, може не таких жахливих, але наразі також дуже і дуже незадовольняючих.

І лишається тільки один метод найвірніший, найздібніший розвязати також питання про поліпшення умов людського існування в наш час, це — м е т о д к о о п е р а т и в н и й. Тільки кооперація з її пошаною до людської особи, з її захопленням альтруїзмом, з її прагненням уперто й систематично боротися проти болячок сучасного капіталістичного устрою, не настоюючи на його примусовому скасуванні, — здібна змінити цей устрій в найліпший спосіб. Тільки кооперація в стані перетворити умови людського існування на більш сприяючі, ясніші і приємніші для всіх.

7. Час народження кооперації.

Ми дуже довго спинилися на определенню поняття кооперації. Це тому, що необхідно докладно встановити це поняття, щоб, викладаючи історію кооперації, не торкатися тих установ та інституцій, які не суть кооперативними; бо де-які дослідувачі історії кооперації не давали собі ясної відповіді, що таке є дійсна коопе-

16555

Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

рація. Вони часто вважали за кооперативні ті організації, які зовсім не є кооперативними. І через те, розв'язуючи питання про початок кооперативного руху в певній країні, вони допускалися великих помилок, доводячи, що кооперація, взагалі, установа, яка налічує за собою вже кілька століть. Так, напр., де-хто додержується такої думки, що кооперативний рух у Франції почався в 17 віці, коли було організоване перше т-во для виробки сировини. Маркіз Мірабо згадував про т-во по обробці землі, яке він вважав за кооперативне, і яке існувало ще в році 1762. Де-які вчені установляють, що кооперативи по збуту шовку в Японії існували ще 200 років назад. Щось подібне доводять і де-які дослідники історії Португалії, настоюючи на тому, що перший кооператив між рибалками утворився тут ще в 1552 році.

Про Англію де-хто каже (навіть д-р Крюгер — визначний кооператор Німеччини), що кооперативи промислового характеру виникли в Англії ще в середині 17 віку. Що до Німеччини, то Цайдлер, автор історії Німецької кооперації, додержується тієї думки, що історія німецької кооперації стара, як історія народа німецького.

Що-ж можна сказати про всі ці запевнення? Чи є вони справедливі? Ніяк не можна вважати, що народження кооперації є таким давнім. Ті давні організації у Франції, що їх маркіз Мірабо вважав за кооперативи, в дійсності були не кооперативами в сучасному розумінню цього слова, а лише мали спільні з кооперацією риси. Організації для збуту шовку в Японії, що існували ще 200 років назад, були лише примітивними спробами майбутньої кооперативної праці. Що-ж до Португалії, то ті форми об'єднань в обсязі рибальства, які бачимо тут ще в 16 віці, нагадують благодійні інституції, а в ліпшому випадкові допомогові каси, а не кооперативні установи.

Нарешті, торкаючись Німеччини, ми мусимо сказати, що Цайдлер дуже помиляється, настоюючи на тому, що кооперація в Німеччині стара, як сам німецький нарід. Ця особлива давність німецької кооперації не є фактом, а є наслідком того, що Цайдлер відносить до кооперації ріжні установи, які мають де-коли політичний, де-коли професійний, а де-коли релігійний характер. Напр., Цайдлер вважає за кооперативні організації цехи та гільдії, і тому, натурально, він може настоювати, що кооперація в Німеччині виникла в середні віки. Треба сказати, що цей висновок є зовсім помилковий, і що кооперація в Німеччині не має свого коріння в далекому минулому.

Та й взагалі, як випливає з того определіння поняття кооперації, яке ми дали вище, треба визнати, що кооперація веде свій початок не з стародавніх часів, а з перших десятиліть останнього (19) віку, а саме, перша кооперативна установа була з'організована в Шотландії року 1815. Це було перше будівниче товариство. З цієї дати ми й будемо вести наші виклади по історії кооперації.

8. Система викладу.

Але раніше треба сказати про ті системи, які можуть бути прийняті при дослідженні кожного економичного явища, а також історії кооперації. Таких систем є 3: 1) хронологична, 2) періодична і 3) змішана. Крім того, кожна з цих систем може бути поділена на дві галузі: а) виклади по країнах і б) виклади по галузях кооперації.

Що-ж уявляють із себе ці всі системи? Х р о н о л о г и ч н а система є методом, при якому всі факти кооперативного життя, з початку зародження кооперації, викладаються послідовно, в міру їх появи, день за днем, місяць за місяцем, рік за роком, незалежно від того, якої країни чи якої галузі кооперації ці факти торкаються.

П е р і о д и ч н а с и с т е м а є таким методом, при якому всі кооперативні факти викладаються разом, незалежно від країн та галузів кооперації на протязі якогось періоду історії. Напр., історія поділяється на періоди, на десятиліття, чи що — і для кожного такого періоду подаються відомості про ступневий хід розвитку та сучасний стан ріжних видів кооперації в ріжних країнах.

Ця система дуже зручна, коли користуватися якоюсь добою історії взагалі та історією кооперації зокрема. Але вона має ті негативні риси, що не дає ясного малюнка поступового розвитку кооперації по даній галузі чи в даній країні.

Нарешті, м і ш а н а система дає можливість викладати історію кооперації, використовуючи то першу, то другу систему, дає можливість оживляти виклади. Але всі ці системи мають той негативний бік, що вони не дають ясного малюнка розвитку та стану кооперації в певній країні чи в певній галузі кооперації.

Тим-то треба внести в вищеназвані системи ще два підподіли, а саме: виклади а) по країнах і б) по галузях кооперації. Але й при умові такого розподілу систематичне додержання викладів по хронологичній чи періодичній системі мало-б ті хиби, про які ми казали раніш.

І, на нашу думку, найбільш зручною буде система хронологична та по країнах, але в кожній країні по галузях кооперації. Така система має той позитивний бік, що перед нами буде проходити цілий ланцюг фактів, які дають ясний малюнок розвитку кооперації в даній країні, що має особливе значіння для докладного вивчення кооперації, бо часто ріжні особливості розвитку тієї чи иншої галузі кооперації можуть бути ліпше зрозумілими в звязку з загальними умовами історії даної країни.

ГЛАВА II. ПРЕДТЕЧІ КООПЕРАЦІЇ.

Перше, ніж перейти до викладу історії кооперації в сучасному розумінні цього слова, необхідно зупинитися на тих теоретичних міркуваннях, на тих планах та проєктах, що їх висловили найпрогресивніші представники думаючої людности, та що головною осно-

вою своєю мали усунення в економичному житті несправедливостей та нерівенства, що нерозривно звязані з капіталістичним устроєм. Така нерівність дуже обурює всіх, що чуйно ставляться до потреб і страждань народу і нині.

Такі теорії, плани і ідеї є як-би зернами кооперації, а їх автрии як би ідейними творцями, попередниками, предтечами того явища, в яке вилилася сучасна кооперація.

А тому уділити певну увагу такого роду проєктам ліпшого устрою суспільства, то значить зазирнути в глибину історії кооперативного руху, без чого він був-би неповним і уявлявся-б відірваним від життя.

І. Фурьє.

Серед цих ідейних предтеч кооперації переважно заслуговує на нашу увагу Фурьє.

Шарль Фурьє народився року 1772 у Франції, в Нормандії. Він не одержав систематичної освіти і з малих літ поступив на посаду в торговий заклад. Невизначна роля його в крамниці давала йому привід називати себе «крамничим сержантом». Фурьє був людиною точною, ретельною, чесною, поміркованою, релігійною і серйозною.

Єдиною його слабістю були квітки й кішки. Кажуть, що він ніколи не сміявся. Його життя — то цілковита фізична й духовна праця. По-за працею, що він її виконував на посаді, він написав п'ять великих томів, що в них уділив багато місця проєктам поліпшення існування робочого люду.

Він умер несподівано в мебльованій кімнаті в 60 років в 1837 р.

Де-хто вважає Фурьє ніби-то ненормальним, з огляду на де-які ненормальності його тверджень в ріжних місцях його творів. Так, напр., він писав, що людина буде жити 140 років, що її зріст буде $1\frac{1}{4}$ сажені, що вона буде пальцями ніг грати на роялі; що людина колись, як риба, житиме в воді, що лід на бігунах ростопиться, і там будуть рости пальми, що люде будуть розмовляти з мешканцями всіх планет. Але у Фурьє були й блискучі пророцтва, які вже всі здійснилися. Так, напр., він казав, що буде прокопаний Суецький канал; що необхідно побудувати Панамський канал, про те, що незабаром подорож від Марселя до Парижу буде відбуватися всього один день, отже, виїхавши ранком з Марселю, можна снідати в Ліоні, а обідати ввечері в Парижі. Нарешті, він передбачав величезне значіння кооперативної асоціяції...

Приводом до трактату Фурьє про кооперацію був випадок з дорогим яблуком в Паризькому ресторані, де випадково обідав Фурьє; і де воно обійшлося йому в 50 сант. в той час, як в Нормандії дюжина їх коштує лише 10 сант. Дорожнечу цю Фурьє пояснює

множеством посередників, яких в інтересах споживача слід усунути. Досягти-ж цього, на думку Фурьє, можна шляхом створення а с о ц і я ц і й, де все потрібне продукувалося-б самими споживачами. Це й здійснюється в славнозвісній ф а л а н з і Фурьє. Ця фаланга уявляє собою групу людей, приблизно в 400 родин (1600 чол.), що живуть укупі, володіють спільно засобами продукції, та ведуть спільне виробництво всього того, що необхідне її членам. Фаланга — це господарська одиниця, що сама собою урядується і покриває всі потреби по змозі власними силами. Вона може одержати засоби виробництва від капіталіста, що робиться її співучасником, але од якого потроху все переходить до фаланги. Члени фаланги, творячи одну громаду, живуть в фаланстері. Це величезний палац-отель, з номерами на всякі смаки; це не касарня й не монастир. Тут всякий має змогу мати помешкання, відповідне до своїх потреб, а ціни на кватирі хитаються від $1^1/_2$ до 50 франків; але зате в фаланстері є салі, притулки, театр, бібліотека, спільна кухня, економичне опалення і ин.

Фаланстер складається не тільки з робітників; до його входять ріжні суспільні класи і по маєтності, і по інтересах і це дає змогу досягти в такому співжитті великої досконалости, досягти г а р м о н і ї. В фаланзі всі повинні працювати, але кожний вибірає собі працю по душі. Для цього фаланга поділяється на певне число родин, а з їх кожній відводиться певна галузь виробництва. Праця — ідеал фаланги, але добровільна, свобідна праця. Фаланга не визнає найманої праці і робить цим працю високопродуктивною, понеже робітник користується в ній повним продуктом своєї праці. Фурьє не вбиває таланта, толерантно ставиться до приватної власности, не знищує навіть роскошів. Праця, талант, капітал — три фактори, що їх визнає фаланга, при чому, по Фурьє, оплата цих елементів продукції переводиться так: $^5/_{12}$ праці, $^4/_{12}$ капіталу і $^3/_{12}$ таланту. В фаланзі життя суворо розмірене. Кожна година точно призначена для тієї чи иншої праці. Характер праці міняється що дві години. Члени фаланги встають в $3^1/_2$ год., лягають в 22 години і серед дня мають лише 2—3 години відпочивку. На думку Фурьє, в його світі-гармонії діди і діти, парубки й дівчата, здорові й хворі — будуть навперейми стреміти працювати, бо вибір праці — вільний. Не будемо докладно аналізувати цих мрій Фурьє. Тут багато помилок: 16 годин за добу працювати не можливо; свобода вибору праці виключає в решті решт можливість виготовлення необхідних продуктів, понеже цілком ясно, що буде багато охотників виконувати легенькі праці, і не заявиться ніхто, хто згодився-б узяти на себе неприємну тяжку працю.

Але Фурьє цілком вірно підкреслив поперше превалійність заміни найманої праці працею кооперативною; подруге — необхідність зробити кооперацію доступною для всіх класів; потрете — можливість зближення продуцентів зі споживачами і, як наслідок цього, почетверте — можливість усунення зайвих посередників.

II. Роберт Оуен.

Переходимо до другого попередника кооперації Роберта Оуена, що кинув у всесвіт зерна продукційно-споживчої кооперації. Роберт Оуен народився року 1771, в Н'ютоні, в Англії. Батько його держав почтову контору і мав маленьку крамницю. Маленький Роберт кінчив сільську школу і поступив хлопчиком в лавку в Странфорді. Через 4 роки він одержує місце прикащика більшого складу вовняних виробів. Пізніше попадає в Манчестер, де відчиняє бавовнопряльну майстерню. Прийшовши до висновку, що дрібне виробництво засуджене на невдачу, Оуен вступає на службу до великого фабриканта і незабаром являється кермівничим великої (500 роб.) бавовнопрядільні в Манчестері. Він приглядається до потреб робітників. Він силкується зрозуміти суть їх непродуманих протестів проти заведення машин, які вони нищили й руйнували, і приходить до висновку, що необхідно зробити все для поліпшення становища робітників.

На 25-ому році він одружився з дочкою багатого фабриканта в Н'ю-Ланарці і таким чином одержує змогу переводити свої ідеї на практиці, на власній фабриці. Він підвищує зарібну платню; улаштовує притульні помешкання для робітників; піклується про дітей; відчиняє лавку для постачання робітникам дешевих продуктів; організовує книгозбірню, школи для робітників. Акціонери фабрики не перечили, бо фабрика давала, не вважаючи на видатки, що випливали із примінення проєктів Оуена в життя, значний дивіденд.

Практична діяльність привела Оуена до думки, що треба виховати робітників Людина, думав він, є продукт зовнішніх умов; зі зміненням їх міняється й людський характер. Ці думки він розвинув в своєму нарисі про конструювання людського характеру. Пропагуючи свої ідеї, Оуен вимагає від фабрикантів і уряду поліпшення становища робітників. Він розвиває плани організації общин, в вигляді промислово-хліборобських колоній, в яких і полягають зерна кооперації. Року 1818 він звертається з меморандумом до монархів, що зібралися на конгрес. Він закликає їх відмовитися від підтримання великої фабричної промисловости, що веде робітників до злиднів, та заводити хліборобські колонії. Щоб показати приклад, Оуен організує таку колонію спочатку в Глазго, а згодом в Америці, куди він виїхав в 1824 році. Року 1825 засновує він тут свою общину під назвою «Нова Гармонія». Року 1828 він знов повертається до Англії, де віддається цілком пропаганді своїх общин. В 1832 році, з метою підвищення заробітку працюючих, він засновує робітничу біржу; в 1834 році організує великий національний союз робітників; в 1835 році він почав видавати журнал «Новий Моральний Мир», а після того, до кінця свого життя, він займався літературною пропагандою своїх ідей, лишаючись вірним прибічником своїх общин. В 1858 році Оуен, майже напівживий,

прибуває на конгрес т-ва соціяльних реформаторів в Ліверпулі, з якого, після палкої промови його в захист своїх общин, його винесли на носилках. З конгресу Оуен повернувся до дому в Н'ютон, де й умер року 1858.

Що-ж уявляють собою общини, що їх так палко пропагував Оуен? Це автономні і незалежні об'єднання, в яких група осіб, від 500 до 3.000 чоловік об'єднується для спільного ведення сільського господарства і промисловости. Община виника добровільно. Вступ до неї вільний. Всі мешкають у величезних помешканнях-палацах, навколо яких, серед садів і степів, збудовані промислові майстерні й заводи. В общинах не мусить бути ніякої примусової влади. Оуен визнавав навіть правління небажаним. Це випливало з того, що він по своїх поглядах був анархістом. Держава, на його думку, мусить бути знищена, а на її місце витвориться безліч общин. Всі члени общин поділяються на групи по зросту, і кожна група виконує певні суспільні функції. До 20 років всі вчаться; від 20 до 30 хазяйнують; від 30—40 керують унутрішніми справами общини; старші 40 років керують зовнішніми її справами. Кожна родина має своє окреме помешкання, але виховання дітей повинно бути спільним, щоб виробити характер, створити людину, позбавлену хиб сучасного суспільства.

III. Сен-Сімон.

Слід також згадати в цій главі про попередників робітничих продукційних т-в у Франції — Сен-Сімона, Бюше і Луі-Блана.

Граф Сен-Сімон народився в Парижі року 1760. В 19 років він бився звичайним козаком за незалежність Американських Сполучених Штатів. Повернувшись до Франції, він покинув армію й поїхав подорожувати. Під час французької революції він не відограв жадної політичної ролі, але займався торговими справами і нажив великий маєток. З року 1797 він вдається в наукову працю, але не систематично. Потім знов їде в Англію, в Америку, повертається до Франції, жениться, веде життя на широку шкалю, витрачує великі кошти й розоряється. Останнє справляє на його благодійний вплив і він поглиблюється в наукову працю.

В 1811 році становище Сен-Сімона робиться остільки критичним, що примушує його прийняти надзвичайно тяжку посаду в ломбарді за 1.000 франків річного утримання, якої він не витримує і хворіє. В 1813 році, щоб лише не вмерти з голоду, він переходить на утримання благодійного т-ва.

Брошюра за брошюрою виходять з-під його пера. Він проводить в них ідеї про те, що промисловість мусить складати власність продуцентів, що трудовому люду повинна належати вся влада, що стара релігія, яка не може позбавитися забобонів сучасного устрою, повинна бути замінена новим християнством — соціялістичною релігією братерства, любови, рівенства, а с о ц і я ц і ї. Одна з бро-

шюр Сен-Сімона справила сенсацію — «ліпше буде, коли зникне, писав він, королівська фамілія, дворянство, духовенство, буржуазія, навіть в числі 3.000 чол., ніж згине 3.000 фахових працюючих людей знання й науки». Автора судили й виправдали. До самої своєї смерти, в 1825 році, він робив своє діло, проєктуючи способи досягнення робітничою класою ліпшої будучини, підготовляючи грунт для організації працюючим людом так багато обіцяючих робітничих асоціяцій.

IV. Бюше.

Пилип Бюше народився у Франції, в департаменті Арден, 31 березіля року 1796. Служив в управлінні унутрішніх митових зборів, а вільний час присвячував студіюванню медицини та економично-філософських питань. З 30-х років 18 століття Бюше видає «L'Europeen», де проводить ідеї кооперації. Кристально-чиста людина, щиро віддана своїм ідеям поліпшення становища перебуваючого під гнітом людства, він користувався повагою навіть з боку своїх ворогів. Довгий час захоплювався ідеями Сен-Сімона. Умер в Родезі 12 серпня р. 1875. Стремління Бюше полягали в урегулюванні галузей промисловости. Гальмували це питання промислові крізи Для усунення їх він радив слідуючі заходи: треба з'організувати систему банків з їх центральним органом. Кожний банк повинен давати центрові всі відомості, що торкаються до його операцій і становища справи в його районі. Центр групує ці дані та подає урядові. Завдяки цьому уряд має ясне уявлення про становище промисловости й торгівлі, про розміри запасів, про потреби населення і про ті галузі продукції, що потрібують поширення або скорочення. Таким чином, розміри продукції будуть відповідати реальним потребам, і кризи припиняться.

Далі Бюше настоює на необхідності правильного росподілу засобів виробництва. «Людина, каже він, нічого не творить, а тільки переробляє матерію, витягаючи з неї відповідну користь. Отже, тільки один Бог є власником засобів продукції, а всяка торгівля ними незаконна. Тільки об'єднання людей — держава має право роспоряджатися засобами виробництва». Але, визнаючи трудність здійснення своїх ідей, Бюше хотів наблизитися до цього ідеалу шляхом улаштування продукційних т-в, першим організатором яких він і був у Франції.

V. Луі-Блан.

Народився року 1811 в Мадриді, де жили його батьки, що втікли з своєї батьківщини — Франції з його дідом французьким письменником, засудженим на батьківщині за свої писання на смерть. В юнацтві Луі-Блан повернувся до Парижу. Року 1832 він виїжджає в м. Арас в ролі виховувача дітей одного місцевого багатія. Тут він перебуває два роки. Співробітничає в журналах по ріжних питаннях.

Повернувшись до Парижу, р. 1837, він бере на себе головне редакторство журналу «Bon Sens».

В одній із своїх статей він пророкує, що Францію чекає бонапартистська реакція, яка буде деспотичною, без слави славних іменем, без великої людини, імперією без імператора. Після цього на його був зроблений атентат і він, тяжко ранений, біля 3-х місяців лежав у ліжку. Але й тут він продовжує свою працю, захоплюючись ріжними способами поліпшення становища працюючих клас. Він виголошує принціп «всякому по його потребах, від усякого по його здібностях». Року 1841 з'являється його «Історія 10 років» (1830—1840). Популярність його росте, і в р. 1848 він входить в склад тимчасового уряду. Тут він добився скасування кари на горло; а потім, коли було вирішено створити урядову робітничу комісію, він бере в ній діяльну участь поруч із звичайними робітниками та великими фабрикантами. Діяльність цієї комісії відома по переведеній великій асігновці уряду на допомогу організації продукційних асоціяцій у Франції. Але їй же приписували червневі криваві події в Парижі, в чому почасти попрікали і Луї-Блана. Далі його вибірають в установчі збори. Ставлять на чолі маніфестантів, що вимагали радикальних реформ. Тут його поранено, побито, а в установчих зборах піднімають питання про його виключення. Питання було вирішено на його користь, але загрожений з усіх боків, він по чужому пасові біжить в Бельгію, а звідтіля в Англію. Року 1865 він одружився з англійкою і продовжував свою літературну діяльність з метою росповсюдження своїх ідей—поліпшення становища робітничої класи шляхом організації робітничих асоціяцій. Тільки року 1871 повертається він знову до Парижу, де його вибірають в національне зібрання. Умер він в Канні р. 1882.

В своїй праці «L'organisation du travail», що вийшла в 1839 р., Луї-Блан бачить можливість цього ліпшого майбутнього, передбачає нове життя людства в організації колективних робітничих асоціяцій. Основна вимога колективізма — колективна власність робітничої класи на засоби продукції. Це не означає, що саме сучасний склад робітників повинен відібрати ці засоби продукції. Це означає, що засоби продукції будуть належати усій сукупності робітників, що прикладають свою працю до продукування даних предметів. Проєктовані Луї-Бланом суспільні майстерні належать усій робітничій класі і нікому зокрема.

Аби в цих майстернях працювали як слід, необхідна участь держави, яка має дати потрібні капітали. Одержавши можливість, завдяки такій допомозі держави, поставити продукцію в суспільних майстернях в такі-ж досконалі техничні умови, як і на капіталістичних фабриках, і полегчивши можливість поліпшення матеріяльних умов робітників у відношенні організації продукції, держава тим самим досягне тих наслідків, що робітники будуть переходити з приватних фабрик у власні майстерні. Постійний рух в цьому напрямкові доведе до націоналізації продукції — мети, що її прагне колек-

тивізм, але осягається вона тут не шляхом примусу, а в мирний спосіб. Ріжниця в здібностях окремих робітників повинна впливати, на думку Луі-Блана, на ріжницю в обов'язках, а не на ріжницю в правах.

Луі-Блан визнавав, що конкуренція припиниться зі знищенням приватно-капіталістичної промисловости. Конкуренція — головна причина промислових криз.

Тому вся промисловість мусить бути зосереджена в руках держави. Держава повинна встановляти зарібну платню, довжину робочого часу, ціну продуктів, розподіл прибутків. Луі-Блан широко пропагував свої ідеї, особливо настоюючи на тому, що держава повинна допомогти робітникам об'єднатися і дати матеріяльні засоби на зорганізування продукційних товариств. Побажання ці, як ми побачимо далі, здійснилися року 1848 у Франції.

ГЛАВА III. ВЕЛИКОБРИТАНІЯ.

I. Будівельна кооперація.

1. Перша країна, про яку ми будемо говорити, буде В.-Британія, яка — без колоній — містить у собі 121,6 тис. кв. міль з населенням $47^1/_2$ мілл. Перше кооперативне т-во, а саме, будівельне було зорганізоване в Шотландії. Таким чином, історія кооперації взагалі починається з будівельної кооперації, яка має своєю метою забезпечити своїм членам можливість надбати дешеве та зручне помешкання, замість антигігієничних та дорогих помешкань, які, звичайно, доводиться наймати незаможним людям у приватних власників.

Через це ми хоч і даємо цій галузі кооперації назву б у д і в е л ь н о ї кооперації, але у практичному життю члени таких кооперативів дуже рідко будують для себе помешкання, але більше купують та наймають будинки з помешканнями для себе. Відсіля ця галузь кооперації зветься також «мешканною» кооперацією.

Щоб зрозуміти, чому будівельна кооперація почалася у В.-Британії раніше, ніж деб-то не було, треба взяти на увагу, що потреба в здорових та дешевих помешканнях почала дуже рано відчуватися робітничою класою тих країн, де промисловість набрала значного розвитку. У В.-Британії промисловість розвинулася раніше, ніж де-инде. Але крім того, тут як раз «господа»-помешкання (hom) завше звязується з поняттям чогось близького, дорогого, майже святого. Тому то як раз в цій країні непорушність помешкання раніш, ніж в инших країнах, увійшла в обсяг тих головних прав, які вважалися за необхідні для кожної вільної людини. Тому не слід дивуватися, що кооперативні будівельні т-ва, що мають своєю метою забезпечити незаможних людей дешевими та зручними помешканнями, виникли як раз у В.-Британії раніше, ніж де-инде.

Що-ж уявляє собою це перше будівельне т-во? Як воно було зорганізовано? Це т-во уявляло собою як-би ощадну касу, члени якої поділялися на дві категорії. Члени однієї категорії вносили гроші ради одержання високого відсотка; члени другої-ж також вносили гроші, але для того, щоби мати право взяти з товариства позичку на набуття потрібного помешкання. Позички видавалися під такою умовою, щоб той, хто позичає, підписався на таку кількість паїв в т-ві, яка була йому необхідна на покриття позички. Виплати на покриття позички переводилися щомісячними внесками, розмір яких определявся в залежності від того числа років, на протязі яких мав бути оплаченим борг.

На таких підвалинах організувалися потім і инші подібні т-ва. Понеже часто тих, що бажають одержати позичку, тоб-то забезпечити собі помешкання, було більше, ніж засобів для покриття цих потреб, то в т-вах додержувалися ріжних систем задоволення попиту на позички: в одних між петентами кидався жеребок; в других — право на позичку продавалося; в третіх — примінювали і ту і другу систему, чергуючи їх між собою. Але кожна позичка поверталася тим членом, що її одержав, на протязі певного терміну. В більшості випадків позички поверталися з відсотками. В досить рідких випадках вони були безвідсотковими.

2. Незабаром, після виникнення будівельних т-в в Шотландії, подібні т-ва стали виникати і в Англії. Тут спочатку будівельні т-ва організовувалися на невеликий термін — 10—20—30 років. З 40-их років минулого століття такі т-ва почали організовувати безтерміново. Слід замітити, що в Англії раніше, ніж в инших країнах, уряд пішов назустріч будівельній кооперації шляхом заведення сприяючого для неї законодавства. В Англії перша законодавча постанова, яка торкалася цього виду кооперації, вийшла року 1836 (закон 14 червня). По цьому закону т-ва набрали назви будівельних т-в (Building Societies). Вони набрали права організовуватися шляхом лише зарегістрування в суді. Пай не мусів перевищувати 150 ф. шт. Позички можна було видавати на умовах, що залежали від розгляду загальних зборів, при чому в таких випадках примінювався закон про обмеження розміру відсотків. На зовні т-во репрезентувалося довіреними особами. Але лише закон 1874 року, поповнений законом слідуючого року, надав будівельним т-вам права юридичної особи, після чого вони набрали змоги широкого розвитку. Оскільки це твердження є справедливим, видно з того, що в 1875 р. в Англії було 396 будівельних т-в; в 1880 — (після закону) — 1.267, а в р. 1887 — більше ніж 3.400. По даних, що відносяться до того-ж року, на 1.920 будівельних т-в було 605 тисяч членів; більше, як 36 мілійонів фунт. шт. пайового капіталу, більше, як 15 мілійонів фунт. шт. вкладів, до 55 мілійонів виданих позичок. Прибуток т-в перевищував 2 мілійони фунт. шт. Що торкається сучасного становища будівельних т-в в В.-Британії, то їх тут малося в 1920 році по-над 4.000 з числом членів більше, як 1 мілійон.

Головний склад учасників будівельних т-в творили робітники. Більшість цих т-в забезпечує кожному робітнику власне помешкання, не будуючи само будинків, а набуваючи їх і пристосовуючи для своїх членів. Але маються в В.-Британії також кооперативні т-ва будівельні в прямому значінні цього слова, тоб-то такі, що сами будують помешкання для своїх членів. Їх не багато. По даних 1889 року в 60 таких т-вах було 6.700 членів, і їм належало на 325.000 фун. шт. нерухомого майна. Всього подібних т-в в В.-Британії на початку 20-го віку було коло 100. Нині число їх збільшилося, але не дуже значно.

На розвиток будівельної кооперації в Англії мав великий вплив Говард — великий прибічник так званих міст-садів. З другого боку питання помешкання в Англії розвязувалося кооперативним шляхом в такий спосіб, що багато споживчих т-в витрачали вільні капітали на будування помешкань для своїх членів.

II. Продукційна кооперація.

1. Роберт Оуен і його система.

Перейдемо далі до історії продукційної кооперації в Англії. Під продукційною кооперацією, в дальшому викладі, ми будемо розуміти такі кооперативні організації, в яких члени об'єднуються для ведення продукції в усіх, або де-яких її стадіях, але при умові, що в цій продукції члени кооператива беруть участь своєю працею. Цим продукційна кооперація відріжняється від кооперативної продукції, де виробництво організується певним кооперативом, а виконується найманою працею. Цим вона також відріжняється від кооперативів для переробки, які бувають переважно в сільському господарстві, і де продукти, які належать членам кооперативу, переробляються в продукти вищої якости найманими робітниками.

Відомий представник продукційної кооперації Раббено згадує про продукційні т-ва, що були утворені в Бірмінгамі ще в 1777 році. Але т-ва ці проіснували не довго і не викликали до життя инших подібних кооперативів. Вірніше буде сказати, що в Англії продукційні т-ва почали виникати спочатку 20-х років минулого століття по ініціятиві Роберта Оуена, як хліборобські общини. Організація і роспросторення подібних, як їх назвав Оуен, кооперативних общин, дали-б змогу, по переконанню їх творця, створити «Новий Моральний Мир». Перша спроба практичної реалізації ідей Оуена мала місце в Англії в р. 1821-му, коли в Лондоні виникло кооперативно-економичне т-во з метою організації села на основах кооперації, що об'єднувала по плану Оуена промисловість, хліборобство й торгівлю.

Товариство це набуло кілька будинків, щоб члени його могли в них жити й працювати. Але скоро воно розпалося. В тому-ж 1821 році в Единбурзі виникло Практичне Т-во для організації Оуенов-

ських общин. Воно також незабаром розпалося. В 1824 році в Англії заснувалося Лондонське кооперативне т-во з метою пропаганди ідей Оуена.

Товариство це видавало між иншим перший періодичний кооперативний орган «Cooperative magazine», який, міняючи назви, проіснував майже до 1831 року. На той час припадає і подорож Оуена до Північно-Американських Сполучених Штатів з метою практичного примінення його ідей шляхом організації общин, і перш за все общини «Н'ю-Гармонія». Справа ця заслуговує на те, щоб на ній спинитися. Ця община мала до своєї роспорядимости 6.000 десятин чудової землі, яку удалося набути за 30.000 фунт. шт. По уставу цієї общини всі учасники вважалися, як би членами однієї родини. Вступ в общину був цілком вільний; нікому не одмовлялося. Всі члени общини користувалися однаковою повагою; всі вони мали одержувати однакову страву, одежу й виховання. Всі повинні були жити в однаково умебльованих кімнатах; всі повинні працювати. Перед відкриттям праці общин, Оуен прочитав у Вашингтоні ряд лекцій, вихваляючи нову організацію. Лекції слухали ліпші шари суспільства, які в певній своїй частині захоплювалися палкими закликами Оуена; багато з присутніх записалося в члени общини. Община почала свою працю. До неї вступило більш як 900 чоловіка, але багато з них не були здібними ні до якої праці; вони уміли тільки критикувати. Серед членів було багато, між иншим, слюсарів і робітників по металу, але майже не було будівничих робітників, кухара, прачки та иншої прислуги. Відци, сама в собі община мала початок кінця і, проіснувавши кілька років, вона розпалася. Така-ж доля чекала й цілий ряд инших общин, що були відкриті слідом за «Новою Гармонією», як в Америці, так і в Англії.

Багато общин були меншими по розміру, ніж Н'ю-Гармонія; инші виготовляли таку кількість продуктів, що могли навіть пропонувати їх на ринок. Де-які общини пробували винагорожувати членів зарібною платнею і, крім того, часткою чистого зиску. Були й такі, що об'єднали в одну родину і капіталіста і робітника. В деяких общинах (напр., Півн. Американська ферма) визнано було принцип вищої оплати праці в тих галузях, в яких вона була не такою вже приємною. В утвореній в Брайтоні асоціації кооперативного товариського фонду було поставлено метою створення, невеликими, щотижневими внесками, капіталу, який дав би змогу утворити пізніше кооперативну общину, а згодом, для швидчого створення такого капіталу, при тому-ж т-ві було утворено нове, мета якого полягала 1) в тому, щоби купувати товари великими партіями і продавати їх членам з де-якою надбавкою, яка йшла-б на користь т-ва, і 2) в організації продажу виробів праці членів для забезпечення їм повної виручки наслідків своєї праці. Брайтонське кооперативне т-во проіснувало не довго, але воно сприяло виникненню нових подібних т-в в Англії, які почали інтенсивно поширюватися. В 1828 році їх було всього 4, а через 2 роки вже

коло 300. А ще через кілька років число їх доходило до 500. Більшість цих общин були одночасно і споживчими т-вами і сировинними. Склад цих т-в переважно дрібні продуценти і головним чином, ремісники. Від того основною операцією т-ва була закупка сировини і в менших розмірах продуктів споживання. В звязку з організацією виробництва в цих кооперативних общинах виникло питання про організацію збуту вироблених продуктів на вигідних для дрібних продуцентів умовах. Це привело до організації так званих кооперативних робітничих бірж; перша така біржа була зорганізована в Лондоні в 1832 році. Але всі кооперативні організації оуеновського типа спіткала та-ж доля, що й перші з них: всі вони розпалися; існували всі вони дуже не довго, і жадна з них не подала того зразку, який був би взірцевим для дальших міцніших організацій.

Община Оуена і фаланга Фурьє мають багато спільних рис, але багато і ріжних. У фаланзі усякий може купувати предмети, які йому потрібно і скільки йому потрібно. В общині — кожний має право тільки на певну кількість продуктів. Конечною метою общини — є поліпшити, перетворити людину; мета фаланги — дати змогу кожному, яким би він не був, найти задоволення своїм бажанням, своєму смакові. Фурьє рахується з людськими слабостями і не відмовляється давати їм певне задоволення. Оуен хоче перетворити недосконалу людину в високорозумну істоту.

Отже, майже всі Оуеновські продукційні кооперативи розвалилися в перші ж роки свого існування, головним чином, з причин непрактичности принціпів, покладених в їх основу.

В середині 19 віку в Англії було немало також спроб організувати на кооперативних підставах хліборобські ферми. Але ці спроби були невдалі. Цікава одна з таких спроб. Ініціятива належала інтелігенту Велоусону, що витратив на здійснення своєї ідеї більше, як 30 тисяч фунт. шт.

Кооперативна ферма була зорганізована в Кумберленді, в Бленергесті. Ферма проіснувала 10 років і тимчасово зробила дуже гарний вплив і на її учасників, і на населення. Її ініціятор і керовник описав її в книзі під назвою: «10 років інтелігентного фермера».

2. Християнські соціялісти і сучасний стан.

Але всі ці невдачі не вбили самої ідеї. Вони тільки направили думку працюючого люду до инших засобів здійснення його побажань. В 50-х роках минулого століття, під впливом християнських соціялістів, починають виникати продукційні т-ва в містах. Християнські соціялісти, як відомо, бачили все лихо сучасного економичного устрою в егоїзмові окремих людей та випливаючій з того величезній конкуренції. Знищити ці причини еволюційним шляхом і було метою їхньої діяльности. Гаслом своїм вони поставили: «асоціяція — замісць конкуренції».

В цьому напрямку й працювали християнські соціялісти, серед яких треба згадати Моріса, Людлова, Кінгслея, Гугеса і Ніле, в галузі поліпшення становища робітничої класи, пробуючи серед них розвинути продукційну кооперацію. Завдяки їх зусиллям, починаючи з 1850 року, удалося покликати до життя кілька таких кооперативів.

Спочатку рух цей зростав, і в 1854 році таких т-в було біля 50; але стан їх був досить слабий, і в 1861 році число т-в зменшилося до 30. Про діяльність 13 продукційних т-в в 1887 році Раббено подає такі дані: в них було 1.112 членів і на 1.409 тисяч фунт. шт. проданих на протязі року виробів. Раббено говорить далі, що із 84 продукційних т-в, що існували в 1887 році, тільки 13 виникли незалежно від споживчих кооперативів.

На кооперативному конгресі в Dewsbuy, в 1888 році, постановлено було скласти комісію з метою розвязання питання про продукційні кооперативи та про допомогу їх розвиткові. Англійський Кооперативний Союз також був зацікавлений цим питанням. Під впливом такого настрою кількість продукційних кооперативів стала збільшуватися і в 1893 році їх було в Англії й Шотландії 25. Цікаво, що намір об'єднати ці кооперативи в союз не було здійснено завдяки небажанню більшости самих кооперативів. Потім число продукційних т-в зростає і, на початок 20-го століття, досягає 100; в 1918 році їх було 125.

Коли ми порівняємо дані із офіційних справоздань Англійських реджистерів, то побачимо, що середні цифри на т-во, за період з 1878—1920 рр. були в Великобританії, в відношенні продукційних товариств, такі:

В середн. на 1 т-во.	1878 р.	1888 р.	1920 р.	
Членів	550	390	408	
Пайового капіталу	8.500	8.000	26.500	фн.
Позичок	4.000	3.000		шт.
Продано виробів праці	35.000	25.000	88.000	

Дані ці показують, що в перший період англійські продукційні т-ва — взагалі великі т-ва і по числу членів, і по капіталові і що в цей період вони розвивалися; потім, в кінці 80-х років, спостерігаємо спадання і числа членів, і коштів, і розмірів продукції. Нарешті, в останні роки знову бачимо зростання і коштів, і продукції. Але вірніше пояснити цей зріст впливом війни, яка створювала побільшений попит на вироби продукційних кооперативів. Отже, кінчилася війна, і число останніх зменшилося так, що в 1918 році в Великобританії їх було 124, а в 1920-ому тільки 105.

Друга причина порівнююче доброго стану продукційних кооперативів в 1920 році, коли вони продали більш як на 9.220.000 фун. шт. виробів і одержали біля 540 тисяч фун. шт. прибутку, полягає в тому, що ці кооперативи мають цілком налагожені підприємства, певний ринок збуту (між иншим спожи-

вчі кооперативи). Що торкається розподілу існуючих кооперативів по категоріях, то біля 63% їх припадає на кооперативні фабрики, біля 30% на кооперативні пекарні, 3% на кооперативні млини.

Таким чином, продукційні кооперативи в Великобританії не набрали широкого розвитку і, навіть, виявляють в де-яких відношеннях тенденцію до занепаду. Пояснюється це, між иншим, тим, що в Великобританії набрала широкого визнання, серед кооперативних кол, тенденція давати кооперативному виробництву напрямок, що веде не до організації автономних, продукційних кооперативів, а до організації виробництва при споживчих кооперативах та їх союзах так, щоб ці підприємства цілком підлягали споживчій кооперації. Ми вже згадували, що в цьому відношенні один із кооперативів підкреслював, що ліпше було-б, якби кожна галузь кооперації виконувала лише свою працю: споживче т-во повинно продавати продукти споживання, а продукційні т-ва повинні їх виробляти. Для усунення-ж непорозумінь між ними необхідно налагодити тісний звязок так, щоб продукційне т-во збувало свої продукти, по справедливих цінах, споживчим т-вам.

Инші кооператори, навпаки, гадають, що споживчі т-ва повинні сами організовувати виробництво, при чім воно мусить бути поставлено на кооперативних принціпах, тоб-то, щоб робітників не експлоатували, щоб вони побірали справедливу винагороду, мали ліпші умови праці, при чім инші погоджувалися навіть на те, щоб робітники брали участь в розподілі прибутків підприємства. Боротьба цих течій кооперативної думки в галузі відшукання ліпших шляхів організації кооперативного виробництва велась у Великобританії на протязі кількох років, починаючи з 80-х років минулого століття. Ряд кооперативних конгресів обмірковував це питання, але перемога зісталася за прибічниками виробництва при споживчих кооперативах.

До якої міри це останнє, так зване, «кооперативне» виробництво, переважає в Великобританії, порівнюючи з продукційними кооперативами, видно з того, що серед 1.111 кооперативів, які в 1917-му році, в тому чи иншому вигляді вели виробництво, тільки 124 були автономними продукційними т-вами; в останніх випадках виробництво вели або споживчі т-ва або союзи їх.

Вартість продуктів, що виробили п р о д у к ц і й н і т-ва за 1917-ий рік, сягала 5,4 мілійон. фун. шт., а продуктів, що виробили останні кооперативи, — перевищувала 50,3 мілійон. фун. шт., тобто була майже в 10 раз більшою. Мало того, з кожним роком співвідношення це систематично зростало не на користь продукційних т-в. Напр., в 1907 році автономні продукційні т-ва виробили продуктів на суму в 6 раз меншу, ніж виробили їх споживчі кооперативні організації.

Другою серйозною причиною слабого розвитку автономних продукційних т-в було те, що винагорода праці в цих т-вах була поставлена не на належну височінь. Так, коли порівняти винагороду

найманих робітників в продукційних підприємствах ріжних кооперативних організацій в Великобританії, тоб-то, переважно споживчих кооперативах, з винагородою самостійних робітників-членів продукційних кооперативів, то побачимо, що в 1917-му році перші одержували зарібної платні, пересічно, 80 фун. шт. (12.800 к. ч.), тоді як другі лише 78 фун. шт. (12.500 к. ч.)*). Отже, бачимо, що винагорода перших була вищою, ніж в продукційних т-вах. Цього мало; в останніх робітники примушені були часто присвячувати праці в т-ві що-дня більше часу, ніж то вимагалося від найманих робітників в підприємствах, організованих споживчими т-вами та їх союзами.

3. Копартнершип.

1) Розглядаючи кооперацію в Англії, не можна не спинитися на питанні, яке є звязане з продукційною кооперацією і яке викликало особливий інтерес до себе серед кооперативних кол Англії. Ми маємо на увазі економічне явище, відоме в літературі предмета під назвою «копартнершип».

Копартнершип, в дословному перекладі його з англійської мови, означає с п і в т о в а р и с т в о, і під копартнершипом треба розуміти ясно висловлену згоду — порозуміння, в силу якого господар підприємства виділяє своїм робітникам і службовцям, поверх нормальної платні, певну частину чистого зиску, не перекладаючи на них участи в стратах підприємства. Але для того, щоб визнати, що в даному випадкові ми маємо діло з копартнершипом, тоб-то з організованою участю в прибутках, необхідні 3 умови: 1) щоб певна частина прибутків, яка належить до росподілу між робітниками і службовцями, була зараня встановлена; 2) щоб зараня встановлений був також розмір участи кожного службовця й робітника; і 3) щоб частина прибутків, що її належить видати даному учаснику, була видана до його роспорядимости зразу після встановлення її точної цифри. Подібна участь робітників в прибутках дуже бажана з 2-х причин: 1) робітник в такому підприємстві цінить працю, яка винагороджує його тим ліпше, чим продуктивнішою є його праця; по 2) власник підприємства набірає морального права вимагати від своїх робітників більшої старанности й уваги, і має моральне задоволення в тому, що він працює в оточенні довірочного і навіть доброзичливого відношення до його робітників.

Але не можна сказати, що подібний погляд на копартнершип є загально визнаним. Більшість соціялістів, напр., не тільки не байдужа до цього інституту, але навіть вороже до нього настроєна. Вони вважають його за один із засобів примирення праці з капіталом і, значить, лише одним із гальм, що гальмують корисний для соціялізма кінець неминучої боротьби клас. Як відомо, соціялісти негативно ставляться і до продукційної кооперації в чистому її вигляді, бо в членах такої кооперації, навіть коли вони є сами

*) Приблизно, по курсові 1924.

власниками фабрики чи заводу, вони вбачають в ліпшому випадкові так ненависних їм представників дрібної буржуазії; тим негативніше їх відношення до копартнершипу.

Негативним боком цього інституту являється, на їх думку, те, що робітник, який бере участь в прибутках, становиться при успіхові діла занадто задоволеним і перестає турбуватися про долю инших, не таких щасливих представників пролетарської армії.

Кооператори, навпаки, ставляться до копартнершипу доброзичливо. Вони виходять, між иншим, з тих міркувань, що участь робітників в прибутках підприємства веде часто до переходу підприємства в кооперативну організацію і, навіть, инколи допомагає тому, що робітники робляться власниками такого підприємства.

Участь в прибутках в Англії примінюється в капіталістичних підприємствах вже давно. Перша згадка про це відноситься ще до 1788 року. Роберт Оуен ввів участь у прибутках в систему в усіх підприємствах, де він керував справами, або де мав на їх особливий вплив. Але це не була участь в прибутках у справжньому розумінні цього слова. Це через те, що англійський закон 20-х років минулого століття не допускав прямої участи робітників у прибутках, і тому Оуену доводилося підходити до переведення в життя такої участи убічними шляхами. Він значно підвищував зарібну платню; складав сприяючі умови існування робітників шляхом збудування помешкань, ясел, закладів для виховання дітей та ин. Але приклад Оуена і, навіть, позитивні наслідки, яких йому вдалося осягнути, не завойовували йому значної кількости прибічників; і протягом цілого ряду десятиліть примінення копартнершипу в Англії було дуже незначним. Замітніший рух в цій галузі починається з 1855 року.

На протязі чотирьох перших десятків років систему цю було заведено в 44 ріжних підприємствах. По характеру цих підприємств найчастіше примінення її спостерігалося в друкарській справі, корабельнобудівельних заводах і в хліборобстві. Відносно розмірів участи можемо навести приклад англійського суконного фабриканта Томсона, який увів в своєму підприємстві участь у прибутках в такому вигляді: за відчисленням певної суми на оплату дивідендів (в розмірі 5%) і 25% в запасовий та пенсійний капітали решта ділилася рівно між робітниками й кооперативними т-вами, що закупали товари на фабриці. Але ця система то поширювалася, то звужувалася і в 1902 році система ця існувала всього в 82 підприємствах. Причини припинення участи робітників в прибутках в ріжних підприємствах ріжні: найбільше число падає на незадоволення патрона наслідками системи (24%), на значні втрати (19%), на ліквідацію підприємства (18%) і на індиферентне відношення службовців (7%).

2) В той час, як копартнершип, в приміненні до приватно-капіталістичного підприємства, зустрічає співчуття майже всіх кооператорів, питання про примінення цієї системи в кооперативних організаціях вирішується далеко не однодушно. Де-хто вважає, що в відношенні кооперативних т-в принціп копартнершипа було-б неправильним

примінювати, бо кооперація взагалі не має прибутків, отже вона не має чого ділити з тими, хто працює в кооперації. Інші вважають, що в кооперативних т-вах можуть бути й ліпші й гірші наслідки діяльности, що залежить від продуктивности праці служачих в кооперативі. В звязку з цим кооператив має то більші, то менші лишки, тоб-то те, що зветься в капіталістичних підприємствах чистим зиском; консеквентно, що цілком доцільним буде відрахувати ці лишки на користь робітників і служачих кооператива, бо це матиме вплив на продуктивність їх праці, а значить, і наслідки операції будуть ліпші. Як-би там не було, в Англії система копартнершипа примінюється в ріжних підприємствах кооперативних організацій. Цікаво зауважити, що по англійському тлумаченню, копартнершип треба розуміти не як звичайну винагороду робітникам шляхом відчислення в їх користь частини прибутку, а росподіл прибутків між працею, капіталістом і споживачем. Думка про практичне здійснення цього принципу була вже в умах англійських кооператорів давно й довела до створення в 1892 році в Рочделі асоціяції товаришів продукційних кооперативів, що влилася згодом в міжнародній кооперативний союз (про який буде річ в свій час).

Перший конгрес цього союзу в Лондоні в 1895 році ухвалив резолюцію, яка визнавала справедливість віддати робітникам частину прибутків в доповнення до звичайної заробітньої платні, він радив засвоїти цей принцип усім кооперативним організаціям, а також висловив побажання, щоб частина прибутків, які призначаються робітникам, була-б капіталізована і дала-б їм право брати участь у підприємстві, як співробітникам.

Але частина кооператорів суперечила проти участи робітників у прибутках зі слідуючих міркувань: 1) споживачів більш, ніж робітників, і не слід інтереси перших приносити в жертву останнім, а по 2) мета кооперації — знищити зиски, а не ділити їх між працюючими і споживачами. Що-ж до робітників, то їх в кооперативах треба винагороджувати справедливо, і виконувати свої обов'язки вони мусять на протязі меншого часу, ніж в приватному підприємстві. Цю точку погляду ухвалено й на конгресі Міжнароднього Кооперативного Союзу в Манчестері року 1902.

Все-ж таки до цього часу в кооперації, особливо в великих кооперативних організаціях ріжних країн обидві ці системи, тоб-то, копартнершип і відмовлення від нього мають своїх прибічників. В цьому відношенні особливо цікава Англія, де велике Англійське Т-во Гуртових Закупок уперто відмовляється від примінення в своїх підприємствах системи копартнершипу, тоді як інші організації, напр., Шотландське Т-во Гуртових Закупок цілком примінює цю систему.

В останній час копартнершип найшов примінення в цілій галузі промисловости. У 1921 році після страйку-локауту углекопів, який продовжувався 104 дні і коштував Англії більше 100 мілійонів фунтів штерлінгів, був введений в угольній промисловості копарт-

нершин на таких принципах: 1) в кожній окрузі заведена платня уплачується у першу чергу, навіть коли підприємство дає втрати; 2) як прибуток підприємець перше усього одержує 17%; 3) остання сума прибутку поділяється між робітниками та підприємцем на підставі тої ж пропорції — 100 : 17.

Ш. Споживча кооперація.

1. Рочдельське споживче товариство і його статут.

В той час, як кооперативні організації продукційного характера Оуеновського типу спіткала безперечна невдача, остільки сильна, що в 40-х рр. минулого століття цей рух треба признати цілком скомпромітованим, друга галузь кооперативної діяльности в Англії міцно укріпилася й незабаром розвинулася в величезне соціяльно-економічне діло. Ми маємо на увазі споживчі т-ва.

Завдання цих т-в полягає в забезпеченні своїм членам можливости набувати продукти першої необхідности доброї якости і по помірних цінах. Де-які дослідувачі кооперативного руху в Англії згадують про організацію, близьку до споживчого т-ва, що була утворена в Гуллі, в Англії, в році 1795 міщанами для боротьби з дорожнечею борошна. В цій організації можна вбачати лише окремі спільні риси зі споживчою кооперацією, подібно до того, як такі спільні риси можна вбачати в напів-благодійних споживчих т-вах початку минулого століття в ріжних країнах. Прототипом споживчих т-в вважається засноване, також під впливом ідей Оуена, в Лондоні в 1827 році Т-во Спільного Збуту «Union Exchage Society». Члени цієї організації поставили собі метою збіратись що-місяця для того, щоб продавати один одному ті товари, що кожен з них набуває, на умовах вигідніших, ніж ті товари набувалися у дрібних торговців. Але це т-во проіснувало не довго. Подібні-ж йому т-ва, що виникли услід за ним, також скоро зліквідувалися. Серйозний міцний рух в галузі споживчої кооперації починається лише з 1844 року, коли було зорганізовано в м. Рочделі перше споживче товариство.

Щоб зрозуміти причини його виникнення, перенесімося на хвилинку в той період життя англійських робітників, коли виникло це споживче т-во.

Перша половина 19 віку характеризується переходом англійського хліборобства на вівчарство. Потреби англійської промисловости в вовні й агітація зацікавлених кол привели до того, що великі лятифундії лордів силоміць звільнялися від тих хліборобів, що на них сиділи, і перевертались в пастівники для овець. Десятки тисяч селян викидалися з сіл, щоб, прибувши до міст, побільшити кадри фабричних робітників та дрібних ремісників. Між тим, робітниче населення міст і без того значно перевищувало потребу

в ньому тодішньої промисловости. Завдяки цьому, винагорода праці була надзвичайно низькою. Життя робітників було неможливе.

Становище погіршало з винаходом машин. Прядільна машина, ткацький станок дали змогу фабрикантові продукувати потрібну кількість предметів з меншим числом робітників і зробили зайвою працю тисяч робітників. Становище дрібної промисловости стало також неможливим. Те, що робітник виробляв на протязі доби напруженою працею, на фабриці, за допомогою машин вироблялося в пів-години. Робітник, ремісник, дрібний промисловець переживали часи смертельної небезпеки. Злидні і голод оселилися в їх тужних помешканнях. Останні сили нищилися. Треба було або вмерти, або щось роспочати, на щось зважитися. А в цей час прибічники Оуена, Фурьє закликали робітників до об'єднання, до організації спілок, що зразу усунуло-б експлоатацію праці, знищило-б злидні та недостатки, створило-б новий, позбавлений капіталіст ичних несправедливостей, трудовий світ. І перед Рочдельськими ткачами повстало питання, чи піти по шляху, що радив Оуен або Фурьє, чи вибрати шлях тяжчий, що не так багато обіцяє, але веде, і може навіть вірніше, до далекого ідеалу.

І Рочдельські ткачі організували не спілку в дусі Роберта Оуена чи Фурьє, а своє скромне т-во, що не відразу, але після кількадесятьох років виросло в джерело добробуту значної кількости англійських робітників.

В 1843 році Холеййок зробив в місті Рочделі доклад, в якому він радив робітникам зорганізувати споживче т-во. 28 ткачів фланелі — добрі соціялісти, але зовсім звичайні робітники, після довгих міркувань вирішили послухатися порад Холеййока.

Вони зібрали між собою, шляхом що-тижневих внесків по 2 пенси, 28 фун. шт. (по сучасному курсу біля 4.000 кор. чес.) й одчинили споживчу крамницю, в якій продавалися спочатку найнеобхідніші продукти споживання. Відкриття цієї крамниці одбулося при загальному глузуванні. В перший рік крамниця мала лише 710 фн. шт. обороту. Але за те, через 24 роки, в Рочдельському т-ві було біля 7.000 членів і оборот досягав 285 тисяч фун. шт. А шість років назад він наближався до півмілійону.

Чим пояснити цей успіх? Які принціпи були положені в основу діяльности цього т-ва? Ціль Рочдельського споживчого т-ва полягала а) в організації склепу для продажу продуктів і одежі, б) в набуванні і будуванні помешкань для членів т-ва, в) в організації виробництва для потреб членів і г) в далекому майбутньому, поскільки це буде можливим, в організації спілки, про яку мріяв Роберт Оуен.

Цікаво навести коротко істоту сучасного статуту Рочдельського споживчого т-ва, по зразку якого живе більшість споживчих т-в Англії і багатьох инших країн.

Предмет діяльности Рочдельського споживчого т-ва — ведення торгових операцій, як гуртових, так і в роздріб, і виробництво

річей, потрібних для членів, а також забезпечення своїх членів помешканнями.

Членами т-ва можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Прийом членів переводиться правлінням по письменній заяві. На випадок відмовлення, можна апелювати до загальних зборів. В члени приймаються також і недолітки, але не молодші 16 років, і при умові, що вони користуються усіма правами членів, крім права бути вибраними в члени правління, уповноважені т-ва, в роспорядчики і в скарбники. Пайовий капітал т-ва складається із тих паїв, що їх набувають члени, при чому кожен член мусить набути що найменче 3 паї по 1 фун. шт. кожний. Пай цей можна вносити й частинами, але в розмірі не меншому 3 шіл. 3 пенси кожні 3 місяці (1 шілінг 1 пенс у місяць — 8 кор. чес.).

Жаден з членів не може набути Рочдельських паїв більше, як на 200 фун. шт. (32.000 к. ч.). Члени мають право забірати назад частину тих паїв, які належать їм у т-ві. Але в залежності від розміру потрібуємої назад суми, може бути більшим чи меншим і той час, який потрібний для того, щоби попередити т-во. Так, коли член бере від 2 до 5 фун. шт., треба попередити т-во за 2 тижні; від 180 ф. шт. і вище за 18 тижнів.

Т-во може брати вклади і переводити позички в інтересах т-ва; але розмір сум, що беруться від одної особи, не мусить перевищувати 100.000 фун. шт., і по ним т-во не може платити більше 5% річних. Т-вом керують загальні збори і правління. Загальні збори скликаються обов'язково що 3 місяці, в перший понеділок січня, квітня, липня і жовтня. Зібрання дійсне, коли на його прибуде 20 членів через півгодини після часу, призначеного для відкриття зборів. Головує на загальних зборах або голова правління або один з його членів. На випадок їх відсутности, головою обірають кого небудь із присутніх членів. Правління складається із голови, скарбника і 8 членів. В правління можуть бути вибраними тільки ті із повнолітніх членів т-ва, що мають в ньому не менше 10 цілком оплачених паїв і перебувають в т-ві не менше 12 місяців. Крім того потрібно, щоби ні один з його близьких родичів не служив в момент виборів в т-ві, і щоб він не був банкротом. Голова правління і скарбник вибираються самими загальними зборами, в протилежність тому, як практикується звичайно, коли само правління обірає собі голову. Існує також обмеження і для голови правління: член правління може бути вибраним в голови лише тоді, коли він перебув не менше 12 місяців на посаді члена правління. Члени правління винагороджуються утриманням, яке призначається загальними зборами. Кожний член т-ва має право подати свої міркування відносно порядку ведення справ або заявити свою скаргу на незадовольняюче їх ведення. Таку заяву можна подати на письмі заздалегідь загальним зборам, де її будуть розглядати після докладу правління. Загальні збори вибірають що-року одного або кількох ревізорів із числа присяжних ревізорів для перевірки справ і стану т-ва. Крім того, кож-

ний член має право розглядати книги т-ва, а кожні 10 членів, із яких кожний є членом т-ва не менше 12 місяців, мають право просити реджистера призначити спеціяльного інспектора-ревізора. Крім того, з волі реджистера, може бути призначена ревізія всіх справ т-ва. На той випадок, коли про це просить не менше 0,1 частини членів, або, при числі членів більше 1000 чоловіка, не менше 100 членів, правління повинно зложити справоздання про стан т-ва і копію його послати кожному членові т-ва.

З чистого прибутку на паї членів відраховується не вище 5%, коли пай, що належить членові, не більший 50 фун. шт., а як він більший цієї суми, то можна виплатити не більше 3.5% на суму, вищу над 50 фун. шт. Частина чистого прибутку йде на утворення запасного капіталу, призначення якого полягає не тільки в покритті можливих втрат, але також на видачу, на випадок недостачі коштів, дивіденда членам, а також на інші цілі, по определенню загальних зборів, що мають філантропичний або суспільний характер.

1¼% відраховується на освітний фонд при т-ві. Остання частина чистого прибутку розподіляється між членами в такий спосіб, що кожен одержує певну суму, пропорційно розмірам, зроблених ним у відчітнім році закупок, мов-би як повернення переплачених грошей.

При т-ві мається відділ освіти, будівельний відділ і ряд відділів торговельного характеру, про які також є де-які загальні вказівки в статуті. Що торкається становища справ т-ва в сучасний момент, то, судячи по даних, які ласкаво надіслало мені т-во, на 3 березня 1920 року в т-ві було 24.775 членів. Пайовий капітал перевищував 442.000 фун. шт. Оборот з продажу за перше півріччя перевищуьав 468.000 фун. шт., що, беручи на увагу звичайне підвищення продажу у другій половині року, дає підстави думати, що річний оборот за 1920 рік досяг більше 1 мілійона фун. шт. (тоб-то 160 міл. к. ч.). Прибутки, одержані т-вом за пів-року, складають майже 43.000 фун. шт.

Принципи, на яких зорганізовано т-во з самого початку, і які згодом набрали назви в кооперації «рочдельських принципів», були такі: 1) невеликий розмірами пай, який можна було виплачувати поступово по 1 шіл. в місяць, вступних — 1 шілінг; 2) рівність усіх членів на загальних зборах, де кожний член мав тільки 1 голос; 3) продаж товарів за готівку, а не в кредит; 4) продаж товарів по середніх риночних цінах, а не собівартості, і 5) розподіл чистого зиску від операцій пропорційно зробленим членами т-ва закупкам у ньому, а не пропорційно членським паям. Але, крім того, самим головним принципом діяльности цього т-ва була доступність для всіх бажаючих вступити до нього. Фактично в ньому переважали робітники.

Не торкаючись докладно аналізу кожного із цих принципів, понеже це є предметом теорії кооперації, необхідно відмітити лише, що ці принципи є незвичайно доцільними з точки погляду життєздатности, правильної постановки споживчого т-ва незалежно від того,

чи складається воно із представників робітничої класи, чи з осіб ріжних шарів суспільства.

Так, напр., продаж товарів по середніх риночних цінах є доцільним тому, що це не дражнить дрібних торговців і вони ставляться толерантно до т-ва, а також тому, що споживчі т-ва мають змогу збивати запасовий капітал. Для дрібних пролетарів цей принціп наче-б то й небажаний, бо всякий бідний чоловік перше усього хотів би купувати продукти як найдешевше, а переплата в крамниці споживчого т-ва з тим, щоб згодом одержати частину такої переплати назад, в вигляді премії або що, не завше його задовольняє, а часто йому й незрозуміла. Але з бігом часу, коли премії, що їх видає споживче т-во, складають досить складну суму для бюджету незаможнього члена споживчого т-ва, то й він погожується з риночними цінами товарів, бо ці дрібні щоденні переплати уявляють з себе в кінці року щось вроді заощадження.

Продаж товарів за готівку, а не в кредит є доцільним по 1) тому, що споживче т-во в цьому віпадкові набуває товари дешевше, бо само платить готівкою; по 2) тому, шо коли член купує за готівку, він розважніше ставиться до закупки і не забуває того, без чого можна обійтися, але що купують часто в кредит лише тому, що виплата має бути переведена колись.

Проте, що кожний член на загальних зборах повинен мати лише 1 голос, говорити довго не доводиться, бо це основний принціп усякої кооперації, а понеже в споживчих т-вах, де потреби кожного члена, що виявляються в закуплених ним товарах, приблизно однакові, а значить, однакові й щорічні витрати,— немає жадних підстав, навіть з точки погляду багатших членів, мати учасникам ріжні права при вирішенні питань, що торкаються діяльности т-ва.

Нарешті, росподіл чистих прибутків, або як їх називають французькі кооператори, зайво-забраних грошей, між членами пропорційно сумі, заплаченій ним на протязі року за закуплені в т-ві товари, також справедливий. Премія ця, як ми бачили вище, є не що инше, як повернення того, що заплачено кожним членом по собівартості плюс де-який необхідний додаток на адміністративні видатки. Одно слово, член т-ва одержує в формі премії свої гроші і, звичайно, чим більше цих грошей він витратив на протяві року, тим більше має він одержати їх назад, у вигляді премії від т-ва. Друга підстава, чому росподіл надплати треба робити пропорційно сумі забору, полягає в тому, що лише в такому випадкові член споживчого т-ва зацікавлений у тому, щоб купувати всі потрібні йому продукти в своєму т-ві, а не де-инде. Між тим т-во повинно докладати всіх сил до того, щоб члени т-ва купували все для них необхідне в своєму т-ві.

Ради цього можна офірувати багато де-чим і, між иншим, можна відмовитися від великого паю, бо він перешкаджатиме незаможним особам вступити в т-во; між тим, він має лише другорядне значіння, бо для т-ва важніше робити великі обороти (що є можливим і при неве-

ликому пайовому капіталі), а ніж мати до своєї розпорядимости великий пайовий капітал.

При своєму виникненню Рочдельське т-во споживачів далеко не задовольнялося тією метою, щоб лише дати своїм членам дешеві та доброї якости продукти. Таємна мрія фундаторів полягала в осягненні ідеальних цілей, що зводилися до здійснення надій на перебудування, за допомогою споживчих т-в, капіталістичного устрою. Рочдельські ткачі мріяли, шляхом певного заощадження на протязі віку одного, а може й кількох поколінь, зібрати великі капітали, а завдяки їм розвинути власне виробництво і поступово усунути дрібних посередників, що стоять між споживачем та фабрикантом і гальмують поступ бідного люду до щастя. Але вищенаведені ідеальні цілі, які мали на оці рочдельські піонери, далеко не завше доступні і зрозумілі рядовим робітникам-членам споживчих т-в.

Щоб приносити ті жертви, які випливають з необхідности, із бажання осягти конечних ідеалів рочдельських піонерів, необхідно мати уперту вдачу, бути дисциплінованим, бути готовим жертвувати своїми інтересами для далекого майбутнього, та бути людиною високо альтруїстичною. Тому, як ми це побачимо далі, в споживчих т-вах не завше зберігаються зазначені основні принципи рочдельських піонерів. Особливо це торкається питання продажу товарів по ціні значно вищій собівартости. Відступлення від цього принципу бувають в самих ріжноманітних по своєму складу споживчих т-вах, тоб-то і в чисто пролетарських, і в селянських і в буржуазних.

З другого боку, трапляється також досить часто педантичне до крайности виконання цих принципів, і не тільки, що до продажу товарів по вищих собівартости цінах, але й відмовлення від занадто високих премій з метою зібрання капіталів та зміцнення т-ва. А понеже це явище спостерігаємо в т-вах, де превалюючим елементом є не пролетарі, то навряд чи правдиво ділити споживчі т-ва, як то роблять де-котрі, часом поважні, дослідувачі (М. І. Туган-Барановський) на пролетарські, селянські і дрібно-буржуазні. Правільніше було-б поділити їх на відкриті для всіх (або невтральні) і на замкнуті для де-яких категорій громадян (соціялістичні і др.).

2. Розвиток споживчої кооперації, власна продукція.

1) Успіх рочдельського споживчого т-ва примусів говорити про нього в усіх, особливо робітничих колах населення. І хоч спочатку т-ва виникали в Англії помалу, уже на початок 50-х років в північній промисловій частині Англії їх було біля 130. На протязі 8 років, від 52 р. до 60 р. виникло 260 споживчих т-в, а потім, на протязі перших трьох, після 60-х, років було зорганізовано біля 300 нових т-в. Такому росту цих т-в сприяла «Кооперативна Ліга», що виникла в Англії в 1852 році з метою пропаганди, а потім — заснування літературного органу, під назвою «Кооператор», що існує й до нині. Але головна причина такого швидкого зросту полягає в а) незви-

чайно тяжкому становищі робітників, б) фальсіфікації продуктів в приватній торговлі і, так званою, в) трак-систем (truk system). Система ця полягає в тому, що фабрикант сам улаштовував крамницю, де товари продавалися значно дорожче, ніж у дрібних крамницях. Щоб примусити робітників купувати у фабричній крамниці, їм виплачували зарібну платню не грішми, а чеками, що давали право оплачувати товари, які бралися в фабричній лавці. Закон 31 року заборонив примінення цієї системи.

Але, не дивлячись на це, на практиці вона існувала до 50-х років. В 1852 році був виданий закон про кооперативні т-ва, який визнавав їх за юридичні особи, але вимагав від членів необмеженої, по справах т-ва, відповідальности. Це гальмувало зріст споживчих т-в. В 1862 році було допущено в них обмежену відповідальність, і це привело до інтенсивного розвитку споживчих т-в в Англії. Починаючи з 70-х років минулого століття населення призвичаїлося до цих т-в, як до одного з позітивних способів поліпшення свого матеріяльного становища. Але до цього виникнення і розвиток споживчих т-в в Англії пояснювалися рядом зовнішніх умов, що примушували робітників шукати в споживчих т-вах захисту від ворогів, від тих умов, що робили необхідною їх організацію. Так говорить історія споживчих т-в в Великобританії. Поступовий зріст споживчих т-в в Великобританії бачимо із слідуючої таблиці:

Роки	Число Т-в що подали відчитність	Членів в тисячах	В тисячах фунтів штерлінгів		
			Пайовий і зап. кап.	Позички	Продано товарів в рік
1850	130				
1860	390				
1864	505	129	684	89	2.837
1875	1.163	479	4.700	845	16.088
1883	1.165	682	7.500	1.539	28.090
1893	1.421	1.169	—	—	32.000
1903	1.455	1.987	—	—	57.500
1915	1.373	3.265	—	—	102.560
1918	1.366	3.900	48.600	3.600	142.000
1920	1.379	4.500	86.550	—	254.000

Із цих даних видно, що число споживчих т-в в Англії зростає до початку 20-го віку. Потім іде де-яке зменшення в числі т-в, але одночасно значне побільшення числа їх членів. Це пояснюється тим, що в Англії раніше, ніж в инших країнах, а саме, вже з початку 20-го віку прийшли до переконання, що необхідно стреміти до концентрації малих т-в у великі, аби, таким чином, зменшивши адміністраційні видатки, зробити корисніщим саме ведення справи. Тому, з початку віку і по цей час число споживчих т-в в Англії зменшилося майже на 100, а число членів зросло сливе на 2 міліони. Обороти з початку цього віку на 1918 рік виросли майже втрое.

Все це наслідки концентрації споживчих т-в Великобританії і зросту числа їх членів. Англійські споживчі т-ва дуже великі по числу членів: пересічно з них більше 2.200 членів на т-во, тоді як у Франції — лише 290. Обороти їх також крупніші, ніж в инших країнах. Пересічна річна закупка товарів в 1918 році на одного члена складала 732 франки, тоді як у Франції вона виносила лише 365 франків. Пояснюється це тим, що в Англії споживчі т-ва наближаються до того, щоб бути склепами для продажу не лише предметів дрібної торгівлі, а й инших предметів домашнього вжитку. Далі, англійська споживча кооперація працює, головним чином, на власні кошти. З витрачених англійською споживчою кооперацією коштів на свої операції 83% падає на пайовий капітал, 6% на запасний і лише 11% на позичений капітал. Слід знати, що кошти, які є до роспорядження англійських споживчих т-в, що складають біля 3,5 мілірдів французьких франків, лише на половину використовуються в біжучих операціях або товарах; біля 200 міліонів франків витрачено на підтримку страхової кооперації; великі суми затрачено на задоволення потреб в помешканнях; нарешті, біля 100 міліонів франків поміщено в продукційні підприємства. На цьому треба спинитися.

2) Власна продукція споживчих т-в Великобританії незвичайно розвинена і складає одну із особливостей споживчої кооперації в цій країні. Стремління до того, щоби споживчі т-ва не обмежувалися в своїй діяльності торгівлею предметами, потрібними в господарстві, а пробували-б також організувати власну продукцію, з самого виникнення цих т-в в Англії, в 50-х роках, ідеї ці находили применення в поодиноких випадках. Але більшу упертість і планомірність було проявлено в цьому ділі з того часу, як Англійське Т-во Гуртових Операцій включило виробництво в коло своєї діяльности. Це було в 1872 році. З того часу рух розвинувся так значно, що нині над 1.000 т-в мають власне виробництво, в вигляді фабрик, заводів і т. ин.

Відомо, що кооперативна продукція може вилитися в дві форми: а) в форму продукційного т-ва, членами якого є самі продуценти, і б) в форму організації фабрики, або заводу, яка користується найманою працею.

В переважній більшості т-в Великобританії спостерігаємо другу систему. Отже Великобританським споживчим т-вам можна кинути докір, що вони дотримуються, в справі організації виробництва, капіталістичного принципу, бо робітники в їх продукційних підприємствах також не одержують повної вартости вироблених ними продуктів. Це, звичайно, вірно. Але треба признати, що становище цих робітників — і що до зарібної платні, і що до довготи робочого часу, і що до умов праці, — значно ліпше, ніж становище робітників у приватних підприємствах.

Не вважаючи на це, відомі діячі споживчої кооперації в Великобританії ще з 50-х років минулого століття настоювали на внесенні в справу оплати праці в продукційних підприємствах споживчих кооперативів принціпа участи робітників в прибутках. Наукове обо-

снування цьому способові дали християнські соціялісти. По ходу їхньої думки, істота і значіння кооперативного руху полягає, між иншим, і в меті зробити робітників господарями продукції. Кожне підприємство залежить від трьох факторів: капітала, праці і споживання. Кожний з цих факторів повинен одержати частину прибутку. В підприємствах споживчих кооперативів споживач одержує її в вигляді дешевшого продукта; отже, останній прибуток мусить бути поділений між робітниками й споживчими кооперативами.

Спочатку цей принціп набрав загального признання в споживчих кооперативах Великобританії, але з 1875 року починається в цьому відношенні розклад. І нині лише частина споживчих т-в Великобританії примінює в галузі продукції принціп участи робітників у прибутках. Більшість-же споживчих т-в (в тім числі і Англійське Т-во Гуртових Закупок) відмовляє робітникам в такій участі. Вони виходять в цьому випадкові з тих міркувань, що опікуватися лише поліпшенням найманої праці, значило-б приносити їй у жертву інтереси цілої маси споживачів, ради якої це виробництво організовується. Отже, це було-б несправедливо, хоч би через те, що число членів споживчих т-в у Великобританії нині перевищує 4 міліони чоловіка, а число найманих робітників в них досягає ледве 150 тисяч, тоб-то, не складає й 0,04 перших.

Піклування за інтереси споживачів в даному випадкові виправдується ще тим, що виробництво ріжних предметів в споживчих т-вах ведеться, звичайно, в розмірах, необхідних для задоволення лише потреб їх членів.

Продаж цих предметів на сторонній ринок не входить в завдання споживчих т-в.

Це правило, правда, з зрозумілих причин, не завше додержується, але стремління до його у Великобританських споживчих т-в мається. Дальша підстава для цих т-в організовувати потрібне їм виробництво, пильнуючи лише інтересів членів споживчих т-в, полягає в тому, що робітники цих останніх звичайно є й їх членами. Тому на загальних зборах, робітники, яко члени т-ва, мають змогу боронити інтереси праці, та добиватися ліпшої її постановки й усунення всього, що давало-б привід докоряти товариствові експлоатацією працюючих в ньому робітників. Фактично, ця можливість є цілком реальною, бо, хоч число робітників, що є членами їх, й невелике, але вони виявляють велику зорганізованість, більший інтерес до справи, а тому, на загальних зборах, користуються завше значним впливом. Що до особливости діяльности Великобританських споживчих кооперативів, то слід зазначити їх працю по будівлі помешкань, як для своїх потреб, так і для потреб членів т-ва. Число таких будинків досягає багатьох тисяч, а суми, затрачені не це, складають багато міліонів фунтів штерлінгів.

3) Серед своєманітних форм споживчої кооперації в Великобританії треба зазначити Студентські кооперативи, зоргані-

зовані для постачання своїм членам книг і предметів, потрібних в університетському житті.

Треба також згадати про оригінальні споживчі т-ва читачів, що об'єднуються для зорганізування бібліотек.

Нарешті, в Великобританії маються споживчі кооперативи для відпочинку й розваг. Істота їх полягає в тому, що їх члени об'єднуються, щоб шляхом спільних зусиль, створити ліпші способи проведення часу ферій або святкування тих чи инших випадків у житті.

Треба зазначити, що англійські споживчі т-ва не завше виконували один основний принціп споживчої кооперації, виголошений рочдельськими піонерами: вони далеко не завше продавали свій товар за готівку. По даних, що торкаються кінця 80 р.р. минулого століття, із 1955 т-в, що дали відповідні про себе відомости, тільки в 534 примінювалася правильна система оплати товарів готівкою. В останніх же (74%) допускався в ріжних формах кредит. Нині справа трохи ліпше, але продаж в кредит практикується.

Не зайвим буде зазначити зближення багатьох споживчих т-в Англії з тенденціями релігійного характеру, на трактуванні де-яких споживчих т-в, як справи угодної Богу. З другого боку, в англійських споживчих т-вах також не спостерігалося того нетолерантного відношення до приналежности їхніх членів до християнської католицької релігії, що, як ми це побачимо далі, мало місце у французькій практиці де-яких кооперативних організацій. В Англії помічався навіть нахил членів споживчих т-в до того, щоб ототожнювати кооперацію з християнством. Це дуже яскраво проявилося в минулому столітті, коли англійські конгреси майже завше починалися урочистою службою Божою, а владики виголошували на ній вітання; коли конгрес в Дюргамі, в році 1894-ому вітав оплесками одного з членів, щоб швидче настав той час, коли споживча кооперація й християнство стануть сінонімами.

Фінансові наслідки діяльности споживчих т-в в Великобританії більше, чим добрі. Одержані ними прибутки дуже значні. Досить сказати, що в 1920-ому році чистий зиск досягав 25,5 міліонів фунтів штерлінгів. Коли мати на увазі, що пайовий капітал усіх т-в виносив 85,5 міл. фун. шт., то цей зиск складе більше 30% річних.

Де-які дослідувачі докладно зупиняються на урядовських англійських споживчих товариствах. Перше з них виникло в Лондоні в 1866 році серед дрібних поштових урядовців. Потім, незабаром утворилося також в Лондоні споживче товариство серед вищих урядовців. Т-ва ці в своїй діяльности значно відступають від рочдельських принціпів. Але, що саме головне, вони не допускають вільного вступу в члени, обмежуючи число паїв; вони, навіть, не додержуються принціпа рівного права на загальних зборах. І, напр., в споживчому т-ві цівільних урядовців (Лондон) окремі члени можуть мати на загальних зборах, в залежности від числа своїх акцій, до 10 голосів. Через це ми не можемо визнати цих т-в кооперативними організаціями, а тому обмежуємося лише короткою про них згадкою.

3. Об'єднання споживчих кооперативів. Англійське Т-во Гуртових Закупок.

1) Об'єднання споживчих т-в у союзи, як і взагалі об'єднання у союзи ріжного роду кооперативів, може мати на меті, як про це буде сказано докладно далі, ріжні акції: ревізію, кооперативну пропаганду й виховання, поліпшення технічного боку справи. Далі, з точки погляду союзного будівництва, може мати місце ціла градація союзних організацій — від дрібного місцевого союзу до центрального, що охоплює всю кооперацію даної країни.

Об'єднання споживчих т-в у Великобританії має кілька цікавих особливостей, які необхідно підкреслити.

Перш за все, об'єднання ці мають своєю метою не контролювання діяльности т-ва, не пропаганду кооперативних ідей, а створення придатного апарату, що давав би змогу добувати потрібні споживчим т-вам предмети, чи шляхом закупок з перших рук, чи шляхом організації власного виробництва при самих сприяючих для цих товариств умовах. Потреба в такого роду об'єднаннях окремо працюючих споживчих кооперативів давно вже, ще з початку 50-х р. р. минулого століття, почувалася в Англії, коли була зорганізована Центральна Кооперативна Агенція в Лондоні. Через 10 років в Манчестері було зорганізовано з тією-ж метою Т-во Гуртових Закупок, що потім мало назву Кооперативне Оптове Т-во (Cooperative Wholesale Sosiety). Нині-ж, для цієї-ж мети існує в Великобританії три товариства гуртових закупок: одно — для Англії, друге — для Шотландії, третє — для Ірландії.

Це—перша особливість Великобританської споживчої кооперації: на порівнюючи невеликій території країни існує 3 самостійних центральних кооперативних закупочних організацій.

Друга особливість полягає в тому, що в Великобританії немає посередницьких кооперативних закупочних органів між місцевими споживчими т-вами й централями; инакше кажучи, немає місцевих союзів споживчих т-в, а ролю їх виконують відділи центральних т-в оптових операцій.

Нарешті, третя особливість — що неторгова діяльність центральних органів споживчих т-в об'єднана в Великобританії в одній організації, яка ділає на терені Англії, Шотландії й Ірландії нероздільно.

Всі ці особливости викликають де-який сумнів з точки погляду теорії.

Так, саме роздроблення оптових операцій між 3 товариствами, на перший погляд, наче-б то не цілевідповідне. Можна вважати, що наслідки були-б значно ліпшими, коли-б, замість трьох т-в у Великобританії, було лише одно; і закупки були-б більші, й уступки значніші, й видатки нижчі, й прибутки більші. Але практика Великобританії показує, що ці теоретичні міркування не вірні. При територіяльному розмежуванні районів оптових т-в

виключається та ненормальність, що два сумежних споживчих т-ва належать до ріжних закупочних центрів, що мало місце ще недавно, напр., у Франції, де було два обособлених т-ва для оптових закупок споживчої кооперації: одно невтральне, друге соціялістичне.

Ставитися негативно до факту існування кількох оптових т-в в країні лише тому, що в цьому випадкові загальні розміри закупок кожного з них понижуються, було-б однаково з вимогою, щоб невеликі країни, як Голандія, Бельгія, Данія і др., з тих же міркувань, не мали самостійних оптових т-в, а організовували-б об'єднані т-ва, які-б вели закупки зразу для споживчих т-в кількох держав.

Як побачимо далі, не зважаючи на існування трьох оптових т-в у Великобританії, обороти кожного з них досягають великих розмірів. Одночасно з цим існування самостійних оптових т-в дає змогу примінювати кожному з них і своєрідні способи ведення справи, постановки операцій, оплати праці. Можна відмітити, напр., в практиці цих т-в ріжне відношення до службовців та робітників: англійське т-во не дає їм права участи в прибутках; Шотландське — ввело цей принцип в основу своєї діяльности.

Нарешті, таке самостійне життя оптових т-в зовсім не шкодить цим т-вам там, де цього вимагають інтереси справи, виступати спільно. Напр., Англійське й Шотландське Оптові Т-ва ведуть спільні чайні плантації на острові Цейлоні. Отже спільна діяльність і об'єднана праця не виключаються і при існуванні в державі кількох окремих оптових т-в. Але мотивами для такої об'єднаної діяльности повинно бути не безапеляційне рішення організації, що претендує на домінуючу ролю в країні, а визнання з боку рівноправних і вільноділючих організацій корисности такої об'єднаної діяльности.

2) Спинимося на деталях, що торкаються Великобританських т-в оптових операцій. Як ми вже говорили, першим закупочним об'єднанням споживчих т-в у Великобританії було зорганізовнеа в Англії, а саме — в Манчестері в 1862 році Т-во Гуртових Закупок.

Організацію Англійського Т-ва Гуртових Закупок попередили кілька невдалих спроб. Перша відноситься до 1850 року, друга до 1855-го. Тільки в році 1864-ому, після кооперативного З'їзду в Ольдгеймі, було відчинено в Манчестері оптовий склеп (Wholesale), що набрав згодом такого широкого розвитку. Спочатку, для організації цього склепу кожне споживче т-во зобов'язалося внести в касу склепу по одному фарсінгу з члена (біля 10 к. ч.) В 1875 році було відчинено відділ цього склепу в Н'ю-Кестлі, а в 1874 — в Лондоні. Одночасно відчинялися закупочні відділи в ріжних пунктах: в Ліверпулі, Н'ю-Йорці, Копенгазі, Гамбурзі і др. З 1873 року оптовий склеп набрав назви «Англійське Т-во Гуртових Закупок» і почав організовувати власні фабрики. В 1876 р. т-во купує власні пароплави і незабаром відчиняє власний банк, який перебуває в постійних звязках з 366 банкирськими домами в Лондоні.

Головні положення статуту Англійського Т-ва Гуртових Закупок такі: 1) Мета т-ва ведення ріжних торгово-промислових операцій в інтересах кооперативних т-в. 2) Всяке зарегістроване кооперативне т-во може ввійти в склад акціонерів, але воно зобов'язується взяти по 1 акції в 5 фун. шт. на кожні 10 членів; четверту частину капіталу на кожну підписану акцію необхідно внести негайно. 3) Акції можна передавати по номінальній їх вартости. 4) Т-вом керують загальні збори, роспорядча комісія та комітет. 5) Кожен член т-ва може посилати на загальні збори Гуртового т-а по одному уповноваженому на кожні 500 своїх членів і остачу від 500; кожний делегат має на загальних зборах тільки 1 голос. Загальні збори скликаються що три місяці. 6) Роспорядчий комітет (правління) складається з 16 членів, що їх вибірають загальні збори із числа осіб, запропонованих у кандідати окремими членами Гуртового Т-ва. Такі пропозіції робляться в закритих пакетах; перед виборами список кандідатів роздають усім учасникам загальних зборів. 7) Окремі т-ва, що входять членами в т-во Гуртових Закупок, не можуть мати в роспорядчому комітеті більше одного представника. Відділи т-ва в Лондоні й Н'ю-Кестлі мають свої роспорядчі комітети, що складаються з 8 членів кожний. У засіданнях центрального роспорядчого комітету беруть участь представники комітетів (по одному) від Лондону й Н'ю-Кестля. 8) Постанови в роспорядчому комітеті приймаються по більшости голосів. 9) Для контролю за правильним веденням рахівництва призначаються 4 контролери. 10) Чистий прибуток розподіляють між учасниками Т-ва Гуртових Закупок пропорційно зробленим ними закупкам; кооперативи, що не входять в склад т-ва, також одержують премії, але вдвоє менші, ніж члени Т-ва Гуртових Закупок. Наведені головні принціпи покладені в основу діяльности не лише Англійського, але й Шотландського й Ірландського Т-в Гуртових операцій, що в свою чергу виникли — Шотландське в 1868 році в Глазго, Ірландське — в 1897 році в Дублині.

Де-які положення статуту Англійського Т-ва Гуртових Закупок заслуговують на особливу увагу.

І перш за все той пакт цього статуту, по якому місцеві спожив чі т-ва, що є членами Англійського Т-ва Гуртових Закупок, користуються на загальних зборах неоднаковим числом голосів. Напр., т-во, що має 900 членів, посилає на загальні збори 2-х делегатів, тоб-то має 2 голоси, а т-во, що має 1200 членів — посилає 3 делегатів, тоб-то має 3 голоси. Між тим, розглядаючи істотні ознаки кооперативу, ми залучили до їх і вимогу права одного голоса кожному членові на загальних зборах (або рівного числа голосів). Чи цей пакт статуту Англійського Т-ва Гуртових Закупок справді суперечить цій вимозі кооперації?

Як розглядати право ріжних членів т-ва, тоб-то союза (або Центрального т-ва) на неоднакове число голосів на загальних збо-

рах? Чи можна таку систему визнати, як не суперечну кооперативному принципові рівности голосів усіх членів кооперативу?

В відношенні до союза — так! Слід пам'ятати, що союз коопер. є також об'єднання осіб, що, в свою чергу, об'єднуються в кооперативі першого ступня. Отже, союзна організація, тоб-то, кооператив, скажемо, другого ступня, хоч і уявляє собою об'єднання кооперативів першого ступня, але, по суті, це є об'єднання осіб, які є вже членами кооператива першого ступня. Отже, на загальних зборах союзної організації можна було-б легко уявити присутність усіх членів, що входять в склад кооперативів першого ступня, які й об'єдналися в союз. І через те, на таких загальних зборах союза, очевидно, кожний член кооперативу першого ступня мав-би право голосу.

Коли уявити далі, що члени кооперативів першого ступня знають не гірше делегата, який піклується про інтереси т-ва при системі представництва кооперативів шляхом посилки делегатів, потреби свого кооперативу й одностайно будуть відстоювати його інтереси, то, при голосуванні на загальних зборах союза, більше число голосів, а значить і більший вплив на рішення справ будуть мати ті т-ва, в яких число членів більше. Але, як це так, то немає ніяких підстав визнавати некооперативним спосіб, при якому ця перевага, вірніше, це законне право надається членам кооператива першого ступня в инший спосіб, а саме: шляхом надання права т-ву на більше число рішаючих голосів в союзі, пропорційно числу членів в кожному т-ві.

Не так правильним буде спосіб надання більшого числа голосів в залежности від оборотів т-ва в союзі; і цілком неправильною є система, по якій більше число голосів надається членові союза в залежности від суми внесеного пая.

2) Другий пакт статуту Англійського Т-ва Гуртових Закупок, на якому треба зупинитися, це видача премій на забрані продукти не членам союзу в половинному розмірі того, що видається членам. Цей принціп і розумний і справедливий. Не члени союзу не беруть в ньому участи своїм капіталом, бо не вносять паїв; вони-ж не приймають на себе також і відповідальности по операціях союза; отже, вони не мають і права на всі користи від союза, нічим зі свого боку не ризикуючи. І союз робить цілком обачно, коли частину премій замість того, щоб видавати їх не членам, зараховує до свого запасного капіталу. Завдяки раціональности принціпів, на яких побудовані Великобританські т-ва оптових операцій, а також, з причин очевидної потреби в їх для місцевих кооперативів, — діяльність цих т-в досягла значних успіхів. Нині Англійське т-во об'єднує біля 1200 місцевих споживчих кооперативних т-в; Шотландське — біля 270; Ірландське — над 120. Власні капітали т-в складаються з паїв, які досягають в Англійському т-ві, по даних 1920 року, 2,5 міл. фун. шт., а в Шотландському — перевищують 0,5 міл. фун. шт. Товари відпускаються за готівку, по оптових риночних цінах. Пре-

мії на забор, що видаються т-вом, часом досягають 12%. Операції оптових т-в розвиваються надзвичайно швидко.

Надзвичайно важною стороною діяльности т-в являється організація ними виробництва для своїх членів. Инакше кажучи, гуртові т-ва стремлять не тільки закуповувати товари безпосередньо від фабрикантів, обминаючи оптовика, але й сами продукують потрібні предмети, усуваючи самого фабриканта. І це кооперативне виробництво Великобританських гуртових т-в досягло таких значних розмірів, що Англійське Т-во мало по-над 110, а Шотландське більше 30 фабрик, заводів, плантацій, ферм і др. До якої степени розвитку досягло власне виробництво в Англійському Т-ві Гуртових Закупок видно з того, що цей кооперативний закупочний союз має власні фабрики — цукрові й бісквітні (2), млини (10), молош. заводи (9), одежі та білизни (12), ґдвабні, автомобільні, друкарні (5) і вугляні копальні. Вони, вкупі з Шотландським т-вом, мають 34.000 акрів землі, яку вони сами обробляють; в Південній Індії та на Цейлоні їм належать чайні плантації до 46.000 акрів; їм належить 4 великих і 10 менших пароплавів. Організація т-вами свого виробництва дає членам Великобританських споживчих т-в власну тканину, металичні й столярні вироби, взуття, предмети будівельних і копальних потреб, своє борошно, свій хліб, свої друкарні, свої палітурочні заклади, власні пральні, молошні ферми, навіть оранжереї і чайні плантації.

В цьому величезному виборі товарів, що їх має на складі Англійське Т-во Гуртових Закупок, полягає пояснення того факту, що через продукцію оптових т-в, споживчі т-ва Великобританії закупають більше половини потрібних їм товарів, явище, якого не спостерігаємо в жадній иншій країні.

Вартість випродукованих Анг. Т-вом предметів досягла в 1915 році 17,5 міліон. фун. шт., в 20-му році вона потроїлася.

В 1920-му році Англійське Т-во Гурт. Зак. мало більше 18,5 міліон. фун. шт., в тому числі 2,5 міліон. фун. шт. паїв; біля 105,5 міліонів фун. шт. обороту, — при 1.222 членах, що входили в цей союз. Але чистий прибуток виносив лише 159,5 тисяч фун. шт. (проти 1,5 міл. фун. шт. в 1916 році). Число робітників на фабриках т-ва перевищувало 33 тисячі чоловік з зарібною платнею їх до 6 міліон. фун. шт.

Шотландське Т-во Оптових Операцій досягло не таких великих, але все-ж значних наслідків. В 1920-му році воно мало 272 члени, 5,8 міліон. фун. шт. капіталу, в тому числі 0,5 міліон. фун. шт. паїв, 29,5 міліон. фун. шт. обороту, 271,5 тисячі фун. шт. чистого прибутку; т-во мало біля 11 тисяч робітників, які одержували над 1,5 міліон. фун. шт. платні в рік.

Становище робітників в Англійському Союзі Гуртових Закупок істотно ріжнилося від становища робітників в Шотландському союзі тим, що в першому робітники не брали участи в прибутках т-ва, тоді як у другому вони таку участь мали.

4. Жіночі гільдії.

До засобів пропаганди кооперативних ідей та розповсюдження практичного примінення кооперації належать також об'єднання жінок, що набрали назви жіночих гільдій; за останній час вони досягли досить широкого розвитку. Перша жіноча гільдія виникла в Англії в 1883 році. Центральний орган її в Лондоні, а в ріжних місцях країни є біля 700 відділів гільдії, з числом членів по-над 28.000.

Основна мета цієї організації полягає в пропаганді ідеї про користь кооперації серед жінок. Але в своїй діяльности гільдія йде значно далі зазначеної мети. Вона зорганізувала для своїх членів лікарні, школи, притулки для матерів; вона турбується про полегчення жіночої і дитячої праці в кооперативних інституціях; вона вживає заходів до пониження дорожнечі життя і т. д. Що року гільдія скликає загальні збори своїх членів, де обмірковують ріжні питання кооперації та засоби до широкого її примінення в домашньому побуті. Подібні-ж гільдії існують в Шотландії й Ірландії. В першій вона була зорганізована в 1889 році; в другій значно пізніще — 1912-му році.

IV. Страхова кооперація.

Досить оригінальна постановка в Великобританії страхової кооперації. Вона зародилася в Англії в 1867 році, коли в Манчестері було зорганізовано велике кооперативне т-во під назвою «Кооперативне Страхове Т-во». Статут цього т-ва було спочатку зареєстровано в 1867 році, а в 1899-му воно було переформовано в кооперативне т-во. Метою цього кооператива є ведення ріжного роду страхувань: життя, від пожеж, від злодійства, від недобросовісности і др., як у Великобританії, так і за кордоном.

Т-во має право набувати рухоме й нерухоме майно; користується правами юридичної особи. Місце осідку т-ва в Манчестері. Членами т-ва може бути кожне кооперативне, зареєстроване в. законодавчому порядкові т-во, а також кожна особа, що є членом такого т-ва. В статуті говориться також, що членами т-ва є Англійське Кооперативне Т-во Гуртових Закупок і Шотландське. Цим підкреслюється близькість зазначених організацій до цього страхового кооперативу. Капітал т-ва складається з паїв по 1 фун. шт. кожний. Ні один індивідуальний член не може мати паїв більше як на 200 фун. шт. Це обмеження не торкається кооперативних т-в, що є членами страхового кооператива. На кожний підписаний пай треба заплатити при самій підписці 4 шілінги. Решту платиться поступово. Кожний член т-ва має на загальних зборах один голос і, крім того, має додаткове число голосів, рахуючи по одному голосу на кожні

200 паїв, що належать йому поверх перших 200. Загальні збори дійсні, коли на їх є присутніми число представників, хоч би одного учасника т-ва, що мають, принаймні, одну п'яту числа паїв.

Питання вирішуються більшістю голосів, але зміна статуту повинна пройти двома третинами присутніх членів. Справами т-ва керує головний комітет, що складається з 10 членів. З них 8 вибірає головний комітет Англійського Коопер. Т-ва Гуртових закупок, як що кількість паїв, що йому належать, досягає 88 тисяч, а два члени, в такий-же спосіб, вибірається Шотландським Т-вом Гуртових Закупок, як що йому належить не менше 20 тисяч паїв. Члени головного комітету дістають винагороду по постанові загальних зборів. Прибутки росподіляються в такий спосіб, щоб на пайовий капітал нараховувалося не більше 5% річних. Крім того, загальні збори призначають де-який відсоток на благодійні й громадські цілі. Крім права кожного члена знайомитися з книгами т-ва, по вимозі 10 членів його, кожний з яких є членом т-ва не менше, як 12 місяців, надається право вимагати ревізії справ т-ва через реджістрера.

Із вище наведених пактів статуту бачимо, що зазначений страховий кооператив допускає значні відступлення від кооперативних принціпів; власно кажучи, він перебуває в повному роспорядженні двох т-в гуртових закупок: Англійського й Шотландського, і, навіть, одного з них, а саме, першого. Мало того, статут порушує основний принціп: вибори органів управління кооператива на загальних зборах членів останнього. Між тим, члени головного комітету страхового т-ва вибіраються не загальними зборами його, а комітетами Англійського й Шотландського Т-в Гуртових Закупок.

Кооперативне Страхове Т-во Великобританії, як ми вже казали, практикує ріжні види страхування. Страхування життя, напр., примінюється в ньому, як індивідуальне, так і колективне. Під останнім треба розуміти страхування кооперативом усіх своїх членів зразу, так що на випадок смерти когось із членів т-ва родина його одержує певну страхову винагороду. Цей рід страховки швидко поширюється, і в 1916 році було 581 т-во, що застрахували усіх своїх членів на випадок смерти, а в 1919-му році їх було вже 870. По даних за 1918 рік колективною страховкою користувалося майже 1,958,000 членів 710-и т-в. На протязі року ці т-ва заплатили більше 283,000 фун. шт. премій, а страхової винагороди було видано 35,500 членам в сумі 246,000 фун. шт. Як що мати на увазі, що в 1899 році в Кооперативному Страховому Т-ві по всіх видах страхування життя було внесено премій лише 4,000 фун. шт., а винагород було видано лише 1,500 фун. шт., то розвиток операцій т-ва за ці 20 років буде цілком яскраво освітленим.

Індивідуальне страхування життя поділяється на —а) ординарне, б) спеціяльне і в) промислове. Цей рід страховки також прогресує. Також розвивається в Великобританії кооперативне страхування від огню.

Треба спеціяльно спинитися на одному виді кооперативного страхування — страхування відповідальности службовців. Така відповідальність має особливе значіння в споживчих кооперативах, коли окремим службовцям довіряють цінні товари і коли т-во стремить забезпечити себе хоч певною сумою, яка поступає в його розпорядження на випадок невірного ділання, збитків від помилок службовця, або зловживань службовців.

Понеже побірання застави від службовців не завше легка справа, то практика привела до застрахування певних сум в страховому т-ві. Цей рід страхування набрав швидкого розвитку.

Порівнюючий розвиток рїжноманітних видів кооперативного страхування у Великобританському Кооперативному Страховому Т-ві випливає із таких даних за 1919 рік. Операції т-ва за 1919 рік уявляються в такому вигляді: 1) з страхування життя (звичайного, спеціяльного, промислового і колективного) на протязі року т-во одержало премій 711,575 фун. шт. За той час виплатило винагород по цьому виду страхування 377,000 фун. шт. По страхуванню від пожеж та нещасних випадків на протязі року одержано премій 924,000 фун. шт., а виплачено винагород біля 467,000 фун. шт. Значна частина лишків поступивших премій над виплаченими сумами страхових винагород була повернена учасникам страхувань.

Що торкається, зокрема, страхування від огню, то премію за 1917 рік було повернено по 2 шіл. за 1 фун. шт. членам Англійського й Шотландського т-в гуртових закупок, і по 1 шіл. особам, що не були членами цих т-в.

V. Кредитова й сільсько-господарська кооперація.

Що торкається инших галузів кооперації, а особливо сільсько-господарської та кредитової, то в Англії їм уділялося менше уваги і розвиток їх не може йти в порівнянні з споживчою і навіть продукційною кооперацією. З точки погляду де-яких діячів кооперації і сільсько-господарська, і кредитова кооперації менш бажані, ніж споживча і продукційна. Останні два види кооперації виникли серед фабричних робітників і мали на увазі, головним чином, поліпшення їх становища, а тому з недовіррям ставилися до кооперативних об'єднань серед фермерів, інтереси яких — продати дорожче протилежні інтересам робітників — купити дешевше... Зокрема, що до кредитової кооперації, то її розвиток в Англії гальмувався широкорозвиненою системою приватних капіталістичних кредитових інституцій, де й ремісники й фермери легко могли одержувати позички.

Кредитова кооперація в Великобританії з'являється лише в 1895 році, коли було зорганізовано перше сільське кредитове т-во в Скоубі. Потім ці кооперативи розвивалися досить слабо і лише

в селах. Мійське населення мало досить кредиту, завдяки розвиненій системі англійських приватних банків.

Розвиткові сільської кредитової кооперації допомагали праці й пропаганда Генріха Вольфа, що був головою Міжнароднього Кооперативного Союза. Статут сільських банків було написано по типу Шульце-Деліча. Але до початку війни в Англії таких банків було лише 50, а в 1918 році — лише 22. Більш широкого розвитку набрала ця галузь кооперації в Ірландії. Тут, завдяки переважаючому хліборобському населенню країни, банки набрали спочатку широкого розвитку, і в 1908 році їх було біля 270. Але згодом, особливо після війни, число їх почало падати, і в 1917-му році їх було всього 171, а в 1920 лише біля 150.

Зародження сільсько-господарської кооперації починається в Англії лише з 60 р.р. минулого століття.

Підтримку цій галузі кооперації робила асоціяція хліборобів і садоводів, що виникла в Лондоні в 1867 р. Далеко більший вплив на розвиток сільсько-господарської кооперації в Англії мало Англійське Сільсько-Господарське Організаційне Т-во, що виникло в 1900-му році.

Порівнююче становище сільсько-господарської кооперації в Англії перед і по війні дає слідуюча таблиця:

Роки	К О О П Е Р А Т И В И								
	Кред.	По закуп.	Молошні	Ячні	По ар. землі	Заг. число	Число членів	Обороти в 1000 фунт.	
1912	46	163	26	38	210	502	38	1800	—
1918	22	237	39	57	373	801	112	7200	—

В Шотландії, в 1905 році, зорганізоване Шотландське Сільсько-Господарське Т-во в Единбурзі. Воно зробило великі послуги розвиткові кооперації в цілій країні. Становище кооперації до війни і після неї виявляється з слідуючої таблиці:

Роки	К О О П Е Р А Т И В И					
	Кредитові т-ва	Т.ва по закуп.	Молошні	Ячні	Для поліп. пор. ск.	Загал. число
1910	0	38	9	26	1	74
1918	1	142	19	65	12	239

VI. Інші кооперативні питання.

І. Кооперативний союз.

Але коли в Великобританській системі організації т-в оптових закупок для торгових операцій спостерігаємо цілком придатну для инших країн, особливо, великих, множність, то, що до неторгової діяльности т-в оптових закупок та-ж Великобританія проявляє не менше оригінальну єдність. Як уже було сказано, духовним керовником кооперації, її оборонцем від зовнішніх посягань є кооперативний союз, що виник 50 років назад і який є поодинокою для цілої Великобританії організацією. В цьому можна вбачати де-яку непослідовність. Річ у тім, що при існуванні кількох торгово-закупочних центрів в країні, виникає, натурально, питання і про кілька центрів неторгової кооперативної діяльности.

Адже-ж кожне закупочне т-во в своїй діяльности переводить своєрідні засоби і, відповідно до цього, направляє споживчі т-ва ового району. По питаннях пропаганди, інструктування, видавничої праці, особливо коли в окремих округах, місцевостях країни говорять ріжною мовою, мусить бути превалюючою така система організації неторгової діяльности споживчих кооперативних центрів, при якій ця сторона праці кооперативних організацій перебувала-б під тією-ж стріхою, під тим же керовництвом, що й торгова діяльність.

Великобританія в цьому відношенні виявляє оригінальність, яка заслуговує тим більшої уваги, що діяльність кооперативного союзу по всій країні дала найліпші наслідки.

Тепер звернемося до історії кооперативного союза. Ще в період 1850-55 рр. робилися спроби зорганізувати для Великобританії неторговий кооперативний центр. Але ця думка набрала здійснення лише в 1869 році, після кооперативного конгресу в Лондоні.

Тут було вирішено утворити Центральне Бюро, яко виконавчий орган конгресів, а разом, і яко контролюючу інстанцію в галузі кооперативного руху. Територіяльно цей рух було поділено на 8 відділів, представники яких зібралися в Манчестері для обміркування спільних питань кооперації.

Центральне Бюро поділялося на комітети по ріжних фахах. Нині їх 7. Предмети їх діяльности: 1) освіта, 2) пропаганда, 3) виробництво, 4) виставки, 5) парламентські справи, 6) справи тред-юніонів і кооперації, 7) міжнародні питання.

Центральне Бюро існувало під цією назвою 20 років і лише в 1889 році це Бюро стало зватися — «Кооперативний Союз», і було зареєстроване, як т-во з обмеженою відповідальністю.

Основні положення статуту, по якому працює Кооперативний Союз, такі: мета союза — пропаганда кооперативних принципів та ідей, допомога організації в усіх галузях торгово-промислового життя, а також заходи до поліпшення правового становища кооперативів. Місце перебування Союза — Манчестер (Holyoake House,

Hanover Street). Членами Союза можуть бути ріжні т-ва, в тому числі і кооперативні, прийняті об'єднаним правлінням; вони повинні набути 1 пай (в 5 шілінгів) та платити щорічно установлений внесок. Розмір останнього означений так, що кожне т-во платить наразі не менше 2 центів з кожного свого члена. Тоб-то т-во в 1200 членів платить не менше 10 фун. шт.

Т-во, що бажає бути прийнятим до Кооперативного Союзу, повинно закласти в основу своєї діяльности — а) відмовлення від недобросовісної торгівлі, б) росподіл прибутків в рівній мірі між працею, капіталом і покупцями і в) стремління до регулювання конкуренції. Фізичні особи не можуть бути членами Коопер. Союза

Управління Союзу складають слідуючі органи. 1) Вищий орган — Конгрес. Члени Союза мають на конгресі не рівні права. Кооперативи до 1000 членів посилають на конгрес одного делегата; кооперативи, що мають більше 1000 членів — по одному делегатові на кожну тисячу, в тим числі й на нову, але не більше 6 делегатів. Кожний делегат має на конгресі право голосу. 2) Центральне правління, що складається з 70 членів, представників відділів. 3) Відділи, що репрезентують територіяльний росподіл Кооперативним Союзом усього З'єднаного Королівства. Їх 8: Центральний, Північний, Північно-Західній, Шотландський, Південний, Західній, Південно-Західній та Ірландський. Кожний відділ репрезентується певним числом членів, від 5—20. Ірландський відділ має повну автономність. 4) Правління кожного відділу. 5) Об'єднане Правління в числі 14 членів, в склад яких входять голови кожного відділу і представники кожного відділу, в числі від 1 до 4. 6) Виконавчий Комітет із 7 членів, по 1 від кожного відділу. 7) Спеціяльні комітети, що призначаються конгресами періодично для певних цілей. 8) Головний Секретаріят.

Винагороду члени Центрального правління, З'єднаного правління і окремі делегати конгреса одержують для оплати переїзду (білет 3 класи по залізниці), а по инших шляхах по пів пенса з мілі. Крім того, на покриття инших видатків від 2,5 шіл. до 1 фун. шт. на добу.

Кооперативний Союз об'єднує майже всі кооперативні т-ва З'єднаного Королівства. В 1920-му році таких т-в було в ньому 1304 із загального числа зареєстрованих кооперативів — 1467; тоб-то кооперативів, що не входили в склад членів Союза, було лише 163.

Діяльність Кооперативного Союза виявлялася перш за все у виданні книг та брошюр, які допомагали розвитку кооперації в Великобританії. Йому завдячує кооперативний рух Великобританії тією свідомістю і тією, звичайно, солідарністю, що панувала на щорічних конгресах, які скликав Кооперативний Союз. Ніде, за винятком Німеччини, кооперативні з'їзди не відбувалися з такою регулярністю, ніде ці конгреси не були так повно поінформовані в царині кооперативних питань, як у Великобританії. Нарешті, за

допомогою Кооперативного Союза, в питаннях правового становища кооперація набула багато, що поліпшило умови її існування. Серед тієї низки прав, що, завдяки кооперативному Союзу, набула їх Великобританська кооперація, де-які заслуговують на особливу увагу, а саме: 1) право споживчих кооперативів продавати товари не лише членам, а й приватним особам; 2) право кожного члена кооперативу мати пай, по статуту, в 200 фун. шт. (замість 100 фун. шт.); 3) обмеження відповідальности членів за борги кооператива сумою, що не перевищує його пая; 4) привілея кооперативам не платити подоходного налогу з прибутків, при умові, що число паїв в кооперативі необмежене; 5) надання кооперативам права набувати на своє ім'я паї в других кооперативах; 6) проведення законодавчих актів 1871—76—93 рр., що ними забезпечено було попередні часткові законодавчі акти про кооперативи, і що ними, між иншим, кооперації надавалося право вести банківські операції, а також акта 1913 року, дозволившого передачу вкладів і позичок на суму до 100 фун. шт. на одного члена.

2. Кооперація і політика.

Є ще одно питання, звязане з кооперативним рухом і вирішене в Великобританії раніше, ніж в инших країнах, питання про самостійний виступ кооператорів на арену політичного життя країни. Кооперація, як відомо, невтральна й аполітична. Це означає, що по суті її не обходять неоднакові відношення ріжних станів, націй, партій. Кооперація доступна для представників усіх партій, для прибічників ріжних політичних напрямків. Але ті принціпи, яких вона дотримується, подають усі дані для ведення кооператорами певної внутрішньої і зовнішньої політики в своїй країні.

А тому, природно, виникає питання про самостійний виступ кооператорів в державах, де є парламентарний спосіб управління.

З приводу цього, в 1897 р., на кооперативному конгресі в Перс було принято таку резолюцію: Конгрес визнає, що настав час для проведення представників кооперації в парламент та ріжні дорадчі організації З'єднаного Королівства та радить Кооперативному Союзові, разом Англійським та Шотландським т-вам гуртових закупок, вжити з цією метою відповідних заходів.

Мотивом необхідности безпосереднього представництва кооперації в парламенті був, між иншим, той факт, що в кооперативах Великобританії нараховується більше 4 мілійонів членів, що з родинами їх складало біля чверти населення З'єднаного Королівства. Праці цього комітету не мали серйозних наслідків.

Питання про політичну ролю кооперації серйозно було висунуто в Англії в 1905 році. Тут, на кооперативному конгресі, було піднято питання про приєднання кооперації до робітничої партії, що як-раз в цей час формувалася. Але питання це було вирішено

негативно не тільки тому, що більшість не мала змоги єднатися з робітничою партією, але й тому, що програма цієї партії далеко не подобалася кооперативним діячам. Але самостійно виступати на виборах було визнано недоцільним для кооперації. Зате в 1917-му році на кооперативному ж таки конгресі в Англії було вирішено в позитивному розумінні питання про самостійну участь кооперативів в політичному житті країни. Конгрес вважав, що настав час, коли кооперативні організації мусять вжити необхідних заходів для того, щоб представники кооперації мали місце в парламенті. З огляду на цю резолюцію було зорганізовано парламентський комітет, і в грудні 1918-го р. 10 кандидатів до парламенту йшло на виборах під прапором представників кооперативної партії. З них було вибрано лише 1; а в 1922-му р. спробу було повторено, і до парламенту було обрано 4 кооператорів.

VII. Ірландія.

Щоб історія кооперації в Великобританії була повною, необхідно сказати кілька слів окремо про кооперацію в Ірландії, що весь час була нерозривною частиною Великобританії і, лише недавно, одержала автономію.

Ірландія — країна дрібного землеволодіння. Населення її складається нині з 5 мільонів чоловіка. Площа обробляємої землі досягає 8,5 міл. гектарів; на 950.000 родин, що живуть в Ірландії, сільським господарством займається по-над 600.000. З них більше, як 455.000 родин володіє лише участками землі в 3—5 акрів.

Кооперативний рух зародився тут в 60-х рр. минулого століття. З початку з'являються тут споживчі т-ва. На розвиток їх зробило великий вплив засноване в 1897-му році в Дублині Ірландське Т-во Гуртових Закупок; в 1921-му р. воно мало 517 членів і продало за рік на 1.119.000 фун. шт. товарів.

З початку 90-х років минулого віку в Ірландії виникає рух по насадженню сільсько-господарської кооперації. Керовником його було Ірландське Сільсько-Господарське Організаційне Т-во, що виникло в 1894-му р. по ініціятиві відомого патріота Гораса Плянкета. Головним завданням цього т-ва було ознайомлення села з методами кооперації, при чому Т-во взяло в основу своєї діяльности принципи повної політичної і релігійної невтральности. Це сприяло швидкому розвиткові кооперації в країні.

Натурально, що сільська кооперація набрала в Ірландії переважного розвитку. Вона є тут центром усього кооперативного руху і це цілком відповідає умовам життя населення країни, що вже коротко згадувалося вище.

Найбільше число працюючих тут кооперативів припадає на долю кооперативів молошних. Почали вони тут виникати в 1889 році,

тоб-то в період пізніщий, ніж вони з'явилися в других країнах — Німеччині, Данії і т. д. Число цих кооперативів сягало в 1920-му р. — 439. В 1910-му р. зорганізовано в Дублині Союз цих кооперативів з метою допомоги ліпшій постановці їх справи.

Значне число в Ірландії і сільсько-господарських чи, як їх тут іменують, приватних загально-корисних т-в. Вони також почали виникати тут років 30 тому назад. Це — своєрідні кооперативи, не так по своїй організації, як по характеру своєї діяльности. Ці т-ва — типові всебічні кооперативи, які стремлять до здійснення самих ріжноманітних, инколи, навіть, кількоманітних цілей, в тому числі й росподілу продуктів. Багато (до 150) з цих кооперативів призначаються, головним чином, для закупок предметів, потрібних для продукції кооперативних молошних.

Успіхи кооперації в Ірландії виявляються із слідуючих порівнюючих даних:

Роки	Числ. коопер.	Числ. членів в тисячах	Власні капітали *)	Обороти *)
1908	881	86	359	2252
1912	934	97	415	2452
1917	938	114	144	7574
1920	1146	130	1600	19,000

В 1917 році із 938 кооперативів на долю кредитових т-в припадало 171. Цікаво зазначити, що, порівнюючи з 1908 роком, число кредитових кооперативів зменшилося майже на 100.

Причина полягає в тому, що війна і звязані з нею високі ціни на продукти сільського господарства звичайно роблять не так необхідними кредитові кооперативи; але взагалі і за час війни кооперація в Ірландії розвивалася. Цьому сприяло порівнююче раннє об'єднання Ірландських кооперативних т-в в союзи. Перший з них — Союз Молошних Кооперативів зорганізувався в 1893-му році в Лімериці. З початку в цей союз увійшло 16 кооперативів. Основне завдання союза — безпосередньо вести торгові операції. Оборотний капітал союза виносив 10,000 фун. шт. За перші 10 років союз продав кооперативам ріжних предметів на 4 мілійони фун. шт.

В 1905-му р., в Дублині зорганізувався Союз Яєшних Т-в. В слідуючому році в Ірландії виник Союз Кооперативних Т-в для закупки необхідних в сільському господарстві предметів.

Сучасне становище сільсько-господарської кооперації в Ірландії ілюструється слідуючою таблицею, що малює нам картину за 1920-й рік:

*) В тисячах фун. шт.

ВИДИ КООПЕРАЦІЇ	Число т-в	Число членів тисячах	Власних капіталів	Продано, видано поз. або спродук. на прот. року
			В тисячах фун. штерлінгів	
Кооперат. молошні ..	431	50	608	7,047
Заг.-корис. т-ва	350	35	362	1,279
Споживчі т-ва	120	40	500	10,000
Кооперативні банки ..	8	16	67	34
Кооп. по р зв. птиці	13	4	6	247
Кустарні кооперативи	55	12	84	697
Льняні товариства....	31	3	51	48

Аналіз цієї таблиці показує, що в Ірландії в галузі кооперації в минулому і в сучасному найважніше значіння мають споживча та молошна кооперації Треба думати, що й у майбутньому кооперація в Ірландії буде мати широкий розвиток. Ірландія щойно стала вільною країною. Це вимагає від населення нових жертв, що завше нерозривні зі самостійністю, коли, навіть, вона і не повно виявляється. І ці жертви Ірландія зможе винести лише при умові, що кооперація в ній набере як найширшого розвитку.

Крім згаданих уже кооперативних союзів, відмітимо ще Союз Молошних Кооперативів для ведення спільних закупок, що виник в 1893-му році.

В 1919-му році він об'єднував 34 т-ва з 82,000 членів й оборотами по-над 488,5 тисяч фун. шт. Кредитові кооперативи по системі Райфейзена виникають в Ірландії з 1894 року. По даних Генріха Вольфа, число їх в 1913-му році сягало 240, а в 1920-му році відомости про свою діяльність подали лише 138 таких кооперативів.

Висновок.

Історія Великобританської кооперації нараховує за собою більше століття. Вона народилася в муках пристосування високих ідеалів Роберта Оуена до сумних умов дійсного життя Англії першої четвертини 19-го віку. Свої перші кроки вона направила до того, щоб сміливими гігантськими зусиллями змінити несприяючі умови капіталістичного устрою, запровадити кооперативний рай на землі в вигляді організації продукційних хліборобських общин. Спроба була невдалою. В економичній галузі чуда не буває, і робітничий люд Великобританії, змучений злиднями й недостатками, відмовляється від непомірних вимог і вирішує задовольнитися скромніщою роллю; і свої дитячі роки 1844—1864 Великобританська кооперація проводить в повільному закріпленні споживчих т-в, в систематичному переведенні в життя цих т-в рочдельських принціпів. В цій роботі Великобританська кооперація крішне і

довершує своє зусилля створенням в 60-х роках товариств гуртових закупок в Англії і Шотландії. Пізніше, вона міцніщає ще дужче, широко розвиваючи власну продукцію при споживчих кооперативних організаціях, а також підтримуючи самостійні продукційні кооперативи. Приблизно, в 50-і роки свого життя Англійська кооперація звертає свою увагу на галузь сільського господарства, де, проте, вона не мала значних успіхів з огляду на менше значіння хліборобства в економичному житті країни, порівнюючи з фабрично-заводською промисловістю.

Ще пізніше і ще в меншому маштабі Великобританська кооперація почала працювати в галузі кредиту, де також по умовах існуючого в Англії широко розвиненого приватно-капіталістичного кредиту, успіхи кооперації були досить слабі.

Страхова кооперація і будівнича набрали в Англії також певного розвитку, але далеко не в тій мірі, як цього можна було чекати і, головним чином, в звязку з діяльністю споживчої кооперації.

В наслідках історичної еволюції Великобританська кооперація нині цілком свідомо і ясно стремить до вирішення питання про поліпшення матеріяльного становища робітничих кол населення, а бо, навіть, вірніше *споживчих його шарів* в широкому розумінні цього слова. І досягає вона цього шляхом створення великих споживчих т-в і шляхом організапії останніх на принціпах широкого примінення власного виробництва.

Конечна мета кооператорів першого періоду — знесення капіталізма—лишається й у сучасних діячів кооперації Великобританії ідеалом, але ідеалом далекого майбутнього; реально-ж Великобританська кооперація не має нахилу літати під хмари.

Вона цілком оцінює свої сили; добре знає, що осягнення її конечних побажань — не справа завтрішнього дня і віддається цілком спокійній праці, щоденній, одноманітній, що дає часом незначні наслідки, але що надає її учасникам жвавість, віру, надію на лішпе майбутнє.

Великобританська кооперація над усе ставить інтереси споживача. Вона уявляє собою, мов-би, об'єднаного споживача, що не має на увазі експлоатувати своїх службовців і робітників, але енергійно обороняє свої права, коли ці робітники та службовці чинять замах на його інтереси. Великобританська кооперація — це розсудливий, діловий споживач, що живе в умовах капіталістичного устрою, незадоволений ними і, аби поліпшити умови свого існування, робиться торгівцем і фабрикантом. Великобританська кооперація мріє про поступовне знищення капіталізма; вона думкою шугає до захоплюючих ідеалів далекого майбутнього, але на ділі, зважаючи на сувору дійсність, вона в багатьох випадках проводить методи сучасних ліпших представників капіталізма, турбуючись про задовольняючі умови праці своїх робітників, але вимагаючи

від них добросовісности й старанности, підпорядковуючи їх працю суворій дисципліні. І від того Великобританська кооперація має такий широкий успіх.

Щоб сказати, що ми закінчили історію кооперації в Великобританії, треба було-б торкнутися цього питання не тільки в Англії, Шотландії й Ірландії, що нами було зроблено в попередньому викладі, але також і в инших частинах Британської Імперії — в її колоніях, і, головним чином, Індії, Австралії й Канаді. Відомо, що всі англійські колонії мають територію біля 13.357 т. кв. міль з населенням біля 449 міл. Але виклад історії кооперації в цих частинах нашої планети ми вважаємо за більш доцільне відсунути на задній план, з одного боку тому, що кооперація з'являється тут порівнюючe пізно, з другого тому, що історія її в цих складових частинах Великобританії уявляє собою дані, мало повчаючі і мало оригінальні.

Наразі, коли-б в нашому викладі історії кооперації в ріжних країнах іти в хронологичній послідовности зародження кооперації, то після Великобританії слід би було перейти до викладу цього питання в Північно-Американських Сполучених Штатах, де, хоч і не самостійно, а під впливом Європи, кооперація з'являється дуже рано (хліборобські общини Р. Оуена в 20 р. р. минулого століття), а потім — до Франції, де продукційна кооперація зародилася в 1832 році.

Але із міркувань доцільности ми відступаємо від принципа суто-хронологичного викладу питання й перейдемо до студіювання історії кооперації у Франції.

ГЛАВА IV. ФРАНЦІЯ.

І. Продукційна кооперація.

1. Бюше. Луї Блан. Допомога уряду.

1) Фурьє був першим предтечею кооперації у Франції*). Реалізатором-же кооперативних ідей був тут Бюше, що поклав початок кооперації, зорганізувавши в 1832-му році, в Парижі, т-во столярів. Завдання цього т-ва, згідно статуту, полягали в відшуканні вірного способу примирення робітників і господарів, в усуненні ворожнечі між підприємцями і працюючим людом, та в тому, щоб навести порядок у промисловому світі. Члени його повинні бути готовими на жертви на користь загальної справи, і певний відсоток

*) Її територія без колоній = 213 т. кв. міль з населенням 39 мілійонів.

чистого прибутку треба було відраховувати у фонд для створення робітничого банку, капітал якого належав-би усій робітничій класі.

Крім того, 20% відраховувалося в неділимий фонд, завдання якого полягали в тім, щоб назбірати кошти, що дозволили-б, навіть після ліквідації т-ва, створити подібну-ж організацію для успішніщого продовження цієї важної в соціяльному розумінні справи. Праця в т-ві повинна була вестися по вказівках правління, яке зобов'язувало кожного члена до праці, пристосовуючись до його здібностей та встановляло кількість робочого часу. Це треба відмітити, як особливість цієї організації, порівнюючи з т-вом Оуена і почасти Фурьє.

Для вступу в т-во вимагалась приналежність до католицької релігії. Вистуи із т-ва було утруднено в досить оригінальний спосіб: члени, що вийшли зі складу т-ва, зобов'язувалися не столярувати на протязі 30 років.

Це т-во проіснувало не довго. Але в 1884-му році Бюше організував т-во «золотих діл мастерів». Доля цього т-ва була щасливіщою. В статуті цього т-ва мали місце ті-ж прінципи, що і в статуті т-ва столярів. Але були де-які й особливости. Так, на чолі цього т-ва було поставлено двох вчахівців. Той, що бажав уступити до т-ва, мусів спочатку стати до іспиту, яко звичайний робітник, і, лише після визнання його другими членами добрим працівником, він міг бути зарахований в склад т-ва. Умови праці в т-ві були дуже суворі, рівно-ж як і вимоги, що торкалися життя самих членів. Члени повинні були відвідувати загальні збори під загрозою штрафу, на випадок неявки на їх без уважних причин. Із чистого зиску одна сьома відраховувалася в неділимий фонд, половина останнього прибутку йшла в запасний капітал, а друга половина росподілялася між членами т-ва. На випадок припинення діяльности т-ва, неділимий фонд мусів поступити в роспорядження держави, як що на ці кошти не буде зорганізовано однородного-ж т-ва.

При своєму заснованні т-во мало лише 8 членів і 200 франків капіталу; а через 25 р. воно робило більше ніж на 40 тисяч фр. обороту.

Релігійність, братство і самоофіра — були основними принціпами цього т-ва, і ці принціпи мусіли замінити виголошені Французькою революціею «волю, рівність і братерство».

Т-во це проіснувало до 1870-го року і зліквідувалося з причин великих втрат.

До 1840-го року два названі т-ва були поодинокими продукційними кооперативами у Франції.

2) В 40-х р. р. того-ж таки віку серйозний вплив на розвиток продукційної кооперації у Франції зробив Луї-Блан, прибічник організації виробництва під широким контролем держави. Держава, на його думку, повинна встановляти заробітню платню, робочий час, ціни на продукти, росподіляти прибутки; вона повинна

допомогти робітникам об'єднатися і дати кошти на організацію продукційних т-в.

Побажання ці здійснилися в 1848 році. Під час Французької революції, в якій Луі-Блан відогравав значну ролю, яко захисник інтересів робітництва, він вніс в Національне Зібрання проект урядової допомоги об'єднанню робітників у т-ва.

Не всі члени Національного Зібрання були прибічниками такого заходу. Де-які підкреслювали певну небезпеку широкої урядової допомоги продукційній кооперації. Упевненість у тому, що лише однією роздачею грошей не можна створити продукційної кооперації, примушувала багатьох членів національного зібрання, при обміркуванні питання про асігнування коштів на продукційну кооперацію, висловлюватися проти. Інші-ж, хоч і голосували за асігновку потрібної суми, то лише для того, щоб показати на досвіді, що в такий спосіб не можна допомагати нормальному розвиткові продукційної кооперації. В цьому відношенні цікаві слова Тьєра, сказані ним в Національному Зібранні: «треба було вимагати на продукційну кооперацію не 3, а 20 міліонів. Так! 20 міліонів. І нам треба було дати ці гроші, щоб зробити блискучий експеримент, який вилічив би вас усіх від цього страшенного божевілля».

З причин швидче політичного характера 5 липня Національне Зібрання видало декрет про допомогу кооперативній продукції. Цим декретом, по міністерству хліборобства й торгівлі, асігновувалося 3 міліони франків для видачі позик т-вам робітників, або робітників і господарів, а суми позичок повинен був означати призначений міністром спеціяльний комітет. Позички видавалися довготермінові і повертались щорічними, спочатку невеликими внесками. Із позичок менше 25.000 фр. розміром бралося 3%; вище 25.000 фр. — 5%, і, крім того, $^3/_4$% на видатки.

Комітет по росподілу позичок виробив зразковий статут, який пропонувався т-вам, що просили позички, як основа їх діяльности. Згідно цьому статутові, члени т-ва брали на себе повну відповідальність за позичку. В т-вах, де робітники й господарі об'єднувалися одночасно, ставилася вимога, щоб відповідальність за збитки падала лише на господарів, а зиски росподілялися між усіма членами т-ва.

Право на позику дано було також і тим підприємствам, де господарь лишався ним і надалі, а робітники одержували право участи в прибутках. Але при цьому від господаря вимагалося, щоб при ньому було правління, призначене робітниками, яке й вирішувало ріжні питання: про розмір позички, про приняття та виключення робітників, час праці, заходи до підтримання дисципліни і др. Треба сказати, що наймана праця завше допускалася у французьких продукційних т-вах, при чім в цьому відношенні инколи доходило до анормальних явищ; напр., товариство, що мало 80 членів, роспоряджало инколи 800 найманими робітниками.

Крім заробітньої платні наймані робітники инколи брали участь у прибутках.

Наведений закон мав великий вплив на зріст продукційної кооперації у Франції. За короткий час було роздано лише в Парижі понад 900.000 франків позичок 32-ом т-вам і в провинції більше, як 2.000.000 фр. 29-и т-вам. Потреби на ці позички було заявлено в незвичайній кількости, і в комітет по росподілу позичок було подано біля 800 прохань. Таким чином, безперечно, асігнування 3-х міліонів франків викликало штучне виникнення багатьох сотень продукційних т-в, що утворилися, в більшости, лише для одержання позички. Всі ці 600 т-в об'єднали до 60.000 ріжного робочого люду; серед них біля 30 т-в було будівничих, 25 для обробки льону, 20 друкарських, 18 для конструювання машин і инш.

Доля більшости продукційних т-в, що виникли в 1848 р. у Франції, була дуже сумною. Ледве три десятки з них пережило часи Наполеона III-го і продовжувало існувати при третій республіці.

3) В 70-х роках спостерігаємо загальний застій в галузі ремісничої продукційної кооперації. Зате з'являються нові форми продукційної кооперації, між иншим, в і з н и ч і т-в а, з яких перше виникло в Парижі 5-го вересня 1872 року для ведення візниками самостійно свого промислу. Спочатку було зібрано лише 6.700 фр.; на ці кошти купили коней і наняли карети. Через 18 років таких т-в було 16 в одному лише департаменті Сени. Членами цих т-в були виключно візники; службовці були на становищі найманих робітників. Де-які т-ва обмежували право вступу до т-ва, приймаючи до нього лише осіб французької національности. Кожний член повинен був зробити вступний внесок від 100—200 франків і взяти паїв від 1.500—4.000 франків.

По статутах багатьох т-в член зобов'язується не виходити з т-ва на протязі 2-х років. Крім того, той, хто виходить з т-ва, одержує свої паї лише через 2 роки. Вихід із т-ва взагалі — рідке явище.

Т-вом керують загальні збори і правління, яке складається із числа членів від 3—9 і вибірається на один рік. В де-яких т-вах члени правління повинні мати не менше, як на 3.000 франків акцій. В більшости т-в були роспорядчики, які инколи цілком заміняли правління. Роспорядчик мав кватирю і винагороду в розмірі до 10 фр. денно. Це було 20 років назад. В де-яких т-вах ревізійній комісії належали роспорядчі функції. Між иншим, під її доглядом купувалися коні.

Росподіл прибутків у більшости т-в з початку переводився так: 40% — на пайовий капітал, 30% — старшій адміністрації й контролеві і по 10% в запасовий капітал, у фонд взаємодопомоги і службовцям. Але незабаром відсоткові відрахування на користь адміністрації і службовців були припинені, і, за відрахуванням %% у запасовий капітал, зиски росподілялися одними т-вами цілком

між членами, другими — частина їх виділялася в касу взаємодопомоги.

В більшості т-ва мали власні екіпажі і, навіть, майстерні для ремонту і виробництва нових екіпажів. Але були й такі, що наймали екіпажі. Наслідки діяльности цих т-в досить добрі. Взагалі, можна сказати, що члени цих т-в виробляли пересічно на 3 фр. в день більше, чим вони одержували до організації т-ва, коли працювали у приватних осіб або т-в. В останні роки, коли зникли коні в Парижі, частина цих т-в переформувалася в кооперативи власників таксомоторів, друга-ж зовсім припинила свою діяльність.

Діяльність продукційних т-в не може проходити успішно при відсутности організованого кредиту. З цією метою група осіб, що співчували цій справі, створила в 1863-му році організацію під назвою: «кредит праці». Завданням цієї інституції було видавати робочим групам позички на організацію продукційних т-в. Позички видавалися не лише за рахунок капіталів, призначених для цього особами, що стреміли до розвитку продукційних кооперативів, але й за рахунок вкладів приватних осіб. Доля цієї інституції також була сумна: через п'ять років вона ліквідувалася, при чім задовольнила своїх кредиторів лише в розмірі 17%. Крах цієї організації зробив негативний вплив на розвиток продукційної кооперації у Франції.

Одночасно з указаним кредитом праці, фінансисти Леон Сей і Вальраґ зорганізували позичкову касу народніх т-в. Метою каси було також видавати позички т-вам. При цьому адміністрація каси виявляла надзвичайну, може навіть, зайву обережність, вимагаючи забезпечення під видані позички і, таким чином, не завше даючи змогу одержати їх т-вам. Доля цієї каси також була нещасна: через кілька років вона припинила своє існування за браком операцій.

4) Продукційні кооперативи побірали матеріяльну підтримку нераз і з ріжних джерел. Так, померший в 1878 р. французький сільський господарь Рампаль передав більшу частину свого маєтку (біля 1.600 тисяч франків) місту Парижу для допомоги кооперативному кредитові так, щоб позички видавалися на 3 роки, з правом продовження їх до 9 років, із 3% річних. Видача позичок вирішувалася комісією, яку вибірала мійська дума. Діяльність цієї комісії розпочалася в 1883 році. Позички видавалися переважно продукційним т-вам. На протязі 1890—1913 р. було роздано по-над 2.132.000 фр. 183 т-вам, переважно продукційних кооперативів.

Із виданих позичок біля 1.830.000 було повернено; останні 294 т. були загублені. За часи війни відомостей не маємо.

Потім, у 1880 році, по ініціятиві Гамбети була зорганізована Центральна Народня Скарбниця з капіталом у 50 міліонів франків, із яких 12 було виплачено готівкою. Метою її була допомога продукційним кооперативам. Але вона не принесла їм значної користи:

вона допомогла де-яким добрим т-вам, видала значні позички багатьом безнадійним кооперативам, допомагала штучному виникненню нових т-в, понесла великі втрати і, в 1887 р., перереформувалася в звичайний банк.

Уряд третьої республики робив продукційним т-вам ріжного роду підтримки, з 1882 року він давав їм ріжні пільги, порівнюючи з приватними підприємцями, по виконанню мийських підрядів та ріжного роду суспільних робот. В 1886-му році він підтримав її матеріяльно, давши цим продукційній кооперації улаштувати на виставці в Парижі, що мала відчинитися в тому-ж році, спеціяльний павільон продукційних товариств. Далі, декрет 4-го червня 1888 року подав продукційній кооперації досить значні пільги по виконанню державних робот. Суть цього декрета зводиться до того, що при здачі з торгів державних робот їх мусять розподілити на порівнюючи невеликі частини, при чім, продукційним кооперативам, коли вони пропонують однакові ціни з приватними підрядчиками, оддається перевага, як що вартість цих робот не перевищує 50.500 фр. Нині ця сума підвищена до 200.000 франків. Закон 1893 року надав ці привілеї продукційним кооперативам у відношенні робот, що виконуються на потреби комун.

2. Об'єднання продукційних кооперативів.

а) Перші спроби. Дорадча Палата. Хоч як слабий був розвиток продукційної кооперації в перші десятиліття третьої республіки, все-ж таки, серед існуючих тоді кооперативів спостерігалося стремління окремих продукційних кооперативів до об'єднання. Ще в 1848 році з цією метою було організовано Палату Праці, яка незабаром, з огляду на негативне до неї відношення уряду Наполеона III, примушена була припинити свою діяльність. В 1850-му році об'єднання продукційної кооперації виникає знову під видом Союза Продукційних Т-в Парижу; але союз цей існував також не довго.

Більш тривкої форми набрало таке об'єднання лише в 1885 році, коли було відчинено в Парижі Дорадчу Палату робітничих продукційних т-в. Спочатку до Палати приєдналося лише 29 продукційних кооперативів; нині в ній нараховується біля 300 таких кооперативів. По статуту Дорадчої Палати, мета цієї організації полягала в об'єднанні продукційних кооперативів, для освітлення потрібних їм юридичних питань, допомоги їм порадами та, по змозі, видачі позичок, допомог і т. д. З 1903-го року палата видає свій тижневий орган «Робітнича Асоціяція», видання якого до війни коштувало біля 4,5 тисяч фр. в рік. Палату трактують урядові суспільні кола, яко представницю продукційної кооперації. Так, в 1900-му році Паризьке мийське управління передало їй 50.000 фр. з метою допомоги продукційній кооперації взяти участь в Паризькій Всесвітній Виставі.

Асигнування урядом робітничим продукційним кооперативам сум для збудування на тій-же таки виставі Палацу Праці також переводилося через цю палату, яка має цілком недвозначні нахили до соціялізму. Окремі т-ва — члени палати виплачували спочатку по 50 сан. з кожної тисячі франків суми, якою означалася річна продукція т-ва, але не менше тридцяти франків. На кооперативному конгресі 1900-го року було висловлено побажання, щоб члени палати виплачували їй 1% з прибутку; але на практиці побажання це не здійснилося. Палата побірає субсідію від уряду. Вона зорганізувала притулок для утримання сиріт-дітей кооператорів.

По останній редакції статуту Палати, що був прийнятий в жовтні 1912-го року на конгресі робітничих продукційних т-в, Дорадча Палата є союз робітничих продукційних т-в. Її основна мета—зміна сучасного соціяльного устрою; її найближча мета—поліпшення долі працюючих за допомогою кооперації.

Місце осідку палати в Парижі. Членом палати може бути кожне продукційне робітниче т-во, як що підпишеться на 5 акцій кооперативного банку. Як що т-во, що входить в склад палати, одержує кошти шляхом публичної підписки, то в статуті його повинно бути указано, що не менше $^2/_3$ правління мусить бути з робітничого елементу.

Крім того, т-во, що входить в склад палати, повинно а) не вимагати від своїх членів внеску більше, як 500 фр. для того, щоб мати право бути вибраним у правління, і не надавати своїм членам більше 1 голоса на загальних зборах; б) відраховувати частину прибутків, принаймні, рівну тій сумі, що йде на видачу дивіденду, на акції і, в усякому разі, не менше 25% прибутку для росподілу їх між своїми членами пропорційно їх утриманню; в) підписуватися на журнал «Робітнича Асоціяція»; г) виплачувати щорічно членський внесок в розмірі 50 сан. з кожних 1000 фр. утримання, що одержують працюючі в т-ві члени або наймані особи, але не менше 30 фр.; д) виплачувати в сирітський фонд по 1 фр. в рік з кожного члена, що належить до т-ва, але не менше 7 фр.; нарешті, е) 1% свого прибутку воно повинно відраховувати в касу «Солідарність».

Палатою керує правління із 36 членів, половину яких мусять вибірати із провінціяльних делегатів. Кожен член правління, що без уважних причин пропустить 3 засідання, вважається вибувшим зі складу правління. Правління вибірається загальними зборами (конгресом) на 4 роки і поновляється через кожні 2 роки на половину. Перевибори членів допускаються. Правління збірається, принаймні, раз у місяць.

На перше січня 1920-го року до Дорадчої Палати належало біля 320 продукційних кооперативів. Крім того, біля 200 кооперативів не входило в склад Дорадчої Палати. Ми наведемо далі росподіл кооперативів, які входили в склад Дорадчої Палати, по предметах їх діяльности. Дані ці цікаві, між иншим, тому, що вони дають змогу судити про росподіл усіх існуючих продукційних ко-

оперативів по предметах їх робот, понеже співвідношення ріжних категорій кооперативів, що належать до складу Дорадчої Палати і що не належать до неї, — майже тотожні.

1. Кооперативи для обробки дерева 65
(між инш., бочарні — 10, мебельні — 15, столярні — 12, теслярні — 16, брукарні — 10 і др.)
2. Кооперативи для обробки металів 40
3. « « « і розробки каменю та скла 70
(між инш. каменоломні і шахти 10, кам'яні роботи — 17, склярні 40 і др.).
4. Кооперативи для переробки шкіри 11
5. « « типолітографського діла 45
6. « « текстільної промисловости 35
7. « « будівельних робот 20
8. Ріжні (каналізація — 6, будівельне діло — 3, транспорт — 7, ювелірне діло — 5, рахівництво — 7 і другі) 35

б) Кооперативний Банк продукц. т-в. Дальшою важною умовою в галузі продукційної кооперації у Франції було відкриття в 1893-му р. Кооперативного Банку Продукційних т-в Франції, в Парижі.

Капітал банку виносив спочатку лише 10.000 франків. Розмір акцій — 100 фр. В 1894-му році банк одержав у подарунок 500,000 фр. від особи, що побажала лишитися невідомою. Крім того, уряд видавав банкові щорічну субсідію в розмірі 25.000 фр. Становище банка в 1892-му році було задовольняюче. Його послугами користувалось 103 т-ва. Загальна сума виданих на протязі року позичок перевищувала 2.5 міліони фр. Банк мав невеличкий прибуток.

В 1912-му році було змінено статут банка і випущено привілейовані акції. Завдяки цьому, в 1920-му році, капітал банка виносив 458.000 фр.

По статуту банк не мусить виплачувати акціонерам більше 5% дивіденду по привілейованих акціях і більше 3% по звичайних. Акції банка можуть належати як продукційним кооперативним т-вам, так і членам їх. Щоб бути акціонером банка, необхідно на це мати згоду правління. На перше січня 1920-го року 4.579 акцій банка належали 267 продукційним т-вам та 81 фізичній особі. За виплатою дивіденду, чистий зиск росподіляється так: а) 70% іде в резервовий капітал; б) 20% — у допомогову касу; в) 10% — на користь персонального складу банка.

Операції банка: прийом вкладів на термін і на біжучий рахунок, учотне інкасірування комерційних документів, кредитування продукційних кооперативів, набування й продаж цінних паперів та инші кредитові операції. Після видання закону 1915-го року про кредитування продукційних кооперативів і асигнування

на це урядом великих коштів, банкові було надано посередництво по роздачі й одержанню виданих сум між міністерством праці і продукційною кооперацією. За це банк побірав певну комісійну винагороду, яка инколи досягала 15% суми виданих позичок.

Діяльність цього банка поки-що не набрала широких розмірів. З часу, коли міністерство праці стало на шлях допомоги продукційній кооперації шляхом видачі позичок, а саме, з 1902-го року було видано за допомогою кооперативного банка продукційних т-в по перше січня 1920-го р. 323 позички 177 кооперативам на суму до 3.680 тисяч франків, з них на 1 січня 1920-го року було повернено більше, як 1.820 тисяч фр.

Що торкається білансу банка, то на 1 січня 1919-го року він не виносив і 3,5 міліонів фр., сума зовсім незначна, коли йде питання про кооперативний банк продукційних т-в, число яких в цей час у Франції перевищувало 550. Але на 1. І. 1923 р. баланс цей виносив більше 1.300.000 ф. шт.

В новий 20-й вік продукційно-ремісничa кооперація Франції вступила в кількости біля 250 кооперативів. В них було біля 14.000 членів. Пайовий капітал виносив 20 міліонів фр. Сума проданих за рік виробів рівнялася 55 міліонам фр. Зиски в 150 кооперативах перевищували 3,5 міліон. фр. Решта продукційних кооперативів працювала зі втратами.

Всі ці 250 кооперативів, по характеру своєї діяльности, де в чому ріжняться між собою. Йдучи за Шарлем Жидом, яко докладчиком на Міжнародньому Кооперативному Конгресі в Парижі в 1900-му році, можна розбити всі кооперативи, які ми розглядаємо, на 4 категорії. 1) Робітничі-незалежні, що об'єднують лише представників праці і стремлять у своїй діяльности додержуватися суто-кооперативних принципів: уникати користування найманою працею, не приймати до свого складу представників капіталу і користуватися чужим капіталом лише у виїмкових випадках. 2) Т-ва соціялістичного характеру, в які вільно допускалися всі, що належать до даної професії, але часом при умові, щоб той член, що вступає, належав до сіндікату. Цей порядок, з точки погляду Луі-Блана і соціялістів-діячів 1848 р., був ідеальний. 3) Т-ва напівпатронального характеру, коли ініціятива їх організації належить власникові фабрики або заводу, пересякненому духом благодійности. Звичайно, такий кооператив починається з притягнення робітників до участи в прибутках підприємства, а кінчається самоусуненням фабриканта. Але инколи, власник фабрики зістався в т-ві, виконуючи ролю завідуючого справами і т. д. 4) Кооперативи напівкапіталістичні. Це ті, що широко використовують чужий капітал і, не тільки у формі позичок, але й у формі притягнення капіталів шляхом продажу акцій приватним особам. Прибічники такого характеру діяльности продукційної кооперації, до числа яких належить між иншим п. Бюіссон, сучасний відомий діяч спо-

живчої кооперації у Франції, вважають, що цим шляхом продукційна кооперація зможе осягнути найліпших наслідків і, в такий спосіб, здійснити ідеал Фурьє — співробітництво праці, капітала й таланта.

Треба додати, що у Франції продукційні т-ва дуже часто практикують участь членів т-ва в прибутках, в розмірі від 10—60%.

Не зайвим буде відмітити, що до останнього часу французька продукційна кооперація, у протилежність англійській практиці, жила своїм окремим життям, не входила в тісні стосунки зі споживчою кооперацією і, як загальне правило, не одержувала від неї ні замовлень, ні капіталів у формі позичок.

в) **Закон 1915 р.. Статистика.** Істотний вплив на розвиток продукційної кооперації, безперечно, повинен був зробити з а к о н 18 г р у д н я 1915-г о р о к у про продукційні кооперативні т-ва і трудовий кредит. Суть цього закону зводиться до слідуючого: по цьому закону в перший раз поняття робітничого і продукційного кооператива набрало юридичного определення. Цей кооператив має своєю метою спільне виконання особами, що об'єдналися в цей кооператив, своєї професійної праці для ведення певного підприємства і для продажу предметів, які вони виробляють, або які виробляються при участи їх праці. В такому кооперативі повинно бути не менше 7 учасників, які належать до числа робітників або службовців у промисловому підприємстві. Т-вом повинні керувати делегати, що призначаються і звільняються загальними зборами членів, порядком, зазначеним в статуті. На той випадок, коли в склад продукційного т-ва входить певне число осіб, які не є ні робітниками, ні службовцями, то, принаймні, $^2/_3$ членів правління його мусять бути вибраними із числа членів, які є робітниками або службовцями. Члени т-ва, із категорії робітників або службовців, не мають жадного права на резервний капітал т-ва і не можуть побірати відсотки на свої паї, вище зазначеного максімума, який встановляється статутом, але вони беруть участь у прибутках т-ва.

Члени т-ва зберігають за собою право виплачувати, по змозі, паї, що належать членам не робочої класи. Як що т-во користується найманими робітниками, то воно повинно видати робітникам, як членам т-ва, так і не членам, пропорційно винагороді, яку робітники одержують за працю, не менше 25% чистого прибутку, для розподілу між усіма робітниками. Але ця вимога не примінюється до тих тимчасово нанятих робітників, що працюють у т-ві не більше 1 місяця.

Продукційні робітничі кооперативи користуються привілеями, які надає закон дрібній і середній промисловості і торгівлі у відношенні кредиту. Крім того, вони можуть одержувати спеціяльні допомоги і позички від держави.

З метою кредитування продукційних кооперативів закон говорить про кооперативні робітничі кредитові т-ва. Під ними закон розуміє такі т-ва, які мають метою переводити кредитові операції

або зі своїми членами, або з иншими кооперативними т-вами. Засновуються вони по закону 24 червня 1867-го року, але повинні задовольняти наступні вимоги: 1) приймати в склад своїх членів — пайщиків лише продукційні кооперативні т-ва, або кооперативні робітничі кредитові т-ва, або їх членів; 2) вести банковські операції лише за рахунок названих т-в; 3) не видавати позичок і не відкривати кредиту нікому, крім продукційних т-в.

Згадані вже кредитові робітничі кооперативи можуть переводити всі банковські операції: учот векселів, видачу позичок і інкасування векселів, як зі своїми членами, так і з другими кооперативами. Позички продукційним кооперативам можна видавати в розмірі не вище 80% винагороди, яку належить виплатити т-ву, згідно умовам підряду, за виконану т-вом працю, як що ця винагорода ще не заплачена. Термін позички — не більше 3-х р. р.; розмір її не повинен бути вищим однієї третини капіталу, який внесло т-во, що бере позичку. Розмір позички, що видається кредитовим робітничим кооперативом не може, в той-же час, бути вищим 3% основного і резервного капіталів кредитового кооператива. Яко виїмок, можна видавати довготермінові позички на організаційні видатки. Термін цих позичок — не більше 20 років. Загальний розмір цих операцій не мусить перевищувати 15% капіталу кредитового кооперативу.

Видача урядом позичок і допомог продукційним т-вам або кредитовим робітничим кооперативам переводиться після висновків с п е ц і я л ь н о ї к о м і с і ї, яка складається із міністра праці, яко голови, двох сенаторів, трьох депутатів, одного члена державної ради, управляючого французьким банком, шести представників міністерств, шести представників продукційної кооперації і трьох членів «Вищої Ради Праці». Члени цієї комісії вибираються на 3 роки. Допомоги продукційній кооперації можуть бути призначені за рахунок сум, які щорічно визначаються по бюджету. Аванси продукційним кооперативам не можуть перевищувати половини чистого актива кооператива, який одержує аванс. Лише в кооперативах, які складаються не менше, як на $^3/_4$, із калічних вояків, або вдів, загинувших на війні осіб, такий аванс може перевищувати в два рази зазначений вище актив. (Закон 5 квітня 1919-го року).

Для зазначеної допомоги продукційній кооперації, по-за щорічними асигнуваннями по справозданнях міністерства праці і фінансів, призначено було також 2 міліони фр., при чім по позичках із цього капіталу продукційні кооперативи мали виплачувати 2% річних.

Позички такого роду можна було видавати продукційним кооперативам або безпосередньо з державної скарбниці, або через кооперативні робітничі банки, про які ми вже згадували. За виконання цих послуг кооперативні банки одержують 2% з виданих через них позичок і, крім того, для покриття видатків, які звязані

з одержанням цих позичок назад, пропорційно одержаним назад грошам, — в розмірі від 2—5%.

Торкаючись суті цього закону, ми перш усього бачимо, що він стремить увести трудове начало в організацію продукційних кооперативів. Він пересякнутий тенденцією примусити усіх членів кооператива брати в ньому участь своєю працею. І цей намір законодавець переводить послідовно, навіть шляхом одмовлення від суворого додержання кооперативних принціпів. Так, напр., для членів кооператива, які не працюють у ньому, вводиться обмеження, істота якого полягає в тому, що правління на $^1/_3$ повинно складатися із членів, що працюють персонально в т-ві. Далі, члени, що не працюють в т-ві, не мають права на запасовий капітал і на участь у прибутках. Але грошова допомога обставлена була для кооперативів досить обмежуючими умовами, при чому вона має майже благодійний характер, понеже не тільки оплачується відсотком, значно нижчим риночного (2%), але, приймаючи на увагу комісійну винагороду, яку одержують кооперативні банки продукційних т-в, — приносить урядові втрати.

Переходячи до статистики продукційної кооперації у Франції, бачимо, що в середині 1903-го року тут було 335 продукційних т-в. Із них 155 в департаменті Сени.

Найбільше число т-в припадало на т-ва будівничого характеру — 60, біля 17 було візничих т-в (майже всі в Парижі), 11 кооперативних друкарень, 12 кооперативних чоботарень. Число членів в цих т-вах не перевищувало 12.000 чоловіка, що при кількости населення, яке живе заробітньою платнею, і яке складало в цей період біля 3.600 тисяч чоловіка, дуже незначне. Всі зазначені т-ва мали приблизно біля 13 міліонів пайового капіталу, на 30 міліонів фр. річного виробництва і до 2-х міліонів фр. прибутків. По даних 1920-го року, число продукційних кооперативів у Франції було 550. В 375 з них було 20.000 членів, і річний оборот їх за 1919-й рік досягав 175 міліон. франків.

Що торкається прибутків, які одержували продукційні т-ва, то дані про де-які спеціяльні т-ва дозволяють думати, що вони не дуже великі. Дивіденд-же на паї рідко досягав в т-вах 10% заробітньої платні, яку одержували члени т-ва. Такий, між иншим, дивіденд видали за 1908 рік членам продукційного т-ва художників, під назвою «Праця» в Парижі.

Продукційна кооперація у Франції пережила ряд подій, завдяки яким вона загартувалася і виробила певні методи праці. Але широкого розвитку ця галузь кооперації у Франції не набрала і навряд чи набере в майбутньому, з огляду на серйозні дефекти, які складають своєманітну особливість іменно цього виду кооперативів. Серед цих дефектів — один: утрудненість продукційним кооперативам конкурувати з капіталістичними підприємствами збільшувалася у Франції, хоч як це дивно, де-якими заходами уряду, направленими на захист робітничих інтересів. Так, згідно фран-

цузькому законодавству, норми заробітньої платні установлюються в мішаній комісії, яка складається із робітників і підприємців. Норми ці, звичайно, високі і, понеже вони є обов'язкові для всіх підприємств, що виконують суспільну працю, вони ставили багато продукційних кооперативів в гірші умови, бо останні точно виконували ці норми, а капіталістичні підприємства завше їх обходили.

Але всеж-таки існуючі нині у Франції біля шостисот продукційних кооперативів, можна думати, ще довгий час будуть уявляти собою ті бази самостійного, обгрунтованого на справедливих принципах виробництва, які будуть для робітничих клас провідною зіркою того напрямку, якого їм треба додержуватися, щоб усунути, або, принаймні, знівелювати негативні боки експлоатації праці капіталом.

3. Участь робітників у прибутках.

Щоб наш виклад був вичерпуючим, треба сказати кілька слів про історію участи робітників у прибутках у Франції, тоб-то про той інститут, який англійці звуть копартнершипом.

Така участь, як ми вже бачили, має місце в продукційних кооперативах; в инших галузях кооперації у Франції її немає. Зате в приватних підприємствах вона набрала де-якого розвитку, і не зайвим буде зупинитися на цьому питанні, бо часто така участь у прибутках була початком об'єднання в продукційні кооперативи, в які поступово й переходили такі приватні підприємства.

У Франції копартнершип примінюється вперше в 40-х роках минулого століття. Першим завів цю систему в своєму підприємстві в 1843-му р. Леклер д'Ангулем — власник великої папірової фабрики; участь у прибутках організовано було тут в такий спосіб: 5% відраховувалося в резервний капітал; 20% — в пайовий капітал майбутнього кооперативу, бо Леклер мав на оці зробити з своєї фабрики кооперативне підприємство; 75% — праці та інтелігентним службовцям на фабриці; з них 17% старшим службовцям, а останнє — робітничому персоналу. Завдяки цій системі, в 1908 р. $^1/_3$ капіталу цієї фабрики (біля 4,5 міліон. фр.) належала робітникам.

Не зайвим буде зупинитися на де-яких підприємствах, де спостерігалося примінення зазначеної системи, щоб ознайомитися з різними формами участи в прибутках у Франції. На фабриці Леклера примінявся такий принціп росподілу прибутків: 31% т-ву взаємодопомоги, 18,17% старшій адміністрації, 50% робітникам і службовцям пропорційно утриманню кожного з них. Примінення цієї системи давало тут гарні наслідки.

В 1879-му році Годен заснував фамілістер Гіза на принціпах належности паїв робітникам, в міру виплати цих паїв із відрахувань, які їм належали по участи в прибутках. Прибутки тут росподілялися так: 75% капіталові і праці, при чім праця означалася

сумою утримання, яке одержували робітники; 25% — здібностям, тоб-то управляючим фабрикою. На протязі 20-ти р. р. після заснування цього т-ва між робітниками й службовцями було поділено біля 6,5 міліонів франків. Не всі прибутки були видані на руки; більшість їх залишилася на поширення підприємства. В 1900-му році це т-во було власником 5 мілійонів фр. капіталу, який цілком належав робітникам.

Величезний склеп Бонмарше в Парижі з 1876 р. завів участь в прибутках робітників і службовців. Через 10 років останні були признані участниками в підприємстві. Все воно було поділено на 12.000 паїв, а паї росподілялися між службовцями.

В 1900-му році участь у прибутках практикувалася у Франції в 120 капіталістичних підприємствах, і примінення цього принципу виявляло тенденцію до зниження. Мабуть, загальне становище господарського ринку відогравало в цьому питанні серйозну роль: при не зовсім доброму його становищі і зменшенні прибутків капіталіста, цей останній виявляв велику охоту ввести участь робітників у прибутках; при доброму стані ринку та високому зиску капіталіст ставився до цього питання стриманіше.

Цікаво зупинитися коротко на наслідках анкети, яку перевів в 1900 році Соціяльний Музей, для вияснення ріжних боків участи робітників у прибутках. Згідно даним цієї анкети, із 99 підприємств, що прислали про себе відомости, розмір участи в прибутках був зарання установлений в 70-ти підприємствах. В переважній більшости розмір участи определявся певним відсотком від чистого прибутку пропорційно утриманню кожного. Инколи примінювалися і инші способи: певний відсоток валового прибутку, відсоток з загальної суми продажу на протязі року.

23 підприємства не зазначували зарання розмірів і способів участи, а самі господарі означували розмір такої участи в кінці року. Цей метод, як ми вже говорили, викликає великі сумніви відносно того, чи є в даному випадкові примінення системи участи в прибутках (копартнершипу), чи звичайна благодійність з боку підприємця.

Що торкається розмірів відсотка, що давався робітникам і службовцям, які брали участь у прибутках, то в більшості підприємств він рівнявся 10 або 5% чистого прибутку. Були підприємства лише з 2,5%, одно зате доводило цей відсоток до 33%.

Росподіл прибутків, що належали робітникам, переводився по ріжному: а) пропорційно утриманню (біля 45%); б) пропорційно утриманню і давности служби (30%); в) відповідно оцінці патрона (5%) і г) по мішаній системі. Виплата прибутків переводилася в більшости випадків (35%) в кінці року. Часом 20% прибутку записувалося на рахунки робітників на випадок хвороби і др. В инших випадках (15%) частина прибутків виплачувалася робітникам, а частина відраховувалася (про чорний день) в спеціяльний капітал.

Ні в одному випадкові не спостерігалося стремління робіт-

ників втручатися в контроль над підприємством для встановлення точного розміру прибутків. Взагалі, наслідки примінення системи копартнершипу були добрі: де-які підприємства перейшли цілком до робітників, в інших — заробіток робітників підвисився, а продукційність підприємств зросла.

II. Кредитова кооперація.

1. Початкові спроби.

Як ми вже бачили вище, появлення кредитової кооперації у Франції попередили заходи французького уряду, початок яких треба віднести до 1848 року і які мали на увазі відкрити кредит продукційним т-вам. Можна сказати, що на протязі більше 25 р. р. останні були центром уваги таких заходів, і сама спроба організації кредиту для тих людей, що його потрібують, скупчувалася біля цього центру, не відходячи нікуди вбік. Більш вільними від цієї аперцепіруючої ідеї були почавші виникати тут з кінця 60-х р. р. минулого століття невеликі кредитові кооперативи, серед робітничої класи.

Кооперативи ці мали метою збірати з своїх членів кошти шляхом невеликих періодичних внесків і видавати їх у позики тим, хто їх потрібує. В Ліоні такі кооперативи були відомі під назвою «т-ва в 2 су», бо вони мали за правило, щоб кожний член т-ва виплачував в касу т-ва що-тижня по 2 су і за це набував право взяти позичку до 20 фр., віддавати яку він міг ратами по 2 фр. місячно. Широкого розвитку ці кооперативи, або вірніше допомогові каси, не набрали і серйозного значіння в галузі кредитової кооперації не мали.

Справжні кооперативні інституції мійського кредиту почали виникати у Франції з 1875 р., коли, по прикладу Італійських народніх банків, був відкритий перший народній банк в Канні. Банк цей був сконструйований по системі т-в Шульце-Деліча, при чім відповідальність членів була обмеженою. Статут цього банку, згідно з головним у той час для кооперації французьким законом 1867 року, мав у собі де-які особливости. Так, банк мусів мати пайовий капітал, але не вищий за 200.000 фр. (Законом 20-го року ця межа підвищена до 500.000 фр.). Щорічне побільшення такого капіталу не може бути допущене вище зазначеної суми. Капітал пая — не менше 25 фр. Пайовий капітал повинен бути увесь підписаний, 5% його мусіли внести при заснуванні т-ва. Відповідальність членів обмежується підписаними паями; 0,05 прибутків щорічно відраховується в запасовий капітал, поки він не досягне 0,1 части пайового. Т-ва відкривають працю по внесенні не менше 0,1 части пайового капіталу. Загальні збори дійсні при числі членів, які мають не менше половини пайового капіталу. Загальні збори вибірають правління, сроком не більше, як на 5 років, раду і ревізійну комісію.

2. Католицькі банки.

1878 року на арену кредитової кооперації у Франції виступають так звані католицькі банки. Ініціятива влаштування їх належала монахові капуцинського ордена Людовикові Де-Бессу. Перший такий банк був заснований ним в місті Анжері.

Атлетичного складу, з дитяче-добрим, одвертим обличчям, в сандалях, з непокритою головою, з енергійним поглядом і палким красномовством, цей монах з жаром свого палкого серця, що боліло любовію до бідних, віддався ідеї постачання їх кредитом. Він бачив у своїх банках один із засобів прийти на домопогу бідуючому людству. Він волів за їх допомогою надати торгово-промисловій діяльности моральне пофарбування. Він захоплювався ними, як сам мені росповідав на міжнародному конгресі в Парижі в 1900-му році, з огляду на можливість за їх допомогою здійснити євангельські заповіти про допомогу своєму ближньому.

Система банків, які намагався переводити в життя Людовик Де-Бесс, близька до типу райфейзеновських кас, але має і свої особливости.

В банках цих була принята необмежена відповідальність членів. Виголошувалася самодопомога членів, але разом з тим заможніших членів запрошували вкладати гроші в ці банки, не чекаючи їх повернення. В банках було дві категорії членів: фундатори, якими могли бути ті, що внесли по 50 фр. на пай, але не одержували дивідендів і позичок, і члени-товариші, що виплачували лише 5 фр. вступного внеску і одержували право брати з банку позички.

Такий росподіл членів надає католицьким банкам відтінок благодійности й позбавляє їх права рахуватися чисто кооперативними організаціями. Анжерський банк мав у своєму статуті й інші пакти, недопустимі з кооперативної точки погляду. Так, він вимагав, щоб головний секретарь був обов'язково духовна особа. Далі, він припускав нерівність членів на загальних зборах, даючи один голос тим, що мають від 1—4 акцій, 2 голоси — від 5—8 акцій і т. д., додаючи 1 голос на кожні 4 акції, але з тим, щоб жаден член не міг мати більше 10 голосів.

Коли-ж, не дивлючись на це, цей і інші подібні йому банки ми вводимо в царину нашого студіювання, то лише тому, що по ідеї і характеру діяльности ці банки пересякнені кооперативним духом. І лише завдяки незнайомству їхнього ініціятора з кооперативними принціпами статут цього банку зконструйований, очевидно, по зразку першого-ліпшого статуту акційного т-ва. Позички видавалися лише по персональному довір'ю і відповідно тому призначенню, яке малося на оці дати одержаній позичці.

Католицькі банки не мали широкого примінення в містах, більш широкого розвитку набрали вони в селах; але число їх взагалі було невелике, і вони не мали у Франції тієї яскравої релігій-

ної офарбовки, яку ми спостерігаємо в инших країнах, напр. в Італії. В 1922-му році був утворений с о ю з цих банків у Парижі. До його належало в тому-ж році 75 банків в 60 тисячами членів і з оборотом за той же рік в 75 мілліонів фр.

3. Мійські кредитові кооперативи.

В 1883-му році в Ментоні виник новий народній банк по системі, близькій до системи Шульце-Деліча.*) Банк цей призначався для обслуги місцевих торгово-промислових кол і, по своїх операціях, майже не відріжнявся від звичайних комерційних банків. Ініціятором і керовником цього банку був енергійний французький кооперативний діяч Шарль Рейнері.

Своїми брошюрами, докладами, промовами він багато зробив для пропаганди ідеї організації народніх банків у Франції. Він широко реклямував свій Ментонський Народній банк і тим поширював відомости про кредитову кооперацію у Франції. Йому-ж належить ідея організації у Франції перших сільських кредитових т-в. Бажаючи звязати діяльність Ментонського банку з сільським населенням, він відкрив в районі Ментони, недалеко від італійського кордону, ряд сільських кас, по типу каси Воленборга.

Але не дивлячись на пропаганду у Франції ідей відкриття народніх банків, вони росли тут дуже поволі. Причиною цього, можливо, був той факт, що в містах Франції працювало досить багато т-в взаємного кредиту, число яких, уже в 60-х роках, досягало 300, а також, що торгово-промислові кола населення легко добували кредит у приватних капіталістичних банках, розвиток яких йшов у Франції швидкими кроками, і які мали великі капітали.

Прибічники розвитку мійського кооперативного кредиту вважали за необхідне створити, для осягнення значніщих успіхів в цій галузі, центральну організацію. З цією метою, в 1889 р о ц і, в М а р с е л і, по ініціятиві Ростана і Рейнері, було відкрито бюро для пропаганди кооперативного кредиту. Це бюро в тому-ж році перетворилося в Ф е д е р а т и в н и й ц е н т р народнього кредиту у Франції. Мета цієї інституції: дослідження питань, які стосуються до народнього кредиту, як по містах, так і по селах, оборона інтересів кредитових кооперативів, розповсюдження кооперативних ідей, допомога організації кредитових т-в й об'єднання їх біля цього центру. Федеративний центр-організація політично і релігійно невтральна. Взагалі, прибічник системи Шульце-Деліча нині, він припускає повну волю примінення ріжних форм кооперативів. Він є прибічником децентралізації кооперації, використовання місцевих заощаджень, організації кредиту знизу, а не згори, повної автономности і свободи ініціятиви. Місце осідку союза—місце мешкання його голови (нині — Париж).

Членами цього кооперативного центра можуть бути особи, які

*) Див. 121 ст. і далі.

цікавляться народнім кредитом, рівно-ж як і кредитові т-ва, які належать до Федеративного Центру, т-ва народнього кредиту, приняті правлінням. Такі члени виплачують не менше 10 фр. на рік. Членами-кореспондентами можуть бути кооперативні організації не кредитового характеру. Вони виплачують 6 фр. на рік. Нарешті, почесними членами є ті особи, які зробили послуги народньому кредитові своєю працею, або датками на розвиток цього діла, як що їх вибере правління. В склад Федеративного Центра можуть входити також і окружні каси хліборобського кредиту, про які ми будемо говорити докладно далі. Керує Федеративним Центром правління в складі від 9 до 21 члена, яких вибірають загальні збори на 6 років із дійсних членів. Правління вибірає із себе Роспорядче Бюро, в складі голови, двох товаришів, двох секретарів, і скарбника. Бюро вибірається також на 6 років. На загальних зборах кожний член має лише 1 голос. Передача голосів допускається, але ніхто не може мати більше 2-х голосів, включаючи і свій власний. Кошти Федеративного Центра складаються, крім членських внесків, із пожертв, продажу видань, ріжних випадкових сум, а також запасового капіталу, подарованого центрові при його заснованні в сумі біля 2.000 фр. графом де-Шамбреном. Першим головою Центра був Ростан.

Таким чином, Федеративний Центр уявляє собою союз кредитових кооперативів, який має своєю метою неторгову діяльність в інтересах цієї галузі кооперації. Діяльність ця виявилася перш усього в організації з'їздів (конгресів), які спочатку думалося скликати щорічно. Перший з них відбувся в 1889-му році в Марселі; потім вони улаштовувалися в ріжних містах Франції, але не регулярно. До цього часу відбулося 18 таких конгресів. Працям їх стреміли надати, і часом вдало, чисто практичний характер, і резолюції таких конгресів робили де-який вплив на напрямок діяльности кредитових кооперативів у Франції.

Потім, Центр брав участь на всесвітніх виставах, міжнародніх з'їздах і т. д.

З 1889-го року Федеративний Центр видає «Бюлетень» — щомісячний орган, по думці, фактично-ж виходив значно рідше. Центр видав також кілька праць практичного, популярного, а також наукового характеру. Між иншим, під редакцією М. Дюфурманеля (нинішнього голови Центра) в 1913-му році Центр видав Кодекс головніщих закордонних законодавств по народньому кредиту. За допомогою Федеративного Центра у Франції було утворено по-над 1000 місцевих кооперативних кредитових т-в і біля 45 окружних кас хліборобського кредиту. Що торкається народніх банків, то до Федеративного Центру належало менше 2 десятків, з усього числа банків біля 100. Але всі заходи до розвитку міського кооперативного кредиту у Франції давали незначні наслідки. В 1897-му році їх було 25; в 1921-му році число їх ледви перевищувало 100; 90 з них були членами створеної в 1921-му р. в Парижі Центральної Каси Народніх Банків. Мало того, де-які з цих банків були

лише по назві кооперативними народніми банками, на ділі-ж це були звичайні, капіталістичного характеру інституції. Тому-то законом 1920-го року було постановлено, що наперед назву «Народній Банк» може мати лише інституція, яка виникає наново, з дозволу міністра торгівлі.

Статистика французьких народніх банків стоїть не на висоті. Точних даних про становище кооперації немає і баланси їх не публікуються. Маємо лише випадкові дані. Після перетворення Ментонського банку в акціонерний, найбільшим народнім банком у Франції є банк у Меці (Лотарингія), який виник 1892-му році і має нині до 2,000 членів при 2 міліонах фр. власного капіталу. Треба ще пам'ятати про Кооперативний банк продукційних Т-в, який був заснований у Парижі в 1893 році і про який ми вже згадували в попередньому розділі.

4. Сільсько-господарський кооперативний кредит.

1. Більш позитивних наслідків досягла у Франції сільсько-господарська кредитова кооперація. Ми вже згадували, що перші кооперативні каси почали виникати у Франції на початку 80-х років минулого століття в сільських місцевостях біля Ментони. З 1885 року рух цей набірає широкого маштабу і на чолі його становиться Ліонський адвокат Дюран. Останній, захопившись ідеями Райфейзена, вибрав центром своєї діяльности Ліон, де він був адвокатом. Дюран багато зробив для поширення серед сільського населення Франції райфейзеновських ідей. Він розробив статут сільських кас й енергійно добивався для них доброзичливого відношення керуючих кол. Він піклувався про їх юридичне становище, вживав заходів до ліпшої постановки в них рахівництва та відчитности; він зорганізував союз сільських і робітничих кас і, взагалі, по праву, може бути названий «батьком» сільсько-господарського кредиту у Франції.

З 1893-го року Дюран видає бюлетень свого союза, в якому майже усі статті писав він сам. Писати—це була слабість Дюрана. Трохи упертий, непримиримий характер Дюрана створив йому багато ворогів. Але Дюран продовжував добиватися для своїх кас прав на ліпше існування і досягав у цьому успіхів. В 1917-му році Дюран умер, але його справа продовжувалася. Створений ним союз перейшов у Нант і на чолі його стоїть Р. Карон.

Суть статуту, по якому працювали каси Дюрана у Франції, як що взяти на увагу останні пізніщі додатки, які увійшли в цей статут, така: членом каси може бути усякий дорослий правоздібний мешканець того району, в якому працює каса. Приймає в члени правління, а на його можна апелювати до загальних зборів. Відповідальність членів по зобов'язаннях необмежена. Керують касою: а) правління із 3-х членів, яких вибірають загальні збори на 3 роки із членів каси; б) директор, якого вибірає само

правління; в) надзірна рада в складі 5 членів, яких вибірають на 2 роки загальні збори, і г) загальні збори членів, на яких кожний з них має право 1-го голоса. Із складу правління лише рахівник побірає винагороду. Праця останніх членів не оплачується.

Члени каси не зобов'язані вносити ніяких сум, щоб набути пай, і тому, по загальному порядку, капітал каси являється лише запасовим капіталом, який складається із відрахувань з прибутків. Для операцій і видачі позичок каса може сама позичати гроші. Позички видає каса на термін до 5-ти років. Позичку, термін якої перевищує 1 рік, боргівник виплачує щорічно періодичними внесками. Каса організується на необмежений срок. Діяльність її припиняється, між иншим, по постанові загальних зборів, при умові, що $^2/_3$ присутніх членів висловиться за таке припинення.

Згодом, в цей статут були внесені де-які зміни, в звязку з французьким законодавством про сільсько-господарський кредит; була д о п у щ е н а для членів кас о б м е ж е н а відповідальність. З де-якими дрібними змінами вищенаведений статут є схемою тих статутів, по яких існувала у Франції більшість сільських кредитових кооперативів.

Умови, в яких доводилося виникати і працювати сільським касам у Франції в цей час, були дуже несприятючі. Уряд ставився до цих кооперативів не лише індиферентно, але швидче недоброзичливо. Підпорядкування цих кас тому-ж режимові, який був принятий законом 1867-го року про т-во з перемінним складом, було для них дуже тяжким. Порівнюючи пізно, уже в середині 90-х р. р. минулого століття французьке законодавство виявило тенденцію йти на зустріч ширшій постановці сільсько-господарського кредиту. Правда, уряд, почавши в цей час видавати цілий ряд законів, більше чи менше сприючих цьому ділу, зовсім не мав на увазі кас Дюрана і, навіть, навпаки, бажав як би створити якісь инші умови для розвитку кооперативного сільсько-господарського кредиту. Але треба визнати, що Дюран і його кооперативна пропаганда зробили свій вплив.

Утруднення з організацією сільських кас були такі великі, що треба дивуватися, як ця справа під впливом упертости Дюрана все-ж таки посувалася наперед. Особливо тяжкий був для кас, які щойно виникали, режим скарбових податків, які незвичайно тяжко відбивалися на не завше заможних фундаторах нових кас. Але каси Дюрана росли в числі і вже в кінці минулого століття їх було по-над 500. Місцева інтелігенція грала в них визначну ролю. Дюрановським касам часто, навіть, докоряють тим, що майже в кожній з них керувала сільська трійця: старшина, піп та вчитель (maire, prêtre et maître). Але, навіть, як це вірно, то далеко не вірно, що Дюрановські каси—ті-ж католицькі банки. Дюран був, правда, релігійним, але він не намагався надати своїм касам конфесійного характера, щільно звязаного з релігією. В останні роки число кас системи Дюрана побільшало. В 1921-му році до союза

сільських і робітничих кас належало 1.766 кас, що дає підставу думати, що їх існує в країні не менше 2.000.

2. Вперше французьке законодавство торкнулося питання про кооперативний сільсько-господарський кредит в 1894-му році, коли право організовувати місцеві кооперативні каси з видачею позичок, приняттям вкладів і веденням инших операцій, було надане членам сільсько-господарських синдікатів. Очевидно, це не усунуло перешкод для організації кредитових кас, хоч би вже через те, що в багатьох сільських місцевостях синдікатів не було, а тому в таких місцях організація кас була майже неможливою. Воліючи хоч трохи послабити таке несприяюче для кас становище, законодавець в 1898-му році надав право відчиняти кооперативні каси також членам т-в взаємного страхування від хліборобських ризиків. Закон 1895-го року надає ощадним касам право вживати $^1/_5$ частину свого капіталу і всі прибутки каси на позички кредитовим кооперативам. Таким шляхом в роспорядження дрібного кредиту поступало факультативно кожного року до 20 мілионів фр., не рахуючи прибутків ощадних кас.

3. Але практично цей закон не мав примінення, можливо через те, що через 4 роки у Франції був опублікований закон про Окружні Каси сільсько-господарського кредиту*). Каси ці були зорганізовані для об'єднання діяльности місцевих кас і роспреділення між ними коштів, виданих на діло сільського кредиту державою.

Головні пакти статута, яким нормувалися окружні каси, такі: членами каси можуть бути всі місцеві кредитові кооперативні організації, хліборобські синдікати, а також инші кооперативні т-ва, які працюють в її районі, який повинен бути точно означений. Прийом у члени каси переводиться правлінням. Капітал каси складається з певної суми, яка поділяється на паї по 100 фр. кожний. Четверта частина пайового капіталу мусить бути внесена, щоб каса могла роспочати свою діяльність. Паї іменні. Окружні каси передисконтовують векселі місцевих кас, які мають на собі ендосаменти місцевих кас. Вони можуть передисконтувати свій вексельний портфель в кредитових інституціях, а також у Французькому банкові, бо їх вексельний матеріял носить три підписи: боргівника, місцевої каси і окружної каси. Окружні каси можуть приймати вклади і відкривати біжучі рахунки, а також одержувати від держави довготермінові позички, по закону 1900-го року, в розмірі чотирьохкратної суми внесеного членами окружної каси пайового капіталу.

Керовництво справами каси належить загальним зборам; в них беруть участь усі члени каси, які є власниками паїв на протязі не менше 3-х місяців. Кожний член каси користується на загальних зборах, в залежності від належних йому паїв, від 1—5 голосів. Його може репрезентувати на загальних зборах

*) Caisses régionales du crédit agricole.

другий член каси. Правління вибірають загальні збори, які вибірають також і ревізійну комісію в числі двох або трьох комісарів.

Таким чином, окружні каси — кооперативні організації sui generis, за допомогою яких французький уряд одержав змогу робити грошеві допомоги сільсько-господарському кредитові і тримати це діло в своїх руках.

Спочатку для потреб окружних кас Французький банк запропонував урядові кошти, при чім він узяв на себе такі зобов'язання: а) видати 40 міліон. фр. касі безвідсоткової позички, що належала поверненню в 1920-му році і б) виплачувати із прибутків по учотних операціях банку одну восьму відсотка, але не менше 2 міліонів фр. щорічно (фактично ці відраховування хитаються нині в сумах від 5 міліонів до 6 міліонів фр.). Держава мала в своєму роспорядженні по-над 200 міліонів фр., які по закону призначалися на сільсько-господарський кредит.

Про рух фонду, який мав до своєї роспорядимости французький уряд, для постачання кредитової сільсько-господарської кооперації коштами можна мати уявлення із слідуючих даних:

Роки	Сума
1898	40.000.000 фр.
1909	98.000.000 фр.
1912	117.000.000 фр.
1920	200.000.000 фр.

Окружні каси ведуть операції як довготермінового, так і короткотермінового кредиту. Головні закони, якими нормуються ці операції, такі: 1) закон 1898-го року (змінений в 1906-му році) надав право сільським господарям користуватися сільсько-господарськими варантами для одержання позичок шляхом учоту їх і перадання в забезпечення. 2) В 1899-му році закон дозволив для окружних кас учот векселів місцевих кас і членів останніх. 3) Закон 1906-го року надав право місцевим касам побірати від окружних кас кошти в розмірі двохкратної суми, внесеної місцевими касами в уплату пайового капіталу. 4) Закон 1910-го року надав право окружним касам видавати позички місцевим касам до двохкратного розміру внесеного ними капіталу, для видачі довготермінових позичок членам місцевих кас в межах до 20.000 фр., спочатку до 8.000 фр., і на термін до 25-ти років, спочатку до 15-и років.

4. Війна і її наслідки викликали видання ряду нових законів. Так, 5) Закон 1916-го року дав право громадам одержувати позички для обробки земель, покинутих їх власниками. 6) Закон 1917-го року надає такі-ж права і для тієї-ж мети департаментам і кооперативам, збільшивши термін позички до 3-х років. Позички ці видаються із 1% річних. 7) Закон 1918-го року надав право видавати позички покаліченим воякам і приватним особам в розмірі до 10.000 фр. із 1% річних. 8) Закон 1919-го року надав право одержувати позички до 20.000 фр. на одного боржника, на термін до

15 років, хліборобам та їх групам, що живуть в зруйнованих війною місцевостях, а також сільським ремісникам і т-вам.

Для роспорядження коштами, призначеними для кредитування сільсько-господарської кооперації, а також для завідування вкладами окружних кас і випуску ними бон, закон 5-го квітня 1920-го року встановив Національний Комітет хліборобського кредиту. (Office National du Crédit Agricole). Комітет цей складається із правління і комісії в складі 30-ти членів. До цієї комісії входять — міністр хліборобства, яко голова, і члени, склад яких формується в такий спосіб: 1) 5-х членів вибірає сенат і палата депутатів порівну; 2) 5-х — вибірають окружні каси хліборобського кредиту і 3) останніх 5-х призначає уряд по власному вибору.

Правління складається із 7-ми осіб, вибраних самою комісією. Безпосереднє керування цими інституціями належить головному директорові по призначенню уряду.

5. Дані про поступовий зріст числа окружних кас, в звязку з розвитком сільських кредитових кас на місцях бачимо зі слідуючої таблиці:

Роки	Число місцевих кас.*)	Число член. в тисяч.	Лишки від видан. позичок в мілюн. фр.	Число окруж. кас.
1900	87	2.2	2	9
1905	1355	62	44	66
1910	3338	151	113	96
1914	4533	237	162	98
1920	4500	—	—	97

Всі сільські кооперативні каси можна поділити на 3 категорії: а) кооперативи, які працюють у тісному звязку з хліборобськими сіндікатами і не входять до союзу; б) кооперативи, які працюють у тісному звязку з Федеративним Центром, в) кооперативи, що входять в союз сільських і робітничих кас, зорганізований Дюраном.

Сільські каси Дюрана завше перебували в де-якій опозіції до хліборобських сіндікатів й неохоче зближалися з окружними касами сільського кредиту. Але конгрес в Арасі в 1904-му р. визнав бажаним, щоб усі кредитові кооперативи даної округи, незалежно від їх форми, приєднувалися до окружних кас. Цю точку погляду підтримав також декрет 1905-го року, після чого більшість кас Дюрана ввійшла в окружні каси сільсько-господарського кредиту; але меншість, біля 700 кас, лишилася цілком незалежною.

Отже, послугами окружних кас користувалися всі сільські кредитові кооперативи, показані вищенаведеними даними. Не-

*) Крім кас Дюрана.

залежно від цього послугами окружних кас користувалися і до їх належали також кооперативні т-ва некредитового характеру. В 1920-му р. таких кооперативів-клієнтів окружних кас було біля 500, з числом членів до 57.000.

По характеру діяльности ці кооперативи розподілялися так:

Кооперативи по продажу фруктів	159
« « користуванню машинами	93
« « виробці вина	74
Молошні	62
Ріжні инші	150

Загальна сума боргу цих кооперативів окружним касам перевищувала 17 міліонів фр.

Крім того до категорії усіх наведених організацій не ввійшли ще створені в останній час—в 1921-му р. у Франції спеціяльні т-ва по відбудові зруйнованих війною місцевостей. Вони також набрали права користуватися урядовими позичками із розгляненого нами джерела.

6. Постановка ревізій в сільських кредитових касах Франції завше була слабим місцем. В звязку з широким кредитуванням із скарбових джерел не лише цих кас, але й инших сільсько-господарських кооперативів, уряд примущений був підійти ближче до розрішення цього питання і, декретом 1909-го р., при французькому міністерстві хліборобства організував відділ сільсько-господарських кредитових кооперативів. Він складався із 11 інспекторів ріжних рангів, з утриманням від 7—12 тисяч фр. річно. Кожному інспекторові доручено було певний район, в межах якого він повинен був контролювати діяльність усіх кооперативних організацій, а також окружних кас. Інспектори складають Раду, яка розглядає прохання ріжних кооперативів і окружних кас раніше, ніж їх вирішує комітет, що по закону росподіляє урядові кошти.

III. Споживча кооперація.

1. Перші кроки і Німська школа.

Споживчі т-ва виникли тут порівнюючи пізно, коли не рахувати перших зародків цих т-в, у формі хлібних кас, про які є дані, що відносяться до 1828-го року, але які були чисто благодійними інституціями, бо відкривались і працювали на кошти філантропів. В 1848 році була також спроба зорганізувати в Лілі й Ліоні щось на зразок кооперативних булошних; але це були, власне кажучи, об'єднання робітників, які росподіляли між своїми учасниками певну кількість хліба та инших продуктів першої необхідности. Мало того, обидві ці споживчі організації напів-кооперативного характеру були закриті в 1851-му році адміністрацією, і на кіль-

ка років після цього рух по організації споживчих кооперативів як би завмер у Франції. Лише в 1855-му році виникло в Сент-Етьєні перше споживче т-во. Потім, в 1864-му році була зорганізована перша кооперативна булошна у Флоті. Кооператив цей швидко розвинувся; його річний оборот досяг незабаром 1,5 міл. фр. Завдяки своїй діяльности він зберігав кожному своєму членові біля 80 фр. на рік. В кінці 60-х р. р. рух у галузі споживчої кооперації підтримали видатні економісти, серед яких можна назвати Леона Сея і Жюля Сімона, які висловлювалися в своїх працях за необхідність розвитку споживчих т-в і допомагали тому, що французьке законодавство усунуло нарешті попередні хиби, і в 1867-му році видало перший закон, який створив французькій кооперації, принаймні, задовольняюче становище.

Цікаво, що юридичне становище кооперації поліпшилося у Франції як раз при імператорі Наполеоні III-му, за часи якого кооперація пережила у Франції величезні утиски, особливо з боку нижчих адміністративних кол. Але й після цього споживчі т-ва у Франції розвивалися дуже повагом. Це почасти можна з'ясувати негативним відношенням до споживчої кооперації не лише адміністрації, але також і де-яких соціялістичних кол, які, на чолі з Жюлем Ґедом, провели на конгресі в Марселі резолюцію, яка визнавала споживчу кооперацію засобом, нездатним довести до емансіпації пролетаріяту. Правда, трохи инша точка погляду панувала в тих-же 70-х р. р. на робітничих конгресах в Парижі та Ліоні. На них були ухвалені резолюції про приняття всіх заходів до організації споживчих кооперативів, і з того часу ці т-ва стали розвиватися інтензивніше.

Але така нестійкість поглядів, такі взаємно-протилежні розуміння суті питання приводили до того, що на протязі кількох років після виникнення першого споживчого т-ва у Франції споживча кооперація мала тут характер малоусвідомленого масами, випадкового явища.

З середини 80-х років минулого століття можна помітити другий етап розвитку споживчих т-в у Франції, при чім головними діячами цього періоду були кооператори міста Німа, що пропагували розвиток кооперації на принципах її невтральности і серед яких треба окремо згадати де-Буава, проф. Шарля Жіда і Фабра— учня комуніста Фурьє.

Кооператори м. Німа розробили теоретично науку про споживчу кооперацію, яка набрала згодом назви Німської кооперативної школи, на чолі якої став проф. Шарль Жід — великий прихильник організації комуністичних общин, першим етапом яких, на його думку, і є споживчі т-ва. На думку цієї школи споживчі т-ва повинні бути центром усього економичного розвитку народа. Ці т-ва здатні без революцій і заворушень замінити сучасний економичний устрій і створити ліпші умови існування для робітників.

В 1883-му році було зорганізовано тут перше споживче т-во «Бджола», а потім незабаром т-во «Солідарність». Т-ва ці незабаром злилися в одно т-во «Народня Економія».

2. Зріст споживчої кооперації і характер її діяльности.

В 1885-му році під впливом кооператорів м. Німа в Парижі було скликано конгрес і, в наслідок цього з'їзду, було зорганізовано кооперативний Союз з закупочним при ньому органом. Союз цей значно допоміг розвиткові споживчої кооперації у Франції. Але розвиток її до початку цього віку йшов все-ж досить повільно. В 1900 році не було у Франції й 1000 споживчих т-в. Зріст споживчої кооперації у Франції — діло останніх років. Це видно зі слідуючої таблиці:

Роки	Число чл.	Чис. т-в, що дали відом.	Чис. чл. у тис.	Пересіч. чис. на 1 сп. т-во	Продано на протязі року
1900	939	—	375	400	—
1907	2213	—	705	318	—
1914	3261	2980	881	300	321
1919	3200	2322	1314	510	637
1921	4790	—	2500	—	2000

Таким чином, тільки за останні 20 років споживча кооперація стала побільшуватися в числі і в кількости її членів. Але число останніх далеко не досягало тих розмірів, як це ми бачили, напр., в Англії.

Споживчі т-ва Франції, звичайно, додержувалися рочдельських принціпів, хоч де-які з них продавали товари по собівартости, а не по риночних цінах.

Інші споживчі французькі т-ва допускали й інші відступлення від рочдельських принціпів. Так, вони продавали товари в к р е д и т. Це инколи буває необхідно, бо суворе додержання принціпу продажу товарів за готівку відводить членів т-ва від кооперації й кидає їх в обійми дрібних крамарів. Але, на жаль, є т-ва, що строять свій добробут на широкому допущенні продажу товарів у кредит. До таких т-в належить багато з тих, що дають своїм членам так званий «прямий» кредит, тоб-то, такі, що відпускають товари членові, не вимагаючи від нього негайної виплати, і заносять потрібну суму в його розрахункову книжку, яко борг, в його дебет. Це складає для т-ва зайву працю, часом доводить його до значних втрат, але побільшує обороти т-ва і подобається членам, особливо плохенької вдачі.

Інші засоби кредитування членів раціональніщі. Із таких засобів треба відмітити відкриття членові біжучого рахунку по за-

бору товарів у кредит. Кожному членові, який бажав би користуватись кредитом, призначається загальна сума кредиту, в межах якої він може брати товари в т-ві на протязі місяця.

Суму відкритого членові біжучого рахунка по забору товарів він не може перевищити на протязі місяця і в кінці його він повинен по цьому рахунку розплатитися. Слід також згадати про спосіб, що з успіхом примінювався в споживчому т-ві в Ліможі — це допущення забору в кредит, який забезпечувався фондами, вкладеними в т-во.

Урядницькі залізничні споживчі т-ва практикували кредитування членів шляхом відкриття їм кредитів, забезпечених тими сумами, які належали в цьому т-ві на ріжних підставах боргуючим особам.

Але найправильніщим і цілком кооперативним способом ведення кредитування членів споживчих т-в є організація при них кас взаємодопомоги або кооперативних кас. Із подібної каси член т-ва може одержувати за певний відсоток позички для уплати т-ву за куплені товари. Цим шляхом досягається дві цілі: 1) член т-ва набуває товари в кредит і 2) т-во одержує за товари готівкою.

Більшість споживчих т-в Франції — невеличкі об'єднання робітничого люду. Паї в т-вах, звичайно, не перевищують 25 фр. Останній час ця норма трохи повищала. Але навіть у великих споживчих т-вах, якими є так звані кількакрамничні кооперативи, пересічний пай по данних за 46 таких т-в в 1920-му році не перевищує 57 фр. Але є кооперативи й иншого характеру, в яких паї досягають кількох сот фр. Такі т-ва ділають, головним чином, в Парижі і об'єднують шари великої буржуазії.

По характеру діяльности споживчі т-ва Франції в 1914-му році росподілялися таким чином:

Кооперативних склепів було	1607
Хлібних кооперативів	1300
Кооперативних боєн	34
Винних крамниць	48
Пивних	118
Ресторанів	188
Крамниць продажу вугілля	31
Разом	3326

Дані ці не своєчасні; але, як узяти на увагу, що за час війни споживчі т-ва мало зростали в числі, та що за той-же час у Франції набрала значного успіху ідея концентрації т-в, яка повела за собою злиття, а значить і припинення діяльности багатьох т-в, — то можна признати, що ці дані наближаються до того становища, в якому перебувають ці т-ва по характеру їх діяльности й нині.

Як видно з цієї таблиці, біля половини споживчих т-в Франції являються місцями продажу ріжного роду товарів, переважно, молошних. Споживчі т-ва, які мають такий продаж товарів, звичайно, мають найбільше число членів і дають їм змогу більш повно задовольняти свої потреби.

Далі, значне число французьких споживчих т-в складають кооперативні пекарні (булошні).

Із останніх видів кооперації треба згадати також про кооперативні різниці, які організовують споживчі т-ва з метою забезпечення себе дешевим мясом. Перша спроба кооператива для організації різницької справи відноситься до 1858-го року, вірніще, це був, навіть, не кооператив, а звичайний експеримент приватньої особи (пана Цернюсського) організувати продаж мяса в спільці на принципі участи споживачів у прибутках підприємства. В перший місяць підприємство це повернуло своїм споживачам в вигляді премії 2,5% затрачених ними грошей на купівлю товарів. Але далі підприємство стало давати лише втрати, які лягли цілком на підприємця. Останній, через кілька років, ліквідував підприємство зі втратою 11.000 фр.

В той-же період почали виникати справжні кооперативні різниці, але головним чином у провинції і в дуже обмеженому числі. Це пояснюється тим, що організація різницької справи дуже складна і вимагає великого досвіду і знайомства з широким і навіть зі світовим ринком. В 1888-му році у Франції було біля 30-и кооперативних різниць, при чім майже всі вони були по-за Парижем. Справа ця остільки складна, що число кооперативних різниць в 1914-му році не перевищувало 34, і нині становище цієї галузі кооперації перебуває приблизно в такому-ж стані.

Цікаво відмітити, що серед французьких споживчих т-в, порівнюючи з Бельгією, не багато кооперативних аптек. Це пояснюється тим, що у Франції ціни в приватних аптеках, взагалі, дуже низькі. Але цікаво, що ті кооперативні аптеки, які існують, є найбільшими, по числу членів в них, в світі. Так, кооперативна аптека в Марселі нараховувала в 1906-му році по-над 28.000 членів; в кожному-ж із останніх подібних кооперативів було, принаймні, не менше 3.000 членів.

3. Операції й причини слабого розвитку.

Докладних даних про операції, не тільки всіх споживчих т-в Франції, але, навіть, тих, що належали до Національної Федерації, у нас немає. Але по приблизних даних, в 1921-му році працювало у Франції 4.790 споживчих т-в з 2,5 міліон. членів. Річний продаж товарів цими т-вами досягав 2 міліярдів франків. Цілком точні відомости можуть бути наведені відносно становища 47 кількакрамничних кооперативів, тоб-то великих споживчих т-в за 1921-ий рік. Де-які з цих кооперативів мали велике число

склепів: напр., «L'avenir régional» («Майбутнє області») в Ліоні — 105; кооператив Бар-ле-Дюк — 150; союз кооперативів у Парижі — 344.

В цих кооперативах було 466.000 членів і їх обслуговували 2.000 склепів. Один склеп припадав, таким чином, на 233 члени, а це показує, що у французьких споживчих т-вах широко практикується продаж товарів і не членам, бо організовувати склеп для такого невеликого числа покупців, як 240 членів, звичайно, немає рації, бо не виправдується комерційними розрахунками. Паїв внесли члени цих кооперативів на 24.200.000 франків; продано на протязі року більше, як на 413.000.000 фр. товарів. Це складає, пересічно, на одного члена до 750 фр. на рік. Сума ця значно перевищуюча пересічну норму продажу на 1 члена, яку ми бачили в 1914-му році у Франції, по твердженню проф. Жіда — 365 фр. Головним чином, ця надвишка зобов'язана падінню покупної здібности франка. 750 в 1921 р. рівнаються 250 фр. 1914 р. Необхідно пам'ятати, що фактичний, «пересічний» продаж товарів складає ще меншу суму, бо певна кількість товарів, проданих не членам, не піддається дослідженню і залічується на рахунок закупки товарів членами, а тим підвищує пересічну закупку цих останніх.

У французьких споживчих т-вах особливої уваги заслуговує питання про премії, тоб-то, про повернення части сум, затрачених на покупку товарів в т-ві. У французькій практиці премії часто видавалися в розмірі 10% і навіть 18%. Це не добре в двох відношеннях: 1) це показує, що кооператив продає товари значно дорожче, ніж їх можна було-б продавати споживачам; 2) це привчає членів кооператива розраховувати на великі премії й виявляти незадоволення, а то навіть і виходити з кооператива, коли по умовах сучасної кон'юнктури розмір премій зменшиться. Тому ідейні кооператори Заходу все більше приходять до думки про необхідність для споживчих кооперативів засвоїти принціп розподілу прибутків, який коротко можна назвати принціпом «трьох п'яток»; п'ять відсотків винагороди на капітал, п'ять відсотків відчислення в запасовий капітал і п'ять відсотків членам, яко премія. Причому, із чистого прибутку перш за все відраховують 5% в запасовий капітал; потім вираховується із неї сума, рівна 5% пайового капіталу, який є на початок відчітного періоду, а з решти уділяється членам, як вистачить, до 5% на суми забору за відчітний період. При такому порядкові відчислення із прибутків досягається можливість не лише задовольнити пайщиків і споживачів, а й заощадження т-вами великих запасових капіталів, що має немаловажне значіння.

Перш ніж повернути зайво заплачені членами т-ва суми і видати премії, пропорційно цим сумам, треба вирахувати ті затрати, які зробив кожний член на протязі цього періоду, за який видається премія. (Рік, три місяці і т. д.). Способи вирахування таких витрат в ріжних т-вах ріжні: в одних — відчиняють спеціяльний рахунок

кожному клієнтові; в других — всі закупки члена записуються в його книжку, яку він повинен що-разу носити з собою; в третіх— кожному членові дають жетон, відповідний розмірові витрати кожний раз при закупці товару.

Але де-які товари продаються і в приватній торгівлі і споживчими т-вами зовсім без прибутку (напр., цукор).

Було-б несправедливим виплачувати премії членам, які купують лише подібні товари: це означало-б надати їм привілей одержувати товари по ціні, нижче вартости їх самому т-ву. Щоб цього уникнути, звичайно, продають усі подібні товари з надбавкою до 20%, і при такій умові повернення премій набірає нормального характеру.

Слабим місцем французьких споживчих т-в є пристрасть кожного з них, як найшвидче, збудувати свій власний «палац». Але, каже проф. Жід, для багатьох т-в день освячення такого палацу був початком упадку самого кооператива.

Зі всього сказаного про французькі споживчі т-ва ми можемо зробити той висновок, що вони порівнюючи слабо росли в минулому і далеко не досягли того ступеню розвитку, якого набрали ці т-ва в инших країнах.

Чим-же пояснити такий мало-інтенсивний зріст споживчих т-в у Франції?

По-перше, ворожістю до споживчих т-в дрібних крамарів. Дрібних крамниць у Франції — сила силенна. Мрія багатьох робітників і службовців — відчинити свою крамничку. По-друге, французи — індивідуалісти і взагалі виявляють мало нахилу до об'єднання в т-ва, які не обіцяють наочних і найближчих користей. По-третє об'єднання споживчих т-в з хліборобськими сіндікатами, які почасти теж що й споживчі т-ва, є річчю не легкою, бо цілі т-в і сіндікатів ріжні: сіндікати-протекціоністи, бо вони, переважно, складаються з сільських господарів; споживчі т-ва прихильники вільної торгівлі, бо більшість з них пролетарі. По-четверте, французи не мають кооперативної витримки: досить кооперативові не дати один рік дивіденду, й усі члени розбігаються. По-п'яте, ріжні доктрини сприяли розколу кооперативного руху.

Частина діячів споживчої кооперації одмовлялася бачити в ній спосіб поступовно позбавити капіталіста його права на прибуток, знищити найману працю, тоді як іменно так розуміли кооперацію другі і, в тім числі, видатні представники Німецької школи, так звані, колективістичні кооператори.

З боку консервативної школи кооператорів не лише висовувалися аргументи проти такого перебільшеного значіння кооперації, але підкреслювалася також нездійснимість і небезпека розповсюдження ідей Німецької школи, з огляду на ті ілюзії, що творили вони серед робітників. Бреле порівнює прибічників Шарля Жіда з пожарними, що силкуються залити пожежу гасом, і тим самим

підкреслює, що споживчі т-ва, обіцяючи робітникам дуже багато, а даючи дуже мало, здібні не загасити незадоволення працюючих мас, а ще більше роз'ятрити його, направити робітників в бік крайніх мір лікування своїх ран.

Не малий вплив на слабий розвиток споживчої кооперації у Франції зробили, з одного боку, твердження частини соціялістичних кол, що ця галузь кооперації не заслуговує зовсім на увагу (в такому розумінні висловився в 1879 році і робітничий конгрес в Марселі), а з другого боку — стремління других соціялістичних кол зробити споживчу кооперацію зброєю для своїх політичних цілей. Під впливом подібних поглядів часто питання про організацію споживчих т-в, про напрямок їх діяльности, розвязувалося в тому розумінні, що споживча кооперація потрібна лише тоді, коли вона, в тому чи иншому вигляді прислуговує соціялізмові.

Нахил надати споживчій кооперації соціялістичний характер особливо яскраво виявився у Франції в 90-х р. р. минулого століття. В 1900-му році, на кооперативному конгресі в Парижі, який улаштувала кооперативно-соціялістична біржа, брало участь 115 споживчих соціялістичних т-в, які репрезентували 180.000 членів. Соціялісти доводили, що споживча кооперація мусить прислуговувати цілям партії, щоб в певний момент кооперація була здібна об'єднати маси для загальної революції, щоб кооперація в своєму мирному рухові була для соціяліста зброєю найактивнішої революційности.

Під впливом таких ідей, після зазначених конгресів, соціялісти почали енергійно добиватися побільшення числа споживчих т-в, які-б перебували цілком під їх впливом і переводили-б їхні принціпи діяльности.

Що-ж уявляють собою соціялістичні споживчі т-ва в розумінні особливої постановки їх справ та напрямку їх праці? Говорячи про ту ріжницю, яка існує між соціялістичною споживчою кооперацією та кооперацією невтральною, можна сказати слідуюче: соціялістична кооперація є замкнутою організацією, бо вона вимагає належности своїх членів до соціялістичної партії; вона вимагає організації власної продукції; не визнає дивіденда на пайовий капітал і робить досить значні відрахування в касу взаємодопомоги і на цілі соціялістичної партії. Соціялістичні споживчі т-ва, звичайно, підтримували робітників під час штрайків. В де-яких із т-в члени його мали право користуватися разом зі своїми родинами під час штрайків безплатним хлібом для дорослих і молоком для дітей. В инших т-вах способи цієї підтримки йшли далі і дозволяли, також на весь час штрайку, членові т-ва— робітникові й його родині користуватися від т-ва продуктами в половинному розмірі звичайного його споживання. Невтральні-ж кооперації прагнуть до повної доступности кооперації, до усунення з неї політики, до створення можливо більших резервних фондів, з метою, між иншим, організації виробництва і,

в протилежність соціялістичній кооперації, виплачують дивіденд на пайовий капітал.

Нарешті, невтральні кооперативи не вмішуються в економичну боротьбу, яку ведуть їх члени, або частина їх, зі своїми ворогами і не подають своїм членам штрайкарям занадто великих пільг, які можуть загрожувати самому існуванню кооператива. Тому, у Франції довгий час існували соціялістичні і невтральні кооперативи, які часто ворогували між собою; і пройшло лише 15 років, як принціп невтральности в споживчій кооперації взяв гору, припинивши роздвоєння в галузі споживчої кооперації.

4. Кількакрамничні кооперативи.

Останні роки французькі кооператори дуже захоплюються переведенням у життя ідеї концентрації малих споживчих т-в і заміни їх великими, міцніщими кооперативами. Питання про те, чи малі, чи кількакрамничні споживчі кооперативи мусять набрати привілеї, ще не так давно було питанням діскусійним.

Нині зазначене питання розвязується більшістю французьких кооператорів в напрямку необхідности, в інтересах кооперації, і навіть з огляду на найближче досягнення кінцевої її мети — заміни капіталістичного устрою кооперативним — зливати споживчі т-ва скрізь, де їх мається значна кількість, в єдину кооперативну організацію.

Великі склепи, де споживач зможе найти все йому потрібне, являлися завше небезпечними конкурентами споживчих т-в. Ще більшу небезпеку уявляють собою кількакрамничні торгові підприємства, які почали розповсюджуватися на протязі останніх 20-ти років. Великий склеп чекає на покупця, примушує його йти до себе. Кількакрамничне підприємство само йде до покупця, полегчує йому закупку. Подібних підприємств у Франції існувало в 1923-му році біля 100; нині число їх побільшало; де-які з них мають основного капіталу до 10 міліонів і більше франків; всі ці підприємства роспоряджають 12,000 крамниць, 90,000 службовців і річним оборотом до 1,200 міліонів. фр.

Щоб боротися з такими приватними торговими організаціями з успіхом, споживча кооперація повинна стати на той самий шлях, а саме, створити великі кількакрамничні кооперативи. В них полягає залог дальших успіхів кооперації. Така концентрація значно зменшує організаційні видатки, дає змогу відчиняти більше число крамниць, дозволяє примінювати одноманітну і цілевідповідніщу практику і доводить до значного поширення операцій споживчих т-в.

Французька практика довела, що дрібні споживчі т-ва, навіть перебуваючи в тісному звязку з т-вами гуртових закупок, не можуть конкурувати з кількакрамничними підприємствами.

Дрібне споживче т-во не має змоги одержувати від товариства гуртових закупок всі потрібні йому товари.

В 1911-му році французькі споживчі т-ва продали товарів на 300 мільонів фр., а від т-ва гуртових закупок одержали лише на 14 мільонів фр. Відци ясно, що багато товарів дрібні споживчі т-ва повинні закуповувати самі, але при невеликій кількости товарів, які потрібні кожному з них, т-во одержує товари, а, значить, і продає їх, по вищій ціні, ніж філії кількакрамничного капіталістичного підприємства. Тому дрібні споживчі т-ва мусять об'єднуватися для спільних закупок у великі кількакрамничні кооперативи. Ці об'єднання уявляють із себе по суті кооперативи другого ступеню, але вони значно ріжняться від них тим, що союз, в який об'єднуються окремі т-ва, не обмежує цілком автономности управління окремих т-в, тоді як центр кількакрамничного споживчого т-ва збірає в себе всі головніщі нитки керування.

Так, французькі окружні кількакрамничні кооперативи засвоїли слідуючий спосіб управління: по всій території великого споживчого кооператива відчиняється певне число відділів; багато з них припадає на райони раніще існуваших самостійно дрібних споживчих т-в; инші зорганізовуються наново. Всі мешканці району певного відділу можуть увійти в нього і створити зібрання відділу. На зібранні головує один із членів ради окружного т-ва (кількакрамничного кооперативу), і воно не голосує жадних адміністративних питань, а лише підготовляє склад загальних зборів для окружного кооперативу. Загальні збори окружного кооперативу складаються із тих членів відділів, які одержують уповноваження від своїх співчленів (від 5 або 10 членів кожне уповноваження). Иншими словами, збори окружного кооператива уявляють із себе збори уповноважених, на яких кожний учасник може мати кілька голосів по передовіррю, але не більше 25—50. Ці загальні збори уповноважених кількакрамничного кооператива і є повноправним господарем окружної кооперативної організації. Вони вибірають правління із 9 членів, яке, в свою чергу, вибірає із себе роспорядчиків і головного директора. Останній по згоді з розпорядчиками веде всю справу, призначає й усуває завідуючих відділів, тоб-то завідуючих місцевими крамницями, призначає ревізії і др.

Таким чином, істота цієї системи полягає в тім, що, замість самостійних дрібних т-в, зі своїм правлінням, загальними зборами, ріжними органами управління, своїми крамницями, які воно відчиняє по своєму узгляденню, виступає велике т-во, яке само організує управління, само вирішує, де відчинити крамницю, і само піклується про організацію торговельної справи.

Особливого значіння при такій організації набірає спосіб улаштування місцевих крамниць і ведення в них справи. В цьому відношенні французька кооперація запозичає практику капіталістичних підприємств і приймає систему призначення в місцеві крамниці відділу відповідальних завідуючих. Такий завідуючий, якого призначає головний директор окружного кооператива, є відповідальною особою за цілість товарів даної крамниці

і правильне ведення в ній справ. Завідуючий одержує певну, порівнюючи невелику, винагороду, але, крім того, йому призначається певний відсоток, звичайно, 4—5% з суми проданих товарів. Але із цих відрахувань — 1% (тоб-то $^1/_4$, або $^1/_5$ їх) не видається йому на руки, а створює, в міру накопичення, як би залог правильного ведення справ і резерв — на випадок страт або порчі товарів, взагалі, збитків, які покриваються із цих відсотків. Але як таких втрат немає, то й цей відсоток переходить у власність завідуючого. Жадного залогу від завідуючого не вимагають. І ця система відріжняє кооперативи від капіталістичних підприємств, де залог кожного завідуючого досягає кількох тисяч фр., а не оплачується навіть відсотком. В дуже великих кооперативних склепах, де багато службовців, відповідальність за порчу й пропажу товарів розкладається на всіх службовців. Але перша система відповідальности одного завідуючого більше розповсюджена. Для організації кількакрамничного окружного кооператива треба, щоб дрібні кооперативи споживчого характера, які існують в даному районі, злилися в єдиний, тоб-то відмовилися від своєї самостійности.

Таке злиття може бути переведене в подвійний спосіб: а) шляхом влиття одного т-ва в друге або б) шляхом створення нового споживчого т-ва і ліквідації обох існуваших. Перша система не придатна в тому відношенні, що викликає боротьбу місцевих гідностей на грунті стремління кооперативних робітників вважати своє споживче т-во превалюючим для ролі об'єднуючого центра. Тому, ліпше зупинитися на другій системі, тоб-то, зорганізувати нове т-во, якому всі окружні дрібні споживчі т-ва передають свої активи й пасиви. Як що пасив якогось т-ва перевищує актив, то замість зменшення акційного капіталу даного т-ва ліпше зарахувати цю недостачу на рахунок цієї групи членів, з тим, щоб частина належних їм премій йшла на виплату такої недостачі.

При такій умові споживча кооперація зможе з успіхом боротися з капіталістичними торговими організаціями. У неї-ж до того ще є й та перевага перед останніми, що вона є вільною від податків.

На практиці злиття дрібних споживчих кооперативів у великі дає добрі наслідки. Це можна довести прикладом споживчих т-в передмість Парижу. Тут ще недавно було до 100 дрібних споживчих кооперативів зі 130-ма крамницями, і операції їх по продажу виносили до 20 міліонів фр. в рік.

Перед війною думали замість усіх цих т-в створити одно велике для Парижа і 4 великих для його передмість—півночі, півдня, заходу й сходу. Фактично зорганізувалося 3 великих т-ва: 1) Союз Паризьких Кооператорів, 2) Союз споживачів західніх передмість і 3) Союз споживачів східніх передмість. Ці т-ва мали 300 крамниць і щорічний оборот з продажу — по-над 100 міліонів франків.

Під час війни відбулася дальша централізація зі спеціяльною метою, звязаною з завданням успішнішого завершення війни; в Парижі в 1915-му році зорганізовано Союз кооператорів, який

і став тим центром, до якого почали приєднуватися інші споживчі союзи, в тім числі і 2 великих союзи передмість—заходу й сходу Парижа. В 1919-му році обороти цього союза досягали 54 міліонів фр., число торгових відділів — 250, службовців в них було до 1400. Нарешті, в 1919-му році вирішено було злиття Союза Паризьких кооператорів з Союзом кооперативів, при чім Союз, який об'єднав ці 2 великі організації, набрав назви «Союза Кооперативів». В 1920-му р. він мав 344 крамниці і його оборот з продажу перевищував 88,5 міліонів фр.

І все-ж таки, навряд чи буде правильним перебільшувати значіння й ролю кількакрамничних кооперативів. З точки погляду економніщої постановки справи і можливости здешевлення товарів — перевага їх безперечна. Але й то лише при добрій постановці справи. Але кооперація, а, особливо, споживча кооперація, має й другий бік — культурно-виховуюче значіння. Значіння споживчого т-ва дуже велике, коли воно дає змогу населенню набувати продукти доброї якости і по дешевших цінах. Але це значіння споживчої кооперації ще побільшується, коли вона виконує ще й другу ролю: коли вона служить для даної групи населення ш к о л о ю г о с п о д а р с ь к о ї д і с ц і п л і н и. економичного виховання, н а б у в а н н я з в и ч о к, необхідних громадянинові й його суспільно-державній діяльности. При кількакрамничнім кооперативі перше завдання в певних випадках може бути вирішено цілком задовольняюче; але друге — не найде тут свого вирішення. Ця друга роля споживчої кооперації може бути виконана лише при умові постійної діяльної участи членів т-ва в його праці, що й бачимо в багатьох т-вах малого району. В них усякий член може брати участь на загальних зборах; може вчитися й вчити; в них багато членів входять в склад адміністрації т-ва, де вони по-за волею захоплюються працею, де вони набувають знання, необхідного для тих обов'язків, які їм згодом доводиться виконувати в галузях муніціпальної, а може й парламентської діяльности.

В кількакрамничному кооперативі, особливо у великому, цей корисний бік кооперативної праці цілком відпадає. Звичайний член такої організації лише в ряди-годи зможе прийти на загальні збори свого району, де він подасть свій голос за того чи иншого кандидата, який має репрезентувати свій район на загальних зборах кооператива. Такі уповноважені, яких, очевидно, буде в 20, а то й у 50 разів менше, ніж звичайних членів, зможуть лише одні пройти в кооперативі школу зазначеного вище кооперативного виховання. Але й вони зможуть проробити це далеко не в тій мірі, як це може мати місце для всіх членів споживчого т-ва малого района. Що-ж торкається дальнішої активної праці в кооперативі, то переважаюча більшість навіть уповноважених не може зовсім на неї розраховувати, бо лише незначна їх кількість зможе пройти в правління кооператива.

Зі всіх цих міркувань, занадто побільшене захоплення кіль-

какрамничними кооперативами дуже небезпечне. До цього питання треба підходити дуже обережно і, торкаючись його, ніколи не слід забувати, що кооперація повинна мати на оці не лише тіло, а й душу своїх учасників.

5. Союзна організація.

Питання про створення об'єднаного центра для споживчих т-в давно вже цікавило кооперативних працьовників Франції. Найбільшу активність в цьому відношенні виявили кооператори м. Німа, де, між іншим, як відомо, довго жив і працював проф. Шарль Жід. Завдяки енергії Німських кооператорів, в 1885-му році був скликаний конгрес, на якому були представники біля 80-ти споживчих т-в. Наслідком цього конгреса було зорганізування спочатку дорадчої палати (Chambre consultative) для споживчих т-в, а згодом Кооперативного Союза французьких споживчих т-в (Union coopérative de consommation). Кооперативний Союз, зорганізований в Парижі в 1887-му році, став поступовно відогравати ролю центрального органу неторгової діяльности для цілої французької споживчої кооперації. Кооперативний Союз, яко орган пропаганди, організував багато кооперативних з'їздів. Він з самого початку видавав бюлетені, а з 1893-го року — альманах.

Він улаштував уперше статистику французької кооперації, він улаштовував секції на міжнародніх виставах в Парижі в 1889—90 р. р. Він давав і дає поради, вказівки, боронить кооперацію від несправедливих утисків митного уряду. І його бюджет складає лише кілька десятків тисяч. Через кілька років після свого відкриття Кооперативний Союз мав усі дані, щоб стати загальним центром споживчої кооперації у Франції.

Після організації Кооперативного Союза до його приєдналися ріжні споживчі т-ва в тім числі й соціялістичні. Але через кілька років, на грунті почасти штучно викликаного антагонізму між споживчими т-вами невтральними й соціялістичними, в 1895-му році виник новий центр французької споживчої кооперації — під назвою «Національна Кооперативна Біржа», а пізніще «Об'єднання Соціялістичних Робітничих Кооперативів» (Confédération de coopératives socialistes et ouvrières). Багато осіб уявляло собі створення цієї інституції трохи не новою ерою кооперації у Франції. Фактично-ж воно було на багато років великою гальмою для споживчого кооперативного руху в цій країні.

Таким чином, з середини 90-х р. р. минулого століття у Франції виникло два центральних закупочних кооперативних центри для споживчих т-в. Місцем осідку обох був Париж. Обидва приймали до свого складу т-ва зі всіх кінців Франції, понеже розподілу території між ними не було; обидва вели одну роботу торгового характеру. Негативні наслідки, які випливали із існування в країні двох об'єднуючих, вірніще роз'єднуючих, центрів для

споживчої кооперації, примушували багатьох вживати заходів до створення єдиного центра. І цей намір було здійснено після довгих невдач в 1912-му році, коли заходи невтомного проф. Жіда закінчилися успіхом, і коли сталося злиття Союза французьких споживчих т-в в Національну Конфедерацію Споживчих Кооперативів (Confédération Nationale des coopératives de consommation). Основи об'єднання цих двох союзів виробив конгрес в Турі 28—30 грудня 1912-го року.

Статут Національної Конфедерації вводить, між иншим, в її цілі заміну сучасного капіталістичного режиму — режимом, де продуценти будуть зорганізовані з метою загальних інтересів споживачів, а не для одержання прибутків. Конфедерація стремить бути невтральною і вводить в статут положення, по якому т-во, що вимагає від своїх членів приналежности до певної політичної партії або релігії, не може бути членом Конфедерації. Головним чином, не можуть входити в склад Конфедерації споживчі т-ва капіталістичного характеру, які призначають дівіденд на акції вищий певної межі, а також т-ва, які обмежують склад своїх членів та додержуються принципу надання членам нерівного числа голосів на загальних зборах та що позбавляють загальні збори прав головного господаря діла.

Окремі споживчі т-ва входять в Національну Конфедерацію через місцеві союзи, які об'єднують споживчі т-ва певної території. Місцевий Союз — член Конфедерації мусить вносити в Конфедерацію щорічно внесок пропорційно оборотам, але не нижче 10 фр. В 1914 р. він був установлений в 4 сантіми з кожних 100 фр. обороту за 1913-й рік. Крім того, член Конфедерації повинен вносити по 10 сант. в рік за кожного зі своїх індивідуальних членів на кооперативну пропаганду.

Конфедерацією керують: 1) Центральна Рада, з 18 членів по вибору загальних зборів уповноважених членів Конфедерації; 2) Конфедеративний Комітет, який збірається кілька разів на рік і складається із Центральної Ради і делегатів від союзів споживчих кооперативів, які входять в склад Конфедерації, і 3) Загальні Збори (Congrès) уповноважених членів Конфедерації. На Загальних Зборах принято пропорційне представництво з правом передачі голосів, щоб по можливости були репрезентовані на Загальних Зборах усі елементи французької кооперації. На загальних зборах (конгресі) можуть брати участь делегати від усіх членів Конфедерації в необмеженому числі. Але постанови приймає, після розгляду проєктів, комісія, в якій беруть участь предста ники кооперації по одному від кожного союза і по одному від кожних 30 членів конгреса. Голосування переводиться в такий спосіб, що кожний союз має 1 голос, як що він виплачує внесків до 100 фр., і ще один голос, як що він виплачує по-над 100 фр.

Крім того, маються в Національній Конфедерації: а) контрольна комісія, в складі 5 членів, з функціями звичайних ревізійних ко-

місій і б) мішана комісія, яка складається із 3-х членів Конфедеративного Комітету і 3-х представників гуртового склепу. На обов'язку мішаної комісії лежить обміркування питань: а) про зміну статута організації, б) про комерційну ролю союза, в) організації окружних склепів і продукційних підприємств, г) часу, місця і предмету праці чергових конгресів і д) питання міжнароднього характеру. Ведення комерційних операцій сконцентровано в гуртовому склепі (Magasin de Gros), діяльність якого регулюється зазначеною вище мішаною комісією.

6. Централізація торгової діяльности.

Питання про створення закупочного центру для споживчої кооперації виникло у Франції порівнюючи пізно. До 1900 року при Кооперативному Союзі був справочний відділ, який давав відомости кооперативам відносно місцевостей, де можна набути товари, а також набірав замовлень і часом виконував ріжні великі закупки. В 1900-му році на кооперативному конгресі в Парижі було вирішено утворити єдиний закупочний кооперативний орган. Але їх було утворено 2: в 1900-му році при Кооперативному Союзі, який набрав назви Оптового Кооператива (Coopération de Gros), другий— в 1906-му році при Соціялістичній Біржі під назвою Оптовий Склеп (Magasin de Gros).

Обороти обох цих центрів були досить незначні: перший продав в 1912 році лише на 2 міл'іони фр., другий — на 10 міліонів фр. Натурально, що існування таких двох закупочних центрів у Франції не може бути виправданим місцевими особливостями, подібно до того, як то ми бачили у Великобританській практиці, де 3 кооперативних оптових т-в існують самостійно, з огляду на національні ріжниці окремих частин країни.

У Франції причини полягали лише в тому, що непримирима група соціялістичних діячів не бажала визнавати инших кооперативів, крім тих, які складаються виключно із соціялістів.

В 1912-му році, одночасно зі злиттям вищенаведених союзів, яко моральних об'єднань французької споживчої кооперації, сталося об'єднання і торгових центрів; замість двох гуртових склепів з першого червня 1913-го року став існувати один, під назвою Гуртовий склеп французьких кооперативів (Magasin de Gros).

Істота статута цього кооперативного склепу така: мета — організація гуртових закупок, продукція, обмін і кредит. Місце осідку — Париж. Час, на який засноване т-во гуртових закупок — 90 р. р., рахуючи з 1906 року. Капітал т-ва складається із 300.000 фр. Пай— 100 фр. Капітал можна побільшувати й поменшувати. Акції — іменні. Їх можна переуступати лише шляхом трансферта, який проводиться по книгах т-ва, при умові, що новий господарь їх може бути принятим в склад т-ва.

Споживче т-во, яке вступає в склад членів т-ва гуртових за-

купок, повинно набути 1 пай в 100 фр. на кожні 100 членів. Паї приносять 4% річних. Окремі споживчі т-ва можуть входити в склад т-ва на умовах: а) належности їх до Національної Конфедерації, б) приняття їх правлінням і затвердження загальними зборами, в) відрахування прибутків, які одержуються від продажу товарів не членам, на цілі пропаганди і спеціяльні потреби. Допускається також вступ в гуртовий склеп і окремих осіб при умові, щоб вони були кооператорами і членами споживчого т-ва не менше 3-х років. Т-во, яке виходить із складу членів гуртового склепу, лишається на протязі 5 років відповідальним по зобов'язаннях, які виникли в час перебування т-ва в складі членів склепу.

Гуртовим склепом керує правління із 17 членів і загальні збори пайщиків. Правління вибирається загальними зборами на 3 роки, що року частина членів виходить — перший і другий рік по 4, а третій — 5. Ті, що вийшли, можуть бути знову вибрані. Правління вибирає зі свого складу роспорядчика, його помішника, секретаря і скарбника. Роспорядчик репрезентує гуртовий склеп на суді. Правління може передати уповноваження одному або кільком директорам, яких воно вибере. Воно може також доручати окремі обов'язки особам, що не належать до складу правління. При найближчому керовництві правління працюють в гуртовому склепі окремі, спеціяльні й самостійні відділи, відповідно необхідности. Що-року загальні збори вибірають зі складу делегатів 5 комісарів з функціями ревізійної комісії. Загальні збори скликає правління в міру потреби. Члени гуртового склепу мають право посилати на збори ріжне число делегатів. Т-во, яке має до 100 членів, має право посилати 1 делегата, ті-ж, склад членів яких перевищує 100, можуть посилати по 1 делегатові на кожні 500 членів, над першу сотню, згідно останньому балансові т-ва. Індивідуальні члени гуртового склепу репрезентуються одним делегатом на 100 паїв.

Загальні збори скликаються обов'язково не менше одного разу на рік. Вони дійсні, коли на їх є присутніми пайщики, що мають не менше $^1/_4$ капітала. Члени правління не можуть мати дорадчого голоса на загальних зборах. Головує на загальних зборах один із членів правління, спеціяльно для цього призначений, а на випадок його відсутности — другий член правління, а при відсутности їх— один із присутних пайщиків. При обміркуванні питань про зміну статута мають право брати участь всі пайщики, а при голосуванні вони користуються таким числом голосів, яке число паїв вони мають. Коли йде справа про зміну статута в розумінні предмета діяльности гуртового склепу або його форми, загальні збори дійсні, коли вони складаються із пайщиків, що мають, принаймні, $^3/_4$ пайового капіталу й рішення повинно бути винесено не менше, як $^2/_3$ голосів.

Чистий зиск в кінці року розподіляється в такий спосіб: 5% — у запасовий капітал, 50% — в капітал амортизації, 20% — в просвітній фонд і 25% — членам гуртового склепу відповідно їх закупкам. На випадок втрати $^3/_4$ пайового капіталу повинні бути

скликані загальні збори всіх пайщиків для обміркування питання про ліквідацію справ т-ва. На випадок вирішення ліквідувати т-во збори вибірають одного або кількох ліквідаторів і зберігають свої уповноваження на час ліквідації до її закінчення.

Що торкається оборотів гуртового склепу, то після об'єднання операції його стали поширюватися, особливо з 1916-го року, і в 1920-му році оборот його по продажу досяг 152 міліон. фр. Число членів гуртового склепу також значно побільшало. В 1913-му році, при об'єднанні, їх було біля 900; на перше січня 1921 року їх було 2198, із загального числа споживчих кооперативів — біля 3400. Пайовий капітал виносив 3 міліони фр., власна продукція в 1920-му році досягла 14 міліонів фр.

Цікаво, що споживчі т-ва, які належали до складу гуртового склепу, складалися із більшого числа членів і вели ширші операції, ніж т-ва, які не належали до складу склепу. Так, в першій категорії споживчих т-в було, пересічно, 642 члени на т-во і продано товарів одним т-вом, пересічно, на 347,000 фр.; в т-вах другої категорії було 477 членів пересічно і продано товарів — в рік на 188.000 франків.

Незалежно від центральної закупочної організації у Франції існують місцеві союзні об'єднання споживчих кооперативів. Вони ведуть свою історію з 1886 року, коли на з'їзді в Ліоні було постановлено організувати центральне закупочне т-во, а також приступити до організації окружних т-в гуртових закупок. Для Парижу було зорганізовано окреме окружне центральне т-во, яке набрало згодом великого впливу і в 1887 році занялось виключно торговою діяльністю, під назвою «Кооперативний Гуртовий Склеп».

Другим важним місцевим центром був зорганізований в 1889-му році союз споживчих т-в на залізниці Paris — Lyon — Méditerannée. Потім виник ряд других союзів, при чім всі вони носили характер окружних союзів (Unions régionales). Завдання їх — створити моральні звязки між окремими т-вами, а також організувати спільні закупки, головним чином, шляхом приняття на себе посередництва по закупках.

В 1907-му році в країні існувало 18 союзів, які об'єднали до 500 споживчих т-в, з них 9 союзів належали до соціялістичних організацій споживчих т-в і входили в склад Соціялістичної Біржі. Найвидатнішу ролю серед соціялістичних союзів відогравав Північний союз в Ліможі, заснований в 1900-му році. Союз цей видавав місячний журнал, який розсилався усім членам союзних т-в. Він же взяв на себе обов'язок скликання перших кооперативних споживчих з'їздів. Обороти його до війни виносили 3 міліони фр. в рік і, безперечно, були-б ще вищими, як-би не засвоєний кооператорами-соціялістами принціп, який вони після конгресу в Рубе уперто переводили в життя, і який звучить так: «кооператори, перш ніж приєднатися до Федерації, ви мусите засвоїти основні принціпи й вимоги французької робітничої партії».

Соціялістичні споживчі т-ва дуже цікавляться питанням про організацію власного виробництва. Соціялістичний конгрес в 1903-му році (в Combilli) зробив в цьому розумінні певну постанову. Під впливом Соціялістичних споживчих т-в було зорганізовано кілька т-в, що мали своєю метою продукцію. Організація цих т-в має де-які особливости. Так, напр., в союзній кооперативній друкарні, що була відчинена в Руані, акціонерами могли бути і приватні особи і споживчі кооперативи. Але акціонери — приватні особи не мали права на одержання дивіденда, і акції цих акціонерів повинні були поступовно викупати споживчі т-ва, які входили в цю організацію. Мета полягала в тому, щоб друкарня зробилася колективною власністю кооператорів-соціялістів.

Щоб мати уявлення про організацію Окружних Союзів споживчих т-в, познайомимося зі статутом подібного союза Паризького округа. Інші союзи існують по статутах, близьких до цього. Мета Паризького окружного союза—об'єднання тих існуючих в окрузі споживчих кооперативів, що входять в Національну Федерацію споживчих т-в. Завдання союза—допомагати розвиткові споживчої кооперації в Паризькому окрузі, та боронити її інтереси. Окружним союзом керують загальні збори і правління. Загальні збори складаються із делегатів від кожного союзного кооператива. Число делегатів і кількість голосів, якими вони користуються на загальних зборах, ті-ж, що належать їм в тому-ж відношенні і на конгресах в Національній Конфедерації. Але права загальних зборів окружного союза досить обмежені. Вони можуть виносити постанови лише по питаннях, які безпосередньо передані їм зібранням Національного Конгреса. Крім того, вони вибірають своїх кандидатів в правління Національної Федерації.

Правління окружного союза складається із 18 членів і 6 заступників, яких вибірають загальні збори. До обов'язків правління належать, між иншим, піклування про відсилку Національній Федерації і оптовому склепові відчітности і даних про діяльність т-в, які входять в склад цих організацій. При союзі мається також ревізійна комісія із 3-х членів. Після злиття двох центральних союзів у Національну Федерацію окружні союзи позбавилися свого характеру самостійних закупочних органів. Вони стали звичайними відділами Національної Федерації і особливо її гуртового склепу.

7. Уряд і споживча кооперація.

Французький уряд часів Наполеона III-го виявляв ворожість, а уряд III-ої республіки довгий час ставився стримано до споживчої кооперації.

З одного боку, він побоювався тих крайніх соціялістичних елементів, що були досить сильними в споживчій кооперації, з другого — він хотів підтримати дрібну торгівлю. Але війна 1914 р.,

під час якої позитивні риси споживчої кооперації виявилися цілком певно і недвозначно, примусила уряд Франції піти на зустріч широкому розвиткові споживчої кооперації.

Таке відношення уряду особливо яскраво виявилось у виданні законів, що полегчували постачання споживчої кооперації коштами. Закон 7 травня 1917-го року про організацію кредиту споживчим т-вам дає їм право одержувати позички від уряду. Пай в т-ві не повинен бути вищим 100 фр., і, крім того, споживче т-во повинно задовольняти слідуючим вимогам: по статуту т-во повинно бути а) з перемінним складом і капіталом і повинно бути зконструйовано згідно вимогам пакту 3-го закона 24 червня 1867-го року, при чому завданням т-ва мусить бути продаж своїм членам предметів споживання, як куплених, так і зпродукованих або ними самими, або їх союзами; б) розподіляти зиск між своїми членами пропорційно розміру закупок; в) продавати й не-членам і приймати в склад членів звичайних своїх покупців; г) дивіденд не повинен бути вищим 6%, і кожний член на загальних зборах може мати лише 1 голос.

Позичку призначає спеціяльна комісія, яка определіляе не лише розмір позички, але й умови її видачи. Спеціяльна комісія складається із 22 членів, серед яких: міністр праці (голова), два сенатори, 3 депутати, 6 членів від споживчих т-в, 3 — від союза споживчих т-в, останні — представники від ріжних міністерств.

Далі, закон того-ж 7-го травня 1917-го року призначив на видачу позичок споживчим т-вам 2 міліони фр. із 2% річних. А декрет 26-го липня 1917-го року призначає 5 міл. фр. спеціяльно споживчим т-вам Ельзас-Лотарингії. Декрет 5-го вересня 1917-го року встановляе порядок видачи позичок. Порядок цей дуже складний. Прохання подається міністрові праці, при чім треба додати цілий ряд даних про т-во, між иншим, указати мету й розмір позички, числа часописів, де були вміщені публікації, яких вимагає закон, дані про число членів, про внесені ними паї, список членів правління і ревізійної комісії; число робітників, що мають працю в т-ві; список відділів т-ва зі вказівкою операцій кожного з них; копії контрактів на наняті т-вом помешкання, дані про операції, при чім мусить бути доданий останній баланс і копії статута т-ва.

Прохання підлягає перевірці. Позичку дозволяє міністр торгу, після одержання висновків спеціяльної комісії. Віддача позички починається через 6 місяців після її видачи. Речінець позички не може перевищувати 20-ти років. Під час користування позичкою споживче т-во мусить подавати відомости про свою діяльність і всяку зміну статуту.

Не зайвим буде додати, що з часу видання поданих вище законів уряд видав позичково 19-ти т-вам, по даних на 1-ше січня 1921-го року, біля 2,5 міл. фр. Слід також відмітити, що закон 31 липня 1917-го р., звільняє споживче т-во від подоходного налогу, але в тім випадкові, коли це т-во продає товари лише своїм членам.

Нарешті, останнім актом французького уряду, що свідчить про уважне відношення уряду до споживчої кооперації, являється організація при міністерстві праці, по закону 22. II. 1918 року, Вищої Ради споживчої кооперації. Закон цей трактує про створення Вищої Кооперативної Ради, при чім завданням її мусить бути студіювання усіх питань, що торкаються розвитку кооперативного руху. Рада розглядає і висловлює свої думки відносно питань, які вносять міністри, а саме: 1) про законодавчі і адміністративні заходи, що прямо чи не прямо торкаються кооперації, 2) про відношення кооперативних організацій до державних або суспільних інституцій, 3) про відношення кооперації до торгівлі та промисловости, 4) про ролю кооперації з точки погляду оборони інтересів споживачів і кооперативного виробництва.

Рада складається із 49 членів, рахуючи в тім числі і міністра праці, яко її голови. В склад Ради входять: 1) а) три сенатори, б) 6 депутатів, в) 10 професорів юридичного факультету (всі перераховані члени — по вибору міністра праці), г) управляючий французьким банком і по одному представникові від міністерств праці і фінансів; 2) 12 членів, вибраних продукційною робітничою кооперацією і 1 член, вибраний міністром праці із числа поданих союзом споживчих т-в кандідатів.

Рада ділиться на 2 автономних секції, з яких одна репрезентує продукційну, а друга — споживчу кооперацію. Кожна секція працює в складі членів даної галузі кооперації, вкупі з членами, призначеними в розділі 1. Кожна секція сама вибірає собі голову. Пленарні засідання Ради збірає міністр праці не менше одного разу на рік, попереджаючи членів за 15 днів про день і предмети засідання.

Споживча кооперація у Франції багато пережила в минулому, шукаючи правдивого шляху. Зараз вона, наче-б то, знайшла його і бадьоро дивиться в далечінь майбутнього. Вона має важні позитивні дані.

Перш за все, погляди соціялістів на споживчу кооперацію значно змінилися; довгий час більшість французьких соціялістів не визнавала споживчої кооперації инакшою, як складеною лише з соціялістів. Ця точка погляду на протязі довгих років була однією з причин слабого розвитку у Франції споживчої кооперації.

Але поступовно, під впливом визначніших ідейних соціялістів, між иншим Шарля Жіда, погляди соціялістів в галузі споживчої кооперації значно змінилися.

Формально соціялісти зовсім відмовилися від попередньої непримиримої позиції й урочисто виголосили невтральність в галузі споживчої кооперації.

Другою позитивною рисою сучасної постановки споживчого кооперативного діла у Франції являється певний нахил французьких

кооператорів до кількакрамничних кооперативів, які вони стремлять організувати замість слабих, дрібних споживчих організацій. При певних умовах, послідовне переведення сістеми кількакрамничних кооперативів в галузі споживчої кооперації може довести до добрих наслідків.

Нарешті, третьою позітивною рисою для майбутнього споживчої кооперації у Франції є об'єднання її біля одного невтрального кооперативного закупочного центра.

IV. Сільсько-господарська кооперація.

1. Перші кроки. Закупочні сіндікати.

Де-хто вважає, що народження сільсько-господарської кооперації у Франції сягає трохи не до 12-го віку, коли було утворено перше т-во по виробці сиру. Инші вважають кооперативними сироварні організації, відомі під назвою: «Les fruitiers de la Franche-contée». Організації ці відомі були ще в 17-му віці і виникли для спільного виробу із молока сирів «Грюйер». Маркіз Мірабо згадує далі про т-ва по обробці землі, які існували ще в 1762-му році, в невеличкому місті Тьер в Оверні, і які носили ніби кооперативний характер. Але навряд чи всі ці організації можна розглядати, яко кооперативні в сучасному розумінні цього слова. Вірніще вважати, що перші сільсько-господарські кооперативи спільних закупок у Франції почали виникати в період від 1881—1883 р. р., коли по ініціятиві професорів сільського господарства де-Леклюз та Танвічей, було зорганізовано 2 т-ва для закупки угноєння з метою пониження ціни та уникнення зловживань при здачі.

Але помітніщий розвиток сільсько-господарської кооперації спостерігається у Франції з 1884 р., після видання закону про сільсько-господарські сіндікати. Згідно зразковому їх статуту, названі сіндікати мають метою студіювання потреб сільського господарства і оборону сільсько-господарських інтересів. Для досягнення цієї мети сіндікати досліджують заходи законодавчого та економичного характеру, відкривають корисні для населення економичні інстітуції, улаштовують лекції, полегчують набування потрібних на селі предметів і збут виробів сільського господарства. Граф де-Рокіньї, відомий діяч в галузі сільсько-господарських сіндікатів, каже, що сіндікати—це ячейки, які втілюють в своєму зародкові всі організації, здатні поліпшити економичні, моральні і соціяльні умови життя села. Членами сіндікату можуть бути особи, які ведуть господарство, і землевласники, хоч-би вони й не вели сільського господарства. Членські внески в ріжних сіндікатах ріжні, і дуже часто особи, які вносять менші внески, не користуються на загальних зборах правом рішаючого голосу. Зиски також, инколи, розподіляються по паях. Таким чином, не всі сіндікати можна визнати кооперативними організаціями в строгому розумінні цього слова.

Французькі сіндікати поділяються на 3 категорії: а) об'єднуючі земельних власників, б) об'єднуючі сільських робітників і в) сіндікати мішаного характеру, об'єднуючі як господарів так і робітників. На 1 січня 1911-го року загальне число сіндікатів виносило 6.402; з них мішаних сіндікатів було 5.407 з 913.000 членів, робітничих — 628 і сіндікатів господарів лише 367. Нині число сіндікатів виросло до 8,000, але сіндікати мішаного характеру і до нині превалюють у числі.

Із сіндікатів цих трьох категорій лише мішані можна вважати за кооперативні організації. Лише вони приступні для всіх осіб, зацікавлених в сільському господарстві; лише вони не уявляють собою вузько-класових об'єднань, якими є сіндікати патронів, або сіндікати робітників. Тому і в дальшому викладі даних про розвиток сільсько-господарських сіндікатів Франції ми будемо мати на увазі лише сіндікати мішаного характеру. Деякі з видатних діячів сільсько-господарських сіндікатів не вважають навіть можливим визнавати сіндікати за кооперативи. Але обійти зовсім мовчанкою ці організації було-б не вірним, бо багато з них, по своїй конструкції — цілком кооперативні організації, призначені для спільної закупки товарів і роспределення їх між членами. Згадати про ці сіндікати тим більше до речі, що до самого останнього часу вони відогравали досить видатну ролю в справі розвитку кооперації у французькому селі та росповсюдження в ньому кооперативного знання.

Вплив цей пояснюється переважно тим, що довгий час право організовувати сільсько-господарські кооперативи звязувалося з належністю їх до місцевих сільсько-господарських сіндікатів. На захованні за останніми цеї привілеї ще й нині продовжують настоювати де-які працьовники сільсько-господарських сіндікатів; але життя не мириться з зазначеними обмеженнями, а за ним слідом іде й французький законодавець, хоч і дуже неохоче.

Незабаром після своєї організації сільсько-господарські сіндікати почали об'єднуватися в союзи. В числі перших виник в 1886-му році в Парижі Центральний Союз сільсько-господарських сіндікатів. Виникали й місцеві союзи—то з невеликим районом діяльности — повітові, то з великим полем праці — окружні. Загальне число Союзів-сіндікатів в 1920 р. досягло до 85, з них окружних союзів — 27.

Союзи ці не набрали широкого розвитку, бо закон спочатку позбавляв їх права виступати на суді і мати нерухоме майно. Але все-ж таки Центральний Союз у Парижі об'єднав ще в 1913-му році 2405 сіндікатів і закупив на протязі року товарів, переважно суперфосфатів, на суму по-над 3.000.000 фр.

В житті сільсько-господарських сіндікатів великого значіння набрала постанова касаційного суду 29 травня 1908-го року, суть якої зводилася до того, що на думку суда закон названим сіндікатам не дозволив вести операції по закупці й продажу ріжних

товарів. Це було громом з неба на сільсько-господарські сіндікати, але справу було полагоджено адміністративним порядком. Але це рішення суда поставило сіндікати в ніякове становище і висунуло питання про організацію спеціяльних сільсько-господарських кооперативів дкя закупок, по закону 1867 року. Але сумнів, викликаний наведеним рішенням суду, цілком усунений новим законом про сіндікати 12 березня 1920-го р. Цей закон визнає за сіндікатами право юридичної особи і дозволяє їм вести безпосередньо всі ті операції, які вели сіндікати фактично і до цього закону. Надавши, отже, сіндікатам точні юридичні підстави, закон 1920-го року, безперечно, буде мати негативний вплив на розвиток спеціяльних сільсько-господарських кооперативів по закупці; ці операції будуть виконувати самі сіндікати замість того, щоб організовувати для цієї мети спеціяльні т-ва.

Зріст сільсько-господарських сіндікатів випливає із слідуючої таблиці:

роки	чис. сіндік.	чис. член. у тис.	чис. союзів-сіндікат.
1884	5	234	—
1890	648	403	9
1895	1118	492	17
1900	2133	500*)	35
1905	3116	600*)	47
1910	4948	1.000	77
1914	6667	1.500*)	88
1920	7500	2.000*)	100

Отже, спостерігаємо безперервний зріст сіндікатів навіть в той період, коли несприяюче для них вирішення касаційного суду поставило під сумнів можливість для них ділати в ролі юридичної особи в галузі торгівлі. Причини полягали почасти в тому, що фактично право це продовжувало прислуговувати сіндікатам, почасти-ж в тім, що сіндікатам дуже симпатизували і місцева і центральна влади. Це відбилося навіть на законодавстві, яке довгий час дозволяло організовувати кооперативи на селі лише членам сільсько-господарських сіндікатів.

2. Кооперативи по переробці й збуту.

Серед сільсько-господарських кооперативів по переробці й збуту раніше других почали виникати у Франції кооперативи по в и р о б ц і в и н а. Франція — перша в світі країна по виробці вина, як по кількості, так і по якості вироблених продуктів. Франція

*) Ці дані — приблизні.

також — країна дрібного виноградарства. Відси, à priori, можна було передбачати необхідність для Франції кооперації по виробці вина. Філоксерна криза в кінці минулого століття дала в цьому відношенні новий стимул, наочно довівши, що торгівля не може забезпечити населенню дешевого вина, а дрібні виноробн мусять бути принесені в жертву великим крамарям.

Останні, понижуючи ціну на виноград, одночасно відмовлялися купувати вино, купуючи ліпше від виноградарів виноград, щоб виробляти з нього вино самостійно.

Торгівці вином почали об'єднуватися в сіндікати для більшого утиску виноробів. Серед останніх кооперативний рух набірає деякого розвитку починаючи з 1884 р. у формі сільсько-господарських сіндікатів, де-які з яких складалися виключно з виноробів. Такі сіндікати дозволяли виноробам набувати потрібні для їх промислу предмети дешевше і ліпшої якости, допомагали створенню організацій, які мали своєю метою захист винограду від морозу, граду і др.

Поруч з сільсько-господарськими сіндікатами почали виникати в 90-х р. р. минулого століття й чисто кооперативні заклади по виробці вина, головним чином, на півдні Франції. Щоб мати уявлення про організацію цих кооперативів, скажемо кілька слів про Муссонеський кооператив, який виник в 1893 р.

Організація його така. Він не має пайового капіталу. Кожний член вносить що-року по 2 фр. з гектолітра вина, із яких $^1/_4$ призначається на спільні видатки, $^1/_4$ на т-во взаємодопомоги, $^1/_4$ на випадок припинення робот і $^1/_4$ на місцеве гімнастичне т-во. Т-во мало на оці лише кооперативний продаж вина; виробництво-ж вина залишало свою одноособову організацію. Скоро після його заснування в т-ві було 127 членів, і вино, яке вони виробляли, продавалося спільно, а не кожним членом самостійно. Була зорганізована доставка вина на ближчий залізничий двірець; виручка поступала в розпорядження окремих членів, чиє вино було продано, за виїмком певного відсотка, який відраховувався в касу т-ва.

Подібних кооперативів у Франції є чимало; але існують і такі, які переводять повніше принціпи кооперації в галузі виробки вина. Так, напр., кооператив, заснований в 1901 році в Мароссані, ставить своєю метою не лише спільний продаж вина та усунення посередництва, а й збудування кооперативного льоху для спільної виробки вина. Кооператив цей зав'язав стосунки зі споживчими т-вами Франції і Бельгії, продає їм вино безпосередньо. Розподіл прибутків у ньому практикувався в такому вигляді: 25% виплачувалося покупцями вина, пропорційно їх закупкам у кооперативі; 20% — на кооперативну й пролетарську пропаганду; 5% на користь Кооперативної Соціялістичної Біржі і 50% — членам кооператива для розподілу між ними нарівно. В инших кооперативах такі зиски розподілялися пропорційно кількости й якости винограду, який привозили члени в кооператив для виробки вина.

Слід підкреслити один раціональний принціп, який перево-

дився в цьому кооперативі, — це встановлення звязку зі споживчими кооперативами. Таким шляхом, іменно, найліпше розвязується тяжке питання про збут вина кооперативами. Таким шляхом усувається, також, гострота тієї суперечности інтересів, яка існує між споживчими т-вами та винобами взагалі. Обидві організації стремлять віднайти ту урівноважуючу між нахилами однієї — продати дорожче, і бажанням другої — купити дешевше. Там-же, де це не переводиться, виникають і часом здійснюються спроби з боку самих споживчих т-в організувати виробництво вина для потреб своїх членів.

Із других категорій сільсько-господарських кооперативів по переробці й збуту у Франції широкого розвитку набрали м о л о ш н і й с и р о в а р н і к о о п е р а т и в и.

Перший із них виник в 1888 р. в Шелле. В 1893-му році зорганізовано було Центральний Союз молошних кооперативів Шаранти й Пуату. В 130-ти кооперативах, які належали до цього союзу в 1913-му році було 80.000 членів, які мали 215.000 корів (в середньому по 2,7 корови на члена).

Кооперативи ці виробили 16 міліонів гектолітрів масла, тобто, майже 4,5 пуда на одну корову. 126 кооперативів—членів цього союза продали в 1920-му році продуктів більше, як на 177 міл. франків.

Всі ці кооперативи найбільше розповсюджені в департаментах обох Севрів, Н. Шаранти і Вандеї. Весь прибуток кооперативів в 1919-му р. виносив 56 міл. фр.; загальний видаток був 6 міл. фр. (тоб-то на 1 гектолітр — 1,7 фр. = 10,6% прибутку*).

Крім зазначених галузів кооперації в сільському господарстві Франції, тут набрали розвитку також кооперативи по очистці масла (в Провансі), по утілізації квіток і запашних рослин, по переробці томатів, морелів і др., по організації стаєнь, злучних пунктів, по будуванню залізниць і т. д.

Багато з таких кооперативів давали дуже добрі наслідки. Так, завдяки кооперативному способові збуту, власники оливи почали одержувати за свій продукт на 30% більше, ніж раніше. Загальне число всіх названих кооперативів по переробці й збуту досягало в 1920-му році 4.000.

За останній час у французьких селах починають розвиватися кооперативи для надання своїм членам можливости користуватися е л е к т р и ч н і с т ю для приведення в рух ріжного роду хліборобських машин і знаряддя. Основні пакти статуту (зразкового), по якому існує більшість подібних т-в, такі: т-во організується, як кооперативне т-во з перемінним складом і капіталом. Річінець т-ва — 90 років. Членом такого електричного т-ва може бути сільський господарь, який є в той же час і членом сільсько-господарського сіндікату даного району. Капітал означається

*) Хліборобська газета, ч. 37—1915 р.

певною сумою і поділяється на певне число паїв, по 25 і більше фр. кожний. Кожний пай треба оплатити в розмірі 10% при вступі; решта виплачується по вимозі правління; на випадок просрочки нараховується 5% річних. Паї іменні. Відсоток, який виплачує т-во по цих паях, не повинен перевищувати 4% річних. Паї можна передавати лише з відома і згоди правління. Прийом членів переводиться по постанові правління. Виступ із т-ва допускається по заяві на письмі, поданій на ім'я правління. Член, який виходить зі складу т-ва, лишається на протязі 5 років відповідальним (як у відношенню до своїх бувших товаришів, так і в відношенню до третіх осіб) за всі борги і зобов'язання т-ва, які зроблені до його виходу. Правління складається із 9 членів (може бути й менше), яких вибірають загальні збори. Кожний член для того, щоб бути обраним в правління, повинен мати не менше 10 паїв т-ва, які є залогом на випадок хиб, допущених членом правління під час виконання ним цих двох обов'язків. Не можна не відмітити, між иншим, що вимога, щоб член т-ва для виборів у правління мав значну кількість паїв, суперечить кооперативним пріпціпам, бо вносить нерівність у права членів т-ва по керуванню. Функції членів правління виконуються за дурно. Члени правління мають лише право на повернення зроблених ними видатків при виконанні своїх обов'язків. Правління може передати свої функції розпорядчому комітетові із 2-х членів. Крім того, правління може призначити директором-роспорядчиком особу цілком чужу для т-ва. Такий директор побирає щорічну винагороду, призначену, по згоді з ним, правлінням. На загальних зборах кожний член має лише 1 голос, яке-б не було число паїв, що належать йому в т-ві. Загальні збори дійсні, коли на їх є представники, принаймні, однієї чверти пайового капіталу. Зиск розподіляється в такий спосіб: 5% — у запасовий капітал, 4% видається членам т-ва пропорційно операціям, які вони перевели в т-ві, в повернення зайво-заплачених членами сум.

3. Розвиток сільсько-господарської кооперації і Центральні Союзи. Національна Федерація. Національна Конфедерація.

Таким чином, сільсько-господарська кооперація набрала у Франції за останні 20 років широкого розвитку, головним чином, під упливом значної підтримки коштами з боку уряду. Нині, не рахуючи навіть кредитових операцій, у Франції є біля 25.000 рїжних сільсько-господарських т-в, а саме, по закупках, переробці, збуту і страховці.

Всі ці кооперативи об'єднуються в союзи. Крім місцевих союзів, у Франції мається також Центральний Союз сільсько-господарської кооперації. Він носить назву «Національної Федерації Взаємности й сільсько-господарської Кооперації». Він заснований в 1910-му році. Цікаво навести основні пакти його статуту: мета союза або Федерації перевести об'єднання між організаціями, які до неї нале-

жать, і допомагати можливому розвиткові кооперації шляхом оборони її інтересів та студіювання всіх питань, які її торкаються.

З цією метою Федерація видає бюлетені, при ній існують постійне Інформаційне Бюро, а також сталі комітети по дослідженню питань адміністративних, юридичних і техничних; нарешті, вона організує кооперативні конгреси.

Федерація складається із 4 секцій:

1) сільсько-господарських кредитових кас,
2) сільсько-господарських сіндікатів,
3) сільсько-господарських продукційних кооперативів і товариств по спільному збуту,
4) страхових кооперативів і сільсько-господарських т-в взаємної передбачности.

Членами Федерації можуть бути також усі інституції, що мають своєю метою подібну одній із тих, які мають на оці вищеперераховані організації. Членами можуть бути також особи, компетентні в питаннях взаємности і кооперації. Управління Федерацією слідуюче. Кожним відділом Федерації керує комітет із 10 членів, яких призначають загальні збори делегатів тих інституцій, які входять в дану секцію. Цей комітет більшістю голосів вибірає зі складу своїх членів Бюро, яке складається із голови, 3-х заступників і 1 секретаря. Члени комітета вибіраються на 4 роки. Перевибори членів, які вийшли зі складу комітета, допускаються. Кожний комітет секції користується автономністю.

Самою-ж Федерацією керує Центральний Комітет, який складається із членів комітетів 4-ох вищенаведених секцій. Центральний Комітет вибірає Бюро, яке складається із голови, 4 заступників, генерального секретаря для загального управління, помішника секретаря і скарбника. Головою Бюра може бути вибрана особа, яка не належить до Центрального Комітета. Центральний Комітет збірається, принаймні, раз у 3 місяці. Збори його дійсні, коли є присутніми, принаймні, 4 члени і коли число присутніх членів рівне, по меншій мірі, ⅓ числа усіх членів Центрального Комітета.

Загальні збори складаються із делегатів від кожної організації, що належить до Федерації. Делегат, який не зможе прибути на збори, має право передати свій голос другому делегатові. Один делегат не може, на-разі, мати на загальних зборах більше 5 голосів, рахуючи й його власний. Загальні збори скликаються, принаймні раз на рік.

Кошти Федерації складаються із внесків, які роблять організації, що належать до Федерації. В цьому відношенні існують ріжні підстави для уплати членських внесків. Так, окружні каси платять пропорційно сумам авансів, які вони побирають від держави. При цьому, каса виплачує 0,10 фр. за 1000 фр. з суми

авансу до 1 міліона; 0,15—з 1000, від 1—2 міліон. фр.; 0,20 — з 1000 для тих, що одержують аванс від 2—3 міліонів фр. і т. д., прогресивно побільшуючи 0,05 з 1000 фр. в міру збільшення авансу на 1 міліон фр. Мінімум внеску — 20 фр., максімум, спільний для всіх інституцій, які входять у Федерацію — 500 фр. Внески для хліборобських сіндікатів означаються пропорційно числу членів, які входять у сіндікати: починаючи від 2 фр., при числі членів до 40 чоловіка, до 300 фр., коли число членів перевищує 30,000.

Союз сіндікатів виплачує що-року внесок в 20 фр.; крім того, по 2 фр. за кожний сіндікат, який входить до нього членом.

Кооперативні продукційні т-ва і т-ва збуту виплачують по 5 сант. з члена. Ті з цих кооперативів, які одержали позички від держави, платять, крім того, по 25 сант. з 100 фр. авансу. Мінімальний внесок таких т-в — 3 фр. Союз зазначених т-в виплачує що року 20 фр. і, крім того, по 3 фр. за кожний кооператив, який входить до нього членом.

Страхові т-ва виплачують по 1 сант. з кожного члена, що входить в склад цього т-ва, але не менше 2 фр. Каси й союзи перестрахування виплачують по 5 фр. і, крім того, по 10 сантимів з кожного страхового кооператива — члена союза.

Індивідуальні члени Федерації виплачують по 10 фр. річно. В 1921-му році в склад цієї Федерації входило 8,000 членів.

Нарешті, на сільсько-господарському з'їзді в 1919-му р. було вирішено створити раціональний сільсько-господарський кооперативний центр, з метою об'єднання великих кооперативних організацій країни. По статуту цієї Національної Конфедерації хліборобських т-в, яка розпочала свою діяльність у Парижі в 1920-му році, до неї можуть входити кооперативні організації, які розповсюджують свою діяльність на всю Францію, або на район — не менше 2-х департаментів. Фізичні особи в члени Конфедерації не приймаються.

Мета Конфедерації полягає: а) в заведенні звязку між указаними організаціями шляхом переведення періодичних конфедерацій з метою встановлення повної гармонії по всіх питаннях, які цікавлять кооперативні об'єднання; б) підтримувати перед вищим урядом, а також заступати перед парламентом інтереси кооперативної справи, і в) стреміти до здійснення постанов хліборобських конгресів.

Управління складається із а) Головного Комітету і б) Конфедерального Бюро. Перший складається зі всіх делегатів від т-в, які входять в склад Конфедерації. Збори цих делегатів відбуваються, принаймні, двічі на рік, Конфедеральне Бюро вибірає Головний Комітет із числа делегатів. Це Бюро має широкі права по керуванню Конфедерацією і що-року дає відчіт про свою діяльність Головному Комітетові.

Кошти Конфедерації складаються із внесків, які означає що-

року Головний Комітет, згідно внутрішньому регламенту, допомог і т. д.

До цього часу нічого не можна сказати не тільки про діяльність цієї організації, а навіть і про те, оскільки вона, взагалі кажучи, є практичною.

V. Кооперативне страхування.

Досить широкого розвитку набрало у Франції кооперативне страхування на селі. Тут таким шляхом страхують худобу від падіжу та хвороб, урожаї — від морозу, гряду, бурі, майно — від пожеж і др. Зазначені форми страхування випливають із вимог життя. Справді, щорічні втрати, які несуть французькі господарі від гряду, досягають 90 міліонів фр. Втрати від морозів перевищують 70 міл. фр. Втрати від падіжу окоту виносять 32 міл. фр.

Кооперативне страхування завдячує своїм розвитком пропаганді і заходам сільсько-господарських сіндікатів, які надавали розвиткові взаємного страхування на селі велике значіння.

Раніше других видів цього страхування виникло у 80-х р. р. минулого віку взаємне страхування скоту від падіжу. Франція багата на скот. В 1892 році тут рахувалося 47,5 міліонів голів скоту, вартістю до 5,2 міліярдів фр. Щорічні втрати від падіжу скоту й хвороб, як ми вже говорили, досягав 32,5 мілін. фр. Очевидно, при таких умовах страхування скоту являється необхідним; по умовах же страхування скоту ця форма уявляється досить придатною шляхом організації т-в, функціонуючих на невеличкому районі, де кожний крок господаря скоту і способи уходу за останнім відомі всім і доступні взаємному контролеві. Тому кооперативне страхування в цій галузі було цілком раціональним і навіть превалюючим перед приватним страхуванням.

Треба зазначити, що кооперативи страхування у Франції, хоч і носять назву кас «взаємного страхування», зберігають усі прінціпи кооперації. Між иншим, і це саме головне, в статутах їх кожний член користується одним голосом на загальних зборах, тоді як, звичайно, в т-вах взаємного кредиту число голосів членів на загальних зборах залежить від числа паїв, які належать їм у т-ві. Суть статуту кооператива по страхуванню скоту така: мета — забезпечити своїм членам винагороду на випадок падіжу скотини— коняки, бика, осла, мула, — скот, який виключно вживають для господарських потреб і росплоду; винагорода видається і в тім випадкові, коли скотина гине від хвороби, у випадку обов'язкового убою на підставі вказівок ветеринарних законів. Винагорода не видається: а) за скотину, яка загинула в наслідок форс-мажера, а також в наслідок незадовольняючого догляду за скотиною; б) за скотину, яка загинула від хвороб, на які вона слабувала в момент її застрахування, і в) за скотину, яка загинула від пошестей, список

яких наведений в законі. Не страхуються: а) скотина, молодша 6 місяців, а також старша 12 років, як що це рогата худоба, і 20 років— для коней; б) скотина, яка належить торгівцям скотом або хліборобам; які використовують її для промислової або комерційної експлоатації.

Члени, які вступають до каси, поділяються на почесних членів і членів учасників. Останні приймаються по рекомендації 2-х членів і беруть на себе зобов'язання залишатися в кооперативі не менше року, а ті, що одержали винагороду за страчену скотину, не менше 3-х років. Кожний член повинен зголосити поголовно увесь скот, який йому належить, подати його вік та його вартість.

Таку заяву перевіряє комісія з 3 експертів, які вносять потрібні поправки. На випадок хвороби скотини член повинен заявити про це негайно в комісію. Щорічно кожний член виплачує аванс в розмірі, рівному певному відсоткові, який встановлюється статутом, з вартости кожної застрахованої скотини, при чому розмір відсотку для рогатої худоби і коней ріжний. Відсоток цей ніколи не може бути нижчим 1% для худоби і 2% для коней, ослюків та ослів. Виплата ця переводиться наперед, двічі на рік, по півріччях. При невиплаті своєчасно скот такого члена вважається не застрахованим. Відносно коней максімум страхової суми не може перевищувати 1.500 фр. На випадок, що скотина здохне, член кооператива повинен заявити про це в 24 години і посвідчити це за допомогою експерта, комісара і двох членів т-ва. Щоб зацікавити члена уважно доглядати за застрахованою скотиною, страховий кооператив виплачує, на випадок загибелі скотини, не більше 75% її вартости.

Страховим кооперативом або, як його іменують французи, касою сільсько-господарського взаємного страхування—керує бюро з 5—9 членів, яких вибірають кожні 6 років загальні збори.

Члени цього бюра виконують свої обов'язки задурно. Господарем справи є загальні збори. На цих зборах кожний член користується одним голосом. В статуті є своєрідна постанова, згідно з якою всяке непорозуміння між касою та її членом розвязується через арбітраж. Кожна сторона призначає одного експерта, а ці погоджуються відносно 3-го, якого вони й вибірають із складу членів.

Великий вплив на розвиток кооперативного страхування у Франції зробив закон 4 липня 1900-го р., згідно з яким каси сільсько-господарського взаємного страхування, правління яких працює задурно, і які не мають на оці побирання прибутків, — користуються ріжними пільгами і звільняються від формальностей та податків, які виплачують приватні страхові інституції. Щоб уявити собі, яке має значіння остання пільга, досить сказати, що податки, які виплачують приватні страхові т-ва, досягають тут 30% премій.

Більшість кооперативів по страхуванню існують по статутах, близьких до наведеного вище.

Розвиток цих кооперативів випливає із нижченаведеної таблиці:

На перше січня	Число т-в	Член. у тисяч.	Застр. сума в міл. фр.
1898	1469	87	59
1905	4824	318	279
1910	8044	425	514
1915	9998	504	629
1920	10071	503	649

Союзів страхових кооперативів для страхування скотини у Франції коло 75; вони об'єднували біля 2,900 окремих кооперативів, і сума, перестрахована в них, перевищувала 183 міліони фр.

Страхові кооперативи проти *пожеж* почали виникати у Франції з 1900-го року. На 1-ше січня 1920-го року їх було біля 4120 з 100,000 членів і страховим капіталом в 1.136 мілійонів фр. Союзи цих кооперативів почали виникати з 1902 року, а в 1920-му році їх було 35, при чім вони об'єднували до 3.700 кооперативів з сумою перестрахування по-над 1 мілійрд фр. Нарешті, кооперативи для страхування проти шкоди від гряду розвиваються досить слабо з причини трудности цієї форми страхування. В 1908 році їх було 12 з 17.000 членів і 8,5 міліон. фр. застрахованих ризиків, а в 1920 р. їх було лише 28 з 38.000 і 31,5 міліон. фр.

Число ріжних страхових кооперативів досягло в 1920-му р. 14.400. Ці кооперативи росподілялися по категоріях так:

Кооперативи для страхування від падіжу скоту	10.071
Кооперативи для страхування від пожеж	4.124
Кооперативи для страхування від шкоди від гряду..	28
Кооперативи для страхування від нещасливих випадків	65

Більшість місцевих дрібних страхових кооперативів об'єднуються в союзи для перестрахування в формі окружних кас по страхуванню. Ці перестраховочні союзи носять спеціяльний характер, тоб-то, кожна галузь страхування (страхування скоту, від пожеж, від шкоди від гряду і т. и.) мають свій спеціяльний союз. Таких союзів, або т-в по перестрахуванню, нині біля 110.

Крім окружних страхових кас, у Франції є ще *Центральні каси* страхування, які об'єднують кооперативні організації по окремих галузях страхування.

Щоб мати уявлення про організацію центральних кооперативних кас для страхування, зупинимося на викладі окремих даних про виникшу в 1907-му році, з ініціятиві Центрального Союза сільсько-господарських сіндикатів, Центральну касу для страхування скоту. Суть статуту цієї інституції така: мета Центральної каси — допомагати зміцненню приєднаних до неї місцевих та окружних кас в справі виплати винагороди за застрахований у місцевих касах скот. Від перестрахування виключаються втрати від війни, повстань, пожеж і инших форс-мажер.

До складу Центральної каси приймаються лише ті місцеві каси, які функціонують по закону 1900-го року і мають у своїх уставах вказівки на обмежений район, на обов'язковість для членів давати індивідуальні пояснення відносно скотини, яку вони страхують, на формування експертизи серед членів і виплату за здохлу худобу місцевою касою принаймні на 20% менше вартости скотини. Місцева каса при вступі до Центральної складає з нею умову, мінімум на 3 роки. Після цього, умова поновляється з року в рік мовчазною згодою, як що вона не скасована до 15-го листопаду. Центральна каса виплачує членові місцевої каси, у якого здохла скотина, ¼ або ½ винагороди, яку йому слід одержати і яка визначається в розмірі не більше 80% оцінки скотини.

Місцева каса повинна виплатити Центральній відповідно розмірові премій, які ця остання виплачує страховщикам, у слідуючій пропорції: а) при обов'язкові Центральної каси виплачуват ¼ премій — не менше 25 ст. зі 100 фр. застрахованого капіталу за рогату скотину і 50 ст. за коней; б) при виплаті Центральною касою половини винагороди — 50% премій, при мінімумі в 50 см. за 100 фр. застрахованого капіталу для рогатої худоби і 1 фр. на 100 — для коней.

На випадок надмірного падіжу і пошестей Центральна каса може відмовитися від приняття на себе ризику по де-яких округах.

Гарантії, які дає Центральна каса, примінюються лише у відношенню до скотини не молодшої 6 місяців і не старшої 12 років — для рогатої худоби, і 20 років для коней.

Сума, на яку може бути застрахована скотина, не повинна перевищувати 1.500 фр. Ризики, які звязані з кастрацією, можуть підлягати перестрахуванню лише по особливих заявах, при чім мусить бути збільшення добавочної премії в 30—60 см. на 100 фр. застрахованого капіталу. Скотина, що здохла на протязі 20 день після кастрації, вважається загинувшою від операції.

Центральною касою керує правління, яке складається із 6—9 членів, із голов і членів правлінь місцевих кас, а також із почесних членів. Але останні можуть входити й в склад правління Центральної каси не більше, як в складі ⅓ загального числа членів правління. Члени правління Центральної каси мусять бути дорослі, французькі громадяне і правоздібні. Членів правління вибірають на 3 роки, і вони не побірають жадної винагороди. Загальні збори складаються: а) із членів правління, б) із голов місцевих кас і в) із делегатів, призначених місцевими касами по одному на кожні 50 членів і на лишки над 50.

На перше січня 1921-го року в склад Центральної каси страхування від огню, організація якої загалом наближається до організації Центральної каси для страхування скотини, входило біля 3.500 страхових кооперативів страхування від пожеж.

Вони були об'єднані в 16 місцевих союзів. Вартість застрахованого цими кооперативами майна перевищувала 1.474 міліойни фр.

Ризики-ж, які перейняла на себе Центральна каса, не багато перевищували 305 міліон. фр., тоб-то складали 21% загальної суми усіх ризиків.

Незалежно від центральних кас перестрахування ризиків, в 1921-му році у Франції почала функціонувати *Національна Каса для перестрахування*, яка уявляє із себе організацію, що об'єднує всі галузі сільсько-господарського кооперативного страхування.

Серед кооперативів для страхування по-за французьким селом, у Франції існував також з 1900-го року в Парижі робітничий кооператив для страхування від огню. В 1921-му році в ньому було 27.000 страхувачів, і сума внесених за рік премій виносила 480.000 фр. Але страхування робітників від нещасних випадків кооперативними організаціями не могло набрати у Франції широкого розвитку з огляду на те, що закон узяв принціп, що вся відповідальність при нещасних випадках лягає на підприємців.

Значний розвиток страхової кооперації у Франції можна пояснити 2 причинами: 1) нахилом французьких сільських господарів до обачности і здатністю жертвувати де чим в сучасному, щоб не згубити багато в майбутньому; 2) прихильністю до цієї галузі кооперації з боку уряду, який витратив на неї досить великі кошти. Французький уряд, бажаючи допомогти розвиткові страхової кооперації в ріжних місцевостях, асігнує з 1898-го року в роспорядження міністра хліборобства певні кошти. В 1898-му році розмір урядових допомог страховим кооперативам складав 172,5 тис. фр., а в 1912-му р. — майже 1,5 міліон. фр. Усього на перше січня 1920-го року уряд витратив на допомогу страховій кооперації більше як 16.000.000 фр.

VI. Будівельна кооперація.

Перше кооперативне будівельне т-во або, як такі т-ва звуть у Франції — «т-во дешевих помешкань», виникло в Трої в 1896-му році. Французький уряд сприяв розвиткові будівничих кооперативів. З цією метою були зорганізовані в кожному департаменті спеціяльні комітети, які, проте, фактично ніде не існували. Потім, на підставі закону 1899-го року, ощадні каси одержали право допомагати будівничим т-вам, видаючи їм позички в межах до ⅓ власних капіталів ощадних кас. В той час це складало біля 15 мілійон. франків.

Щоб забезпечити будівничим кооперативам позички, зорганізовано було спеціяльне кредитове т-во, якому були видані для зазначеної мети кошти із ощадної каси.

Незалежно від уряду, Паризьке мійське управління асігнувало ще до війни для видачі позичок будівничим т-вам 50 мілійон. франків. Але розвиток будівничих кооперативів ішов у Франції досить повільно. В 1904-му році їх було 56; в 1913 — 258, нарешті, на 1 березня 1920-го року число таких кооперативів досягло до 300.

На купівлю будинків, нерухомого майна і на будівлю помешкань будівничі кооперативи затратили в 1913-му році біля 33 мілійон. фр.; ця сума, рахуючи по 6.000 фр. на будинок, розвязала-б помешкальне питання, приблизно, для 5.500 родин. В 1920-му році витрати ці ледве чи перевищували 40 мілійон. фр.

Цікаво навести хоч коротко основні точки статуту кооперативного т-ва здорових, дешевих помешкань, під назвою «La Securité», статут, який є майже типовим для більшости подібних-же організацій у Франції. Мета т-ва забезпечити своїм членам гігієничні й притульні помешкання, які переходять у власність членів при виплаті ними певної суми т-ву, щорічною виплатою на протязі 25 років. Кожний член може жити в такому помешканні лише сам, і передавати його другим за згодою правління. Спочатку основний капітал був призначений в 10.000 фр. і поділений на паї по 100 фр. кожний. Паї — іменні і неподільні; кожний член мусить підписатися, вступаючи в т-во, принаймні, на один пай. Але він має право на помешкання лише тоді, коли він виплатив вартість паїв, сума яких виносить принаймні $^1/_{10}$ капіталізованої суми вартости цього помешкання.

Паї виплачуються так: при підписці — $^1/_{10}$ частина, решта — щомісячно по 10 фр.; при несвоєчасній виплаті налічується пеню з 5% річних.

Т-вом керує правління із 15 членів, яких вибірають загальні збори; правління є господарем справи. Воно може вибірати для кожного будинку також свій комітет, який складається принаймні з 3 членів. Його завдання — робити свої пропозиції про поліпшення постановки справи правлінню. Загальні збори складаються із членів, які користуються не однаковим числом рішаючих голосів. Кожний член загальних зборів має право на 1 рішаючий голос на кожні 5 належних йому паїв або частину 5 паїв. Але більше 5 голосів ніхто не може мати, як своїх, так і довірених. Отже, в цьому статуті допускається порушення основного кооперативного принципу — рівність членів на загальних зборах. Проте, в мешкальних кооперативах це — звичайне явище.

Зиски т-ва росподіляються в такий спосіб: 40% — в запасовий капітал, 10% — пайщикам з тим, щоб на паї видавалося не більше 4%; 25% — службовцям і робітникам в т-ві, яко додаткова нагорода з тим, щоб цей додаток не перевищував 25% основного утримання; 5% — в роспорядження правління на громадські потреби.

Треба сказати, що цей статут мало чим відріжняється від статутів акційних будівничих т-в, яких нині існує у Франції не менше 200. Лише в акційному т-ві кожному акціонерові надається стільки голосів на загальних зборах, скільки він має акцій; в кооперативному-ж статуті в цьому відношенні маємо де-яке обмеження.

В 1922 р. в Парижі почав функціонувати Союз мешкальних кооперативів, під назвою «Національної Федерації Кооперативів дешевих помешкань». В тому-ж році до нього належало 42 кооперативи.

VII. Статистика кооперації.

Цікаво навести загальну таблицю розвитку ріжних галузів кооперації у Франції. У цій таблиці не завше маються дані за де-які роки, але вона все-ж таки дає можливість мати ясне вражіння про ступневий зріст ріжних галузів кооперації зазначеної країни.

Таблиця поступового розвитку						Кредитова кооперація				Сільськ.-госп. для переробки і збуту	Страхова кооперація	Роки
Роки	Продукційна ремісн. кооперація	Споживча кооперація		Хлібор. синдикати		Місцевих опер.	Членів у тисяч.	Видача позичок у м. фр.	Окружних кас.			
		Загальне число коопер	Кооператив булошні.	Синдикати	Їх союзи							
1848	600 *)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1848
1855	300	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1855
1864	150	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1864
1866	—	105	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1866
1875	50	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1875
1884	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	100	1884
1885	—	600	—	39	—	—	—	—	—	1	—	1885
1888	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1888
1890	—	—	—	648	—	—	—	—	—	—	—	1890
1893	90	1091	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1893
1895	124	1217	500	1188	17	—	—	—	—	—	—	1895
1900	247	1463	641	2069	35	87	2,12	2	9	—	1500	1900
1905	338	1967	765	3116	47	1355	62	44	66	—	—	1905
1910	510	2636	991	4948	77	3338	151	113	93	—	—	1910
1914	450	3156	1299	6667	88	4533	237	162	98	2600	12,000	1914
1920	550	4790	1400	7000	100	6000	350	—	100	4000	14,400	1920

*) Дані приблизні, особливо за 1848—75 р. р.

ЗАКЛЮЧЕННЯ.

Кооперація у Франції виникла й розвивалася за допомогою французького уряду. Керуючою ідеєю при переведенні цієї допомоги було стремління підтримати середню класу населення і допомогти ремісникові, сільському господареві і робітникові стати більше незалежним, вільним членом суспільства. Правда, перший крок у відношенні матеріяльної урядової допомоги продукційним кооперативам був викликаний особливими політичними умовами і навряд чи може бути визнаним наслідком спокійно розміркованого урядового програму. Рівно-ж з політичних причин перші 30 р. р. після свого виникнення французька кооперація не виявляла незмінности й систематичности в своїому розвиткові. Останній був непевним, випадковим, особливо в часи Наполеона III, коли поліцаї часом забороняли кооперації те, що дозволяв їй сам імператор.

Але, починаючи з 80-х р. р. минулого століття, урядові кола цілком свідомо внесли підтримку кооперації, головним чином сільсько-господарській, у свій програм. У відношенні до хліборобських синдикатів ця підтримка виявлялася пільгами законодавчого характеру. Що-ж торкається сільсько-господарської кооперації, то уряд дав на її розвиток великі кошти і ланцюгом напівкооперативних, напівурядових організацій, що випливали із істоти такої підтримки, поступово набірає значного впливу на хід справ кооперації в країні і, навіть, до певної міри, тримає долю її в своїх руках. Значні кошти дав уряд також і на розвиток продукційно-ремісничої та будівельної кооперації. Що-ж торкається страхової, то вона завдячує своїм розвитком великим привілеям, які надав закон цій формі кооперації, у вигляді звільнення її від державних податків, які побираються зі звичайних страхових т-в. Менше торкнулася урядова опіка споживчої кооперації у Франції. Але й у відношенні до неї останні роки помічається тенденція уряду шляхом грошевої підтримки набрати де-якого впливу на хід розвитку й цієї галузі кооперації.

Завдяки заходам ріжноманітного характеру урядової підтримки, французька кооперація розвивається й кріпне. Особливо це вірно відносно сільсько-господарської, кредитової та страхової кооперації. Можна також сказати, що з огляду на особливі джерела тих коштів, які призначені на розвиток сільсько-господарського кооперативного кредиту, цій галузі кооперації не загрожують у майбутньому серйозні пертурбації. Але слід також відмітити, що, як би не існувало зазначених вище засобів урядової допомоги, де-які галузі кооперації не набрали-б скільки-небудь замітного розвитку у Франції.

ГЛАВА V. НІМЕЧЧИНА.

І. Кредитова кооперація.

1. Шульце-Деліч та його система.

Німеччина дає нам картину своєрідного і планомірного розвитку майже всіх галузів кооперації, але особливо вона заслуговує уваги з точки погляду організації кредитової сільсько-господарської кооперації.

Історія німецької кооперації, на думку Цайдлера, стара, як і історія німецького народу. Цайдлер ділить, навіть, цю історію на 3 періоди, з яких перший тягнеться до кінця середніх віків, а останній припадає на минуле століття. Таке твердження, звичайно, невірне, а зазначений поділ — мало обгрунтований. Історія німецької кооперації, як майже й у всіх инших державах, починається з першої половини 19 століття. І коли Цайдлер рефлектує на особливу старовину німецької кооперації, то це, можливо, тому, що під кооперацію він згоден підводити й ті об'єднання, які носять то політичний, то професійний, то, навіть, релігійний характер. Цехи й гільдії, напр., Цайдлер розглядає, як кооперативні організації першого періода. Чи треба ж говорити, що ці інституції не кооперативні? А як що ми виключимо із кола нашого обслідування подібні об'єднання, то доведеться визнати, що історія кооперації Німеччини зовсім уже не така стара.

Вона веде свій початок з 1849-го року. В цьому саме році тут зазначається початок кооперативної діяльности Райфейзена, а трохи пізніше з'явилась тут з'організована Шульце-Делічем перша кооперативна організація, яка мала своєю метою постачання своїм членам сировини й кредиту. Загальні причини виникнення в цей період кооперативного кредиту полягали в тяжкому становищі міських ремісничих клас населення і несприяючих умовах користування кредитом у приватних осіб та інституцій. Стимулом-же для примінення в галузі кредиту кооперативних принципів був рух по організації продукційних кооперативів у Франції під час революції в 1848 році.

Основоположником головної системи кооперативного кредиту в Німеччині, та і в инших державах континенту був Шульце (із міста Деліча), відомий під призвищем Шульце-Деліча. Його роля в розвиткові кооперативного кредиту в багатьох країнах остільки значна, що не зайвим буде зупинитися коротко на його життєписові.

Шульце народився в 1808-му році і довго жив в м. Делічі. Тут він був мировим суддею. Він багато працював над студіюванням французьких соціялістичних доктрин і, навіть, робив спроби переводити їх у життя, коли був народнім представником у Пруському Національному Зібранні, в 1848-му році. Тут він був головою торгово-промислової комісії, діяльність якої, як він сам потім про це

говорив, навела його на думку утворити пізніще перше своє т-во в Делічі. 15-го листопаду, р. 1848-го Національне Зібрання було розігнано багнетами. Шульце позбавили також і посади судді, і він вернувся в Деліч, де в 1849-му р. відчинив шпитальну похоронну касу. Потім — 2 сирових т-ва шевців і столярів, а в 1850-му р. сталося відкриття позичкового т-ва в Ейденбурзі. Тимчасом Шульце призначили проти його волі суддею у маленьке польське місто Брешен. Пробувши тут недовго, він подав до демісії і в 1851-му році переїхав з родиною в Деліч. Пізніще він енергійно працював на кооперативному полі і жив постійно у Берліні. Умер він в 1883-му році. Переведення в життя німецьких кооперативних законів 1868—1889 рр. в значній мірі завдячує його ініціятиві.

Корисно буде навести основні пакти статута першого позичкового кооперативного т-ва Шульце-Деліча.

Мета позичкового т-ва — постачання своїм членам коштів. Джерелом для цього мусять бути паї членів, вступні внески, запасовий капітал, а також вклади й позички. Пай виносив 40 талерів (120 марок), які можна було вносити або зразу, або частками, не менше 50 пфенігів щомісячно. Вступний внесок виносив 1 талер, при чім $^2/_3$ треба було внести при самому вступі. В запасовий капітал відраховувався певний відсоток із прибутків щорічно по постанові загальних зборів.

Т-вом керували загальні збори, комітет і правління. Загальні збори складалися із всіх членів і щорічно затверджували відчит та вибірали адміністрацію. Крім того, по статуту, вони повинні були скликатися що 3 місяці для обміркування ріжних питань. Для ближчого керування справами загальні збори вибірали комітет в складі: голови, скарбника й ревізора, які складали собою правління, і 9 засідателів. На обов'язках комітета лежав, між иншим, прийом членів. Статут говорить про досить цікавий інститут почесних членів. Це такі особи, які співчували праці т-ва, але не мали на увазі брати позичку. Почесним членом міг бути той, хто що-року вносив у касу одноразово не менше 1 талера, або видавав т-ву позичково, але без відсотків, не менше 30 марок. Такі члени могли брати участь з загальних зборах і користувалися правом бути вибраними на посади в т-ві, але не могли побирати позички.

Позички видавалися на речінець не більше 3-х місяців, з правом одержання трьохмісячної відсрочки, і в розмірі не нижче 3 і не вище 1000 талерів. По позичках брали 8% річних, а на випадок невнесення в срок — 10%. Який-би не був малий речінець позички, за позичку до 15-ти марок треба було заплатити не менше 15 пфен. відсотків, за позички до 30 марок — не менше 1 марки відсотку і т. д., добавляючи на кожні 15 марок позички 10 пф. відсотку. Відповідальність члена т-ва по з'обов'язаннях останнього необмежена й солідарна, тоб-то кожний кредитор т-ва міг заявити, по своїому узгляденню, про стягнення боргу, що йому винне було т-во, кожному з членів останнього.

Таким чином, по цьому статуту, позичкове т-во Шульце-Деліча уявляло собою цілком кооперативну організацію, особливістю статута якої було: порівнюючи великий пай, необмежена відповідальність членів по з'обов'язаннях т-ва і короткотерміновість позичок.

Остання особливість пояснюється тим, що т-во Шульце-Деліча призначалося спочатку для міського населення, головним чином, ремісників, серед яких потреба в довготермінових позичках невелика. Дві-ж останні ознаки т-в Шульце-Деліча випливали, яко наслідок, з його вимог до кредитової кооперації, а саме, самодіяльности і широкої відповідальности членів по з'обов'язаннях т-ва. Ці дві ознаки суть у тісному звязку, бо самодіяльність членів тим вища, чим менша залежність т-ва в питанні одержання коштів на зовні, і приплив коштів у т-во тим значніший, чим більшу відповідальність беруть на себе члени по з'обов'язаннях т-ва. У своїх позичкових т-вах (і навіть настільки послідовно, що вони цілком не припускали грошової допомоги своїм т-вам зовні) одночасно і Шульце і його прибічники були палкими патріотами й оборонцями стійкости держави, якій вони стремілі надати ще більшу міць, скріпляючи середню класу населення, й до того, переважно міського населення, з умовами життя якого Шульце-Деліч був добре знайомий.

Наведений вище в його головних пактах статут позичкового т-ва Шульце-Деліча заслуговує на увагу ще й тому, що по цьому статуту, або по статутах дуже близьких до нього, виникла більшість ощадно-позичкових т-в Шульце-Деліча, на протязі перших 20-ти років після виникнення кредитової кооперації в Німеччині. І пізніше, після видання кооперативних законів у Німеччині, статути, по яких функціонували ощадно-позичкові т-ва системи Шульце-Деліча, були загалом дуже подібні до вищенаведеного, як що не вважати на неістотні зміни, внесені в ці статути, з огляду на вимоги закону, як напр., введення Надзірної Ради, замісць комітету і т. и. Одну істотну ріжницю бачимо в багатьох пізніших статутах — це допущення обмеженої відповідальности. В цьому питанні, хоч і з великим опіром, Шульце-Деліч примушений був уступитися перед вимогами життя і перед своєю смертю відмовитися від необмеженої відповідальности членів по з'обов'язаннях т-ва.

2. Загальний Союз Т-в Шульце-Деліча.

Розвиток ощадно-позичкових т-в Шульце-Деліча йшов у Німеччині на протязі перших 20-ти рр. з дня їх виникнення досить повільно. Перше десятиріччя виникало пересічно не більше 10 нових т-в що-року. Пояснювалося це не лише тим, що населення не усвідомлювало користи т-в Шульце-Деліча, а, головним чином, тим, що зовнішні умови мало сприяли їх розвиткові, бо кооперації доводилося у цей час поступати в умовах адміністративної сваволі; в країні не було сприяючого для неї законодавства, і вона не мала власного фінансово-культурного кооперативного центру. Шульце-Деліч уважав, що для оборони інтересів своїх т-в і для усунення

перешкод, які робила їм адміністрація, необхідно створити великий кооперативний центр, який мав би певний авторитет. Питання про створення такого центра було розвязано в 1859-м році на кооперативному з'їзді у Веймарі.

Кооперативний союз, який виник у наслідок праці з'їзда набрав в 1864-му р. назви *Загального Союза Заснованих на Самодіяльності Німецьких Промислових і Господарських Т-в.*

Мета союза, згідно його статуту — допомагати зросту кооперативного руху, взагалі, боронити інтереси кооперації, зав'язувати ділові стосунки з кооператорами, нарешті, ревізувати т-ва, що входять в цей Загальний Союз. Членами Союза могли бути всі види кооперативів.

Обов'язки членів Союза зводилися до необхідности: а) виплачувати членський внесок в розмірі 2% щорічного прибутку дакого т-ва, але не менше 6 і не більше 90 марок; б) подавати в Союз свої відчити; в) бути присутнім на його загальних зборах і г) передплачувати журнал Союза.

Союзом керували: а) загальні збори уповноважених, б) місцеві союзи, в) загальний комітет, г) правління і д) голова.

Збори уповноважених складаються із делегатів, яких командірували на щорічний з'їзд (Genossenschaftstag). Загальний Комітет складався із членів правлінь тих кооперативів, які вважалися членами Загального Союза. Нарешті, правління складалося із 7 членів, яких вибірав черговий з'їзд Союза і членів правлінь місцевих союзів. Першим анвальтом Загального Союза був Шульце-Деліч, який перебував на цій посаді до своєї смерти. Після його анвальтом був Шенк, а після його смерти енергійний др. Ганс Крюгер, який і нині з честю несе ці обов'язки. Загальний Союз багато зробив для розвитку кооперації і переважно міської кредитової кооперації в Німеччині.

Незабаром після заснування цього Союза Шульце-Деліч розвязав питання і про створення фінансового центра для своїх кооперативів шляхом організації кооперативного банка під назвою «Німецький Кооперативний Банк Зергель-Парізіус і К° ». Мотивом була утрудненість для кредитових кооперативів користуватися позичками в приватних банках. Цей Кооперативний Банк набрав форми для кредитових кооперативів командатного т-ва, тоб-то на акціях, инакше по своїй структурі банк цей не був би кооперативною організацією. Акціонерами було 6 великих союзів. Номінал акцій був 600 марок, початковий капітал банка при його заснованні в 1865-му році виносив 800.000 марок. Банк вів операції не лише кооперативні, а взагалі з торгово-промисловим світом. Він широко кредитував кредитову кооперацію. В 1899 р. основний капітал банка був побільшений на 36 міл. марок. Головним способом кредитування в банку був або переучот векселів, виданих другими т-вами, або учот власних векселів. Це було на півночі Німеччини; на півдні-ж — превалюючою операцією було

кредитування т-в під забезпечення простими з'обов'язаннями. Треба сказати, що цей банк кредитував не лише інституції кооперативного кредиту, а й інші види кооперативних організацій. Величезну послугу кооперації банк зробив, відчинивши в себе так званий жіроферер-банк, тоб-то союз зацікавлених організацій, призначений для полегчення розрахунків між ними заміною чеків і головним чином векселів і трат.

В 1904-му році банк цей припинив самостійне існування, злившись з великою акціонерною кредитовою організацією, а саме, Дрезденським банком, який на цей час і з цього часу став центром кредитової допомоги для кредитових кооперативів типа Шульце-Деліча в Німеччині. При злитті банків два члени банка Зергель-Парізіус і К⁰ увійшли в склад правління Дрезденського банка. Крім того, кооперативні організації увійшли в склад акціонерів Дрезденського банка і тим впливають і примушують останній діяти в інтересах кооперації.

Що торкається етапів розвитку Загального Союза, то де-яке уявлення про це дає слідуюча таблиця.

Число т-в, що входять в Союз.

Роки	Кредит.	Споживч.	Ремісничч.	Будівничч.	Усіх видів.
1859	27	—	—	—	—
1861	109	—	21	—	—
1865	447	25	43	—	—
1870	721	97	26	1	845
1880	842	200	44	2	1058
1885	824	171	37	1	1033
1890	1043	284	29	5	1361
1895	954	454	57	11	1476
1900	939	583	58	53	1633
1905	966	273	66	112	1417
1910	961	285	68	183	1497
1915	980	285	77	217	1559
1919	952	253	165	253	1623
1920	920	248	132	241	1541

В 1920-му році відбулося злиття Загального Союза з Генеральним Союзом ремісничих т-в. В останньому було біля 1.700 кооперативів. В Німецькому Кооперативному Союзі (нова назва Загального Союза після злиття) було більше 3200 т-в.

Таким чином, Загальний Союз, об'єднуючи справді ріжноманітні види кооперації, на протязі всієї своєї історії продовжував все-ж таки зіставатися переважно союзом кредитових кооперативів і до того міських. Число цих кооперативів у відношенні до всіх

т-в, які входили в склад союза, складало в ріжні роки від 50—85 й більше відсотків.

Цікаво зупинитися докладніше на історичній еволюції головніших елементів білянсу кредитових кооперативів, що входили в Союз Шульце-Деліча.

Головніші дані про кредитові т-ва Шульце-Деліча у нинішньому віці уявляються в такому вигляді:

На 1-е січня	Число кред. т-в. і членів.			к а п і т а л и *)				
	Союзних.	Подавш. відчіти.	Число членів. (в тис.)	Пайові	Запасові.	Чужі.	Річн. обор.	Чист. прибуток.
1900	936	870	511	133	45	610	?	12
1914	976	945	618	234	116	1277	16.053	23
1918	960	888	575	246	138	2.810	37.745	23
1919	950	874	565	253	130	3.330	64.781	24

Що ми бачимо з цієї таблиці? Перш за все, що в 1914 році становище кредитових т-в досягло апогея, кульмінаційного пункту. З того часу і число т-в, і число членів упало. Причини треба шукати в наслідках війни. Крім того, що де-які з т-в під час війни зачинилися, багато т-в, які були в місцевостях, що відійшли від Німеччини, також були загублені для союза. Число членів зменшилося під впливом тих-же причин.

Пайовий і запасовий капітали з 1914—1919 рр. побільшилися на 30 мільйон. Але, власне кажучи, тут не було побільшення, а швидче треба признати зменшення, бо 350 мільйонів марок в 1914-му році були рівноцінні майже 15 мільйонам фунт. шт., а 380 мільйон. марок в 1919-му році ледве виносили 2 мільйони фун. шт.

Чужі кошти побільшали, але відносно незначно, особливо, як узяти на увагу падіння вартости марки, про яке ми щой-но згадували. Оборот-же 1919-го року значно вирів проти 1914 р., а саме, в чотири рази. Але як що взяти на увагу те-ж падіння марки, то висновок буде не такий уже сприяючий.

По складу членів кредитові кооперативи, що входили в склад Загального Союза, обслуговували не самих міщан. По даних відчітів про Загальний Союз, біля 30% усіх членів кредитових кооперативів, які входили в Союз, належало до сільського населення, а більше 70% членів належало до міщан. По професійному складу біля 56% членів було самостійних сільоьких господарів, ремісників або промисловців, біля 15% було робітників та службовців і до 12% — торгівців, до 8% — осіб вільних професій, останні 9% припадали на рантьєрів, пенсіонерів і осіб без певних занять.

Що торкається організації міських кредитових кооперативів,

*) В мільонах марок.

то лише в кооперативах Загального Союзу переважала необмежена відповідальність (біля 70% т-в). В других-же союзах переважала обмежена відповідальність (більше 92%).

Розмір паю в т-вах Загального Союза хитався від 300—500 марок. В т-вах же Головного Союза він тримався на нормі в 300 марок пересічно. Те-ж приблизно спостерігалося і в т-вах других союзів.

Що торкається форм, в яких переводилася позичкова операція, то необхідно розріжняти слідуючі форми кредитування, які примінювалися в міських кредитових кооперативах.

1) Кредитування в формі спеціяльних біжучих рахунків. Під ним треба розуміти такий спосіб кредитування, при якому певній особі або інституції надається право брати з каси кредитової організації потрібні їм кошти до певного розміру. У забезпечення-ж відкритого в такий спосіб кредиту, особа або інституція, що кредитується, видає організації, у якої позичає, на відповідну суму цінностей або надійних векселів. Подібний спосіб кредитування має ті привілеї, що дає змогу боржникові брати гроші по мірі потреби, а виплачувати по мірі змоги, і є найменше складний з формального боку. 2) Кредитування в формі учоту векселів, виданих т-вом, яке бере позичку, або, хоч і виданих другими особами й інституціями, але з бланковим надписом т-ва, яке бере позичку. 3) Кредитування під звичайні боргові зобов'язання, і 4) позички під забезпечення іпотеками.

В Загальному Союзі біля 60% всіх позичок видавалося в формі спеціяльних біжучих рахунків, забезпечених векселями та иншими цінностями, і біля 30% позичок видавалося в формі учота векселів. Позички під звичайні боргові з'обов'язання і під іпотеки були порівнюючe незначні. В Головному Союзі спостерігалося те-ж саме, що і в Загальному.

Наслідки операцій міських кредитових кооперативів звичайно дозволяли правлінню видавати членам кооперативу дивіденди, при чім т-ва Загального Союзу в більшості держали такий дивіденд на нормі від 5—7% річних.

Але бували т-ва, які доводили дивіденди до незвичайно високого розміру, а саме, до 25%.

Ми вже згадували вище, що Шульце-Деліч дуже рано замітив несприяючі умови для розвитку кооперативів. На відкриття кожного т-ва необхідно було одержати дозвіл поліцейської влади. На неї-ж покладений був і надзір за діяльністю т-ва. Шульце-Деліч не раз доходив до думки, як зле відбивався цей порядок на зрості кредитових кооперативів. Він з обуренням констатував, що напівграмотні адміністратори одмовляли в дозволі на організацію т-в тому, що вони, на їх думку, були непотрібні в даній місцевости. Він помічав, що поліцаї однією своєю присутністю на загальних зборах нівечили ті принципи самодіяльности, які, на думку Шульце, були такими цінними в кредитових кооперативах. І він дійшов до

думки, що лише сприяючий для кооперації закон зможе усунути ті затримки в розвиткові кредитової кооперації, і вже в 1863-му році за його ініціятивою був внесений в Пруську палату депутатів, де він і сам брав участь, кооперативний закон, а через 5 років він набрав законодавчої сили в Прусії і спричинився до розвитку кредитової кооперації.

Але в часи появлення цього закону, про який докладніше сказано трохи нижче, в Німеччині існували вже не одні лише т-ва Шульце-Деліча. Тут існував і другий тип т-в, а саме, кредитові т-ва Райфейзена.

3. Райфейзен та його система. Особливості обох систем.

Як Шульце-Деліча вважають основоположником мійського кредиту, так Райфейзена треба визнати батьком сільсько-господарського кооперативного кредиту не лише у відношенні до Німеччини, але й у відношенні до инших країн.

Райфейзен Фрідріх-Вільгельм народився в Гаммі, в Прусії, 30-го вересня року 1818-го. З 1835 року він служив на військовій службі, з якої був звільнений з огляду на хворобу очей. Потім він займав ріжні адміністративні посади переважно в сільських місцевостях. В 1846-му році почав працювати над питанням об'єднання працюючих клас в господарчі колективи. В 1865-му році подався до демісії і цілком віддався справі кооперації, головним чином, яко практичний працьовник.

З його літературних праць можна відмітити його книгу: «Die Darlehenskassenvereine in Verbindung mit u. s. w.*) (Позичкові т-ва в звязку з иншими видами т-в) — в 1883-му році вийшло четверте видання. До своєї смерти він керував Центральною Нейвидською касою і союзом. Умер Райфейзен 11 березня 1888 року.

Ідея Райфейзена в галузі організації сільсько-господарського кооперативного кредиту була обгрунтована на неможливости вимагати від незаможніх сільських господарів внесення коштів в формі паїв для створення основного капіталу позичкового т-ва. Неможливість ця пояснювалася по 1) тим, що у більшости селян немає вільних коштів, а по 2) тим, що в сільському господарстві вільні кошти треба вкладати в саме господарство. Багато років Райфейзен служив в сільській адміністрації, і в кінці 40-х рр. ми його бачимо бургомістром в ріжних місцевостях нинішньої Рейнської провінції. Добре знайомий з потребами сільського населення, він стремів перевести в життя свою систему кооперативного кредиту з значними ріжницями в порівнянні з системою Шульце-Деліча. В основу своїх організацій Райфейзен ставив не самодіяльність, яку так палко пропагував Шульце-Деліч, а християнську любов до ближніх. Замість заклику до членів своїх т-в вносити великі

*) Див. Джерела, № 8.

паї, Райфейзен намагався зовсім знищити паї, вступні внески, дивіденди, навіть оплату адміністрації в кредитових т-вах. І лише завдяки опозиції Шульце-Деліча й категоричним вимогам закону Райфейзен примушений був відмовитися від примінення своїх ідей до практичного життя.

Але в статутах своїх кредитових т-в він намагався як найближче підійти до свого ідеалу, і це йому почасти вдавалося.

Щоб мати про це цілком яскраву уяву, необхідно навести тут короткі дані про ріжницю між організаціями Шульце-Деліча і Райфейзена в кінці минулого віку, коли ці організації цілком зформувалися.

Особливості ці такі: 1) Т-ва Райфейзена приймають у склад членів виключно сільських господарів, Т-ва Шульце-Деліча осіб ріжних професій.

2) Т-ва Райфейзена видають позички лише членам, т-ва Шульце-Деліча кредитують і нечленів.

3) Т-ва Райфейзена поширюють свою діяльність на дуже обмежений район (громада, парафія), і товариство часом складається лише з 2—3 десятків членів; т-ва Шульце-Деліча звичайно поширюють район і часто нараховують кільки сотен членів.

4) Члени т-ва Шульце-Деліча можуть бути членами инших т-в і робити позички, де хотять; в т-вах Райфейзена члени не мають права брати участь в других подібних організаціях і брати позички у лихварів під загрозою штрафу.

5) В т-вах Шульце-Деліча кожний член повинен мати досить великий пай (до 500 марок перед війною) і пай цей міг передати другому членові; в т-вах Райфейзена паї мінімальні (перед війною звичайно не більше 15 марок) і не можна було їх передавати другим особам. В цих т-вах немає також вступних внесків.

6) В т-вах Шульце-Деліча члени одержують на свої паї часом досить високі дивіденди; в т-вах Райфейзена — дивіденд мінімальний і завше нижчий відсотка, який платило т-во по вкладах.

7) В т-вах Шульце-Деліча допускається, хоч і рідко, обмежена відповідальність члена по зобов'язаннях т-ва; в т-вах Райфейзена — відповідальність кожного члена необмежена усім своїм майном.

8) В т-вах Шульце-Деліча операції обмежуються цариною видачі грошевих позичок, і позички ці майже виключно короткотермінові; в т-вах Райфейзена — широко практикуються довготермінові позички (на кілька років) і звичайно ведуться операції по спільному продажу та закупці потрібних предметів та збуту виробів праці членів.

9) В т-вах Шульце-Деліча від члена не вимагається пояснень, яке він має дати призначення позичці; т-ва Райфейзена вимагають такого пояснення і контролюють, як член видаткує взяту позичку.

10) В т-вах Шульце-Деліча адміністрація платна; в т-вах Райфейзена, звичайно, лише один рахівник побірає невеличку винагороду.

11) В т-вах Райфейзена запасовий капітал складається до можливо більшого розміру з тим, щоб з часом можна було зовсім усунути потребу користуватися чужими коштами; в т-вах Шульце-Деліча задовольняються запасовим капіталом до 10% пайового і вважають нормальним такий стан річей, коли пайовий капітал відноситься до позиченого, як 1 : 3.

Зазначені два види кредитових кооперативів уявляють собою головніші типи місцевих інститутів організованого кооперативного кредиту, і ми свідомо зупинилися більш докладно на викладі особливостей кожного з них, бо в дальшому всі кредитові кооперативи, так звані першого ступеню, що існують в ріжних країнах, будуть або тотожні, або дуже близько підходитимуть до одного з зазначених вище типів.

Але переведення в життя кооперативних т-в Райфейзена в Німеччині зустрічало досить великі перешкоди. Основні принціпи, які виголосив Райфейзен, викликали серйозні заперечення з боку Шульце-Деліча та його прибічників; підкреслювали те, що малочисельність членів в т-вах Райфейзена (часом до 20—30 членів) і невеличкий район діяльности т-в роблять такі т-ва не життєвими. Вони тому ведуть дуже незначних розмірів операції і не можуть бути тривкими та існувати цілком незалежно, бо зисків від операцій не вистачає, звичайно, навіть на винагороду рахівника. Далі необмежена відповідальність членів що-до зобов'язань т-ва також вважалася багатьма, і навіть серед прибічників Шульце-Деліча, рисою негативною, бо при ній заможніші члени не будуть залишатися в кредитовому т-ві, де вони мають небагато користи, але ризикують позбутися всього свого майна.

Нарешті, саме головне — це вимога Райфейзена, щоб його кооперативні т-ва не зобов'язували своїх членів вносити паї. Цей принціп визнавався цілком недопустимим, особливо для т-в, які засновані з метою кредитування. Шульце-Деліч уважав, що, допускаючи такі принціпи в діяльности, кредитові т-ва Райфейзена не мають жадних шансів на самостійне існування і, навіть, навряд чи зможуть іменуватися кооперативами.

Всі ці палкі напади на т-ва Райфейзена безперечно трохи гальмували їх розвиток, але також складали для них де-яку рекламу. Але спочатку зріст т-в Райфейзена йшов дуже поволі, і, на кінець 60-х років, на той час, коли число т-в Шульце-Деліча досягало в Німеччині кількох сотень, Райфейзеновських т-в нараховувалося лише десятки. Треба до цього додати, що більшість серед цих кооперативів були кредитові т-ва.

4. Кооперативний закон 1867-го року.

Таке було становище кредитової кооперації в Німеччині на час видання першого кооперативного закону про т-ва; питання набрало задовольняючого вирішення у законі про т-ва, який був при-

нятий Пруською Палатою Депутатів в 1867-му році і виданий в 1868 р. в Прусії.

Згідно цьому законові, ріжні т-ва — кредитові, продукційні, споживчі, будівельні, складочні, сировинні і др. — одержали право виникати й існувати шляхом занесення статута т-ва, яке виникає, в реєстр належного суду. Статут т-ва повинен був мати в собі вказівки на предмет діяльности т-ва, умови прийому й виступу членів, величину паю, порядок виборів адміністрації т-ва, підстави рахівництва та відчітности, характер діяльности членів т-ва і т. п.

Треба підкреслити, що непайових т-в закон не знає, тоб-то, кожний член кооператива повинен був, по цьому закону, вносити в т-во для створення пайового капіталу власні кошти. Крім того, закон не дозволяв иншої відповідальности членів по зобов'язаннях кооператива, крім необмеженої. Але ця відповідальність усім майном члена наступала лише тоді, коли для виплати боргів т-ва не вистачало його коштів, та після того, як судовий процес відносно даного т-ва був закінчений.

Т-вом, згідно з цим законом, керувало правління, рада і загальні збори. Правління мусіло скликати ці останні на випадок, коли того вимагає число членів, яке складає не менше $^1/_{10}$ усіх членів т-ва.

Стосунки кооперативного т-ва до уряду нормуються законом в такий спосіб: 1) т-во є зобов'язане допускати представників влади до перегляду книги протоколів; 2) т-во може бути закритим в адміністративному порядкові, як що воно у своїй діяльности відступає від закону, або переслідує цілі, противні загальній користи; правління може бути оштрафованим, як що допустить на загальних зборах обміркування політичних питань.

Отже, закон передбачає можливість припинення діяльности т-ва наказом адміністрації. Але ця постанова зглажується дальшою вказівкою закона, що таке припинення може статися лише після судового присуду, який визнає т-во винним у тому, що його діяльність відхиляється від цілей, зазначених в статуті. І далі, цей вирок не зобов'язує адміністрацію закривати т-во, а лише дає їй це право.

В законі був також встановлений пільговий порядок припинення справ т-ва. На випадок конкурса кооператива, до відкриття конкурсового процесу, закон дає 8 день, на протязі яких можна урегулювати ті хиби, які загрожували конкурсом.

Зарегістроване т-во користується правами юридичної особи. Такий закон 1867-го року. До його негативних рис можна віднести те, що він не говорить ясно про права т-в об'єднуватися в союзи; не припускає обмеженої відповідальности членів що до зобов'язань т-в, та не вимагає обов'язкових ревізій.

Спочатку цей закон був примінений на території Прусії, але поступовно й инші члени Німецького Союза приняли цей закон, і з першого січня 1873 р. вся Німеччина була об'єднана в відношенні кооперативного законодавства цим законом. При цьому в де-яких

країнах він був введений з незначними змінами. Але що торкається до відповідальности, то в Баварії було допущено *обмежену* відповідальність членів по зобов'язаннях т-в.

5. Центральна Нейвидська каса.

Закон 1867-го р. був сприяючим для розвитку т-в Шульце-Деліча. Він легалізував майже всі побажання прибічників цієї системи кооперативного кредиту, але він був також корисним і для кооперативів Райфейзена, бо, усуваючи сваволю адміністративної влади в справі організації т-в цієї системи, він давав змогу прибічникам цієї системи значно наблизитися до практичного здійснення основних їхніх засад. Справді, в головнішому питанню — про пай, якого Райфейзен не визнавав взагалі, закон вимагав в т-вах обов'язкового паю, але, не згадуючи ні словом про мінімум паю, закон тим самим припускав т-ва з невеличкими паями (в 5—10 марок), а це практично цілком задовольняло прибічників Райфейзена.

Тому-то кооперативний закон 1867-го року справив такий великий вплив на розвиток кооперації в Німеччині взагалі і кредитової зокрема, і головне тому, що він надав кредитовим кооперативам тривкі юридичні підстави. Але згадані вже вище хиби закону 1867-го року були причиною того, що він не склав міцного імпульса до розвитку кредитової кооперації в Німеччині. Це видно хоч би й з того, що за весь час з початку цього руху в Німеччині до 1890 року було зареєстровано 6.800 кооперативів, і в тім числі біля 1.800 кредитових, тоді як з 1889-го року (час видання другого кооперативного закону в Німеччині) до 1920-го року їх було зареєстровано майже 47.500, в тому складі кредитових — біля 20.000. Закон 1867-го року сприяв розвиткові міських ремісничих т-в і кооперативів кредитових, як міських так і сільських. Серед останніх в цей період особливий успіх мали каси Райфейзена.

З того, що говорилося вище, ясно, що слабим місцем цих кас була недостача у них коштів. Не складаючи великих основних капіталів, ці каси були примушені шукати коштів по-за організацією ще в більшій мірі, ніж ощадно-позичкові т-ва Шульце-Деліча. Кредит у приватних банках можна було одержувати далеко не завше і, часом, умови його були дуже тяжкі. Тому-то у Райфейзена дуже рано з'явилася думка про організацію власних кредитових кооперативних центрів. Ця думка вперше здійснилася в 1872-му році, коли Райфейзен відчинив у Нейвиді «Рейнський сільсько-господарський кооперативний банк», зареєстрований по закону 1867-го року. Спочатку до нього входили лише 11 місцевих кооперативів.

Приклад викликав охоту; в 1874-му році (7 квітня) виникла в Дармштадті сільсько-господарська кооперативна каса для Гессена, а через 9 день в Ізерлоні (в Вестфалії) було засновано «Головний Вестфальський сільсько-господарський Банк».

Ці три організації незабаром прийшли до необхідности щільнішого об'єднання, і в липні 1874 р. воно відбулося в формі організації в Нейвиді «Сільсько-господарського Банку» при чому до нього-ж приєдналася й Армінія — центральний орган для страхування життя.

Нейвидський кредитовий центр мав на оці створити ряд місцевих банків і, спираючись на них, постачати кредит окремим т-вам. Але цей план зруйнували самі-ж кооперативи: Шульце-Деліч енергійно почав добиватися в Рейхстазі заборони організовувати кооперативні банки без пайового капіталу. Формально він був правий, бо за ним стояв закон, і Рейхстаг у 1876 році став на точку погляду Шульце-Деліча. Всім зазначеним банкам довелося ліквідуватися. Але Нейвидський банк у 1877-му році почав знову існувати на акційних підставах, набравши назви «Сільської Центральної позичкової каси».

Дві інші кооперативні організації також наново почали функціонувати на акційних началах лише пізніше, а саме в 1883-му році — Центральний Кооперативний Банк в Дармштадті і в 1884-му році — Центральний Банк у Мюнстері. Цей останній банк, що обслуговував т-ва у Вестфалії, скоро після 1889-го року реорганізувався в кооперативну інституцію, а потім увійшов у склад Дармштадського Банку. Таким чином, у Німеччині сільсько-господарську кооперацію обслуговували з кінця минулого століття два великі центральні кооперативні банки — Нейвидський і Дармштадський. Особливий інтерес викликає перший.

Праця Нейвидської центральної позичкової каси полягала у веденню банковських операцій, регулюванні грошової готівки в т-вах, що належали до центральної каси, приймаючи лишки коштів від одних, та видаючи їх у позички другим, а також у спільних закупках предметів, потрібних у сільському господарстві, і спільному збуті продуктів, вироблених членами т-в. Подивімось, яка організація цієї каси. Основний капітал її був 10 мілійонів марок, поділених на іменні акції по 1000 мар. кожна. Акціонерами можуть бути місцеві т-ва і каси, а також, спочатку, і приватні особи, що належали до складу адміністрації цих т-в і кас. Нині, і то вже давно, приватні особи не допускаються до володіння і набування нових паїв.

Центральною касою керують: а) правління, яке складається із головного директора і директорів усіх місцевих відділів каси; члени правління вибираються Надзірною Радою; б) Надзірна Рада, яка є другим органом каси і складається із 36 осіб, яких вибирає збрання акціонерів на 5 років в кількости не менше 2-х від кожної округи, яких є 12 — відповідно до числа відділів Центральної каси.

Вибори переводяться по списках, які складаються членами даної округи і мають у собі вдвоє більше число кандидатів проти числа членів, яке припадає даній окрузі. Округами були такі ве-

ликі центри, як Берлін, Бреслау, Данціг, Ерфурт, Касель, Кеніґсберґ, Людгафен, Нюрнберґ, Позен, Страсбурґ.

в) Загальні збори—господарь підприємства і, крім виборів ради, вони росподіляють прибутки, встановлюють розмір дивіденду (не більше 4%) і вирішують питання про зміну статута. Кожній акції на загальних зборах належить 1 голос. Право голоса можна передовірити. Загальні збори скликаються що року в першій його половині. Представники $^1/_{20}$ части основного капіталу можуть вимагати скликання загальних зборів по всяк час.

Способи кредитування центральною касою заслуговують на особливу увагу. Позички видаються лише після відкриття кредиту. Кредит вираховується місцевими касами. При чому у відношенні до місцевостей, де існує подоходний податок, приймаються на увагу дані про податки, які виплачують члени місцевих т-в. Там-же, де такого податку немає, вираховують на підставі цінности майна, яке належить членам. Розмір кредиту визначається певним відношенням до вартости майна, яке належить винуватцеві, при чому, у відношенні до першої категорії місцевостей, кредит до 10% відкриває директор місцевого відділу центральної каси своєю владою; до 15% — її правління; вище — Надзірна Рада. У відношенні до місцевостей другої категорії директор місцевого відділу кас міг дати позичку лише в 5%, правління — 10%, а вище — Надзірна Рада. На кожні 5,000 марок кредиту т-во чи каса, що кредитує, повинна взяти в центральній касі 1 пай.

Регулювання готівки між центром і відділами відбувається в такий спосіб. Коли грошевих запасів відділові не вистачає, він просить телеграфічно підтримки від центру, який посилає певну суму через посередництво Центральної Пруської каси для т-в. Лишки в такий самий спосіб надсилаються в роспорядження центра. Що-дня відділ посилає відчіт центрові. Що-місячно посилається докладніший відчіт. Що року кожний відділ ревізує спеціяльна комісія.

Про зріст і обороти Нейвидської каси можна мати уяву зі слідуючої таблиці:

Роки	Кільк. т-в.	Виплач. пайов. капіт.	Запас. капіталу	Загал. оборот	Баланс	Прибутки в тис. марок.
		Т и с. м а р.		М і л і о н и м а р.		
1876	?	24	—	—	—	—
1882	91	51	11	2,4	0,4	6
1892	886	586	120	15,7	4,7	32
1903	3461	7672	421	450	65	301
1912	4626	9577	830	1,239	99	435
1918	4998	20,000	5,202	8,300	811	1573

Ці дані свідчать про поступовий розвиток Нейвидської Центральної каси та про поліпшення її фінансового становища, як що взяти під увагу, що її власні кошти і прибутки все побільшуються. Треба додати, що наведені дані торкаються лише банкової діяльности центральної каси. Друга галузь її діяльности — спільні закупки та збут у наведеній таблиці зовсім не зачеплені. Ці операції в 1899-му році були передані центральній касі, в якій утворився особливий відділ. Але це об'єднання було випадковим, бо Райфейзен, уважаючи корисним об'єднати у своїх ощадно-позичкових т-вах ріжноманітні операції, дотримувався того погляду, що центральна каса повинна займатися фінансуванням кредитових операцій. І ця точка погляду переводилася на практиці до смерти Райфейзена, що сталася в 1888-му році. Для торгових операцій Райфейзен організував у ріжні часи ріжноманітні торгово-промислові кооперативні т-ва. Після його смерти ці торгові операції передані були центральній касі. Але вже в 1909-му р. вони були знову виділені від неї і перейшли до спеціяльних провінціяльних організацій.

В діяльности центральної каси треба відмітити її централізм, який переводився до крайностей. Окремі місцеві т-ва входили в склад місцевої каси безпосередньо, і їх ревізували особи, яких часто призначала сама центральна каса. Це була своєрідна особливість організації Нейвидської каси, бо в других великих центральних касах мали до діла лише з місцевими кооперативними союзами, а ці в свою чергу і кредитували, і ревізували місцеві т-ва, що входили в союзи на правах членів. Не дивлячись на те, що Райфейзен надавав перевагу об'єднанню в одному сільському ощадно-позичковому т-ві і ощадно-позичкових і торгових операцій, життя вимагало організації для торгових цілей самостійних т-в для збуту, закупок і т. и. Всі ці т-ва могли бути членами центральної Нейвидської каси, а тому вона кредитувала не лише кооперативи кредитового характеру, але й инших категорій.

Але виявилося, що наслідки діяльности торгово-промислових кооперативів на 1910-ий рік були далеко не в доброму стані. Багато з цих т-в, особливо кооперативні елеватори, потрібували великої підтримки центральної каси, щоб уникнути ліквідації. Центральна каса змогла подати цю грошеву підтримку лише шляхом надзвичайних заходів. Вона запросила окремі т-ва внести до центральної каси по 750 марок, яко позички потребуючим т-вам. Багато кооперативів відмовилися це зробити, але більшість внесла потрібну суму, і центральна каса, завдяки цьому, одержала 3 мілійони марок, якими й підтримала т-ва, що перебували в сутужному стані.

В цей-же період з Нейвидською касою сталося й друге нещастя. Пруська Центральна каса для т-в, про яку буде докладно сказано нижче, з якою Нейвидська каса перебувала в ділових стосунках, кредитувала Райфейзеновські т-ва. Вона згодилася їх кредитувати на умовах, що були встановлені по згоді з Нейвидською касою в 1905-му році. І ось, в 1910-му році, Пруська Центральна Каса заявила,

що дальша з її боку допомога Райфейзеновським кооперативам може мати місце лише при тій умові, що Нейвидська каса цілком відмовиться від банковських операцій, передавши їх місцевим установам. Нейвидська каса відмовилася, і Пруська Центральна Каса повідомила її, що з березня 1922-го року складена в 1905-му році умова губить свою силу. Слід сказати з повагою до місцевої організації, яка була звязана з Нейвидською касою, що, коли Пруська Центральна Каса запропонувала їй не вести справ кредитування з Нейвидською касою, місцева організація відхилила цю вимогу, і багато Райфейзеновських т-в, позбавившись можливости кредитуватися в Пруській Центральній Касі, почали звертатися за кредитом до Дрезденського банку.

Сутужне становище грошевого ринку в 1912-1913 рр. досить значно відбилося і на становищі Райфейзеновських т-в і зглядно на їх фінансовому центрі. Війна внесла нові ускладнення. Масові мобілізації кооперативних робітників тяжко відбилися на Райфейзеновських ощадно-позичкових т-вах. Потім урядове урегулювання, розподіл продуктів також відбилися на самих операціях кооперативів. В створеній Імперській Комісії німецьких сільських господарів брали участь, разом з великими сільсько-господарськими організаціями, також і представники центральної Райфейзеновської організації.

В кредитові кооперативи Райфейзена під час війни почали припливати великі кошти, вийняті з ріжних підприємств, продовжувати які було майже неможливо.

В організаційному відношенню Райфейзеновські кредитові кооперативи також перенесли великі зміни. Ще в 1912-му р. було вирішено відділити фінансово-кредитові операції від операцій що-до закупок і збуту. Під час війни ця тенденція набрала дальшого розвитку, і в 1917-му році був зорганізований в Берліні спеціяльний союз Райфейзеновських товарових організацій. В тім-же 1917-м році на з'їзді представників Райфейзеновських кооперативів було постановлено запропонувати, щоб кожний член т-в кредитового характеру виплачував пай не 5—10 марок, як то було перше, а 50 і навіть 100. При цьому пропонувалося виплачувати дивіденд в розмірі біля 5%. Нарешті, в число акціонерів центральної каси були допущені, крім кредитових кооперативів, також і останні Райфейзеновські кооперативи.

Райфейзен перш за все повинен був думати про створення великого центру для своїх позичкових т-в, що не обмежувалися видачею позичок, а вели також і операції спільних закупок, чому потрібували великих коштів. Але він не забував необхідности створити в інтересах розвитку своїх кооперативів і неторговий кооперативний центр, подібний до організованого Шульце-Делічем Загального Союзу. Таким центром для неторгової діяльности Райфейзеновських т-в був *Генеральний Союз Німецьких Райфейзеновських т-в*, що виник в Нейвиді в 1877 році. Завдання цього союзу, згідно з його статутом, полягали в обороні загальних інтересів Райфейзе-

новських т-в і допомозі їх розвиткові. Членами Генерального Союза могли бути Центральні кооперативні Райфейзеновські організації, а також місцеві т-ва. Генеральним Союзом керували правління, рада, спеціяльні комісії і загальні збори уповноважених. Загальні збори складаються із представників членів Генерального Союза. Кожний член союза має на загальних зборах лише 1 голос. В одній особі дозволяється об'єднання представництв кількох членів союза.

Рада Генерального Союза складається із правління, представників 15 ревізійних союзів по 2 від кожного, 3 представників сільсько-господарської центральної каси, 3 представників від центральної торгової організації, 1 представника від провінціяльних кооперативних банків і 5 представників спеціяльно вільно вибраних кооператорів.

Спеціяльні комісії в 1918 р. були: 1) по т-вах для експлоатації, 2) по молошних кооперативах, 3) по кооперативах для примінення електрики, 4) по т-вах виноградарів, 5) по питаннях кооперативної ревізії, 6) по питаннях страховки, 7) по питаннях юридичних і податкових, 8) по питаннях видавництва та преси.

Правління складається із голови, його заступника, і по одному директору від кожного із 15-ти ревізійних союзів, що входять в склад союза.

Із наведених даних виявляється також і характер діяльности союза. Можна додати, що союз видає свій друкований орган «Сільсько-господарський кооперативний листок», який розходився в останні роки в 15.000 примірників, а також друкує ріжні брошури і книги, що розглядають питання Райфейзеновської організації. В 1919-му році в союзі було 4.998 позичкових т-в Райфейзена, 1.172 т-ва по експлоатації і 15 ріжних кооперативних установ.

6. Імперський Союз сільсько-господарських т-в.

Ініціятива Райфейзена в галузі сільсько-господарської кооперації, його енергійна пропаганда своїх ідей і продуктивна діяльність не цілком задовольняли прибічників широкого розвитку сільсько-господарської, особливо кредитової, кооперації. Багато вважало, що великою перешкодою для росповсюдження кредитової кооперації в селі було 2 принціпи, що їх твердо переводив Райфейзен: необмежена відповідальність членів по з'обов'язаннях кооператива і крайня централізація Генерального Союзу Райфейзена, про яку ми вже говорили вище. Стремління створити кредитову самостійну кооперативну союзну організацію, незалежно від Нейвидської, спостерігалося в Гессені ще в 60-х рр. Але центральна каса для В. Герц. Гессенського, що виникла саме в цей час у Дармштадті, йшла плече в плече з Генеральним німецьким сіл.-госп. банком в Нейвиді. Через кілька років в Дармштадті з'організувався незалежний союз сільських кредитових кооперативів Гессена. Подібний-же рух спостерігався і в Баварії і в других місцевостях Німеччини,

а в р. 1879 виник союз сільських кредитових т-в південного заходу Німеччини. Спочатку думалося, що цей союз увійде, яко підсоюз у Загальний Союз Шульце-Деліча. Але на спеціяльному з'їзді представників кооперації в Гамбурзі в липні 1888 р. було вирішено зорганізувати центральну для Німеччини організацію під назвою «Об'єднання німецьких сільсько-господарських т-в», з місцем осідку у Дармштадті. На чолі її став Гаас, освічений урядовець адміністратор, який, залишивши державну посаду, біля 30 років енергійно і продуктивно працював у галузі сільсько-господарської кооперації у Німеччині. Він до самої смерти (1913 р.) стояв на чолі створеного ним Німецького Імперського Союзу сільсько-господарських т-в.

Під його впливом витворився поступовно і той тип сільсько-господарського кредитового т-ва, який в де-чому ріжниться і від т-в Шульце-Деліча і від т-в Райфейзена, як би виглажуючи крайності обох цих типів. Так, у цих касах пропонувалося мати район також невеликий, подібно як у касах Райфейзена; але в них, противлежно касам Райфейзена, широко допускалася обмежена відповідальність, щоб не відкинулися від участи в касі заможні особи. Рівно-ж у цих касах надавали перевагу великим паям, від 50—100 і більше марок, а за те був невеликий вступний внесок від 5—20 марок. Нарешті, довготермінові позички були в цих касах превалюючими, на перекір порядкові, заведеному в касах Шульце-Деліча, понеже в касах Гааса більшість боржників були сільські господарі, що потребували довготермінового кредиту.

В перші роки після свого виникнення зазначений вище південно-західний союз німецьких кооперативів не включав у свій склад кредитових т-в і кас, бажаючи таким чином усунути конкуренцію з Нейвидською організацією Райфейзена. Але з 1888 р. союз поширив свою діяльність також і на кредитові т-ва. В звязку з тим, що значіння союзу все виростало, він набрав в 1896-му р. назви «Загального Союза німецьких сільсько-господарських т-в», а в 1903-му році — «Імперського Союза німецьких сільсько-господарських т-в».

Про статут цього союзу та про його діяльність буде сказано далі, у главі про сільсько-господарську кооперацію. Тут-же ми відмітимо лише зріст союзу у відношенні до кредитової кооперації.

Зріст цей бачимо зі слідуючої таблиці:*)

Роки	Число кредитових кооперативів, що входили в союз.
1883	—
1893	533
1900	4.440
1905	13.533
1913	13.736
1918	12.148
1922	12.317

*) Див. Дикер. № 60.

Незалежно від цих даних про зріст кредитових кооперативів, які входили в Імперський Союз, цікаво навести дані про зріст усіх взагалі кредитових кооперативів у Німеччині з 1904-го р. Дані ці такі:

Роки	Кредитових кооперативів	
	Знову відкрито	Зачинено
1904	769	42
1905	758	54
1906	529	75
1907	538	77
1908	682	69
1909	515	66
1910	438	53
1911	533	60
1912	841	57
1913	528	49
1914	506	65
1915	112	31
1916	111	21
1917	113	29
1918	285	34
1919	647	42
1920	1233	69
1921	686	70
1922	482	105

Отже, зріст кредитових кооперативів за останні роки дуже великий. Сітка кредитових кооперативів у Німеччині дуже густа і є думки зробити її ще густішою. Сільські кредитові кооперативи тут міцнішають і, мабуть, без особливих шкод вийдуть із тяжкого становища, в яке їх поставила війна.

Щоб вирятувати ці організації сільсько-господарський з'їзд у Кельні, в 1920-му році, постановив значно збільшити пайові капітали т-в шляхом внесків членів. Крім того, після війни спостерігається стремління кредитових кооперативів все більше й більше бути джерелом задоволення ріжних господарських потреб своїх членів, а не лише бути позичковими касами.

Це також є наслідки війни, що знову приводять кредитові кооперативи до необхідности залучити в коло своєї діяльности торгово-промислові операції.

7. Кооперативний закон 1889-го року.

Ми вже казали, що закон 1867-го року мав свої хиби, які гальмували розвиток кооперації в Німеччині. Особливо гальмувала виникнення нових кооперативів вимога закону про необмежену відповідальність членів по з'обов'язаннях т-в. Негативні наслідки по-

тягав також і той факт, що в цьому законі зовсім не передбачалися норми, які торкалися організації контроля за діяльністю кооперативів.

Агітація за необхідність змін у законя 1867-го року велася давно і в пресі, і на з'їздах, і лише в 1889-му р. удалося провести новий кооперативний закон у Німеччині. Цей закон дуже цікавий, а тому необхідно хоч коротко з ним ознайомитися.

По цьому закону кооперативне т-во, яке має необмежене число членів і ставить своєю метою допомагати промислові і господарству своїх членів шляхом спільного ведення справи, — може виникнути шляхом занесення т-ва в реєстр місцевого суду; тим самим надавалися т-ву права юридичної особи, тоб-то права набувати рухоме й нерухоме майно, домагатися і відповідати по суду і вести означені статутом операції. Для організації т-ва повинно бути не менше 7 фундаторів. Статут повинен бути поданий у суд на письмі і повинен мати в собі приблизно ті-ж елементи, які вимагалися й законом 1867-го року.

По новому закону безпайові т-ва не можуть існувати. Кожне т-во повинно мати правління і раду; перше — яко орган, який веде всі справи т-ва, друга — орган, який контролює діяльність правління. Правління й раду вибірають із складу членів загальні збори, які, яко вища інстанція, дають напрямок усій діяльності т-ва. Що торкається определення меж позичок і вкладів т-ва, а також максімума позичок, які можна видавати членам, то все це також відноситься до прав загальних зборів.

Т-ва можуть складатися не лише із осіб фізичних, але також і юридичних, тоб-то виникнення союзів т-в є цілком вільним. Докладно трактує закон про форми відповідальности членів т-в по з'обов'язаннях. Відповідальність ця може бути 3-х видів: а) необмежена, б) обмежена певною сумою і в) необмежена в розумінні обов'язку членів т-ва робити по вимозі правління додаткові платіжі на покриття втрат. Особливості кожного з цих видів відповідальности такі: при необмеженій відповідальності кожен член може мати в т-ві лише 1 пай і відповідає усім своїм майном не лише перед т-вом, а й безпосередньо перед його боргівниками. При обмеженій відповідальності кожний член відповідає лише обмеженою сумою, але також і перед т-вом, і безпосередньо перед боргівниками. При цьому виді відповідальности члени можуть мати, згідно постанові загальних зборів, і кілька паїв. Але відповідальність кожного члена побільшується порівнюючи з відповідальністю, принятою для одного паю, у стільки разів, скільки паїв він має.

Нарешті, в т-вах з необмеженими з'обов'язаннями членів робити додаткові платіжі, кожний член також може мати лише 1 пай, але відповідає він тільки перед т-вом, окремі-ж кредитори останнього не можуть вимагати безпосередньо від члена належних їм сум. З метою контроля за діяльністю т-в закон вимагає, щоб ревізія кожного з них переводилася, принаймні, раз у два роки фа-

хівцем, який не належить до складу членів т-ва. Право призначати ревізора надане Союзові, як що т-во належить до нього. Коли-ж т-во не належить взагалі ні до якого союзу, або коли союз, до якого воно приписане, не зможе виконати своїх обов'язків по переведенні ревізій, то ревізія т-ва покладається на урядовця, призначеного судом.

Умови припинення діяльности т-ва ті-ж самі, що й у законі 1867-го року. Що торкається постанови про виступ членів т-ва, то такий виступ є вільний, але заява про бажання вийти зі складу т-ва мусить бути подана на письмі, не пізніше, як за 3 місяці до кінця кооперативного року, в який член буде вважатися вибувшим. Річнець може бути збільшеним по статуту до 2-х років. Відповідальність члена по з'обов'язаннях т-ва припиняється через 6 місяців з дня його виступу. На протязі-ж цього часу повертається членові й пай. Член, який виходить зі складу т-ва, не має права ні на майно т-ва, ні на його запасовий капітал. Про вихід кожного члена правління повинно повідомити суд.

У відношенні до т-в кредитового характеру закон вимагає, щоб вони, для звільнення їх від податків, вели операції лише серед своїх членів. Та-ж сама постанова ділає й у відношенні до споживчих т-в. Але цю постанову треба розуміти не так, що т-во, яке бажає бути звільненим від податків, не повинно вести взагалі жадних операцій з нечленами, а лише так, що нечлени не можуть брати участи в тих операціях, які т-во має за свою основну мету. Так, напр., в кредитовому т-ві, основна мета якого є видача позичок, можна, не платячи податків, приймати вклади й від нечленів, але видавати позички т-во повинно лише членам, инакше воно з'обов'язано буде платити податки. Такі т-ва, які бажають бути звільненими від податків, не повинні по їх статуту розподіляти між своїми членами зисків, а також повинні виключити можливість розподілу між членами капіталів т-ва, які можуть лишитися після його ліквідації.

Головніші позитивні риси закону 1889 року слідуючі: а) допущення обмеженої відповідальности, б) дозвіл організувати т-ва, які складаються з т-в (союзи), в) введення обов'язкових ревізій т-в, г) введення обов'язкової ради в органи адміністрації т-в, і д) вимога до кредитових та споживчих т-в, щоб вони вели активні операції лише зі своїми членами, тоб-то лише їм видавали позички й продавали ріжні товари.

8. Кооперативні Союзи.

а) Місцеві союзи та хід їх розвитку. Зорганізувавши в 1859-му році свій Загальний Союз, ШульцеДеліч поклав початок союзній організації кооперативів у Німеччині. Але він добре розумів, що одного Центрального Союза для цілей пропаганди кооперативних ідей, а особливо для допомоги правильному їх розвиткові,

між иншим, шляхом переведення ревізій,—не вистачає, і тому він був прибічником місцевих союзів, які, охоплюючи більш менш великі райони, об'єднували-б окремі кооперативи з метою досягнення однорідних з Загальним Союзом завдань, але в межах певного району.

Першим *місцевим* союзом був Саксонський, який виник в 1862-му році. Він провадив свою діяльність по статуту, близькому до статута Загального Союза. В склад його входили ріжні т-ва, які часом і самі входили самостійно в склад Загального Союзу. Саксонський Союз був також членом Загального; останній об'єднував взагалі всі кооперативи нижчих категорій, і в цьому розумінні місцеві союзи визнавали себе як-би підлеглими Загальному Союзові і навіть носили відповідні назви — підсоюзи (Unterverbände).

Слідом за Саксонським Союзом виник цілий ряд союзів, що об'єднували кооперативи Шульце-Деліча. Після виникнення Райфейзеновських т-в і центральних їх об'єднань, місцеві союзи росли не так інтенсивно, бо Райфейзеновські великі об'єднання переводили в своїй діяльності політику централізму. Зате Імперський Союз сільсько-господарських т-в також був прибічником утворення місцевих кооперативних союзів.

Але до 1889-го року організація союзів була досить утрудненою. І лише з цього року бачимо швидкий зріст союзів. Це видно зі слідуючої таблиці:

Назви центральних союзів	Рік виник. союза	Число союзів, що вход. в Цент.	Рік заснов. найстар. союза	Число союз., які виникли до 1889 р.
1. Німецький кооперативний Союз (був. Загальний)	1864	32	1862	27
2. Імперський Союз сільськ.-господар. т-в.	1883	33	1872	10
3. Генеральний Союз Райфейзеновських т-в	1887	16	1882	2
4. Центральний Союз споживчих т-в	1903	9	1864	5
5. Головний Союз ремісничих товариств	1901	15	1889	0

Крім цих союзів, існує 31 союз, які не належать до жадного з центральних союзів. Найстаріший з них виник в 1871-му р., і до 1889 р. із таких союзів існував лише один.

Таким чином, нині існує всього 136 союзів, не рахуючи центральних; з них до 1889-го р. виникло лише 45. Із цих 45-ти союзів — 27 припадало на долю союзів, які входили в склад центральної організації Шульце-Деліча, 10 — належали до Імперського Союзу і 2 — до Генерального Союзу Райфейзена.

б) Постановка союзних ревізій. Ми вже говорили, що головним завданням союза є переведення ревізій. Значіння таких ревізій у діяльності кредитових кооперативів остільки важне, що необхідно торкнутися цього питання докладніше.

Правильна постановка ревізій т-в визнавалася необхідною кооператорами і особливо Шульце-Делічем, ще до того, як закон 1889 року зробив ці ревізії обов'язковими. Вже з 1860-го року минулого століття союзи т-в Шульце-Деліча вживали заходів до організації систематичних ревізій т-в, і можна сказати, що всі, утворені до 1889-го р., союзи, в числі 45, в тому або в иншому вигляді вели такі ревізії. Але ревізійні союзи в цей перший період не могли розвиватися в Німеччині не лише тому, що їх організації не сприяв закон, але також і тому, що по закону 1867-го р. т-во, яке ревізував союз, не звільнялося від контроля з боку адміністрації.

Закон про т-ва 1889-го р. вніс нове положення, згідно якому кредитовий кооператив, який ревізувався союзом, був звільнений від адміністративного контролю. Це найбільше сприяло зростові союзів; цьому зростові помагало ще й те, що закон загрожував т-вам на випадок, як їх не буде ревізувати союз, контролювати їх через урядовців суду. А тому не дивно, що в склад існуючих в Німеччині союзів до нині увійшло по-над 95% усіх існуючих в Німеччині.

Натурально, що кожний союз переводить ревізію своїх т-в самостійно. Але хоч засоби ревізій, особливо деталів організації цієї справи, складають майже в кожному союзові де-які особливості, взагалі принціпи постановки ревізійности в усіх союзах дуже подібні між собою. І перш за все це є вірним, що до основної цілі союзу. Ця ціль, як її розуміють в усіх кооперативних союзах, була не бухгалтерська перевірка книг т-ва, а всебічне вияснення стану його справ, студіювання характеру діяльности т-ва і постановки його операцій по суті.

Але, звичайно, існують і особливості в постановці ревізій. Для нас великий інтерес уявляє постановка ревізій в союзах, які обслуговують сільську кредитову кооперацію і входять в склад двох центральних союзів: *Імперського*, відомого в перший період своєї діяльности, до переносу його правління в Берлін (в 1909-му році), під назвою Союза Дармштадської організації, і *Генерального*, який часом називався Союзом Нейвидської Райфейзеновської організації.

Першою особливістю постановки ревізій в цих організаціях було те, що в союзах Нейвидської організації ревізії були централізовані, а в союзах Дармштадської організації вони були децентралізовані. Инакше кажучи, Генеральний Союз у Нейвиді був центром, від якого йшли всі роспорядження про ревізії на місцях, і в які сходилися всі дані про переведені ревізії. Навіть усіх ревізорів призначав центр і всі ревізорські акти посилалися із найдальших куточків Німеччини також у Нейвид. Тут ці акти поступали до канцелярії, яка працювала на чолі з головними ревізорами; в канцелярії акти розгля-

дали з метою встановлення правильности діяльности ревізорів, а також вияснення становища справ окремих кооперативів.

Навпаки, в Імперському Союзі ревізії переводили місцеві союзи цілком самостійно; вони-ж призначали й ревізорів і лише наслідки ревізій подавали центрові, від якого одержували загальні вказівки та директиви.

З 1905—1913 рік, коли Генеральний Союз злився з Імперським Союзом, зберігаючи все-ж і свою самостійність, таку систему децентралізації ревізійного відділу приняв і Генеральний Союз в Нейвиді і надав своїм 12-ом ревізійним союзам на місцях право самостійно переводити ревізії своїх т-в. Але в 1913-му році це об'єднання двох центральних союзів роспалося, кожний з них одержав свободу в організації ревізійної справи, і хоч Генеральний Союз і після цього зберіг за місцевими союзами право переводити ревізії, але останні були в ньому більш централізовані, чим в инших союзах. Між иншими із центральних союзів лише один Генеральний Союз Райфейзеновських т-в зберіг право призначати своїх ревізорів і цим правом він широко користується.

Із других особливостей постановки ревізорської справи одмітимо те, що обов'язки ревізора в союзах Нейвидської організації складніші, чим у союзах инших організацій. Ревізори в союзах і в Нейвидській організації не лише переводять ревізії бухгалтерські і по істоті діяльности т-в, але з'обов'язані також інструктувати їх і на випадок потреби учити рахівників веденню книг і т. д. Він повинен турбуватися про організацію нових т-в і росповсюдження Райфейзеновських ідей серед населення. Тому ревізор Нейвидської організації витрачає на ревізію одного т-ва від 6—8 і більше днів, тоді як ревізори Дармштадської організації витрачають на ревізію пересічно 1—2 дні.

Переходячи до деталів переведення ревізій, бачимо, що в Нейвидській організації ревізії в свята не відбуваються. В ці дні бувають лише збори. Про ревізію, яка має відбутися, ревізор повідомляє назірну раду, яка мусить бути присутньою, хоч і не в повному складі, при переведенні ревізії.

Прибувши на місце осідку правління т-ва ревізор повинен з'явитися до голови правління, з яким вони і йдуть у помешкання т-ва. На випадок відсутности голови, його заміняє заступник або один із членів правління. В т-ві ревізор повинен пред'явити посвідчення на право переведення ревізії. Потім він негайно приступає до перевірки каси, при чому скарбник сам мусить порахувати готівку, а ревізор разом з ким-небудь із осіб, які з ним прибули, перевіряє підрахунок і записує готівку каси. При цьому кошти, яких не вистачає в касі, скарбник мусить негайно поповнити, або внесши до каси відповідну суму, або підписавши відповідне з'обов'язання. Зайві суми, які можуть бути в касі, записують на приход т-ва. Далі ревізор перевіряє боргові з'обов'язання й порівнює їх з персональними рахунками та перевіряє правильність ведення книг. Замічені неправильности виправляються, але без підчисток у книгах.

Як що у ревізора виникло підозріння відносно чесности скарбника, то по згоді з правлінням він вживає заходів, необхідних для оборони інтересів т-ва. Про всі помічені хиби ревізор відмічає в спеціяльній книзі, призначеній для ревізорських актів. Такі акти складаються в двох примірниках. Один з них лишається в т-ві, другий відсилається в союз. Акт ревізії ревізор читає в присутності членів правління і ради т-ва, а також і скарбника. При цьому ревізор подає свої уваги в справі дальших способів поліпшення справ. Разом з відсилкою акта в союз ревізор посилає також і свої уваги з приводу кожного т-ва і повідомляє, що у ньому зробив.

В необхідних випадках ревізор мусить бути й інструктором т-ва, і ці обов'язки він мусить виконувати так, щоб бути прикладом для адміністрації т-ва точности, працездатности й ретельности. На його обов'язках лежить росповсюджувати ідеї Райфейзена серед населення і постачати йому ріжні видання й брошури, які ревізор возить з собою в потрібній кількості. Ревізор має при собі бланки для відкриття нових т-в, інструкції, статути ріжного роду кооперативів, прейс-куранти і др. Від союза ревізор одержує дорожнє посвідчення, плед, географічну карту свого району, інструкції і журнал (Tagebuch). Журнал призначається для того, щоб він вписував до нього що-дня все те, що він робив і де він був. Кожні 3 дні ревізор повинен повідомляти листівкою директора союзу про те, де він перебуває, і куди адресувати йому кореспонденцію.

Ревізор повинен слідкувати за тим, щоб т-во своєчасно відсилало в касу союза свій членський внесок. В Нейвидській організації кожне т-во повинно виплачувати союзові не менше 20 мар. на рік (це було звичайно перед війною) і крім того відраховувати на користь союза 2% чистого прибутку, але не більше 120 марок. За це т-во має право на переведення щорічних ревізій на протязі 2-х, а в де-яких союзах — 4-х днів. Але як що ревізор, з причин запущених справ т-ва, лишається в т-ві більше зазначеного строку, то т-во повинно виплачувати додатково 6 марок у день, при умові, як що воно дасть ревізорові помешкання й страву, або 10 марок у день, як що ревізор мусить сам турбуватися про своє утримання. Ревізор не має права приймати від т-ва гроші, на які-б вони цілі не призначалися, а лише мусить потурбуватися про те, щоб невиплачений у союз членський внесок був при ньому відісланий по призначенню.

В Дармштадській організації обов'язки ревізора не такі складні, бо він не повинен виконувати так детально, як ревізор Нейвидської організації, інструкторські обов'язки. Але праці у ревізорів Дармштадської організації також досить. Він при ревізії повинен виясняти ріжні боки діяльности т-ва, які дозволяють судити про напрямок його операцій по суті і відповідність його діяльности з законом та статутом.

В союзах обох організацій ревізор виконує свої обов'язки на протязі цілого ряду років в одних і тих-же т-вах і тому він добре знає кожне з них. Величина ревізорських районів далеко не однако-

ва. Так, в Гессенському Союзі було до війни біля 700 т-в на 3 ревізорських райони, отже, на кожного припадало біля 230-ти т-в, а площа району кожного з ревізорів виносила 40 клм. в ширину і 50 в довжину. Що-року ревізор в ріжних союзах ревізує не однакове число т-в. В Райфейзеновських союзах Нейвидської організації пересічно ревізується не більше 60 т-в. В союзі Нассауеських т-в у Вісбадені кожний ревізор робить до 80 ревізій на рік, а в Гессенському союзі від 150—180.

Можливість ревізії такого великого числа т-в пояснюється з одного боку тим, що ревізії багатьох т-в, напр., продукційних і невеликих споживчих т-в дуже нескладні, з другого боку тим, що обов'язки ревізора в Гессенському Союзі значно простіші обов'язків його в союзах Нейвидської організації.

І все-ж таки ці два факти навряд чи розвязали-б питання, як може ревізор обревізувати т-во в 1—2 дні при тій масі вимог, які він мусить задовольнити, бо навіть звичайне написання ревізійного акту вимагає затрати великого часу. Питання це стане зрозумілим, як-що взяти на увагу, що більшість союзів видає ревізорам друковані бланки актів ревізії, а також особливі інструкції, в яких у формі запитань викладаються всі ті боки діяльности кредитового кооператива, на які ревізор мусить звернути увагу. В цих інструкціях часом бувае до 100 запитань, на які ревізор повинен відповісти, і які уявляють із себе як-би нитку, за якою ревізор мусить прямувати під час переведення ревізії. В Союзах Дармштадської організації в числі питань, на які повинен відповісти ревізор, є, між иншим, такі: хто зі складу адміністрації і яку одержує винагороду. Чи існують і чи правильно ведуться книги членів? — протоколи правління? — ради? — загальних зборів? Який друкований орган виписує т-во? Чи додержується т-во вимог закону відносно ведення операцій? Чи даються баланси т-ва на перегляд членам? Чи правильно переводиться голосування на загальних зборах? і друге.

Такі друковані інструкції та акти ревізій значно полегчують працю ревізорам, які часом на те або инше поставлене питання дають стереотипну відповідь «так», «ні». По других-же питаннях відповіді полегчуються тим, що нема потреби повторювати суть питання. Нарешті, особливості, які знайде ревізор в діяльності товариства, вписуються в кінці відчіту на спеціяльно для того відведеному місці.

Чи треба говорити, що такі бланки ревізорських актів не лише полегчують працю ревізорів, але також і працю органів, які контролюють їхню діяльність.

Такими органами в більшости союзів є директори. В де-яких союзах обов'язки директора зводяться до слідуючого: по 1) він складає маршрут подорожів ревізорів для ревізій т-в; по 2) він перевіряє їх рахунки та виправдуючі документи по видатках, що випливають із таких подорожів; по 3) він переглядає ревізійні акти з тим, щоб мати підстави вжити проти того або иншого т-ва відповідних захо-

дів, навіть до питання про виключення такого т-ва зі складу союза; по 4) директор инколи сам виїздить в ті чи инші т-ва з метою перевірити дані, або переконатися в тім, чи є підстави на ріжні нарікання на ревізорів в союзах.

Склад ревізорів по освітньому цензові, вікові, по моральних якостях приблизно однородний в усіх союзах. В більшості це люде з освітою не вище і, навіть, нижче середньої. З високою освітою є кілька ревізорів при центральних союзах, і їх обов'язки ревізувати центральні каси і головні т-ва. Що до віку, то можна зустрінути ревізорів починаючи з 22-х років, до осіб, що працюють ревізорами вже більше 20 років.

Утримання ревізора в ріжних союзах ріжне. В союзах Райфейзеновських т-в ревізори одержували до війни від 1200 до 3000 марок на рік, і крім того від 4—6 марок добових при роз'їздах і даровий проїзд. В союзах Дармштадської організації ревізори одержували від 2—4 тисяч марок. Крім утримання ревізори Дармштадських організацій одержують добових по 9 марок, але лише за дні переведення ревізій і даровий проїзд.

Цікаво сказати про де-які боки ревізорської справи, якими вже давно цікавляться в кооперативних колах Німеччини. Так, часто союзними ревізорами в Німеччині бували особи, які в той же час перебували на посадах членів правління або ради в одному із т-в союза. Хиби такого порядку очевидні, і цілком зрозумілі уперті вимоги осіб, що добре знають умови ревізорства, про передачу ведення ревізій в керування спеціяльних ревізорів (Berufsrevisore). І треба сказати, що число союзів, де така організація ще не переведена, невелике. Серед ревізорів практиків є не мало прибічників того, щоб т-ва ревізувалися не раз у 2 роки, як того вимагає закон 1899-го року, а що-року. Це визнається корисним тому, що примушує т-ва ставитися уважніще до зауважень ревізора.

Крім того, при щорічних ревізіях кожна ревізія вимагає менше праці і часу. Нарешті, при такій постановці справи ревізор ліпше добачить зловживання й рострати. З огляду на це багато союзів завело вже щорічні ревізії т-в, і вони цілком задоволені наслідками.

Але де-які ревізори вважають, що загальне правило про переведення щорічних ревізій є зайвим. Далеко ліпше надати ревізорові право ревізувати т-ва навіть частіше разу на рік, але тоді, коли цього вимагає становище справи.

З инших побажань необхідно відмітити стремління ревізорів до того, щоб їм надане було право скликати загальні збори т-ва та докладати їм наслідки ревізій. Багато ревізорів стоїть також за те, щоб ревізії переводилися завше без попереднього повідомлення адміністрації т-ва. Але серйозною перешкодою для цього буде те, що в багатьох кооперативах немає певно-призначених днів і годин для ведення операцій. А коли немає операцій, то ревізорові буває тяжко знайти членів правління, ради, навіть скарбника.

в) Завдання союзів крім ревізій. Як ми вже говорили вище,

основне завдання союзів було переведення ревізій т-в; але цим діяльність союза не обмежувалася. Перш за все союзи розповсюджували серед населення відомості про кооперацію та вчили його організовуватися в т-ва; багато союзів мало мандруючих інструкторів; инші засновували особливі посади наче-б то окружних радників, які подавали т-вам юридичні, бухгалтерські, практичні поради і т.д.; де-які союзи влаштовували курси для підготовки членів правлінь і рад т-в, другі — відчиняли склади книг, бланків, видань, треті — організовували статистичні бюра для розробки й освітлення даних, які подавали ревізори і т. д.

Із цього короткого перерахунку завдань союзів стане зрозумілою їх роля та їх значіння в справі розвитку кооперації в Німеччині. Можна безпомилково сказати, що саме кооперативним союзам Німеччина завдячує тим широким розвитком кооперації, в тім числі й кредитової, який спостерігаємо в ній за останні 30 років. Вони не лише пропагували виникнення нових кооперативів, але організацією ревізій зміцнювали становище існуючих т-в та виробляли довірря суспільної опінії, тим самим допомагаючи створенню нових кооперативів.

Кадри ревізорів та інструкторів, що перебували у роспоряджені союзів, були також тією живою силою, що рухала вперед кооперацію. Вони стреміли розвинути кооперацію часом не з-за ідеї, а з-за егоїстичних міркувань, поширити це діло, яке їх годувало, забезпечувало їм порядне матеріяльне становище. Німецький кооперативний ревізор являв собою як би приклад того, що може зробити маленька людина для розвитку великого діла, в якому вона зацікавлена.

Своєю працею він підтвердив ту істину, що доручення якоїсь справи певній особі, створення щільного звязку її з цією справою та надання їй певної відповідальности за успішний хід справи дає дуже добрі наслідки і, звичайно, веде до розвитку такої справи.

В якій мірі Німецький кооперативний закон 1889-го року, а, головне, союзи впливали на розвиток кооперації в Німеччині, видно з того, що до цього закону в Німеччині було лише більше 6.500 кооперативів, в тім числі біля 3.000 кредитових, а після цього закону, у звязку з ростом кооперативних союзів, число нових кооперативів перевищило 45.000, а кредитових більше 17.000. Звичайно, ми не повинні ігнорувати й принципу «инших рівних умов». Умови розвитку кооперації в Німеччині перед і після закону 1889-го року, навіть незалежно від союзів, були нерівні. Але навряд чи ми помилимося, як будемо вважати, що найбільший вплив на зріст кооперації в Німеччині належить союзам.

9. Центральні банки та каси.

а) Виникнення, росподіл, організація. Німецький закон 1889-го року про т-ва сприяв також розвиткові центральних кас і банків. Відкриття їх до цього часу було утруднене, бо ці організації досить

тяжко улаштовувати, як що конструювати їхній статут в такий спосіб, щоб члени цих організацій несли необмежену відповідальність по з'обов'язаннях центральної інституції. Але коли закон 1889 р. визнав обмежену відповідальність, справа швидко посунулася вперед. Вслід за Нейвидською касою, а також центральним банком у Дармштадті і Мюнстері, після 1889 року, коли закон допустив об'єднання окремих кооперативів у союзи на принципах обмеженої відповідальности, на протязі 10 років виникло біля 30 нових центральних кооперативних банків, з метою постачання кредитом певних, більш-менш великих районів.

До 1890 року виникло 3 таких банки; після 1890-го року по 1900-ий рік виникло 26 центральних банкових кас, при чому всі вони, за виїмком Нейвидської та Дармштадського банку, існували на чисто кооперативних началах. Правда, членами цих центральних банків або кас могли бути не лише т-ва, але й окремі фізичні особи. У відношенні до останніх було ще те обмеження, що число їх не повинно перевищувати $^1/_4$ загального числа членів даної центральної каси.

Далі в центральних касах, що працювали по закону 1889-го року, організація управління була трохи инша, чим у Нейвидській касі. Як загальне правило, в центральних касах адміністрація складається, як і в окремих т-вах, із правління, ради і загальних зборів, де кожному членові прислуговує лише 1 голос. Метою центральних кас було: 1) переведення банковських операцій для регулювання грошової готівки т-в, які входили в склад центральної каси, шляхом приняття від місцевих т-в лишків такої готівки і постачання кредитом т-в, які мають недостачу в грошах, — і по 2) спільні закупки предметів, потрібних у сільському господарстві, та спільний збут виробів цього господарства. Звичайно, каси Нейвидської організації (в числі 15-ти) виконували обидва зазначені вище завдання, хоч у кожній з цих кас операції першої категорії (неторговий відділ) цілком відокремлені від операцій другої категорії (торговий відділ). Центральні каси инших союзів (їх було до війни 28, нині їх біля 40) виконують лише першу з зазначених цілей.

Центральні каси поділяються на 2 категорії: більша частина їх (Geldkassen) приймають гроші від місцевих кас, переховують їх у себе і переводять самостійно всі грошові рахунки. Менша частина (Buchkassen) перебувають у звязку з якою-небудь інституцією, напр., Пруською Центральною касою, тримають там усі свої кошти, і вона уже переводить усі розрахунки з місцевими касами—членами даної центральної каси. Проте, треба сказати, що майже всі, навіть, відносно невеликі, центральні каси приняли мішану систему, з огляду на необхідність переховувати у себе невелику касову готівку та переводити де-які виплати.

Більшість з зазначених центральних банків і кас приймають до свого складу як кредитові, так і инші кооперативи. Але число

перших завше превалює, досягаючи до 80% і більш. Багато центральних кас приняли дуже невеликі паї і порівнюючи велику відповідальність. Так, були каси з пайом у 20 марок (ми, звичайно, говоримо про становище справи до війни) і відповідальністю за кожний пай в 1.000 марок. Один центральний банк мав пай у 25 марок, але вимагав за кожний пай відповідальности в 2.500 марок. Кілька банків приняли паї в 100 марок, а відповідальність за кожен пай од 1.000—6.000 марок. Два банки мали пай по 500 марок, а відповідальність в 4.000 — 15.000 марок.

Ні один центральний банк не засвоїв принципа, по якому члени його могли мати необмежене число паїв. Всі обмежували це число — 3-ма при розмірі паю в 500 марок; до 500 і навіть в одному випадкові до 3.000 при розмірі паю в 20 марок.

б) Умова кредитування й обороти. Центральна каса, звичайно, відкривала кредит у розмірі тієї відповідальности, яку приймав на себе по касі даний її член. Як що він відповідав за втрати центральної каси або банку 5.000 марок, то й кредит його вважався в 5.000 марок. Але поступовно від цього порядку почали відступати. З одного боку де-які банки (Дрезденський) відкривали кредит в 1.000 мар. при 2.000 мар. відповідальности, а з другого боку багато банків і кас відкривали кредит менший проти відповідальности в розмірі $^4/_5$, $^3/_4$ навіть $^1/_2$.

Для одержання кредиту т-во повинно звертатися з проханням на письмі до центральної каси. Прохання посилалося в 2-х примірниках; один залишався в банку, другий посилався в т-во. До прохання додавали біланс, прохання про приняття до центральної каси, заяву про кількість паїв, які т-во воліло-б узяти, дане число членів і т. д. Як загальне правило, т-во, що є членом центральної каси, не може кредитуватися в инших місцях. Воно-ж повинно вносити до центральної каси всі грошові лишки на відсоткові вклади. Кредитом т-ва користувалися в формі відкриття біжучого рахунку.

Суми до 5.000 марок видавалися без перешкод, від 5 — 10 тисяч марок з попередженням за 3 дні по-над 10.000 марок. за 5 день. Вклади приймала центральна каса звичайно на речінець від 3—12 місяців. Відсоток по вкладах хитався від 3—4%; по позичках — від 4—5%; комісійна винагорода виносила $^1/_{10}$%. Де-які з центральних кас поступовно трансформувалися в кредитові інституції, які вели операції не лише з кооперативами, а й з иншою клієнтурою.

Центральні каси систематично зростали у Німеччині до 1915-го року, коли їх число сягало 61. Згодом, під впливом війни число їх зменшилося, і на 1920 рік було лише 58 центральних кас. Про обороти центральних кас можна мати уяву на підставі слідуючих даних, які торкаються 26 центральних кас, що належали до Імперського Союзу, за 1918 рік.

В них було разом 14.142 члени, в тім числі 10.899 кредитових

кооперативів. Отже, превалюючий склад центральних кас була кредитова кооперація. Баланс усіх організацій був слідуючий *):

Актив	мільйон. марок
Каса	39
Відсоткові папери	1.302
Позички ріжних категорій	1.295
Суми в Пруській центральній касі	945
Суми в приватних банках та інституціях	912
Ріжні активи	23
Баланс	6.128
Пасив	
Пайовий	123
Запасовий	7
Спеціяльний	13
Вклади членів: Біж. рахунк.	3.144
Вклади членів: Термін.	1.929
Позички з ріжних джерел: в ріжн. угрупов.	38
Позички з ріжних джерел: у Пруськ. центр. касі	0,04
Позички з ріжних джерел: дебіт ріжн.	772
Прибутки	11
Ріжні пасиви	92
Баланс	6.128

Ці дані свідчать про лишки чужих коштів, які припливали до центральних кас, і яких вони не могли розмістити серед своїх членів у вигляді позичок. Вклади перевищували більш, ніж у тричі позички; відси величезні суми, затрачені касами на купівлю відсоткових паперів, і ще більші вклади, що внесли вони в ріжні кредитові інституції.

в) Центральні Каси кооперативно-урядового характеру. Крім центральних кас, організованих на чисто кооперативних принціпах, цілям кредитування кооперативів прислуговували також зорганізовані в великих центрах (у Мюнхені, Дрездені і др.) центральні кооперативні банки, які виконували однородні з центральними касами функції і працювали при матеріяльній підтримці місцевих урядів.

Так, в Баварії закон 1894 року надав право Центральній позичковій касі хліборобських т-в одержувати щорічні субсідії. Одночасово уряд видав у роспорядження тієї-ж каси спочатку 2, а потім 4 мільйони марок із 3% річних. В 1896-му році, з метою допомоги сільсько-господарській кооперації було відчинено Баварський сільсько-господарський банк, при чім участь держави виявилася в сумі

*) 1922. Баланси общ. поз. т-в за 1918 рік були подані 11,161 т-вом.

2 міл. мар., з яких 1 мільйон безвідсотково. Крім того, банк побірав щорічно субсідію в кілька десятків тисяч марок на організаційні видатки.

В 1903-му році з досить великою урядовою субсідією була заснована Баварська центральна ремісничa каса для т-в.

В Саксонії в 1891-му році було засновано в Дрездені сільсько-господарську кооперативну касу, й уряд видав у її розпорядження 2 міл. марок для цілей вільготного кредитування кооперативних союзів. В 1899-му році уряд видав у розпорядження цієї каси по-над 3-х міл. марок, з них $^3/_5$ на сільсько-господарську кооперацію, а $^2/_5$ на ремісничу.

г) Імперський кооперативний банк. Діяльність центральних банків і кас не цілком задовольняла кооператорів, близьких до Імперського союзу німецьких сільсько-господарських т-в. Вони давно вже вважали корисним встановлення в галузі кооперативного кредиту ширшого єднання і мріяли про створення великої центральної організації, яка-б по змозі обслуговувала кредитом кооперацію цілої Німеччини. В 1902-му році ця думка набрала здійснення, і в Дармштадті було засновано Сільсько-господарський Імперський кооперативний банк, що незабаром набрав назви «Імперського Кооперативного Банку».

Метою цього банку по його статуту було: а) ведення всіх кредитових операцій зі всіма кредитовими організаціями, що належали до Імперського союзу сільсько-господарських т-в; б) спільна закупка предметів, потрібних у сільському господарстві, і ведення транспортового діла для успішнішого осягнення цілей банку. Членами Імперського банку могли бути: а) Центральні каси і т-ва з обмеженою відповідальністю, які були членами Імперського Союзу; б) союзи, що належали до Імперського союзу, рівно-ж як і цей останній, і в) окремі особи зі складу правлінь і рад т-в, що належ али до Імперського союзу.

Кошти банка складалися з паїв, величина кожного — 2.000 марок. Кожний член повинен був мати не менше 1 паю. При однім паї він міг вести в банку товаровий оборот до 250.000 марок і користуватися грошовим кредитом до 100.000 марок.

Далі на кожні 250.000 марок товарового обороту, або на 100.000 кредиту повинен був набуватись новий пай у банку. Ніхто з членів не міг мати більше 50 паїв. Дивіденд на пай — 4%. Запасовий капітал банка складався шляхом відрахувань не менше 10% чистого прибутку і покутових грошей. Розмір запасового капіталу повинен бути доведений, принаймні, до $^1/_4$ пайового. Крім того Імперський банк складав особливий фонд на випадок надзвичайних видатків по постанові загальних зборів або непередбачених втрат по операціях. В фонд відраховувалося з чистих прибутків не менше 20%, аж доки фонд не буде виносити $^1/_4$ пайового капіталу. Нарешті, 10% зиску щорічно відраховувалося в кооперативний фонд. Імпер-

ський банк міг приймати вклади, робити позички та кредитуватися в кредитових інституціях.

Банком керували: правління, в складі від 5—9 осіб, рада — не менше як з 12 осіб, і загальні збори. Правління й раду вибірали загальні збори, на яких кожний член спочатку мав 1 голос, хоч-би він набув і кільки паїв. Цей факт надавав банкові кооперативного характеру. Така була воля фундаторів банку. Але в 1908-му році банк примушений був порушити кооперативний принціп, надавши своїм членам ріжне число голосів на загальних зборах, в залежності від числа належних їм паїв.

Акційна форма, принята Імперським банком та й багатьма центральними касами, була явищем не випадковим. Навряд чи буде вірним пояснити її лише тим, хоч би, навіть, у відношенні до тих центральних банків, які виникли в 1889 році, що в період їх організації иншої форми банковської інституції з обмеженою відповідальністю не існувало. Маємо серйозніші причини.

І першою з них є утрудненість надавати кожному членові великої кредитової організації лише 1 голос на загальних зборах. Там, де серед членів організації є великі центральні каси поруч з дрібними т-вами, число яких може значно перевищувати число великих кас, буде несправедливим надавати й тим, й другим членам рівні права. Можливо, що інтереси окремих т-в, які не стоять у звязку з центральною касою, в чім-небудь розійдуться з цими останніми; і давати перевагу побажанням дрібних т-в перед великими центральними організаціями, які об'єднують далеко більше число т-в і репрезентують собою, таким чином, далеко більше число осіб, було-б і несправедливо, і нерозумно.

Другою причиною є величезна потребність центральних банків у великому паївому капіталі, тоб-то у власних коштах довготермінового характеру. Коли кожний член банку користується на загальних зборах однаковими правами незалежно від числа набутих ним паїв, то часто набувати більше число їх членові, з ділової точки погляду, немає підстав. Коли-ж банк надає крупнішим своїм членам більше число голосів, в залежності від належного їм більшого числа паїв, усякій великій інституції є рація, в розумінні можливости більшого впливу на постановку справ у банку, набути в ньому більше число акцій.

Цими двома причинами і з'ясовується те, що Імперський банк, який виник на чисто кооперативних підставах, перейшов через 6 років на акційний принціп надання ріжного числа голосів своїм членам на загальних зборах, в залежності від числа належних їм акцій. Але таке відступлення від кооперативного принципу ще не дає підстав уважати Імперський банк за некооперативну організацію. Навпаки, ті основні засади, якими він керувався в своїй діяльності, доводять нам цілком протилежне. Щоб винести свій присуд в тім, оскільки це справедливо, досить сказати, що Імперський банк у своїй праці керувався слідуючими засадами: 1) він виключав ко-

тировку своїх паперів на біржі; 2) він вів операції лише зі своїми членами; 3) він відраховував значну частину зиску на побільшення запасового капіталу; 4) він обмежив розмір дивіденду 4%; 5) він не видавав дивіденду на паї, які належали приватним особам. Треба сказати, що ці засади діяльности банку засвоїли також і ті центральні каси, в яких основний капітал складався на акційних принціпах.

Хоч по ідеї Імперський кооперативний банк було з'організовано у всенімецькому маштабі, але доки існувала цілком самостійна Нейвидська позичкова каса, Імперський банк не міг відограваги ролю кредитового центру для цілої Німеччини. Але в 1905-му році наступило об'єднання 9 кооперативних союзів, і всі центральні каси Нейвидської організації увійшли в склад Імперського банку. З того часу Імперський кооперативний банк набрав змоги бути великим кредитовим фактором для сільсько-господарської кооперації в Німеччині.

Але цим мріям не судилося здійснитися. Перш за все сама ідея організації Імперського кооперативного банку зустріла непримиреного ворога в особі Пруської центральної каси для т-в. Незабаром після відкриття Імперського кооперативного банку названа каса, вбачаючи в росповсюдженні діяльности банку на всю територію Німеччини порушення її прав, звернулася до Імперського кооперативного банку з пропозіцією обмежитися в своїй діяльності місцевостями, які лежать по-за Прусією.

Банк, звичайно, відмовив, бо погодитися значило-б порушити саму ідею організації. Тоді Пруська центральна каса звернулася в 1904-му році з циркулярним листом до всіх центральних кас на терені Прусії, пропонуючи припинити операції з Імперським кооперативним банком, загрожуючи инакше припинити кредити в касі. Ці вимоги довелося здійснити, і центральні каси, які перебували на терені Прусії, повинні були відмовитися від кредитових операцій з Імперським кооперативним банком, який не мав таких великих коштів і, звичайно, не міг так широко їх кредитувати, як Пруська центральна каса.

Це примусове відмовлення Пруської центральної каси від спільної праці з Центральним банком дуже пошкодило Імперському кооперативному банкові, не лише в моральному, а й у матеріяльному розумінні. Не говорючи вже про позбавлення привілею кредитуючі інституції, банк був позбавлений великого джерела коштів, які-б припливали до нього, якби центральні каси королівства Пруського не припинили з ним стосунків. І, можливо, що це мало свій вплив і на передчасний кінець Імперського кооперативного банку, і останній, з огляду на непримирену позицію Пруської центральної каси, відмовився в 1907-му році від своїх операцій на терені Прусії. Але дальніша його діяльність привела до сумних і несподіваних для багатьох наслідків, що дуже скомпромітували справу кооперативного будівництва. В 1912-му році стався крах Імперського коопера-

тивного банку, остільки-ж несподіваний для третіх осіб, оскільки сумний для всіх, кому дорогий був престиж кооперації. Докладно розбіратися в причинах цього краху ми зараз не будемо, але головною причиною було те, що банк захопився довготерміновими позичками, спекулятивна діяльність його, направлена на купівлю нерухомого майна, і не завше обережна видача позичок.

д) **Пруська Центральна Каса для т-в.** Кредитова кооперація в Німеччині в міру свого зросту й розвитку почала відчувати велику потребу в солідному кредитовому центрові, що був-би багатим джерелом коштів, як для кредитових, так і для инших кооперативних організацій. Спроба створити такий центр зусиллями самої кооперації, як ми це бачили вище, не вдалася. Тоді на її вирішення було переведено досвід иншого роду. На зустріч цій потребі пішов Пруський уряд, заснувавши в 1895-му році в Берліні Пруську Центральну касу для т-в. Перед заснованням цієї каси відбувалося кілька невдалих спроб. Ще в 1867-му році при обміркуванні в Пруській палаті законопроекту про кооперативні т-ва Клейст-Ретцов виступив з проектом заснування урядового банку з капіталом в 6 мільйонів марок для допомоги кооперації. Цікаво, що уряд суперечив проти цього проекту, який він вважав чогось за комуністичний.

Потім аналогичну думку висловлював в 1888-му році барон фон-Бройх, який, будучи прибічником соціял-реформаторської реорганізації кооперативів, виступив з проектом організації урядового банку, який-би централізував усю кооперацію і допоміг-би їй набрати широкого розвитку та підійти ближче до свого ідеалу — самодопомоги. Він виставив девіз: «самодопомога з додатком державної допомоги», і на зібранні своїх прибічників в 1889-му році провів побажання про організацію німецького кредитового центру в Берліні. Тоді ця думка не набрала реального здійснення. Але через шість років вона здійснилася відкриттям Пруської центральної каси для т-в. Де-хто вважав заснування Пруської центральної каси для т-в дуже бажаним, бо лише завдяки такій касі кредит став би приступнішим для дрібних землевласників, промисловців і торговців, в такій-же мірі, в якій він був приступним для великої промисловости і торговлі в Імперському державному банкові.

Инші-ж уважали організацію подібної центральної каси безперечно шкідливою для розвитку кредитової кооперації. Вони вказували на те, що відкриття такої каси доведе до штучного насадження дрібних кредитових кооперативів там, де для їх існування без урядової підтримки не було сприяючих умов. Вони висловлювали думку, що державна централізація в розумінні постачання кредитових кооперативів коштами із урядового джерела може довести до досить сумних наслідків, особливо під час грошових криз. Все-ж таки центральну касу було зорганізовано, бо Пруський уряд уважав, що розвязання тих завдань, які малося передати цій касі, не по силі ні для Імперського державного банку, ні для приватних комер-

ційних банків, ні для центральних союзних кооперативних кас*). Ця каса існує на підставі закону 31-го липня 1895-го року і слідуючих за ним законодавчих актів, особливо 8 червня 1896-го р. і 20-го квітня 1898 р.

Засадничою метою каси була допомога персональному кредитові шляхом постачання обіговими коштами кооперативних т-в. Подібно до того, як Імперський Державний банк призначений був для регулювання грошового обігу по цілій країні, так Пруська Центральна каса призначена була виконувати міжнародні функції в галузі кооперації, будучи наче-б то посередницьким кільцем між Імперським банком з одного боку і грошовим ринком з другого. Закон дозволяв касі видавати позички не окремим т-вам, а союзам і Центральним касам останніх. Крім того каса могла вести всі взагалі банковські операції.

Кошти каси складаються нині із урядового основного капіталу в 125 міл. марок, з яких фактично внесено лише 100 міл. мар., при чім частина цього капіталу внесена готівкою, а частина 3%-ми облігаціями. Крім того каса має пайовий капітал; в його складанні брали участь інституції, що кредитувалися в касі. Розмір його зовсім невеликий — 1.600.000 марок. Запасовий капітал складається шляхом щорічних відрахувань $^1/_5$-ої чистого зиску.

В 1919-му році запасовий капітал виносив 16.860 тис. мар., з яких трохи більше за 5 мільйонів були спеціяльним капіталом, призначеним на покриття втрат на курсі відсоткових паперів, а також втрат від неакуратности боржників. Справами каси керує правління із директора та 9 членів. Керуючу ролю відограє рада, яка складається із директора каси (голова ради), представників від міністерств і запрошених міністерствами фахових осіб. Таких запрошених нині 35 чоловіка; 7 з них, разом з 3-ма представниками міністерств фінансів, сіл.-господар. та торгівлі, входять в склад згаданого вже правління.

Каса підлягає компетенції міністерства фінансів.

е) Діяльність Пруської Центральної Каси. На 1-ше квітня 1919-го р. послугами каси користувалися 12.547 клієнтів, в тім числі: а) 53 союзи т-в, б) 305 окремих т-в і приватних осіб, що допускалися до кредитування у виїмковому порядкові; в) 14 земських позичкових кас і реттершафтів; г) 1071 общинна позичкова каса; д) 233 ріжних інституцій.

Каса мала до діла переважно з крупними клієнтами, які вже від себе постачали грішми дрібних боржників. Число останніх, що торкається кооперативних союзів, які кредитувались в касі, виносило 15.000 т-в з 1.791.000 членів. Більшість союзів і т-в, що кредитувалися в касі, належало до сільсько-господарської кооперації. Меншість носила ремісничо-міський характер. Союзів першої ка-

*) Докладно про це див. мою книгу «Сельско-хозяйственныя кооперація в Германіи», С. П. Б. 1908.

тегорії було 30 з 14.000-ми т-в; союзів другої категорії було 23 з 1.130-ма т-вами. Загальний оборот каси за 1918-ий рік виносив 74,5 міліярда марок. Баланс центральної каси на 1-ше квітня 1919-го року уявляється в такому вигляді:

Актив	В мільйонах мар.
Готівка каси	16
Вексельний портфель	427
Відсоткові папери	54
Ломбардові квитанції	40
Біжучі рахунки	6
Акцентовані векселі	5
Ріжні активи	19
Баланс	567

Пасив	В мільйонах мар.
Основний капітал	102
Запасовий та спеціяльний капітали	17
Позички в банках	47
Біжучі рахунки	266
Вклади	123
Ріжні пасиви	8
Чистий прибуток	4
Баланс	567

Аналіз цієї таблиці показує, що Пруська центральна каса мала порівнюючи невеликий оборот.

Її лишки позичок у кілька разів менші відповідних статей балансу т-в великих німецьких союзів. Очевидно, значіння центральної каси не в розмірах коштів, які вона видавала *своїм* клієнтам, а в змозі позичати в ній гроші в усякий час, з огляду на широку приступність її до ресурсів великих банків.

Позичкові операції ведуться касою в межах вкладів, недостачу яких поповнювала вона позичками в банках. Каса задовольняючи виконувала своє завдання, про що свідчить прибуток, що виносив майже 4% основного капіталу. Що торкається відсотків по позичках, то каса брала досить помірний відсоток, без огляду на те, що часом дісконтний відсоток в Імперському банку досягав досить високого напруження. Так, каса часом брала з кооперативних т-в від 3—5%, тоді як Імперський банк брав 6%. Для тих т-в, які користувалися кредитом виключно в Центральній касі, зазначений відсоток знижувався на $^1/_4$%. Взагалі кажучи, ця каса приносить певну користь об'єднаним на кооперативних засадах дрібній промисловості та хліборобству. Потроху попереднє недовіррря і, навіть, недоброзичливість до неї змінилися більш спокійним відношенням.

І в той час, як спочатку союзи т-в Шульце-Деліча не входили в ділові стосунки з Пруською Центральною Касою, нині де-які з таких союзів — Берлінський, Бреславський, Ганноверський, Кенігсберґський і др. кредитуються в касі. Роля Пруської Центральної Каси за останні роки ще побільшала з причини сумної долі Імперського кооперативного банку в Дармштадті. Але в цьому впливі Пруської Центральної Каси на кооперативні організації, впливі, що все поширюється і поширюється, полягає й де-яка для цих останніх небезпека. Велика залежність кооперативних кредитових організацій від Пруської Центральної Каси дає змогу цій останній впливати на напрямок діяльности кредитових кооперативів, на шкоду инколи вільному і здоровому розвиткові кооперації. Ми вже бачали цей негативний вплив Пруської Центральної Каси у її взаємовідношеннях з Нейвидською Касою та з Імперським кооперативним банком. Пруська Каса уперто стреміла паралізувати всі спроби кооперації створити єдиний фінансовий кредитовий центр у Німеччині, і коли така політика Пруської Центральної Каси буде продовжуватися й надалі, то це одно вже дозволяє признати, що роля Пруської Центральної Каси при всіх її заслугах, які вона зробила для розвитку кредитової кооперації в Німеччині, — повинна бути визнана небезпечною в справі полегчення для кооперації можливости забезпечити для своїх потреб міцне існування кредитової кооперативної організації.

10) Кредитова кооперація серед ремісників.

Одним з позитивних наслідків діяльности Пруської Каси для т-в є зроблена нею допомога розвиткові кредитових кооперативів серед ремісників. Об'єднання ремісників у кооперативи і, між иншим, у кредитові турбувало Шульце-Деліча з перших же кроків виступу його на кооперативне поле діяльности. Помилка його полягала в тому, що він зливав в одно інтереси найманих робітників і самостійних ремісників. Між тим, спільности інтересів у цих двох груп очевидно немає. Самостійний ремісник стремить одержати за свої вироби як найдорожче, робітники-ж, яко споживачі, зацікавлені в тім, щоб купити як найдешевше; потім, робітники далеко менше залежать від конкуренції, чим ремісники. Останні примушені рахуватися з конкуренцією не лише товаришів по фаху, але й постачщиків сировини та напів фабрикатів; робітники-ж рахуються лише з конкурентами — своїми товаришами по фаху, а це при певній взаємній підтримці серед їх звичайно не дає значних наслідків.

Створення широкого об'єднання серед ремісників, об'єднання їх у кооперативи, також питання нелегке, особливо з огляду на те недовірря між самими ремісниками, яке так тяжко усунути, бо ремісники зовсім не воліють знайомити своїх товаришів зі станом власних справ. Особливо тяжко об'єднати ремісників у сільські продукційні склепові т-ва, які мають своєю метою організацію спіль-

ного збуту виробів праці ремісників. Справа з т-вами по закупці сировини та кредитовими т-вами стоїть ліпше. В цій галузі кооперація питоміша ремісникам, бо кожний з них, одержавши кооперативним шляхом гроші, або сировину, може вести свої справи, не показуючи їх деталів перед товаришами.

Тому в перший період діяльности Загального Союзу німецьких ремісничих і промислових т-в Шульце-Делічові удалося довести ремісникам необхідність організації цілого ряду кредитових та сировинних т-в. Але широкий розвиток цієї справи гальмувала відсутність спеціяльного кооперативного ремісничого центрального органу, а заснування такого органу в свою чергу гальмувалося браком коштів серед ремісників. Шульце-Деліч, як відомо, вважав цілком неможливим для кооперації звертатися за урядовою допомогою, життя-ж вимагало такої підтримки і на цьому грунті в 1901-му році виник Головний Союз Німецьких ремісничих т-в у Берліні. Статут, згідно якому цей союз провадить діяльність й нині, був принятий в 1906-му році і допускає вступ в члени Союза не лише для ремісничих, кредитових і инших т-в та їх союзів, а й для ремісничих і торгових палат — організацій некооперативного характеру. Головним Союзом керують: 1) Загальні збори, 2) Союзний Комітет і 3) Правління. Загальні збори складаються із представників організацій, які входять у Союз.

Союзний Комітет складається із членів правління Союза, потім із директорів ревізійних союзів, які входять у склад Головного Союза, і по одному представникові від ремісничих та торгових палат, які входять у склад Головного Союзу. Число представників названих палат не може перевищувати числа представників ревізійних союзів. Крім цього, в Комітет можна вибрати 3-х відомих кооперативних діячів.

Правління складається із 2-х директорів від Союзу, по одному представникові від ревізійного союзу, центральних кас і торгово-ремісничих палат, а також і синдиката останніх.

Союз одночасно і кредитова інституція, і закупочна організація, і центр неторгової діяльности. В ньому зібрані всі статистичні дані ремісничої кооперації і виробляються заходи до поліпшення організації в т-вах. Кредитових операцій і закупок, а також ревізій окремих т-в Союз безпосереднє не веде. Ці функції виконують центральні каси та ревізійні союзи. Їх мається 15. Всі вони виникли після закону 1889 року, при чім багато з них — під упливом Пруської Центральної Каси.

В 1919-му р. до Головного Союзу належало біля 1700 кооперативних організацій і 56 ремісничих та торгових палат. Найбільше число членів Головного Союза припадало на кредитові т-ва (біля 600). У 15-ти центральних кредитових т-вах, які належали до Союзу, було біля 800 членів.

Пайовий капітал 334-х кредитових т-в, які належали до Союзу, виносив 39,3 мільйон. мар., запасовий — 14,6 міл. марок; вклади —

682 міл. мар., лишки позичок — біля 500 мільйон. марок; чистий прибуток — 5,3 міл. марок.

Організацію такої центральної інституції, яка б взяла на себе керування кооперативним рухом серед ремісників, особливо з метою їх кредитування, широко пропагувала Пруська Центральна Каса. За її допомогою цьому Союзові удалося одержати щорічну субсидію від міністерства торговлі, розмір якої за останні роки до світової війни виносив 18.000 марок. Союз, звичайно, повинен був організовувати равізії ремісничих т-в і подавати відчіти у міністерство торговлі.

В 1920-му році Головний Союз об'єднався з Загальним Союзом Німецьких промислових і сільсько-господарських т-в, при чім останній Союз набрав назви: «*Загальний Німецький Кооперативний Союз*». І після злиття Головний Союз зберіг значну долю своєї самостійности.

11) Статистика розвитку кредитової кооперації в Німеччині.

Після всього сказаного про центральні органи кредитових кооперативних організацій Німеччини, після викладу правних умов, в яких перебувала кредитова кооперація з часу виникнення її в цій країні, цікаво навести картину розвитку місцевих кредитових кооперативів у Німеччині, починаючи з 1860 року по десятиріччях. Дані ці уявляються в такому вигляді:

На 1-е VI.	Число кредит. кооператив.		Членів		Капітали			Лишки виданих позичок.
	зареєстров.	під відч.	тисяч	на 1 коопер.	пайовий	запасовий	чужі	
1860	—	133	32	240	1,4	0,2	7	—
1870	—	740	314	425	40	4	138	166
1880	—	900	460	510	102	16	364	438
1890	3.467	1.072	518	450	117	29	454	538
1900	11.477	7.850	1.125	145	152	60	1.125	1.200
1910	17.493	16.238	2.303	130	318	182	3.619	3.169 (на 14.603 коопер.)
1919	20.097	17.735	2.387	130	386	290	11.832	4.156
1922	22.000	—	—	—	—	—	—	—

Ця таблиця дає уявлення про де-які боки діяльности кредитових кооперативів у Німеччині. Вона доводить незмінний зріст на протязі ряду десятиліть і числа кооперативів, і їх членів, а також власних і чужих коштів, які були в цих кооперативах. Але пересічне число членів на 1 т-во поступово знижувалося: так в 1870-му році воно виносило 450 душ, 1880-му — 510, 1890-му — 145, а в 1919-му — лише 130. Таке зниження пересічної на т-во пояснюється,

головним чином, перевагою сільських кредитових кооперативів над міськими, починаючи з минулого століття.

Число членів у сільських кооперативах значно менше, чим у міських. В останні роки, напр., у міських кредитових т-вах Загального Союзу припадало пересічно на 1 т-во біля 600 членів, а в сільських Райфейзеновських — лише біля 100 членів. Число-ж сільських т-в росте і абсолютно й відносно. Так, у 70-х рр. минулого століття вони складали значну меншість усіх кредитових кооперативів, а нині число їх перевищує 85% загального числа цього виду кооперативів у Німеччині.

Заслуговує також на увагу незмінний зріст запасового капіталу в кредитових т-вах. В 1890-му році капітал цей складав 25% пайового; в 1910-му році — 60%, а в 1919-му — майже 100%.

Потім з цих даних видно, що кредитова кооперація у Німеччині працювала, головним чином, на чужі кошти. Власні кошти, тоб-то пайовий та запасовий капітали, складали в ній в різні періоди від $^1/_3$ — $^1/_{14}$ части чужих коштів. Проте велику різницю в цьому відношенні спостерігаємо між т-вами Шульце-Деліча, з одного боку, та т-вами инших систем, з другого. В перших власні кошти відносно далеко більші, чим у других.

Так, по даних 1917-го року (див. таб.) в т-вах Загального Союзу власні кошти відносилися до чужих, як 1 : 3; в Головному Союзі ремісничих т-в — 1 : 9; в т-вах Імперського Союзу — як 1 : 19; в Райфейзеновських т-вах Нейвидського Союзу — як 1 : 30.

Далі позички, які видавали т-ва, досягали великих розмірів, при чім лишки позичок за останні 20 рр. були, звичайно, близькі до сум чужих коштів, які були в роспоряджанні т-в. Але, в 1919-му році цей лишок був більше ніж у 2 рази нижчим лишків чужих коштів, якими розпоряджали в той час кредитові т-ва, не кажучи вже про великі суми пайового та запасового капіталів.

Такий лишок коштів, особливо коли їх оплачувати відсотками, явище дуже несприятюче для розвитку кредитових кооперативів, і його можна уникнути лише в тому випадкові, коли такі вільні кошти, або хоч частину їх вжити на торгові операції в інтересах членів кредитових кооперативів. Ці операції в останні роки все більш і більш входять в коло діяльности кредитових т-в усіх категорій, а при сучасній нестійкості валюти такий характер діяльности є поодиноким засобом для кредитових кооперативів продовжувати своє існування та вербувати собі нових членів.

Ще одно явище, яке заслуговує на увагу, але яке не відбилося в таблиці — це і абсолютно, і відносно різні розміри позичок, які видавалися на протязі року т-вами в різних союзах. Так, в 1906-му році 1915 т-в Загального Союзу видали на протязі року понад 3,200 мільйон. марок позичок. Ці т-ва мали лише 250 мільйонів марок власних і 920 мільйонів чужих. Инакше кажучи, ці т-ва на протязі року зробили майже 3 обороти на свої капітали. Це свідчить про короткотерміновість позичок у міських т-вах Шульце-

Деліча, чого ми не бачимо в т-вах сільських. Це видно зі слідуючого прикладу. По даних за 1912-ий рік, в 14.500 кредитових т-вах, які провадили свою діяльність на селах, видано на протязі року по-над 6 міліярдів марок позичок. І в той-же час т-ва мали до своєї роспорядимости власних і чужих коштів до 4,5 міліярдів марок. Отже, т-ва ці на протязі року не зробили і півтора обороту зі своїми коштами. Причина — порівнююча довготерміновість позичок.

Нарешті, фінансові наслідки операцій кредитових кооперативних т-в, як видно з таблиці, цілком задовольняючі. Правда, є т-ва, які мали на протязі операційного року втрати, але розмір цих останніх складав, напр., по Імперському С. лише біля 8% одержаного зиску, а по Головн. ремісн. — навіть біля 2,5%. На жаль, ми не маємо повних даних про число т-в, які мали втрати, але воно, наразі, не може бути дуже великим, як що мати на увазі, що число т-в, які ліквідуються що-року в Німеччині, невелике. Число таких т-в за п'ятиріччя з 1914—1918-й рік хитається від 53—78. В попередні роки воно трималося, приблизно, на тій-же нормі. Виходячи з загального числа існуючих кредитових кооперативів, це складає ледве 0,33%. Європейська війна зовсім не відбилася на побільшенні числа ліквідацій кооперативів.

Фінансові наслідки операцій кредитових кооперативів.

	Число відчіт. т-в. Р о к и			Прибутки тисячі марок			Втрати тисячі марок		
	1900	1910	1917	1900	1910	1917	1900	1910	1917
Загальний	870	939	917	12.237	19.671	25.397	—	—	—
Генерал. Нейвидський	2.700	3.700	4.119	1.030	2.489	4.217	58	545	386
Імперський	4.280	11.500	11.320	2.093	8.839	16.320	104	1.765	1.345
Головний Союз ремісничих т-в.	224*	300	504	767*)	1.589	4.297	62	75	106

Війна мала на кредитову кооперацію в Німеччині перш за все той вплив, що число кредитових кооперативів, які виникли під час війни, значно зменшилося.

За п'ятиріччя з 1910—1915-ий рік пересічно виникало що-року 455 нових кредитових кооперативів, а за трьохліття з 1915—1917 рік — лише 125.

З другого боку, війна понизила попит на позички і значно збільшила приплив коштів в кредитову кооперацію. Всі ці обставини робили негативний вплив на становище кредитової кооперації в Німеччині, і тільки стала валюта, яка введена у 1924 р. у Німеччині, може, спасе кредитову кооперацію від масових ліквідацій.

*) Дані за 1904-й рік.

II. Продукційна кооперація.

1. Попередні уваги. Сировинні кооперативи.

Як ми вже згадували вище, під продукційною кооперацією треба розуміти ті галузі кооперації, метою яких є ведення, поліпшення або полегчення виробництва в усіх або в де-яких його стадіях, при умові, щоб в такому виробництві члени кооператива брали безпосередню участь своєю працею. Продукційні кооперативи можна поділити на: а) сировинні кооперативи; б) підсобно-продукційні, в) склепово-крамничні і г) кооперативні фабрики та заводи. Далі продукційні кооперативи можуть бути міськими або сільськими, тоб-то об'єднувати робітників в індустрії або в сільському господарстві.

Розглянемо спочатку лише міські продукційні т-ва Німеччини.

Продукційні т-ва в німецькому гірництві для об'єднання праці найманих робітників з давніх-давен існували в Німеччині. Це не були, звичайно, ті організовані т-ва, які ми маємо на увазі, досліджуючи історію кооперації, але саме існування подібних т-в не дає права сказати, що виникнення продукційної кооперації в Німеччині завдячує виключно французькому впливові і зокрема відомому у Франції рухові по організації продукційних кооперативів в 1848-му році. Цей рух був безперечно одним із стимулів до народження продукційної кооперації в Німеччині, але затверджувати*), що 1848-ий рік у Франції створив, хоч би й посередньо, кооперативний рух серед німців, було-б очевидним прибільшенням.

Першим продукційним кооперативом у Німеччині**) було з'організоване Шульце-Делічем в осени 1849-го року в Делічі сировинне т-во столярів, яке положило початок майбутньої кооперації в Німеччині взагалі. Таким чином, як в Англії та у Франції, так і тут, кооперація зародилася серед робітничої класи населення. Але в той час, як в Англії робітники пішли по шляху культивування споживчих т-в, тоді як у Франції робітники взялися за організацію кооперативних фабрик та майстерень, тоб-то, по виразу Крюгера, почали будувати кооперативний будинок з даху, — німецькі ремісники пішли по шляху організації найпростішого по формі кооперативно-сировинного т-ва, яке допомагало їм зміцнити свої позиції в царині тодішньої жорстокої конкуренції.

Слідом за першим т-вом столярів у Німеччині почали виникати й инші подібні т-ва, а в 50-тих роках минулого століття вони набрали значного поширення.

Сировинні ремісничі кооперативи росли дуже повільно, і в

*) Див. Джер. № 27.

**) Я вживаю тут слово «Німеччина», хоч мова йде про той період (до 1870-го року), коли об'єднаної Німеччини ще не існувало. Цим я мав на увазі присвоїти загальну назву окремим частинам того німецького союзу держав, який виник після 1870-го року. С. Б.

1890-му році їх було трохи більше 100. Більшість цих кооперативів складалася із шевців, кравців, столярів, ковалів, ткачів. Шульце-Деліч та його організація широко приходили на допомогу ремісникам кредитом. Двері ощаднопозичкових т-в Шульце-Деліча були широко відкритими для ремісників. Ремісники складали в цих кредитових кооперативах до 20% всіх членів.

Взагалі кажучи, число членів цієї категорії в усіх кредитових кооперативних т-вах Німеччини на початку цього віку досягло 480.000 членів. Все це були дрібні промисловці або ремісники. Отже, майже $^1/_4$ всіх дрібних самостійних продуцентів, яких у Німеччині нараховувалося біля 2 мільйонів, користувалися послугами кредитової кооперації. І все-ж таки цього було мало. Кооперативи ці туго розвивалися, при чім проти них висловлювалися навіть де-які ремісники. Так збори ремісників в 1890-му році висловилися навіть проти організації таких товариств; а з'їзд ремісників у Берліні в 1892-му році поставився категорично негативно взагалі до організації серед ремісників кооперативів, боронячи одночасно станові ремісничі гільдії, як відомо, організації примусового характеру.

Таке негативне відношення ремісників до кооперації можна пояснити почасти і небажанням ремісників відкривати перед кимось зі своїх конкурентів-товаришів, які працюють в одній з ними галузі, свої господарські плани та ділові таємниці. Крім того сировинні ремісничі т-ва лише тоді можуть з успіхом розвиватися, коли для їх забезпечені досвідчені та чесні керовники, а такий елемент далеко не завше стояв на чолі ремісничих т-в.

Дальшою причиною повільного розвитку цих т-в було те, що вони жили в кредит. Члени т-в забирали сировину, не виплачуючи негайно її вартости та всіма засобами відтягаючи платіж. Це ставило т-ва в сутужні умови та здорожувало вартість сировини, бо купувати їх за готівку було неможливо.

Інші форми продукційної ремісничої кооперації розвивалися також в минулому столітті дуже повільно. Так, були кооперативи підсобно-продукційні; в 1890-му році їх було 10. До них відносилися між иншим т-ва по поліпшенню техники продукції. Т-ва ці мали своїм завданням розвязання досить важного для ремісників питання про надання їм змоги, як користуватися сучасними і приступними в більшості лише великим підприємствам двигунами, напр., електрикою, так і вживати ті удосконалені машини, які значно здешевлюють виробництво та підвищують його продуктивність. Т-ва ці з'явилися в Німеччині пізно і слабо розвиваються. Досить сказати, що в 1900-му році таких кооперативів було лише 52.

Що торкається склепово-крамничних кооперативів, то в 1865-му році їх було 30, а через 30 років — лише 51. Склепові кооперативи або крамничні т-ва досить складна форма продукційної кооперації. Завдання її з одного боку продати як найдорожче вироби своїх членів, а з другого боку — створити як найширший ринок для збуту цих виробів. В організації таких т-в велике значіння має той

спосіб, на підставі якого вироби праці членів поступають у товариську крамницю. Ці вироби можуть поступати туди або як куплені крамницею, або на комісійному началі, коли вироби, які передаються в склеп, лишаються власністю даного члена. Але остання форма не позбавляє члена змоги, коли йому потрібні гроші, позички під здані ним для продажу вироби.

Перша постановка справи більш кооперативна, але дуже небезпечна для існування самого т-ва, бо воно ризикує набути багато виробів, що мають дуже обмежений збут. Друга забезпечує в більшій мірі інтереси т-ва, але часто цілком ігнорує інтереси членів, особливо, коли товариська крамниця не видає позичок під здані в неї вироби праці.

Складочно-продукційні т-ва (склепові) поділяються на 2 категорії. Одні лише мають крамниці для продажу й склепи, другі, крім цього, закупають ще й сировину.

Статути, по яких такі кооперативи жили, мали в собі постанови, які, здавалося-б, повинні були сприяти їх розвиткові. По цих статутах, звичайно, пай кожного члена виносив 300 марок. Пай можна було виплачувати послідовно, при чім в рахунок його при вступі треба було внести 3 марки, а потім щомісячно вносити суму, призначену загальними зборами до повної виплати паю. На невиплачені суми паю член вносив певний відсоток. До повної виплати паю дивіденду на руки не видавали, а нараховували на пай. Крім цього член повинен був внести в т-во гарантійні гроші в розмірі 200 марок зразу або періодичними внесками. Загальні збори дійсні при $^1/_3$ числа членів. Кожному членові прислуговує право 1 рішучого голоса. Питання розвязуються піднесенням рук. Вибори та виключення членів переводяться закритою балотировкою — записками. Із чистого прибутку вираховують 20% (перші 3 роки, потім 10%) в запасовий капітал. Останні зиски розподіляються у вигляді премій між членами, відповідно закупкам, які вони зробили через склеп т-ва, а також пропорційно сумам, вирученим за продаж товарів, що належали окремим членам.

2. Кооперативні майстерні.

Нарешті, продукційні т-ва, які обхоплюють усі галузі виробництва: кооперативні фабрики й заводи — почали розвиватися серед ремісників, і при тім таких, які працювали не самостійно, а служили у майстрів, порівнюючи пізно. Т-ва ці росли дуже поволі почасти тому, що ремісничі кола не бачили в організації т-в, які їм радив Шульце-Деліч, істотного способу поліпшити своє матеріяльне становище.

Шульце-Деліч доводив, що ці т-ва, засновані на принципі самодіяльности їх учасників, можуть поліпшити умови праці та існування робітничої класи; але Шульце-Делічові суперечив Лассаль, доводячи, що для досягнення корисних для робітничого люду на-

слідків, необхідно організувати продукційні т-ва, за *матеріяльною допомогою держави*.

Можна сказати, що 60-ті роки минулого століття у Німеччині були свідками палких дискусій з приводу продукційних т-в між Шульце-Делічем та Лассалем. Останній уявляв собі державу, яка складається із великого числа кооперативних фабрик, об'єднаних у союзи, причім держава мусить видавати цим кооперативам грошеву допомогу. Шульце-Деліч, навпаки, поперше заперечував корисність державної допомоги таким продукційним кооперативам, вважаючи, що це доведе до того, що такі кооперативи будуть працювати почасти за рахунок инших кооперативних організацій, а подруге він уважав, що кооперативні фабрики є більш складнішою формою кооперації, а тому, для свого здорового розвитку вони потрібують попередньої підготовки працюючої класи на простіших формах кооперації, якими є споживчі т-ва, ощадно-позичкові т-ва, а також нижчі форми продукційної кооперації. До того-ж Шульце та його прибічники виставляли взагалі цілий ряд сумнівів відносно можливости широкого розвитку продукційних т-в.

Практика довела, що Шульце-Деліч був правий, і число продукційних ремісничих т-в у Німеччині розвивалося в перші три десятиріччя з часу їх виникнення досить мляво; і це не вважаючи на те, що в 1865-му році Загальний Союз Німецьких промислових т-в видав для них зразковий статут і що в 1867-му році був опублікований сприяючий кооперації закон.

Оскільки мляво йшов розвиток продукційних ремісничих т-в, видно з того, що, напр., в 1890-му році із 150 таких кооперативів лише 12 подало свої справоздання. Згідно з ними, в цих т-вах було 1.770 членів, 259.000 пайового капіталу, 95.000 запасового, 392,000 мар. позичок; річна продукція виносила біля 1.056.000 марок, при чистому зискові 38.000 марок. Найбільше було т-в, які об'єднували столярів (18), ткачів(11), пекарів (27), і т-в для заготовки спиртових трунків (17). Таким чином, з цього перерахування ясно, що ремісничих продукційних т-в було ще менше зазначеного загального числа, бо т-ва для виробки спиртових трунків треба віднести до сільсько-господарських кооперативів. Крім того, де-які з зазначених т-в були не кооперативами, а об'єднаннями капіталістів, що мали на оці торговлю і носили замкнутий характер.

І вже давно ремісники не задовольнялися ні сприяючим законом, ні кредитовою допомогою; вони не поділяли також точки погляду Шульце-Деліча на необхідність засновувати все на самодопомозі. Вони вимагали собі допомоги і зверталися за нею до держави. Шульце-Деліч казав їм: «Самодіяльність», а вони говорили «Самодіяльність і держава». Він вимагав, щоб ремісники стояли на власних ногах, а ремісники спиралися на формулу: «через допомогу держави до самодіяльности».

Це протиріччя інтересів ремісників і теоретичних міркувань Шульце-Деліча привело в 1901-му році до організації поруч з За-

гальним Союзом — Головного Союзу ремісничих т-в. Цьому союзові уряд давав матеріяльну підтримку.

Ми вже згадували, що заснована в 1895 році Пруська Центральна Каса ставила одним з своїх завдань допомогу ремісничій кооперації.

Для цієї-ж мети в 1896-му році міністерство торгу та промисловости одержало спеціяльні кредити на утримання інструкторів кооперації з метою пропаганди та правильної постановки ремісничих кооперативів.

Ремісничі палати також допомагали ремісничій кооперації; в 1904-му році на конференції головного союзу ремісничих т-в і представників ремісничих палат встановлено загальні точки погляду.

Ремісничій кооперації допомагали уряди й инших держав. В Баварії з цією метою в 1903-му році було з'організовано Центральне ремісниче т-во за грошевою допомогою уряду. В Саксонії, в Дрездені, в 1891-му році було засновано кооперативну касу з 5 мільйон. марок капіталу, з яких 2 мільйони призначалися на потреби ремісничої кооперації. В Бадені ремісничі т-ва побірали при своїому заснованні субсидії від уряду в розмірі половини видатків, необхідних на організацію т-ва. У Вюртемберзі уряд радив громадській владі підтримувати ремісничу кооперацію шляхом надання їй на вільготних умовах склепів, комор, звільнення її від податків і т. и.

Таким чином в історії німецької кооперації спостерігаємо стремління урядових кол Німеччини всіма засобами допомагати розвиткові ремісничих кооперативів. І, не вважаючи на це, зріст і відносне значіння їх в царині німецької кооперації були довгий час незначними. Це бачимо зі слідуючої таблиці:

Число ремісничих кооперативів.

Роки	Сировинні	Складочно-склепові	Сировин. склепові	Підсоб. продук. і машинні	Продукційні фаб. й майстерн.
1865	143	30	—	—	26
1870	135	38	—	—	29
1875	168	55	—	—	199
1880	150	52	—	—	131
1885	140	61	—	—	148
на 1 квіт.					
1890	110*)	61**)	—	10	150***)
1895	61	57	—	17	129
1900	92	73	—	53	203
1905	229	120	122	206	368
1910	394	115	128	766	415
1915	553	148	399	1677	530
1920	1769	201	1353	3288	823

*) із них 61 шевців; 15 кравців.
**) 29 т-в столярів.
***) пекарень — 27; ткачів 11; столярів 18.

З цієї таблиці перш за все ясно, що до 1900-го року підсумок росту продукційних ремісничих кооперативів був дуже назначний. Більшого розвитку набрали сировинні т-ва та кооперативні майстерні. Перше цілком зрозуміло, з огляду на те, що ці т-ва та підсобно-продукційні простіші по своїй організації. Що-ж торкається другого — виникнення в значній кількості вищої форми продукційних кооперативів, то це пояснюється швидче штучним їх насадженням (шляхом пропаганди). Т-ва переважно для користування машинами, приладами, електрикою і т. п., а також склепово-крамничні — розвивалися також дуже поволі.

Взагалі кажучи, розвиток продукційної кооперації в Німеччині до 1900-го року був не тільки слабим, а не носив, навіть, характеру незмінности в зрості, то підвищуючись, то понижуючись у ріжні роки.

Незалежно від признання слабого розвитку взагалі продукційно-ремісничої кооперації, дослідувач цього питання Пех доводить, що на долю ремісничих кооперативів, із вищенаведеного, на початок нашого століття, числа — припадало порівнюючи небагато, та що, таким чином, наслідки діяльности уряду і кооперативних кол в царині допомоги ремісничій кооперації треба визнати цілком невдалими.

Причини цих невдач знайшли своє висвітлення з боку Крюгера*), який на Крейцнахському з'їзді 1902-го року показав головніші з них. Це такі причини: 1) байдужість до кооперації з боку ремісників заможніших; 2) існування між ремісниками конкуренції і взаємне відношення одних до успішної праці инших; 3) зловживання ремісничих кооперативів кредитом, тоді як для стійкости таких організацій треба намагатися, щоб їх операції базувалися на виплатах готівкою; 4) змішування в одному кооперативі ріжних цілей; 5) невистачаюче знайомство з законодавством, кооперативними засадами і з рахівництвом, а також нерішучість засновувати ці кооперативи на засадах чистої самодіяльности; 6) занадто легковажне відношення до державної допомоги і до субсидій уряду, тим часом, як кооператив стійкий лише тоді, коли він стоїть на власних ногах і не залежить від третіх осіб та організацій; нарешті, 7) однією з причин порівнюючи слабого розвитку ремісничих продукційних т-в взагалі було те явище, що в Німеччині набрали порівнюючи раннього і широкого розвитку в містах кредитові кооперативи, які в значній мірі задовольняли потреби ремісників в оборотових коштах і тим робили організацію спеціяльно-ремісничих, сировинних, машинних та инших т-в менше необхідною.

М. І. Туган-Барановський**), розглядаючи причини неуспішности ремісничих кооперативів і поруч з цим підкреслюючи успіхи сільської продукційної кооперації, бачить їх у слідуючих техничних

*) Prof. Dr. Krüger — Gründris. d. d. Gen.-Wesens — 1922.
**) М. І. Туган-Барановський. Соціальныя основы кооперціи, стр. 229.

та економичних розріжненнях. Селянин і ремісник — дрібні продуценти. Але в сільському промислі дрібне господарство має перевагу порівнюючи з великим; в ремісничому-ж виробництві навпаки — фабрика має перевагу перед дрібною продукцією.

З точки погляду економичної, ремісник працює на більш-менш вузький ринок, або на споживача і може обходитися без торгових посередників. Селянин-же працює на широкий необмежений ринок. Отже, збут ремісничих виробів обмежений; збут сільсько-господарських виробів — необмежений. Тому ремісники сторожко ставляться до успіхів своїх конкурентів і не цікавляться кооперацією. Для селян подібна конкуренція не існує, бо ринок занадто великий. Ремісник не зможе усунути пониження ціни виробів, як їх виготовляється забагато. Підвищити ціни він, також, не зможе, бо споживач перейде до фабричного товару. Обмежити виробництво він не в силі, бо повинен увесь час працювати, щоб жити. Картелі й трести, усуваючи конкурентів, створюють монополію; але для ремісників монополія є річчю виключеною.

Всі ці міркування заслуговують на увагу, але їх не цілком можна примінити до другого періоду розвитку німецької ремісничої продукційної кооперації, починаючи, приблизно, з 1905 року. За ці останні 20 рр. ми бачимо великий зріст цих кооперативів. Дані попередньої таблиці свідчать, що з 1905-го року всі види ремісничо-продукційних кооперативів набрали широкого розвитку. І особливо це спостерігається з 1915-го року. В період цього 20-тиріччя спостерігалося два явища: побільшення допомоги ремісничо-продукційним кооперативам з боку уряду і нещасна війна з її наслідками — дорожнечею, браком сировини і падінням марки. І те, що не вдавалося при нормальних умовах, те склалося само-собою при погіршенню кон'юнктури. Лассаль був правий в тім, що без великої підтримки з боку уряду продукційні кооперативи ремісників, при самому своїому виникненні звязані з де-якими витратами, мусять загинути. І доки в царині ремісничої продукційної кооперації цілком панував основний принцип, виголошений Шульце-Делічем — безумовна самодіяльність, — т-ва ці розвивалися в Німеччині дуже поволі. Прийшла допомога — й кооперативи ці стали зростати. Але Шульце-Деліч також мав рацію, коли казав, що однією з причин неуспішности ремісничо-продукційних т-в було небажання ремісників об'єднуватися з причин небажання ввести в курс своїх справ своїх конкурентів.

Але настали тяжкі часи і ради врятування свого існування ремісники починають інтенсивно об'єднуватися в кооперативи. Для цих останніх стало легче одержувати сировину; їм вона виходила значно дешевше; через їх можна було одержувати великі (часом державні) замовлення; завдяки цьому їм легче було пережити тяжкі часи... І ради цих вигод ремісники відмовилися від попередньої замкненности в своїх майстернях; їх примушено було відкрити свої карти перед своїми конкурентами... вірніше, ради забезпечення себе

необхідним, вони відмовилися від попереднього комфорту. Вони йшли в т-ва, аби забезпечити себе хоч середнім заробітком. Але те, що вони боялися гласности, небажання відкривати всім стан своїх справ, щоб не нашкодити цим собі, — перенеслися від окремих ремісників на утворені ними т-ва. І виявилося це в небажанні т-в цих давати відомості про свою діяльність Головному Союзові, до якого вони належали. Так, це, між иншим, випливає із співвідношення числа кооперативів, які належали до Союза в 1916-му році, до числа кооперативів, які подали свої справоздання.

Види кооперативів.	1916 рік		Відносний відсоток
	Число кооператив. що належ. до Союзу.	Число кооператив. що подали справозд.	
Сировинні та склепові	1819	390	22%
Машинні	2017	48	2 ,,
Коопер. майстерні	526	184	35 ,,

Таким чином, лише біля $^1/_3$ кооперативних майстерень подали свої відчіти; із сировинних та склепових кооперативів трохи більше $^1/_5$, а кооперативи по користуванню машинами майже зовсім не воліють давати про себе відомості.

Цікаво навести дані про ті кооперативи, які подали про себе хоч де-які відомості.

Види кооперативів	Число кооперативів	Членів у тисяч.	Капітали			Продано за рік.
			Пайовий	Запасов.	Чужі	
			Мілійони марок			
Сировинні та склепові	390	29,3	6,6	3,4	15	38
Машинні	48	3,6	0,8	0,7	3,6	0,8
Кооперативні майстерні	184	21	6	3,2	15,4	36

Із цих даних бачимо, що по складу членів кооперативи ці досить великі: в сировинних було по 75 членів на кооператив, а в кооперативних майстернях навіть біля 110.

Далі, власні кошти кооперативів — невеликі: пересічно на кооператив ці кошти складали в сировинних біля 26,000 марок, у машинних — 30,000 марок і в кооперативних майстернях — 50,000 марок.

Чужі кошти, які використовували ці т-ва, у півтора рази перевищували власні. З такими невеликими капіталами можна було-б

ще так-сяк миритися у сировинних т-вах, які продають свої товари за готівку. Але їх цілком не вистачає в кооперативних майстернях, де на саме оборудування потрібні великі кошти.

У звязку з цим бачимо і далеко незадовольняючі обороти. У сировинно-склепових, напр., пересічно на 1 т-во продано за рік на суму лише біля 95.000 марок; в кооперативних майстернях приблизно на 250.000 марок, або біля 2.300 марок на 1 члена кооператива, що, очевидно, замало.

Все це безперечно свідчить про слабі наслідки діяльности ремісничих продукційних кооперативів. Все це доводить нам, що ці кооперативи — справа тяжка, і об'єднання ремісників у продукційні т-ва далеко не завше дають добрі наслідки в такій мірі, як би це було бажано.

Нарешті, на підставі всього сказаного, ми повинні зауважити, що в розвиткові німецької продукційної ремісничої кооперації помічається за останній час певна штучність, яка мусить виявитися в найближчому майбутньому в цілому ряді неминучих ліквідацій частини цих т-в.

III. Споживча кооперація.

1. Відносно пізнє появлення її та причини цього.

В Німеччині споживчі т-ва почали виникати в кінці 40-х рр. минулого століття. Перше споживче т-во було зорганізовано в 1849 р. в Делічі в Ейленбурзі. Вони обслуговують спочатку виключно міське населення, так звані середні класи його, переважно ремісників. Серед робітників вони не розвивалися ні в 50-х, ні в 60-х рр. Пояснюється це тим, що керовники робітничого руху — Лассаль і Маркс ставилися негативно до споживчих т-в, вбачаючи в них лише засіб до пониження грошевої зарібної платні робітникам, відповідно до їх матеріяльного стану, який мусів-би поліпшуватися, в наслідок перебування їх в складі членів споживчих т-в.

Але з середини 60-х рр. минулого століття споживча кооперація починає поступовно рости, прихиляючи до себе все більше демократичні кола. Цей рух також захоплює й робітників і, як це не дивно, допомагав цьому почасти той самий Лассаль, який хоч і пропагував серед робітників продукційну кооперацію, ставлячись негативно до споживчих т-в, проте, мимо волі популяризував ідею цих т-в.

Все-ж таки, до кінця 80-х рр. споживчі т-ва розвивалися в Німеччині дуже поволі. Причин було не мало. Серед робітників розвиток їх гальмували почасти самі керовники, почасти недоброзичливе відношення до їх з боку уряду, який незабаром після франко-німецької війни 1870-го р. цілим рядом законів виступив проти соціялістів та їх організацій. Взагалі-ж кажучи, зріст споживчих т-в у Німеччині, навіть після видання кооперативного закону

1867-го року, гальмувався вимогою від членів т-ва необмеженої відповідальности по його зобов'язаннях.

З часу видання другого кооперативного закону в Німеччині, з 1889-го року, і допущення обмеженої відповідальности членів кооперативів, — споживчі т-ва почали швидко розвиватися.

2. Розвиток споживчих т-в.

Поступовий розвиток цих товариств у Німеччині бачимо зі слідуючої таблиці:

Роки; на 1-ше січня.	Число т-в	Число т-в, що подали справозд.	Членів у тисячах	Пересічно на 1 т-во	Міл. марок		Продано на протязі року.	Чистий зиск
					Пайовий капітал	Запасовий капітал		
1870	354	111	46	415	0,3	0,2	9	0,5
1880	645	195	94	480	3,2	1,0	30	2,0
1890	984	263	215	800	4,3	2,7	57	5
1900	1.404	—	1.200	850	25	18	310	31
1910	2.200	1.333	1.450	1.090	31	18,5	417	28
1919	2.233	1.296	2.600	2.000	64	68	921	228
1920	2.445	—	4.800 — біля	—	—	—	—	—

З цієї таблиці видно: 1) до 1870-го року споживчі т-ва в Німеччині розвивалися дуже поволі — як по кількості, так і по числу членів і по оборотах; 2) згодом споживчі т-ва в Німеччині росли не так по абсолютній їх кількості, як по числу членів, що з роками вливалися до них. В цьому відношенні німецька споживча кооперація нагадує собою Великобританію.

Абсолютне число т-в у Німеччині трохи більше числа їх у Англії і значно менше, ніж у Франції. Але персональний склад їх членів систематично зростає і дуже швидко: в 1900-му році на 1 т-во припадало біля 800 членів; в 1910-му — 1.050, а в 1919-му майже 2.000.

Склад споживчих т-в уявляється в такому вигляді: біля 50% усіх членів були робітники, до 34% — особи середнього між робітниками та буржуазією стану і останні 16% складають рантьє, фабриканти та інші заможні групи. Із останньої категорії на долю торгівців припадало до 6%, на долю сільських господарів коло 4%.

Обороти т-в ростуть, але дуже поволі: в 1880-му році вони складали пересічно 300 марок на одного члена, в 1910-му — теж біля 300 марок, а в 1919-му — 350 марок. Як що взяти на увагу пониження покупної здібности марки, то в 1919 році, порівнюючи з 1910-м роком, треба визнати значне пониження «пересічної» закупок у споживчих т-вах. Це пояснюється взагалі недостатком продуктів у Німеччині за останні роки, а також тим фактом, що біль-

шість німецьких споживчих т-в — це молошні та хлібні крамниці. Де-які з них виробляють самі борошно. Дуже мало, порівнюючи, таких т-в, які продавали-б різноманітні продукти й предмети, як напр., Бреславське т-во, яке торгує всім, починаючи з будівельних матеріялів і кінчаючи сигарами. Багато споживчих т-в єсть кілька крамничні кооперативи. Гамбургське — має 24 крамниці, Бреславське — 60.

Зріст власних коштів у т-вах досить слабий. Що торкається чужих коштів, то в 1919-му році в 1.996 т-вах, що належали до Загального й Центрального союзів, на 1-ше січня таких коштів було на 185 міл. марок. Таким чином ясно, що т-ва працюють головно на чужі кошти, які обертаються в них біля 4 разів на рік.

Загальні видатки німецьких споживчих т-в не перевищують 7,5% суми всього їхнього продажу. В більшости т-в дивіденд, який вони видають, перевищує цей відсоток, тоді як у французьких т-вах видатки, звичайно, двічи вищі за дивіденд. Що торкається останнього, то він ріжний в ріжних т-вах. В демократичних т-вах він нижчий (у Гамбурз., напр — 5%), у буржуазних — вищий (у Бреславлі — до 12%).

Зріст споживчих т-в у Німеччині заслуговує на особливу увагу, як що пригадаємо, що уряд часто ставився до цього руху недоброзичливо. Діло доходило до того, що ради фіскальних цілей, а почасти, щоб угодити дрібним крамарям, уряд пробував не раз накладати на споживчі т-ва, навіть на ті, які продавали товари лише своїм членам, промисловий та подоходний податки. Але й це ще не все; уряд вимагав навіть, щоб податки накладалися й на ту частину прибутків, яка росподілялася у вигляді премій між членами, як повернення зайво виплачених ними за товар грошей. Кооператори протестували проти такої системи оподаткування і на конгресі Загального Союзу німецьких промислових т-в в 1891-му р. ухвалили резолюцію, яка вимагала повного звільнення споживчих т-в від податків.

Це має всі підстави, тим більше, що в Німеччині закон забороняє продаж товарів із споживчого т-ва нечленам. Це — особливість німецької постановки справи. Треба сказати, що, хоч у багатьох випадках правило це й порушується, загалом головний контингент клієнтів у німецьких споживчих т-вах — їхні члени.

Німецькі споживчі т-ва не завше дотримуються в своїй діяльності рочдельських принципів; і відступлення від них дуже часті. Особливістю німецької практики було, між иншим, те, що дуже часто в статутах таких т-в бралася на увагу вимога закону 1867-го року — необмежена відповідальність, тоді як статут рочдельського т-ва знає обмежену відповідальність.

Але з другого боку німецька практика не включає в статут споживчих т-в вимоги, яка мається в статуті рочдельського споживчого т-ва, про мінімум щорічних закупок кожного члена в розмірі певної суми. І в цьому відношенню німецька практика, очевидно,

ближче підходить до здійснення тих демократичних принципів, на яких грунтується й організація українських споживчих кооперативів. Продаж у кредит практикується часто, хоч по статуту він і забороняється.

Далі, існує не мало споживчих т-в, які задовольняються у відношенні до де-яких товарів тим, що дають змогу своїм членам купувати їх у приватних крамарів по нижчій ціні, ніж ці крамарі продають їх другим покупцям, а самі таких товарів у своїх крамницях не мають. До цієї системи з кооперативної точки погляду треба поставитися негативно, бо вона побічно підсилює приватну торгівлю.

Особливістю німецької практики в царині споживчої кооперації є також те явище, що тут не спостерігалося тих загострених відносин між так званими «соціялістичними» споживчими т-вами і буржуазними, які мали місце в инших країнах. Соціялістичні споживчі кооперативи по духу не тільки існують у Німеччині, але й відграють там трохи не домінуючу ролю. Але почасти від того, що вони набули такого значіння порівнюючи пізно, і, головним чином, тому, що керовники таких кооперативів стояли твердо на точці погляду зовнішньої невтральности споживчої кооперації, остання ніколи не намагалася тут обмежити себе лише членами соціялістами, що було в свій час у Франції і помічається й нині ще у Бельгії.

3. Централізація споживчих т-в. Гамбурзький Союз.

Центрально-закупочні об'єднання споживчих т-в у Німеччині виникають досить пізно. При самому зародженні споживчої кооперації вони могли входити з метою подібного об'єднання у склад членів Загального Союзу німецьких промислових т-в (в Берліні), і фактично до нього належали спочатку не лише буржуазні, а й майже всі робітничі споживчі т-ва. Такі т-ва починають особливо розвиватися з 80-х р.р., почасти об'єднуючись біля Саксонського споживчого т-ва, почасти входячи до Загального Союзу. Але склад останнього дуже мало сприяв робітничо-соціялістичним споживчим т-вам. В цьому союзі переважали кредитові кооперативи та споживчі т-ва, які складалися із представників середніх клас населення. Тому Загальний Союз працював у инших справах і на споживчі т-ва з переважаючим соціялістичним складом звертав порівнюючe дуже мало уваги. Тому соціялістичні споживчі т-ва довго намагалися створити свій культурно-закупочний центр. Але правління Загального Союзу усіма засобами гальмувало довгий час улаштування цими т-вами своєї оптової організації. Воно боялося ослаблення впливу Загального Союзу та ухилення споживчих т-в з превалюючим робітничим (а значить — соціялістичним) складом в бік соціялістичних впливів. Це причина, через яку Загальний Союз не волів і розвитку діяльности названих т-в в розумінні широкої організації ними власного виробництва. Останнє протирічило тим стремлін-

ням, які мала більшість осіб, що входили в склад Загального Союзу із числа членів кредитових та инших т-в не соціялістичного складу.

З половини 80-х, а особливо 90-х р., коли в Німеччині скасували закони проти соціялістів, робітничі споживчі т-ва почали рости, а разом з тим зростало й їхнє стремління до створення самостійної центральної організації. У відношенні закупочної справи це вдалося здійснити в 1894-му р. шляхом заснування т-ва Гуртових Закупок у Гамбурзі. При його заснуванні до нього приєдналося лише 47 споживчих кооперативів, а в 1920-му р. в склад його входило біля 1.000 таких кооперативів.

Але і після створення цього закупочного центру культурно-просвітня діяльність в галузі споживчої кооперації концентрувалася, як і раніше, у Загальному Союзі, хоч це й дуже гальмувало діяльність більшости названих вище т-в. Це й спричинилося до повного роз'єднання робітничих споживчих т-в з Загальним Союзом. Сталося це в 1902-му році, при чім перед розривом сталися де-які події, які довели неможливість спільного життя робітничих споживчих т-в з буржуазними у Загальному Союзі. Перш за все, пресовий орган останнього — «Blätter für Genossenschaftwesen» увесь час агітував проти тих споживчих т-в, де находили собі притулок соціялістичні ідеї. Він боронив дрібних крамарів, пропонував заходи до їх підтримання та зміцнення їх соціяльного становища. Він давав поради улаштовувати т-ва крамарів для спільних закупок товарів і т. и. Це обурювало споживчі т-ва соціялістичного напрямку, і, натурально, вони не могли з цим погодитися. Під їхнім впливом Загальний Союз примушений був піти на де-які компроміси, і на з'їзді Загального Союзу 1901-го року в Баден-Бадені в резолюції про споживчі т-ва визнано було одним із завдань — задоволення потреб членів шляхом організації при т-вах власного виробництва. Але одночасно з'їзд ухвалив резолюцію про абсолютну недопустимість для споживчих т-в якихсь політичних цілей та підтримки класових або станових організацій.

1902-й рік був новою ерою для споживчої кооперації в Німеччині. На кооперативному з'їзді в Крейцнасі стався розрив між споживчими т-вами з соціялістичним зафарбленням і рештою кооперативів Загального Союзу.

Секретарь Союзу д-р Крюгер на цьому з'їзді боронив думку, що споживчі т-ва є такою формою торгового підприємства, яка цілком придатна, як для споживачів, так і для крамарів. Тому він уважав, що крамарі не повинні агітувати проти споживчих т-в, які зовсім не мають на меті знищення торгівлі та торгової класи. Представники-ж соціялістичних споживчих т-в доводили, що інтереси ремісників та крамарів з одного боку, а робітників з другого, цілком протилежні, а також те, що споживчі т-ва, які складаються з робітників, намагаються усунути торгового посередника і вбачають у крамарях своїх ворогів.

Такі протилежні погляди ріжних груп з'їзду привели до конфлікту. Більшість на з'їзді була на боці несоціялістів, а тому ухвалили несприятливу для соціялістів резолюцію. Споживчі т-ва, більшість яких складали соціялісти, постановлено було виключити зі складу Загального Союзу.

Після цього конфлікту в Гамбурзі в 1903-му році утворився Центральний Союз німецьких споживчих т-в, з яким об'єдналося т-во Гуртових Закупок, що працювало тут ще раніш. Отже, до Гамбурзького центру споживчих т-в перейшла не лише торгова, а й неторгова діяльність, яку раніше провадив Загальний Союз. Таке об'єднання створило вже в найближчі роки могутній вплив на розвиток споживчої кооперації в Німеччині. Тому, на організації й діяльності Центрального Союзу ми вважаємо за необхідне коротко зупинитися.

Що торкається організації Центрального Союзу, то це звичайний кооперативний союз, особливістю якого є, між иншим, те, що на його загальних зборах, які являються господарем цілої справи, союзні кооперативи репрезентовані не однаковим числом делегатів, а, значить, користуються й ріжними правами при голосуванні. Кожна кооперативна організація, яка входила в склад Центрального Союзу, могла посилати до його, відповідно числу своїх членів, від 1—6 делегатів. Необхідно додати, що ріжне число голосів у даному випадкові базувалося не на ріжних сумах, затрачених членами на набування паїв, а на більшій чи меншій чисельности їх по персональному складу.

Союз в царині своєї неторгової діяльности мав метою кооперативну пропаганду, оборону інтересів споживчих т-в і правильну постановку справ у них. Ці цілі переводить у життя Центральний Союз разом з 9-ма ревізійними союзами, які входили у склад цього союза.

Поважне місце в діяльности Центрального Союзу належить видавництву. Крім річного справоздання і кооперативних календарів, Союз видає 3 друкованих органи, які носять назви: «Кооперативний Споживчий Огляд», «Кооперативний Споживчий Народній Листок» і «Кооперативна Споживча Кореспонденція».

Річні справоздання Центрального Союзу уявляють собою досить повно зібрані дані, які торкаються всієї німецької кооперації і мають у собі досить цінні статистичні матеріяли. Вони розходяться у кількох тисячах примірників.

Кооперативний календарь видано в 1919-му році в кількости 14.500 примірників. Кооперативні органи преси видаються: «Огляд» — щотижнево, в кількости 14.000 примірників; «Народній Листок» — також щотижнево в кількох сотнях тисяч примірників.

Видавнича діяльність Союза з 1908-го року була сконцентрована в спеціяльному відділі. Але з 1912-го р. для цієї мети утворилося в Берліні видавниче т-во німецьких споживчих кооперативів. В тому ж році його місце осідку було перенесено до Гамбургу. Пайовий ка-

пітал цього т-ва виносив 2 мілійони марок. В склад його членів входить 309 споживчих кооперативів у тім числі й великі союзи. В 1920-му році число членів т-ва досягло 549. На загальних зборах цього т-ва члени мають також неоднакове число голосів: в залежности від суми, яку вніс член у пайовий капітал, вони мають від 1 голоса (при внескові до 1000 марок) до 8 (при внескові більше 1 мілійона марок).

На пайовий капітал виплачують 4,5% річних. З лишків — 50% йде в запасовий та спеціяльний капітали, а потім, з суми прибутків, що залишилася, виплачують премії за закуплені членами товари, але не вище 2% затрачених сум.

Загальний оборот цього т-ва по видавництву та продажу в 1912-му році досягав 2.700 тисяч марок, а в 1919-му — 12.300 тисяч марок.

При Центральному Союзі функціонує науково-юридичний відділ, який подає поради юридичного характеру, а також в справах оподаткування, організації бібліотек, архивів, видавничої діяльности і т. п.

При Центральному Союзі функціонує допомогова каса споживчих кооперативів. Вона була заснована в 1905-му році в Штутгарті. Мета каси — допомагати членам на випадок інвалідности, хвороби, старости, а також допомагати родині або вдові помершого робітника. Загальні збори каси складаються з делегатів, по одному на кожні 300 членів каси, як персон, так і таких, що входять до неї через кооперативи, які висловили побажання бути членами допомогової каси. Члени — фізичні особи поділяються на 5 груп: а) перша — члени правління та вищі службовці кооперативів; б) друга — завідуючі склепами; в) третя — менші та середні торгові службовці; г) четверта — пекарі, різники та инші фахівці; д) п'ята — робітники. Вибори переводяться по ревізійних союзах, при чому гуртове та видавниче т-ва Союза вважаються за один особливий союз. На зборах союзів кожний кооператив, який входить в склад Союза, користується в залежності від числа своїх членів, які належать до допомогової каси, — від 1-го (як-що членів таких не більше 10) до 6 голосів (як-що таких членів по-над 400).

Рада каси перебуває в Дрездені і складається з 5-ти представників від Союза і по 1-му представникові від кожної з 5-ти груп, на які поділяються фізичні особи — члени каси. Правління складається з 3-х членів. Місце осідку його в Гамбурзі. В 1920-му році в склад каси входило 262 кооперативи і 9.526 індивідуальних членів.

Центральний Союз працює при допомозі 9 ревізійних союзів, які есть його членами. Завданням його є: правильна постановка ревізійної справи, організація щорічних з'їздів споживчих т-в у Німеччині і діяльна участь у міжнародніх кооперативних конгресах.

Зріст Гамбурзького Союзу заслуговує на увагу, він випливає зі слідуючої таблиці:

Роки	Число т-в,		Членів у тисячах	Мильйони марок		
	що входять у Союз.	що подали справозд.		Загальний оборот	Власна продукція	Власні і чужі капітали
1903	685	639	575	176	15	39
1910	1151	1149	1181	433	56	123
1915	1114	1106	1861	684	156	252
1920	1320	1225	2725	4233	561	790

Т-во Гуртових закупок, яке є при цьому Союзі, також набрало швидкого розвитку. В 1894-му р. його власні капітали складали 34,5 тисячі марок, чужі кошти — 4.000 марок, обороти — 0,5 мільйона марок, прибуток — 3,5 тисячі марок; а в 1920-му р. — 41 мільйон власного капіталу, 125 мільйон. чужих коштів, 1.351 мільйон обороту, на 156 мільйонів мар. власної продукції і 4,5 мільйони марок чистого зиску. Гуртове Т-во організувало цілу низку власних виробництв, а саме: сигарочну фабрику, тютюнову фабрику, миловарню, деревообробляючий завод, цукровий завод (сахарню), шоколадний і багато инших. Число робітників у всіх цих підприємствах в 1919-му році перевищувало 2.000 чоловіка.

4. Імперський споживчий союз.

Майже одночасно з утворенням Центрального Союзу споживчих т-в у Гамбурзі, в Рейнсько-Центральній окрузі, в християнських ремісничих колах зародилася думка про організацію власного центрального закупочного т-ва, яке й було зорганізоване в 1901-му р. у Мюнхені. В той-же час однородні групи населення в Мюльгеймі створили самостійний споживчий кооператив, не бажаючи об'єднуватися з соціялістичним, який вже там існував. За ними пішли й инші. І в 1908-му році був утворений Союз західнє-німецьких споживчих т-в, який в 1913-му р. набрав назви «Імперського Союзу німецьких споживчих т-в». Спочатку він перебував у Мюльгеймі, а з 1920-го року його переведено в Дюсельдорф. Одночасно, в 1912-му р., було зорганізовано й т-во Гуртових закупок, яке відчинило свої відділи у Гамбурзі, Берліні, Дрездені і Нюренберзі. В 1913-му р. при Союзі було зорганізовано видавниче й страхове т-во. В 1918-му році приступили до власної продукції і організували м'ясну та консервну фабрики, фабрику для виробки шкіри, друкарню і палітурочну. Союз уперто відмовляється від конфесійних тенденцій і вважає свою організацію за чисто невтральну і вільну, з одного боку, від підлеглости якійсь політичній партії (що бачили ми в Гамбурзькому Союзі), а з другого — від спроб примирити кооперацію з приватною капіталістичною торговлею (до чого стремить бувший Загальний, нині Німецький Кооперативний Союз.)

Союз твердо дотримується зазначених приципів; і в 1913-му році

вийшов зі складу Міжнароднього Кооперативного Союза в Лондоні через те, що Міжнародній Союз відмовився дати Імперському Союзові одно місце в правлінні, а він не бажав бути заступленим в цій міжнародній організації Гамбурзьким Союзом, як інституцією, яка перебуває під великим соціялістичним впливом.

З другого боку, Імперський Союз відмовився увійти в склад иншої міжнародньої кооперативної організації, яка утворилася в Римі в 1921-му році після конференції в Інсбруці і Цюриху, з причин свого небажання працювати в організації з яскравою католицькою закрасою.

Розвиток Союза бачимо зі слідуючих даних:

Роки	Число споживчих т-в.	Членів у тисячах.	Обороти в мільйон. марок.
1910	78	52	18,5
1915	191	189	62
1920	418	493	530

Гуртове т-во також дуже розвивалося, і в 1920-му р. його капітали перевищували 1.200.000 марок, а оборот виносив 106.000.000 марок.

Існування Імперського споживчого Союзу гальмує здійснення давнішньої мрії багатьох кооперативних працьовників німецької споживчої кооперації, про створення в особі Гамбурзького Союза могутньої єдиної центральної організації, яка-б могла керувати, в інтересах споживачів, загальним напрямком справи. І все-ж таки, не можна не відмітити недавньої спроби, зробленої в цім напрямку німецькими кооператорами. В червні 1920-го року в Бад-Гарцбурзі відбувся 17-ий конгрес Центрального Союзу німецьких споживчих т-в. На цьому конгресі, в присутности тисячі делегатів, трактувалося питання про з'єднання великих німецьких споживчих кооперативних союзів: Центрального, Вюртемберзького, Баварського, Баденського і Рейнсько-Вестфальського. Крім того значна кількість споживчих т-в входила членами до Загального Союзу німецьких промислових т-в у Берліні (нині Німецького Кооперативного Союзу). З метою гармонізування діяльности цих союзів ще в 1916-му році утворився Вільний Комітет, який багато зробив для усунення існуючого тертя між ріжними союзами. На цьому-ж конгресі було вирішено, що споживчі т-ва Загального Союзу можуть входити в склад членів Центрального Союзу в Гамбурзі, залишаючись, коли вони цього побажають, членами Загального Союзу. Отже, можна вважати, що на цьому конгресі відбулося примирення між Загальним і Центральним союзами; але об'єднання всієї споживчої кооперації Німеччини біля Центрального Союзу — справа навряд чи ближчого майбутнього.

IV. Сільсько-господарська кооперація.

1. Її істота; причини зародження; порівнюючий розвиток в ріжних країнах.

У нашій схемі викладу під сільсько-господарською кооперацією треба розуміти не всі види кооперативів, які працюють в сільських місцевостях; не всі кооперативні організації, більшість членів яких є сільські господарі, — а лише ті т-ва, превалюючого сільсько-господарського складу, завданням яких є або спільна закупка потрібних у господарстві предметів, або спільний збут виробів господарства, або спільна переробка виробів сільського господарства, або заходи до підвищення техники ведення сільського господарства. Отже, кредитова кооперація, споживча кооперація, страхова кооперація, — що працюють на селі, знайдуть своє місце не в цьому, а в спеціяльних відділах.

Виділення сільсько-господарської кооперації в окрему главу пояснюється практичними міркуваннями, через які ми відмовилися від наміру точно додержуватися взятої нами системи класифікації кооперативних організацій. Справді, підставою поділу кооперації на ріжні категорії ми вважали головний предмет діяльности кооператива: кредит, споживання, виробництво і т. д. З цієї точки погляду всі наведені види сільсько-господарської кооперації можна легко підвести під одну із головних категорій, на які ми поділили цілу кооперацію. І коли ми, всеж-таки, виділяємо сільсько-господарську кооперацію в окрему главу, то це, з одного боку, тому, що в галузі сільського господарства кооперація часом набірає своєрідного примінення, а з другого — що в де-яких країнах сільсько-господарська кооперація відограє видатну ролю в цілому економичному житті країни.

Ця галузь кооперації зародилася з конечної потреби скласти для сільських господарів більш сприяючі умови в галузі виробництва, збуту та споживання. Ще на початку минулого століття Фурьє звернув увагу на велику кількість посередників в царині сільського господарства і пропагував для їх усунення кооперацію. Але доки сільські господарі, не вважаючи на велике число таких посередників, почували себе не погано й добре заробляли, вони не зверталися до кооперації. Лише в другій половині минулого сторіччя поведінка сільських господарів, під тягарем суворої дійсности — небезпечної конкуренції з боку країн американського континенту, змінилася.

Маючи до своєї роспорядимости невиснажений грунт, який давав високі врожаї при самих примітивних способах обробки, країни американського континенту почали заливати закордонні ринки дешевими продуктами, культура яких у західній Європі коштувала далеко дорожче і з причин високих податків, і в наслідок виснаження грунту, який вимагав інтензивного способу обробки*). Аргентина,

*) Ertl. Das landw. Genoss-wesen in Deutschland.

Індія, Австралія, Чілі та інші почали заповнювати ринки Європи зерновим хлібом. Оскільки тяжкою була конкуренція з ними, видно з того, що американське зерно коштувало на європейських ринках на 25% дешевше, ніж його собівартість європейському хліборобові. Але мало цього: борошно, масло, садовина — також почали прибувати у великій кількости із зазначених країн у Європу; конкурувати з цими країнами для Європи було тим більш тяжко, що технічні винаходи значно здешевили видатки транспорту. Завдяки гідравлічним пресам одержали змогу перевозити величезні партії борошна, бо воно займало мало місця на пароплавах; за допомогою льоду, соломи та гіпсу — масло, яке перше не витримувало перевозки з Америки до Європи, тепер вільно перевозилося на першу ліпшу далечінь і т. д.

Все це примусило сільських господарів Європи подумати про спосіб, який дав би їм змогу опиратися натискові американського сільського господарства, охоронити своє існування, оборонити себе від небезпечного ворога... І цим способом була кооперація.

На розвиток сільсько-господарської кооперації зробив свій вплив і той факт, що за останні десятиріччя велика земельна власність уступилася перед дрібним землеволодінням. Ще в кінці минулого сторіччя дрібним землевласникам у Франції належало по-над 53% усієї придатної до обробки землі. В Німеччині на початку 20-го сторіччя таким землевласникам належало, навіть, 87%. При цьому в Німеччині та й у Франції величезне число селян володіло дрібними участками від 1—5 гектарів*); в Німеччині їх було 46%, а у Франції— 65%. Те-ж саме, але ще в більшій мірі спостерігається в Данії й у Швайцарії. Таке подріблення землеволодіння було позитивним чинником у загальній економіці країни, бо творило міцну земельну класу — опору держави. Але воно мало й свої негативні боки: сучасне землеволодіння вимагає ведення інтензивного господарства, користування гноями, вживання машин та знаряддя та подавання на ринок переважно не сировини, а перероблених продуктів. Але такий спосіб ведення господарства вимагає великих видатків, і тому він довгий час приступний був лише великим землевласникам. Але з півсотні літ тому назад і дрібний землевласник одержав змогу користуватися здобутками інтензивної культури; і ця змога була наслідком широкого примінення кооперації в царині сільського господарства.

Технічні удосконалення в середині минулого сторіччя поставили європейського селянина в тяжкі умови господарської праці. Винахід залізниці, а особливо удосконалення пароплавної комунікації явилися руїнниками спокійного життя селянина: і залізниці, і пароплав уневажнили далечінь.

На допомогу сільському господареві прийшли удосконалені знаряддя продукції та уборки; з високим ступнем примінення штучного угноєння, з крайнім подрібленням земельної власности,

*) Гектар = 100 арів = 2197 кв. сажен; 110 арів = 1 десятина (2400 кв. саж.)

сільське господарство набрало змоги прогресувати лише при умові примінення кооперації. Завдяки кооперації дрібний землевласник має змогу користуватися тими привілеями, у вигляді удосконаленого знаряддя, які при великому землеволодінню приступні були лише для власників латифундій. Завдяки кооперації дрібне землеволодіння набрало змоги витрачати великі кошти на інтенсифікацію землі, що було-б цілком не по силі для поодиноких дрібних землевласників.

Становище сільсько-господарської кооперації в головніших державах випливає зі слідуючої таблиці*), дані якої торкаються ще 1912-го року, але які загалом близькі до дійсности й нині.

Країни	Заг. число сільськ. коопер.	Один кооператив припадає на осіб, що прац. у сільс. господарстві
Бельґія	3.102	210
Данія	1.756	300
Голандія	2.200	250
Німеччина	9.000	1.100
Італія	2.700	3.400
Спол. Штати	17.700	600
Франція	8.700	2.800
Швайцарія	3.158	150

З цих даних видно, що по відносному розвиткові сільсько-господарської кооперації, по ступенях її розвитку на чолі мусять бути поставлені Швайцарія та Бельґія. Причини полягають у тому, що тут кооперативи дуже дрібні по числу членів. Трохи уступається перед цими країнами що до гущавини розвитку, а перед Сполученими Штатами по абсолютному числу існуючих кооперативів, — Німеччина. Але вона заслуговує на особливу увагу з боку ріжноманітности та взірцевости ходу розвитку цієї кооперації. В Німеччині сільсько-господарська кооперація почала розвиватися раніше, ніж в инших країнах; тут широко розповсюдилися ріжноманітні види сільсько-господарських кооперативів; в ній знайшли місце ріжні форми; сільсько-господарська кооперація торкнулася тут ріжноманітних боків селянського життя; нарешті, тут найповніше здійснилося союзне об'єднання сільсько-господарських кооперативів.

Сільсько-господарські кооперативи в Німеччині почали виникати з середини 50-х р.р. минулого сторіччя. Причини порівнюючи пізнього виникнення цих кооперативів полягали в задовольняючих матеріяльних умовах німецького селянства та в повільности, з якою, звичайно, селянство засвоює нові методи ведення господарства. Рух розвитку сільсько-господарської кооперації в Німеччині йшов з

*) Bericht des Intern. Bundestages der landw. Genoss. zu Baden-Baden. 1912.

такою послідовністю: у 50-х р.р. минулого сторіччя сільські кооператори, задовольнивши кооперативним шляхом свою потребу в кредиті, роблять спроби в такий же спосіб забезпечити й закупку своїм членам матеріялів, насіння, фуражу і т. и., далі, з 60-х р.р. йде спільне користування машинами. До цього-ж періоду треба віднести й початок доброзичливого відношення сільських господарів до кооперації.

В 1868 році на з'їзді північно-німецьких сільських господарів у Берліні було визнано бажаним як найбільший розвиток сільськогосподарської кооперації в країні. Потім, з 70-х р.р., виникають кооперативи для спільного збуту продуктів та їх переробки (кооперативні маслобойні, винарні і др.). Нарешті, з кінця минулого сторіччя виникають т-ва для спільного користування електрикою, для введення в господарство техничних поліпшень.

2. Кооперативи для закупок.

Дрібні сільські господарі рано зустрілися з необхідністю об'єднатися для спільних закупок потрібних у господарстві предметів: гноїв, паші для худоби, знаряддя і т. и. Такі об'єднання викликалися не лише тим, що завдяки їм сільський господарь одержував предмети дешевше, а, можливо, головно тим, що лише при таких умовах він міг бути певним в якості тих матеріялів, які він набуває для свого господарства.

Насіння, яке він купує, мусить добре сходити; гної повинні мати в собі певну кількість потрібних якостей, що допомогали-б родючості ґрунту; паша для худоби нічого не варта, як що вона має в собі малу кількість поживних матеріялів. Пересвідчитися в тому що набуті матеріяли мають потрібні якости, можна лише шляхом аналізу їх на спеціяльно влаштованих сільсько-господарських досвідних станціях. Але це не можливо, коли закупка переводиться в дрібних розмірах: коли купує кожний окремий сільський господарь для себе, видатки по аналізу коштують йому дуже дорого. Коли-ж закупка провадиться у великих розмірах, то такий аналіз переводиться без особливих утруднень і видатків для окремих учасників такої закупки. Цим і пояснюється значний розвиток закупочних т-в серед сільських господарів.

Що торкається їх організації, то, перш за все, необхідно сказати, що багато з кредитових т-в, які працюють на селах, особливо, т-в Райфейзена, виконують також і ролю закупочних т-в. Але є також і самостійні закупочні т-ва.

Щоб мати уявлення про організацію більшости таких т-в, зупинимося на статуті одного з типових таких кооперативів — т-ва в Райнгеймі, яке я персонально відвідав щойно перед війною.

Т-во засноване в 1876-му році. По статуту його пай — 10 марок; на бажання членів, його можна доповнювати по 1 марці на рік;

вступний внесок — 3 марки. Управління — звичайне, як і в усіх т-вах. Організація спільних закупок така.

В певний час правління повідомляє членів про ціни на ріжні товари, які йому надсилає Імперський Кооперативний Союз, і просить їх повідомити, кому що потрібно виписати. Одержавши замовлення, правління виписує з Імперського Союзу товари, при чім про час прибуття товарів на ближчу залізничну станцію правління заздалегідь повідомляє членів т-ва. І кожний член повинен у певний день і навіть годину приїхати на цю станцію, щоби забрати замовлений товар. Невзятий своєчасно товар де-який час лежить у помешканні т-ва за рахунок недбалого члена, яких проте буває досить мало.

Таким чином, т-во зовсім не має власного склепу, а тому й видатки на помешкання та на управління дуже малі. Пайовий капітал т-ва в 1907 році виносив лише 400 мар., а запасовий — біля 4.000 марок. Але річний оборот його, завдяки підтримці Центральної Каси, перевищував 75.000 марок.

Організаційні видатки т-ва виносили лише біля 1.800 мар. в рік, в тім числі винагорода рахівникові в розмірі 1,5% річного обороту (біля 1.200 в рік). Не дивлячись на те, що т-во бере з членів 2% комісових, товари обходяться їм на 3% дешевше, чим при купівлі у приватних крамарів.

В такий спосіб з'організовані й працюють більшість сільськогосподарських т-в по закупках у Німеччині. Число закупочних т-в в 1922-му році досягало майже 4.500.

Що торкається даних про стан справ закупочних т-в, то ми можемо навести відомості про 2213 таких т-в, що належали до Імперського Союзу.

В них було 249.000 членів. Пайовий капітал досягав 5,8 мільйона марок; запасовий — 17,5 мільйон. марок; закупки в 1917-му р. перевищували 160 мільйон. марок, а в 1914 — 177 мільйонів марок. Отже, зважаючи на те, що купівна здібність марки в той час упала більше, як у 5 разів, поменшення оборотів в 1917-му році проти оборотів 1914-го року треба обрахувати більше як у 5 разів. Найбільша сума закупок припадала на угноєння, яких було куплено на 20 мільйон. марок.

Закупочні т-ва Німеччини об'єднуються в головні або центральні т-ва. Тоді як центральні каси мають головною метою переведення банкових операцій для регулювання грошевої готівки окремих т-в, центральні (або головні) т-ва ставлять своїм завданням об'єднання т-в для спільного набування або збуту. Членами таких т-в можуть бути, звичайно: по 1) т-ва ріжних категорій; по 2) окремі сільські господарі, в числі не більше $^1/_4$ загальної кількости т-в, що входять до центральної організації, як що вони обробляють не більше означеного постановою загальних зборів центрального т-ва участка землі і роблять певний членський внесок, і по 3) приватні особи, вибрані в склад ради або правління т-в.

Для центральних т-в існують приблизно ті-ж постанови статуту, що й для окремих т-в, відносно вступу та виходу членів, їх прав і обов'язків, рахівництва, порядку управління і др... Лише де-які статути центральних т-в вимагають від своїх членів, місцевих т-в, обов'язкової участи в Імперському Кооперативному Банкові в Дармштадті, яко акціонерів. Інші т-ва зобов'язують своїх членів робити закупки ріжних предметів виключно через центральне т-во. Що-ж торкається утворення власних капіталів центральних т-в, то в ріжних т-вах ділають ріжні своєрідні особливості.

Натурально, всі такі члени центрального т-ва повинні мати в в центральному т-ві пай. Величина паю в окремих центральних т-вах ріжна і хитається від 10—2.000 марок. Кожний пай дає право або на безмежний оборот з центральним т-вом, або на порівнюючи обмежений. Є такі центральні т-ва, де кожний пай у 500 марок дає право членозі набувати через т-во на 6.000 марок; в инших центральних т-вах пай в 10 марок дозволяє закупки на 10.000 марок і т. д. У більшости центральних т-в ставлять розмір оборотів члена центрального т-ва в залежність од числа паїв: один пай дає право на оборот в 10.000 марок, два — до 20.000 марок, потім побільшення обороту на кожні 20.000 марок викликає необхідність узяти новий пай. Число паїв, яке може мати член центрального т-ва, обмежено і в инших центральних т-вах воно не перевищує 3-х (при паї у 1.500 марок), в других — 300 (при паї в 100 марок). Відповідальність членів центральних кас завше обмежена. Розмір її буває здебільшого від 100—10.000 марок.

На 1-ше січня 1921-го року число центральних і головних т-в (не рахуючи центральних кредитових т-в або центральних кас, яких було 63) досягало 82; в числі їх були:

Головні т-ва сировинного та продукційного характеру:

Сільсько-господарські	28
Ремісничі	29
Для збуту сільсько-господарських продуктів	17
Для инших цілей	7

Більшість головних т-в сільсько-господарського характеру входило в склад Імперського Союзу німецьких сільсько-господарських т-в. Число головних т-в в 1918-му році, що входили в названий Союз (не рахуючи центральних кас), досягло 25 з 14.650 членами-товариствами. Відси ясно, що в ці об'єднання входили не лише закупочні, але й инші кооперативи.

Кооперативні закупки головним чином торкалися гноїв, при чому в 1921-му році 23 головні т-ва закупили 34,5 мільйони центнерів гноїв на суму 1,5 мільйони марок; потім іде паша для худоби, ріжних видів насіння і т. и., при чім, в 1921-му році їх було закуплено:

Паша для худоби	Насіння	Вугілля та брикети	Ріжні	Машини	Взагалі в 1921 р.
Мільйони центнер. 14,8	1,1	8,5	1,6	—	60,5
На суму міл. мар. 1083	198	102	219	63	3166

Загальні розміри закупок, кооперативним шляхом переведені в ріжні роки головними т-вами, такі:

Роки	1914	1916	1918	1920	1921
Мільйони марок	313	537	672	2795	5397

3. Кооперативи для переробки та збуту продуктів.

Спільні закупки ріжних предметів, потрібних у господарстві, дають змогу сільському господареві зменшувати оборотові видатки. Але, щоб господарство давало по можливости більше користи, треба, щоб при збуті продуктів сільського господарства, можливо більша частина ціни, яку виплачує споживач, доставалася іменно сільському господареві, а не ріжного роду посередникам. Тому т-ва для збуту продуктів сільського господарства набувають величезного значіння. Організуючись для того, щоб продавати вироби сільсько-господарської праці по можливо високій ціні, сільські господарі усувають взаємну конкуренцію (яка завше знижує ціни) і тим створюють сприяючі обставини для збуту своєї сировини. Ще ліпших фінансових наслідків досягають при збуті своїх продуктів сільські господарі у тому випадкові, коли вони продають не сировину, яко найближчий наслідок їхньої праці, а перероблений продукт: борошно — замість зерна, масло — замість молока, вино — замість винограду, птицю і скот — замість ячменю і др.

Але систематичний збут перероблених продуктів сільського господарства вимагає організації такої переробки сировини, що можна зробити найдоцільніше на кооперативному грунті.

Отже, торкаючись питання про кооперативний збут виробів сільського господарства, нам доведеться говорити, головним чином, про кооперативи для переробки й збуту, бо більшість т-в по збуту, звичайно до продажу продуктів, в ріжних степенях перероблюють їх; зглядно-ж, т-ва, які мають своєю головною метою переробку сировини, не обмежуються цим і ведуть спільний збут перероблених продуктів.

Сільсько-господарські т-ва для спільного збуту й переробки продуктів улаштовуються, звичайно, по статуту, основні пакти якого зводяться до слідуючого. Т-во фіксує в статуті ту мету, ради якої воно виникло, і термін, який не може бути більшим 90 років. Як що речінець означений невеликий, то його можна продовжити

по постанові загальних зборів. Членом т-ва може бути всякий сільський господарь, який в той-же час є членом місцевого хліборобського синдикату. Для жінок, нежонатих і для дівчат, а також для вдов вступ у члени не заборонений при їх повнолітті; але дивовижний пакт статуту: вони не мають права бути ні членами правління, ні членами ревізійної комісії.

Кожний член повинен віддавати в т-во всі продукти свого врожаю, для тієї мети, з якою влаштовано т-во, за виїмком тих продуктів, які необхідні для власного споживання члена та його родини. Число членів необмежене. При вступі член платить призначений правлінням членський внесок. Правління може припинити прийом членів. Кожний член повинен підписатися на 1 або кілька паїв, які мусять бути іменними і дають право на одержання певного відсотку, зазначеного в статуті, розміром не більше 5% річних. Правління вибірають загальні збори із членів т-ва. Члени правління виконують свої функції задурно. Загальні збори дійсні, коли на їх є присутньою принаймні $^1/_3$ членів т-ва. Як що на перші збори прийде членів менше зазначеного числа, то через 10 день скликаються другі загальні збори, які дійсні при всякій кількости членів. Головує на загальних зборах голова правління, а за його відсутністю один із членів правління. Секретаря вибірають загальні збори.

На випадок ліквідації т-ва, яка може наступити й раніше зазначеного терміну, на який засноване т-во, по вимозі $^3/_4$ членів, актив і пасив його поділяється між членами пропорційно кількости даних ними для переробки або збуту продуктів.

Раніш инших виникли кооперативи для збуту продуктів садовини. До їх ми зараз і переходимо.

а) Т-ва по експлоатації садів. В міру збільшення попиту на фрукти, садовину та овочі спостерігається й об'єднання сільських господарів в т-ва для ліпшої їх експлоатації. Цілі таких т-в різноманітні. Одні з них турбуються про більш сприяючі умови збуту сирої садовини, головним чином — яблук, груш, айви, слив, морелів, волоських оріхів, ріжних ягід і др. Другі т-ва не обмежуються зазначеним продажем, а включають в коло своєї діяльности купівлю для своїх членів необхідних у господарстві предметів, а саме: ріжного знаряддя для поливки, для збирання садовини, ягід, а також корзин і др.

Де-які т-ва йдуть далі і займаються переробкою садовини в напої, або виготовляють з них варення, солодкі консерви, або сушать садовину та виготовляють з неї мармелади, сиропи і т. д.

Для добрих наслідків т-во мусить забезпечити собі широкий ринок збуту; в свою чергу це можливо лише при умові, коли т-во продає продукти високої якости. Тому т-во піклується про догляд за садами і встановляє для своїх членів правила, щоб угноєння грунту стояло на певній височині. Відси-ж випливають і де-які особливості статутів цих т-в.

Цікаво зупинитися на статуті одного з цих т-в для переробки та збуту садовини в Оснабрюці. Пай його виносив 50 марок. Відповідальність членів — подвійна проти паю. Кожний член може мати не більше 20 паїв. Вступний внесок — 1 марка. При відкритті т-ва міністерство хліборобства видало позичку в 5.000 марок. Від місцевого сільсько-господарського т-ва це т-во одержало 1.000 марок позичково.

Ведення справ т-ва таке: коли наступає час збору садовини, правління запрошує членів т-ва замельдувати приблизну кількість садовини, яку вони мають поставити для т-ва. Садовину приймає садовод, який контролює їх т-во. За поставлені продукти члени одержують їх вартість відповідно до базарних цін. Розрахунки т-ва полегчуються місцевим кредитовим т-вом, у якого це т-во має свій контокорентний рахунок. В неврожайні роки можна купувати садовину і не від членів. Член, який має в т-ві 1 пай, може поставити в т-во до 90 пудів садовини щорічно. Кожний додатковий пай дає право на поставку ще 45 пудів. Члени з'обов'язані всю свою садовину продавати т-ву. По-за т-вом продавати забороняється під загрозою штрафом. Т-во зняло на 5 років помешкання, з платнею по 500 марок на рік, з кватирею садовода й коморами для садовини. Тут є також льохи для виготовлення фруктових напоїв. Приймаючи від членів садовину, т-во виплачувало їм (це було в 1907-му році) за 3 пуди яблук першого сорту — 6 марок, другого сорту — 5 марок; за 3 пуди ягід — від 12—15 марок. Т-во виробляло яблукові та ягодні вина і мало власні місця продажу на залізничних стаціях.

Нині загальне число кооперативів для ліпшої експлоатації садів і городів досягає кількох сотень.

Серед кооперативів цієї категорії особливе значіння мали виноробські т-ва, на яких ми й зупинимося трохи докладніше.

б) Виноробські кооперативи. Виноробські кооперативи мають своїм завданням: 1) підвищення цін на виноград шляхом або продажу столового винограду, або спільного продажу виготовлених з винограду напоїв; 2) спільну закупку предметів, потрібних для обробки винограду та вироблення вина (рур для поливки виноградників, поливального знаряддя, сірки, міді, лика, верби і др.); 3) боротьбу зі зловживанням в царині виноградного діла і 4) росповсюдження новіших відомостей, як теоретичних, так і практичних.

Кооперативи ці мають найширше примінення в Німеччині. Тут виготовлення вина має величезне значіння, як тому, що воно складає працю великої частини населення, так і тому, що споживання вина в Німеччині що року побільшується, і розвиток власного його виробництва відповідає інтересам країни. До того-ж німецьким виробникам вина з другої половини минулого століття доводилося рахуватися з багатьома негативними боками цього промислу.

Перш за все суворість підсоння творить великі хитання в урожайности винограду; так, в 1890-му р. було одержано 748.000 гекто-

літрів вина, а в 1896-му — більш як 5 мільйонів; потім закордонна конкуренція — імпорт дешевих італійських та еспанських вин і, нарешті, роздроблення виноробських участків. Це ставило окремих виноробів у тяжке становище в розумінні використування ріжних техничних винаходів та удосконалень в галузі виноградарства й у відношенні збуту своїх продуктів крамарям. Все це разом узяте ясно свідчило про необхідність примінення в цій галузі кооперативних засад для осягнення успішних наслідків від виноробського промислу.

Перші спроби такої організації виноробських кооперативів відносяться до 1855-го року, коли в Вюртемберзі було утворено такий кооператив. Незабаром утворилося ще кілька однородних кооперативів. Але майже всі вони бідя 1860-го р. припинили своє існування. Більше сприяючий період кооперативного виноробства наступив з 1868-го року, коли було відчинено виноробське кооперативне т-во в Мейшоосі (в Рейнській провінції). Місцеві винороби біля 4-х років не могли збути свого вина: крамарі відмовлялися його купувати по цінах, які хотіли винороби. Тоді у паламаря Мейшоської парафії І. Косемена виникла думка об'єднати виноробів для спільного продажу вина. Після багатьох зусиль удалося з'організувати таке т-во. Але воно на протязі 3-х років ледве животіло, доки не набуло, нарешті, власної клієнтури. Крамарі всіма засобами шкодили цьому т-ву. Т-во це існувало по статуту, суть якого ми зараз з'ясуємо і який був, у головних своїх пактах, зразком для більшості виноробських т-в, які виникли пізніше в Німеччині в значному числі.

Мета т-ва по цьому статуту — спільний продаж вина з винограду, який виріс у садах і під доглядом членів т-ва. Кожний член повинен передати т-ву по певній оцінці, встановленій загальними зборами, увесь зібраний ним виноград. Т-во виробляє вино в кооперативних льохах, витримує там його й продає гуртом або в роздріб. В деяких статутах таких-же т-в ціна, яку виплачує т-во своїм членам за виноград, встановлюється відповідно якості винограду, висоті його цукровости, і тоді відповідні фахівці докладно обслідують доставлений членами виноград. Остаточні розрахунки за виноград переводяться через 2 роки, коли вияснюються організаційні видатки. При вступі в т-во кожний член виплачує вступний внесок — 120 марок (в инших т-вах від 10—60 мар. і пай 50 марок). Вийти з т-ва можна з попередженням за 2 роки. Відповідальність членів по з'обов'язаннях т-ва — необмежена й солідарна.

Т-вом керують: а) загальні збори, де кожний член має лише 1 голос; б) правління з 5 членів, яких вибірають загальні збори; в) рада із 6 осіб для перевірки справ і догляду за тим, щоб правління виконувало статут, і г) комісія із 5 осіб для перевірки вина по склепах т-ва. В запасовий капітал (инколи до певної суми, инколи без обмеження) зараховуються, крім частини чистого прибутку, вступні внески членів і 5% вартости винограду, поставленого членами т-ва.

Крім того, з кожного члена т-ва вираховують, з ціни його винограду на протязі 5 років, — 5% у розпорядження т-ва. Після закриття рахунків, член т-ва може одержати частину чистого прибутку, розмір якої встановляється пропорційно загальній сумі вартости винограду, переданого членами у т-во на протязі 2-х останніх років, та розмірові належного йому в т-ві пайового капіталу.

Добрі наслідки діяльности Нейшоського виноробського т-ва покликали до життя ряд инших т-в, і кооперативний рух у цій царині почав розвиватися і в Бадені, і в Вюртемберзі, де набрали також широкого розвитку т-ва по переробці та продажу фруктів.

Треба відмітити одну цікаву рису виноробських т-в у Німеччині. Вони спочатку стреміли зовсім усунути крамарів. Всім крамарям вони оголосили війну. Об'єктивність вимагає сконстатувати, що вона не принесла т-вам перемоги. Т-ва досягали инколи того, що окремі члени виручали за виноград, проданий т-вами, на 26 пфенігів на фунті більше, чим їм давали приватні крамарі. Але висока оцінка винограду мала й свій негативний бік. Вона підвищувала продажну ціну вина, яке виробляли т-ва, і часто вела до їх ліквідації.

Друга негативна риса, крім дорожнечі, полягала в трудності організації торговлі вином в широких масштабах. Це було тим більше тяжко зробити, що кількість вина, що його виробляли кооперативним шляхом, відносно була дуже невеликою. В 1907-му році, наприклад, вона не перевищувала вартости 5 мільйонів марок, що складало менша, як 5% вартости усього виробленого тоді в Німеччині вина. І натурально, що коли більше 95% усього вина продавалося приватними крамарями, то боротьба з ними для т-ва була не по силі. І не дивно, що боротьба ця закінчилася згодою та змовою т-в з великими виноторговцями і одмовленням від безпосередньої торговлі.

Значного розвитку набрали т-ва в Касмпені і Трирі. Вони мали свої склепи у великих містах — в Берліні й Кельні; в ріжних місцевостях вони улаштовували невеликі кіоски для продажу вина; завданням їх було розвивати смак у публики до доброго, чистого вина, а також поширювати збут кооперативного вина.

В 1879-му році зорганізувався Союз виноробських т-в у Арвейлері. Нарешті, в 1898-му р., в Етвіллі було організовано Центральний Союз Рейньских виноробських т-в. Союз цей був т-вом з необмеженою відповідальністю. На початку цього віку число виноробських т-в і т-в по переробці фруктів було не менше 200. Т-ва ці, особливо їх союзи, допомагали підвищенню культури виноградарства, а також виданню сприяючих для останнього законів, напр., — про заборону продажу фальсифікованого вина. Нині виноробських т-в — більше 100. На жаль, ми маємо про них дуже неповні дані.

Більш повна статистика обхоплює лише 39 т-в Нейвидського Союзу за 1917-й рік. В них було 2217 членів. Вартість продуктів,

проданих т-вами, перевищувала 10 мільйонів марок, що дає пересічно біля 250,000 мар. на 1 т-во. Чистий прибуток усіх т-в виносив 500,000 мар.

Поруч з т-вами плодоводів у Німеччині існують однородні т-ва з метою продажу городини: гороху, бобу, цвітної капусти, спаржі і др. Инколи такі т-ва виготовляють з городини консерви. Є також т-ва для виготовлення квасної капусти, а також для продажу огірків та для їх солення. Завдяки цим т-вам власники невеличких земельних участків поблизу великих міст, а також мешканці гірських місцевостей набірають змоги одержувати значні прибутки з тих продуктів, які, до виникнення таких т-в, давали населенню дуже малий дохід.

4. Кооперативи для експлоатації домашніх тварин.

Ця категорія кооперативів має на оці доцільну і раціональну постановку плекання худоби, птиці, бджіл і др. — для одержання при найменших витратах найліпших наслідків. Найближчим завданням цих т-в є поліпшення порід скотини, при чому вона може призначатися і для використування у господарстві, і для їжі, і для праці взагалі, і, особливо, для продажу її або одержаних з неї продуктів.

Серед т-в цього роду зупинимося перш за все на т-вах для плекання й продажу худоби.

а) Т-ва для збуту худоби. Т-ва, що мають на оці зазначену вище мету, можуть перш за все стреміти до раціональної постановки торговлі живою худобою. В цій царині торговлі завше доводиться мати до діла з цілим рядом посередників, яким, звичайно, достається більша частина тієї суми, яка складає собою ріжницю між тим, що заплатив споживач, і тим, що одержав за худобу сільський господарь. Об'єднання останніх у т-ва для продажу живої худоби поменшує число посередників і тим побільшує загальний прибуток сільського господаря.

Де-які з подібних т-в включають в коло своїх завдань також купівлю ріжної худоби для потреб своїх членів, для годівлі її на продаж, а також породистих самців і самок для поліпшення породи худоби.

В т-вах для продажу живої худоби остання, звичайно, штемпелюється, щоб було видно, яке т-во продало скотину. Тому член т-ва з'обов'язується доставляти здорову й добре одгодовану худобу.

Організація справи в таких т-вах ясна з прикладу одного з них, відкритого в 1884-му році, в Німеччині, в Лонінгені. Мета т-ва продаж годованої худоби. Кожний член т-ва має право вимагати, щоб т-во приняло від нього всю худобу, яку-б він схотів продати. Але відповідає штрафом в 5 мар. за кожну голову, яку він продасть

по-за т-вом без дозволу правління т-ва. Пай спочатку виносив 20 марок. Коли член продавав свою худобу в т-во, він одержував певну суму готівкою — по умовленій ціні. В кінці року, в залежності від наслідків операцій член може одержати додаткову суму.

Крім членів, т-во набувало худобу й у сторонніх осіб. Худобу продавали живою. Спочатку т-во мало втрати, але, згодом, воно зміцніло і почало виплачувати своїм членам додаткові прибутки. Це було осягнено в наслідок цього, що т-во звичайно задовольнялося невеликим і торгувало продуктами доброї якости.

Таких т-в небагато: сільські господарі охітніще об'єднуються для організації кооперативних різниць, иншими словами для продажу не живої худоби, а м'яса.

Т-ва ці набрали в Німеччині такого широкого розвитку, що тут існує навіть централізація т-в для продажу худоби, призначеної на заріз. В 1899-му р. улаштовано таке центральне т-во у Берліні. Мета цього т-ва — а) допомагати шляхом спільного продажу підвищенню риночної ціни худоби; б) улаштовувати з цією метою посередницькі відділи на великих м'ясних ринках і в) посередничати при продажу й купівлі худоби на заріз, а також призначеної для поліпшення породи. Назване т-во улаштувало в Берліні свій двір для годівлі худоби.

б) Молошні кооперативи. Молошне господарство дає змогу одержувати з землі більший прибуток, чим зернове. Тому в більшості хліборобських країн є стремління перейти на плекання корів і збут продуктів, одержаних від їх експлоатації. Відомо, що молоко не витримує далекої перевозки й швидко псується. Отже, збут молока може дати добрі наслідки лише тоді,коли молошні ферми є поблизу великих міст. В більшості-ж випадків продаж молока є неможливим і на цьому грунті сільські господарі об'єднуються в т-ва для переробки молока в масло або в сир.

Виникнення молошних т-в пояснюється дуже просто: продаж перероблених з молока продуктів дає добрий дохід і дозволяє використовувати дальші ринки. Така переробка молока в сир і масло можлива, звичайно, і в кожному окремому господарстві; але кооперативна переробка далеко корисніша.

Перш за все, в цьому випадкові з однієї кількости молока виходить більше масла, чим коли виробляє його окремий господарь. В кооперативі можна мати досвідченого маслороба, що неприступно для кожного окремого господарства. Крім того видатки по операції при кооперативній переробці менші: коли в однім місці переробляється дві тисячі відер молока, то, натурально, це буде коштувати дешевше, чим переробка тієї ж кількости в 20 місцях. Крім того при кооперативній переробці жінки зможуть присвятити свій час, який вони затрачували на молошне господарство, иншій праці. Нарешті, кооперативна контроля примушує до уважнішого догляду

за худобою, що дає в кінцевих наслідках більший удой і ліпшої якости.

Що торкаєтьоя способу організації молошного т-ва, то перш за все при його виникненні треба вирішити питання про кошти.

По складенні кошторису потрібну суму або позичають, або складають із членських внесків майбутніх членів т-ва. Розмір внесків звичайно пропорційний числу належних кожному членові корів. Т-во не мусить бути дуже малим, бо чим більшу кількість молока в ньому переробляють, тим дешевше така переробка обходиться. Вибіраючи місце для будівлі потрібних помешкань, треба мати на увазі, щоб воно було поблизу шляхів до ринку та поблизу від води, необхідної для переведення праці т-вом. Потім треба стреміти набути як найкращі машини, бо від їх якости залежить успіх справи. Необхідно також мати за керовника праці досвідченого і доброго маслороба. Нарешті, при складанні статуту т-ва треба попередити масовий вихід членів з т-ва, бо такий вихід може погубити т-во. Тому, звичайно, в статутах т-в є пакт, в силу якого відповідальність члена, який вийшов зі складу т-ва, лежить на йому на протязі кількох років. В переробку, звичайно, приймається лише молоко, здобуте в господарстві члена т-ва, а не набуте ним на боці.

Молошні кооперативи почали виникати в Німеччині з 70-х рр. минулого сторіччя. Нині таких кооперативів там біля 3,500.

Про поступовий розвиток і сучасний стан молошних кооперативів в Німеччині можна скласти де-яку уяву на підставі слідуючих даних про т-ва, які дали відомості Імперському Союзові за 1900—1918 рр.

Роки	Число т-в	Число членів	Найовий капітал	Запасов. капітал	Доставл. членами молока	Виробл. масла	Виплач. за мол.
		у тисяч	мільйони марок		мільйони кіло		міл. мар.
1900	891	81	4	6	1058	35	75
1914	2069	215	7	18	2235	76	199
1917	1926	202	6	22	1349	41	238
1918	2030	219	7	26	1284	39,3	310

Отже, війна відбилася дуже негативно на становищі кооперативних молошних у Німеччині: продукційність їх упала майже вдвоє; винагорода-ж, яку виплачували т-ва членам за поставлене ними молоко, зважаючи на падіння курсу марки, упала більше чим у 8 разів; в 1914-му р. їм платили 8 золотих пфенігів за кілограм, а в 1917-му році — лише 13,5 пфенігів папірових.

Треба також відмітити, що при зазначених кооперативах була значна кількість ріжних допомогових інституцій: для відділення

сметанки, хлівів для годівлі свиней, млинів, сушарень, електричних двигунів, цукроварень і др.

З розвитком молошних кооперативів нерозривно звязані також *контрольні т-ва*, під якими треба розуміти об'єднання дрібних господарів з метою студіювання наслідків заходів, направлених на поліпшення породи молошної худоби, між иншим, з метою побільшення молошности. Кожне таке т-во запрошує експерта, який в певні періоди аналізує молоко, добуте в господарстві кожного члена т-ва, определює його якість і кількість, встановлює відсоткове відношення в ньому жирів, встановлює норми годівлі худоби і про свої висновки з певними порадами повідомляє членів т-ва.

в) Яєшні кооперативи. Організація цих кооперативів є особливо необхідною в місцевостях, що лежать далеко від великих центрів. Ті сільські господарі, що живуть поблизу великого міста, мають змогу продавати яйця по добрій ціні, навіть, торгуючи самостійно. Але тим, що живуть далеко від центра, доводиться продавати яйця скупщикам, инколи по дуже низькій ціні. В Німеччині ці т-ва почали виникати з 80-х років минулого сторіччя.

Основні засади, на яких працюють ці т-ва такі: 1) т-ва улаштовують, головний і, по мірі змоги, кілька другорядних скленів, куди члени т-ва повинні поставляти яйця; 2) яйця повинні бути чистими й свіжими, бо бруд на яйцях зверху — впливає на їх смак, і тому такі яйця не приймаються; 3) кожний член повинен штемпелювати яйця свого господарства штемпелем, який йому належить, як членові т-ва; 4) розплата за яйця переводиться рівно: по числу принятих яєць, по їх величині, по вазі; останнє — ліпше, бо сприяє підвищенню якости яєць. Окремі т-ва об'єднуються в центральні для збуту яєць в ширших розмірах.

В Німеччині т-ва ці набрали широкого розвитку. Тут, звичайно, практикується правило, щоб при доставці зіпсутих яєць винуватих обкладали в перший раз штрафом, а в друге — виключали з т-ва. Член може приставляти в т-во яйця лише свого господарства, а не набуті на боці. В наслідок цього і споживачі, і продавці виграють: споживачі мають яйця дешевше на 20%, чим при закупці від приватних крамарів. В Берліні на початку цього сторіччя з'організовано центральний склад для продажу яєць. Тут яйця сортуються по величині, наново штемплюються, упаковуються в особливі ящики та в дерев'яну тирсу і потім відправляються на ринки.

г) Т-ва пасішників. Головна мета цих т-в — одержання як найбільшого доходу від бджільництва. Рівні такі т-ва стремлять до цих цілей не однаково повно. Одні з них обмежуються тим, що дають членам змогу дешевого кредиту; инші ставлять своєю метою зблизити пасішника зі споживачем меду; треті — не обмежуючись спільним збутом продуктів бджільництва, організують також спільні закупки тих предметів, які необхідні

для раціонального ведення бджільництва, а саме: вуликів, бочок, ящиків для меду, баночок для проб і навіть бджілматок. Є також т-ва, мета яких полягає в спільному набуванні або аренді для членів певного участку землі та культурі на йому медоносних рослин. Нарешті, де-які т-ва ставлять собі ще ширші завдання. Вони ведуть спільне бджільництво, починаючи з пасіки і кінчаючи збутом меду, і приходять на допомогу своїм членам в усіх випадках, коли вони потрібують такої допомоги.

Завдяки кооперативам пасішників стан бджільництва в Німеччині значно поліпшав, і до війни Німеччина почала експортувати мед і віск, тоді як, звичайно, вона була країною ввозу цих продуктів.

5. Кооперативи для збуту перероблених продуктів хліборобства.

а) Кооперативні елеватори. Видне місце серед т-в по збуту продуктів хліборобства безперечно належить кооперативним хлібним елеваторам, або т-вам по збуту хліба. Неорганізованість хлібної торговлі серед хлібних сільських го-сподарів у Німеччині спричинилася до великих втрат. Звичайно, ще 20 років тому назад німецький селянин, коли хотів продати свій хліб, віз його в найближче місто і збував скупщикам, виторговуючи в їх як можна вищу ціну. Очевидно, при такій системі продажу він повинен був багато згубити на ціні. Але він губив ще також і тому, що на хлібному ринкові певну цінність мав хліб лише певної марки, тоб-то доброї якости — з певним степенем ваги, сухости і чистоти. Такий хліб, в залежності від якости, поділяється на ріжні класі і носить певні №№ — 1, 2, 3 і т. д., при чім торгівля переводиться навіть по телефону, зі вказівкою одного номера потрібної класи.

Така система хлібної торгівлі давно вже має місце в П.-А.-С.-Штатах. Натурально, що за хліб певної марки завше, звичайно, платять вищу ціну, чим за ріжносортний хліб дрібного хлібороба.

Щоб усунути зазначені вище негативні риси хліботоргового діла німецькі селяне почали об'єднуватися в т-ва для збуту хліба, почали влаштовувати кооперативні хлібні елеватори. Завдання останніх полягали в тім, щоб приймати в товариський елеватор (збіжницю) від окремих членів хліб, очищати його, сортувати й продавати великими партіями. Завдяки таким кооперативам для дрібного сільського господаря є змога: а) не тратити часу на вишукування покупців на свій хліб, б) не продавати хліба в осени, коли ціна на хліб дуже низька, в) продавати сортоване та очищене зерно і г) одержувати через це вищу ціну.

Організація кооперативних збіжниць вимагає досить великих капіталів і тому у 90-х рр. минулого сторіччя Америка почала навозити в Європу дешеві сорти зерна. Конкуренція з американськими продуктами була не під силу сільським господарям Німеччини, і становище їх було досить тяжке. Все-ж таки вони боролися, завдяки високому ввозному митові на закордонне зерно.

Але в 1891-му р., під впливом вимог робітників, німецький уряд примушений був значно знизити мито, чим і викликав падіння цін на хліб в самій Німеччині з 210 марок до 163 марок за тонну. Це спричинилося до утворення в 1893-му році «Союза сільських господарів» з метою оборони інтересів сільського господарства. Через 10 років Союз цей нараховував біля 300.000 членів, серед яких було кілька сотень кооперативних т-в. Незабаром після цього відкриття Союз почав вести боротьбу проти політики уряду.

Представник Союза в Рейхстазі фон-Канітц вніс законопроєкт про державну монополію ввозу зерна і урядове встановлення його цін. Рейхстаг відкинув цю пропозицію; кооперативи також були проти неї. Тоді сільські господарі висунули другий проєкт підтримки сільського господарства, а саме, збудування елеваторів. Цю точку погляду приняв спочатку Пруський, а за ним й інші уряди, і в 1896-му році в Пруській палаті пройшов закон про асигнування 3-х мільйонів на збудування елеваторів.

Кредит цей у слідуючому році було збільшено ще на 2 мільйони марок. Ці кошти поступово були витрачені на будівлю елеваторів, з метою віддати їх у користування кооперативам.

На протязі 10 років було збудовано в ріжних місцевостях держави по-над 40 елеваторів, переважно в Помераній; всі вони були на залізницях.

Ці збіжниці віддавалися кооперативам у найми на слідуючих умовах. Т-во повинно під час користування доглядати за розумним уживанням машин і підтримувати їх у доброму стані. Вони повинні страхувати елеватори від огню. Умова, звичайно, складалася на 5 років. За цей час т-во повинно було виплатити урядові 8% вартости елеватора (рахуючи вартість інвентарю, будівель і землі, на якій він збудований). Виплата ця переводилася послідовно: в перший та другий роки т-во платить лише по 1%, в третій рік — 1,5%, в четвертий — 2%, в п'ятий — 2,5%.

Але в Прусії є немало т-в, які збудували елеватори за свій рахунок. Ці кооперативи, які мають власні збіжниці, об'єдналися в головні т-ва по продажу хліба. Для останніх уряд збудував великі елеватори, які також віддавалися в аренду т-вам, але зі з'обов'язаннями виплачувати на протязі 5 років не 8%, а 11% вартости взятого для користування великого елеватора.

Одним із засобів допомоги кооперативним елеваторам з боку Пруського уряду було також збудування на кошти держави в 1898 р. в Берліні елеватора для переведення спроб. Він обійшовся в 234.000 марок; мета його дослідження й вирішення питань про придатність найновіших винаходів і удосконалень в галузі елеваторного діла.

Допомога уряду т-вам кооперативних збіжниць виявляється також у постачанні їх кредитом з Пруської Центральної Каси для т-в. Остання видає позички таким кооперативам під забезпечення відсоткових паперів, з'обов'язань і складочних посвідчень. Кредит

відчиняється на 3 місяці виключно для видачі позичок членам т-ва під зсипаний ними в елеватори хліб.

Кооперативні елеватори в Німеччині будуються по двох системах*); перша зветься зілосною і полягає в тім, що будинок елеватора ділять простоспадними перегородками на окремі високі і вузькі помешкання; другу можна назвати системою малих засік і полягає вона в тому, що крім простоспадних перегородок помешкання елеватора ділять поземно на кілька поверхів, і, в такий спосіб, виходить багато відносно невеликих засік для хліба (етажна система).

Перевага першої системи полягає в тім, що зілоси заповнюються легко й просто і що випорожнювати їх зовсім не тяжко. Потім при цій системі доводиться менше витрачати часу на перелопачування хліба і можна ліпше слідкувати за станом окремих помешкань елеватора. До негативних рис цієї системи треба віднести утрудненість контроля за станом зерна в зілосах і необхідність віддавати на збереження в них лише сухе зерно.

Система малих засік також має свої вигоди й невигоди. Тут хліб зсипається на підлогу в окремих засіках, порівнюючи невисоких, але так, щоб хліб лежав на підлозі шарами, які мусять бути тим тоншими, чим хліб сиріший. Між цими рядами залишають порожнє місце для просушки хліба. Для тієї-ж мети пороблено багато вікон та ріжних відтулин в самих засіках. Вигоди цієї системи полягають у тім, що при ній легче переводити точнішу контролю над станом зсипаного хліба, чим при зілосній системі. В такі елеватори можна приймати й не зовсім сухий хліб. В таких випадках доводиться лише часто перелопачувати хліб, що вимагає багато робочих рук. Тому примінення цієї системи можливо лише там, де дешеві робочі руки.

Розглядаючи кооперативні елеватори в Німеччині, треба окремо зупинитися на становищі цих т-в в *Баварії*. Тут кооперативні т-ва почали виникати в 1898-му році і до війни було їх тут біля 120. Більше половини з цих елеваторів збудували кредитові кооперативи, або їх союзи, і лише кілька десятків спеціяльно для цього об'єднані, приватні особи.

Баварські елеватори, звичайно, невеликого розміру. Кожний з них коштує лише кілька десятків тисяч марок.

Баварський уряд приходить також на допомогу розвиткові цих організацій, видаючи позички та субсидії тим елеваторам, які щойно виникають. Біля 50% видатків на збудування елеваторів покрила скарбниця зі своїх коштів; біля 10% вартости цих елеваторів уряд видав т-вам, яко допомогу.

Хибою Баварських кооперативних елеваторів є те, що вони збудовані не при залізницях. Пересічно на 1 кооперативний елева-

*) Гл. також: С. В. Бородаевскій „Зернохранилища — Элеваторы и кооп. сбытъ хлѣба" С. П. Б. 1912.

тор в Баварії припадає біля 200 членів. Проте небагато т-в ведуть операції лише зі своїми членами.

Не виключаються від користування елеваторами й приватні особи. Лише їм доводиться платити за користування елеватором дорожче, чим членам. За збереження хліба в таких елеваторах до світової війни брали тижнево від 5—20 пфенігів за центнер (3 пуди), при чому нечлени платили більше, а члени инколи нічого не платили. Більшість Баварських елеваторів не лише купують хліб за готівку, а приймають і на комісію і видають під узятий хліб позички. Розмір їх хитається від 60%—90% риночної ціни хліба.

В 1906-му році всі кооперативні елеватори Баварії приняли на протязі року біля 907.000 центнерів хліба (біля 2,7 міл. пудів); продано по-над 912,000 центнерів. Ціни, по яких елеватори продавали хліб, були вищі за ті ціни, по яких продавали хліб сільські господарі по-за елеваторами, на 1—20 марок.

Кооперативні елеватори в Німеччині часом не обмежуються продажом самого хліба. Часто вони приймають і продають картоплю, городину, садовину, вино і др. Крім того елеватори часто купують для своїх членів потрібні у господарстві речі.

Кооперативні кола приймали близько до серця тяжкий стан сільських господарів, і в 1899-му році, з ініціятиви голови Імперського Союзу сільсько-господарських т-в Гааза, було з'організовано елеваторну комісію. Комісія ця перебувала при згаданому вже Союзі, і до неї входили представники кооперативів, а також союзи сільських господарів. Завдання комісії полягали в допомозі плановій організації в Німеччині кооперативних елеваторів, які-б стояли на сторожі інтересів сільських господарів і допомагали-б піднімати ціни на зерно.

В царині кооперативних елеваторів давно вже спостерігалося стремління до централізації. Так, в 1901-му році в Мангеймі було з'організовано центральне бюро для збуту хліба. Це бюро було, власне кажучи, головним т-вом для збуту хліба і мало свій елеватор. Але в Німеччині існують і инші об'єднання кооперативних елеваторів, які не мають власних збіжниць, а являються лише кооперативними посередниками по продажу хліба, зсипаного в місцевих збіжницях. Цей рід централізації дає добрі наслідки.

Не можна також не відмітити невдалої спроби централізації в цій царині. Нейвидський Союз улаштував в 1900-му році в Страсбурзі центральний пункт для збуту хліба. При цьому центрі було збудовано багато збіжниць, які дуже обтяжували бюджет організації. Спочатку справи йшли добре, але з 1903-го р. організація почала спекулювати, а це довело до великих втрат — біля 600,000 марок, і в 1906-му р. центр примушений був зліквідуватися.

Що торкається сучасного стану кооперативних елеваторів у Німеччині, то після війни він значно погрішав; частина елеваторів зліквідувалася, инші працюють дуже мляво. Це стане зрозумілим, як пригадаємо, що маніпуляції з російським зерном нині цілком

відпали, тоді як раніше вони входили в значному розмірі в коло діяльности багатьох кооперативних елеваторів.

б) Т-ва для виробки й переробки льону. Треба також згадати про т-ва для виробки та переробки льону. Цілі їх — більш удосконалена обробка льону шляхом заведення поліпшених способів його тьопання, та одержання більш високих цін за цей продукт. Звичайно при таких т-вах улаштовують мочильні льону, а також переводиться і дальше його оброблення. Обробка переводиться з більшим успіхом т-вами і дає ліпші наслідки при кооперативному способі, чим при обробці льону індивідуальними господарствами. Великі переваги дає кооперативний спосіб при сортуванні льону. Завдяки великій кількості льону, в т-ві можна складати великі партії однородного і доброї якости товару, на який стоять і вищі ціни. Особливого розвитку набрали ці т-ва в Німеччині в Шлезвізі.

в) Т-ва для переробки зерна і взагалі сирих продуктів. *1) Кооперативні хлібопекарні.* Подібно до того, як низькі ціни на зерно викликали появу в Німеччині т-в для збуту зерна, так високі ціни на борошно і печений хліб примусили сільських господарів об'єднатися в т-ва для перемолу зерна і виготовлення хліба шляхом організації на кооперативних принципах млинів та хлібопекарень. Не кажучи вже про те, що якість печеного хліба у приватних підприємців була дуже незадовольняючою, часом млини призначали ціну на борошно по-за всякою залежністю від цін на зерно. Мета цих т-в така: а) одержання вищої ціни за зерно, яке переробляється в хліб без участи посередників; б) забезпечення членам т-ва і приватним особам доброї якости хліба, і в) утворення можливости для членів кооператива мати добру годівлю для скоту.

Т-ва ці подібні до кооперативних пекарень і млинів споживчого характеру. Різниця між цими двома видами кооперативів лише в тому, що в одних превалюючий склад членів — споживачі, а в других — самі продуценти зерна — сільські господарі.

Щоб мати уяву про організацію таких кооперативів зупинимося коротко на опису одного з таких т-в у Вінцизі, в Саксонії. Головна мета т-ва — забезпечити дешевим і добрим хлібом членів і приватних осіб. Пай в т-ві — 30 марок. Кожний член т-ва повинен набути не менше 2 і не більше 50 паїв. Кожний пай накладає на члена обов'язок набувати в т-ві 50 пудів хліба що-року. За кожний пай, який належить членові т-ва, цей останній відповідає по оборотах т-ва в 10 разів. Члени т-ва не мають права продавати иншим особам хліб, одержаний ними в т-ві. Т-ва приймають зерно для перемолу від своїх членів по цінах, які існують на найближчій Бреславській хлібній біржі, за вирахуванням видатків по доставці. Зерно мусить бути доброї якости. За взятий хліб члени розраховуються що-місячно, кожного 10-го числа. Хто пропустить термін виплати — платить 5% пені. Зерно для перемолу приймають і не від членів; про-

дається також стороннім особам і випечений хліб. З цією метою в найближчих містах навязані стосунки з місцевими булошниками, які приймають хліб на комісію і одержують за кожні 5 фунтів проданого хліба — 3 пфеніги (це було до війни.) Щоденний перемол хліба в т-ві хитається від 210—270 пудів. З 3 пудів борошна виходило приблизно 135 фунтів хліба.

При організації т-ва найбільше важними являються питання про місце для збудування млина, про близькість доброї дороги, міста або великого села і др.; необхідно також думати про збудування раціональних печей, про установку добрих машин, та домагатися того, щоб організація мала мінімальне применення робочої сили людини. Треба потурбуватися про інтелігентного свідомого в комерційних та техничних питаннях керовника. При організації т-ва треба зараня вирішити питання, для чого воно призначається — чи лише для потреб своїх членів, чи для продажу продуктів і сторонім особам. В останньому випадкові ліпше инколи улаштовувати т-во в найближчому місті, де збут хліба більше забезпечений.

2) Гуральницькі т-ва. В піскових місцевостях, де жито та картопля складають майже поодинокий продукт хліборобства, сільські господарі, з метою побільшення своїх доходів об'єднуються в т-ва для викурювання спирту. За спирт можна виручити відносно далеко більше, чим дає господарству жито, або картопля, крім того, при гуральництві сільським господарям дістається дешева годівля для молошної худоби — барда. Такі т-ва набрали широкого розвитку в Німеччині; при чім розмова йде, натурально, не про виготовлення алкогольних трунків, а про виробництво денатурованого спирту, як засобу для отоплення та освітлення.

Широке вживання такого спирту щільно звязане з усталенням цін на цей продукт. Це досягається об'єднанням сільських господарів в т-ва. Т-ва ці змовляються з приватними господарями винниць, щоб уникнути недобрих наслідків для т-в ізольованих виступів приватних власників винниць. Така згода привела до улаштовання центральної організації для продажу спирту, яка виникла в 1899-му році. Завдяки їй ціни на спирт підтримувалися на певній висоті, порівнюючи невеликій для споживача, і не малій для продуцента.

По даних про 80 гуральницьких т-в в Німеччині на 1-ше січня 1906 року в них було біля 1610 членів. Загальний річний оборот їх перевищував 12 мільйонів марок; більшість т-в мали зиски.

3) Ріжні кооперативи. Слід також згадати про т-ва для варіння *пива та солоду*. Ці т-ва мають метою найліпшу експлоатацію ячменю.

Існують також т-ва для виробки *крохмалю*. Нарешті, в де-яких місцевостях Німеччини — в Гессені, Саксонії, Шлезку існують кооперативні фабрики для *виробки цукру*. Мета таких кооперативів — спільна переробка цукрового буряку і продаж цукру без посередництва скупщиків. Т-ва ці, звичайно, не переводять цієї праці руками самих членів т-ва, а являються звичайними т-вами

продуцентів, які переробляють свої продукти в цукор на фабриках за допомогою найманої праці.

Яко висновок із розгляду кооперативів по спільному збуту продуктів, можна подати де-які цифрові дані про кооперативний збут хліба й картоплі за 1921 рік у 20-ти головних т-вах. Ними було продано:

Назва продукта	Мільйони центнерів	На суму в мільйонах марок
Хліба	12,1	1789
Картоплі	9,6	355
Ріжних продуктів	1,1	88
Разом	22,8	2232

6. Т-ва для поліпшення техники господарства.

Четверту групу сільсько-господарських кооперативів складають т-ва, метою яких є поліпшення способів ведення господарства, удосконалення його техники. Сюди належать: машинові т-ва, які організуються з метою дати змогу своїм членам користуватися в процесі продукції машинами; т-ва по експлоатації електричної енергії, як для освітлення, так і для приведення в рух механичних двигунів, які необхідні в виробництві; т-ва для постачання водою і т. и.

а) Машинові т-ва. Користь від ужитку в промислі та сільському господарстві удосконалених машин не потрібує доказів; завдяки машинам досягається економія робочої сили; праця виконується швидче і з ліпшими наслідками; нарешті, вживаючи машини, господарство менше залежить від робочих рук та їх дорожнечі. В господарствах і промислах, де примінюються такі машини, чистий прибуток збільшується від 20—50%, порівнюючи з тими, де такі машини не примінюються. З огляду на те, що машини звичайно дорогі, вони не приступні для дрібних сільських господарів. З цих причин і виникають т-ва для користування машинами.

В Німеччині такі кооперативи почали виникати вже в 60 рр. минулого століття. До закону 1889 року багато з них не було зареєстровано; але після цього закону, який дозволяв членам нести обмежену відповідальність по з'обов'язаннях т-ва, статутові т-ва почали зростати.

Більшість цих т-в існує по статутах, особливістю яких є пакт, по якому машини в т-ві можуть використовувати як члени, так і сторонні особи; це припускається для ліпшого використування машин, щоб вони не гуляли. За користування машинами з нечленів беруть дорожче, чим з членів. Так, в де-яких т-вах члени платили за користування молотилкою (до війни) — 4 марки в годину, а нечлени — 5. Це пояснюється не лише тим, що нечлени не несуть відповідальности перед боргівниками т-ва, але й тим, що, дозволяючи нечленам користуватися машинами, т-во повинно платити промисловий податок,

від якого воно звільняється, як що не має до діла з нечленами. Число машинових кооперативів швидко зростає; в 1870-му р. їх було лише 29; в 1914 — по-над 1900, а в 1922-му — по-над 3570.

Треба додати, що кооперативи для користування машинами не завше дають добрі наслідки. Статистика Нейвидського Союзу про 62 молотильних т-ва за 1917 р. показала, що з цих т-в лише одно мало прибуток — 18,000 марок; 5 — працювали так на так, а 28 — мали втрати. Ці втрати можна пояснити недбалим доглядом за молотилками, некористуванням машинами в гарячий час, коли машини були саме в ремонті, дуже низькою ціною за користування молотилками, а, головне, неповним їх використуванням. Із вище наведеного самі собою випливають ті заходи, яких бажано було-б ужити для правильної постановки справ у цих т-вах.

б) Електричні кооперативи. Т-ва для використування електричної енергії також набрали за останні роки значного розвитку. Т-ва ці можна поділити на 2 головних категорії: 1) т-ва, які самі будують електричну станцію, і від неї члени т-ва використовують електричну енергію і 2) т-ва, завданням яких є проведення дротів від центральної електричної станції в місце осідку т-ва, де електрична сила концентрується в місцевому, близькому до членів т-ва пункті, а потім будують відповідні прилади для того, щоби кожний член т-ва міг використувати електричну енергію.

По останніх (за 1920-ий рік) даних Нейвидського Союзу 307 електричних т-в мали по-над 16,500 членів, пайовий капітал більше 2,200,000 мар., запасовий — більше 700,000 марок. 204 т-ва одержали до 200,000 мар. зиску; 94 т-ва мали 19,000 марок втрат.

в) Кооперативи для спільної обробки землі. Ми не будемо докладно оповідати про ріжні види кооперативів для поліпшення техники господарства. Вони дуже ріжноманітні і їх дуже багато. У відчитах великих німецьких союзів їх, звичайно, вміщують у рубрику «ріжних» т-в.

Число-ж цих ріжних т-в, по даних Імперського Союзу за 1922-й рік, перевищувало 5,000.

Скажемо лише тут ще кілька слів про т-ва для спільної обробки землі.

В Німеччині ці т-ва набрали дуже слабого розвитку і, в противежність до де-яких инших країн, носять характер об'єднань дрібних земельних власників, а не арендарів. Засаднича мета цих т-в — спільна обробка землі для росподілу між усіма членами т-ва одержаних наслідків праці. Такі т-ва в Німеччині трапляються дуже рідко, головним чином тому, що для свого розвитку вони потрібують, щоб члени їх були пересякнені комуністичними ідеями, а це серед німецького селянства явище дуже рідке. Тому при де-якій ріжноманітності в організації таких т-в у Німеччині, одна риса їх залишається незмінною, це — відсутність спроб обґрунтувати ці т-ва на комуністичних принціпах. Німецький селянин, вступаючи до

подібного т-ва, залишається самостійним господарем зі всіма належними йому атрибутами: з живим інвентарем, за яким він дуже ретельно доглядає, з продуктами свого виробництва, якими він вільно роспоряджає, зі способом росподілу прибутків не на підставі абстрактного принципу росподілу їх нарівно між усіма членами, а на стимулюючому до постійної праці принципу росподілу цих прибутків відповідно до праці й хисту кожного члена.

У Німеччині відомі також випадки організації кооперативів з метою утворення самостійних індивідуальних земельних господарств. Група осіб утворювала т-во для купівлі якогось участку землі, потім вона ділила його між своїми членами, які володіли цими участками і вели на них самостійне господарство. Платіжі за куплений участок вносили поступовно, а за недоплачені суми все вільне від боргів майно даного члена вважалося в залозі у т-ва.

Перше таке т-во було засновано в Пиншині в 1888 році. Т-ва ці не набрали широкого розвитку.

7. Поступовий зріст сільсько-господарської кооперації; її сучасний стан.

Дуже багато прислужилися до розвитку сільсько-господарської кооперації в Німеччині — Сільсько-господарська центральна каса Райфейзена в Нейвиді, яка виникла в 1877-му році, і створений в 1879-му р. в Дармштадті Союз, який набрав у 1913-му році назви Імперського Союзу німецьких сільсько-господарських т-в. Про ці союзи докладно ми говорили раніше.

Нині ми наведемо дані про поступовий розвиток цієї галузі кооперації в Німеччині. Поступовий розвиток важніших видів сільсько-господарської кооперації в Німеччині видно зі слідуючої таблиці.

Роки	Число кооперативів					
	для спільних закуп.	молошних	виноробських	для користування машинами	для розведення скоту	Ріжні
1870	14	1	1	29	—	—
1880	68	70	14	69	70	—
1890	980	901	29	119	167	101
1900	1400	1917	—	—	—	811
1910	2280	3333	—	—	—	2715
1914	2429	3399	207	1909	486	—
1919	2935	3431	199	2404	588	3500
1923	4478	3398	—	9026	—	—

Отже, ми бачимо, що на протязі останніх років німецькі сільсько-господарські кооперативи незмінно зростали в усіх галузях, і зріст цей не припинявся навіть під час війни. Це буде зрозумілим, як що взяти на увагу, що надію виграти війну звязували з широким розвитком сільсько-господарського промислу.

По формі відповідальности сільсько-господарські кооперативи в Німеччині діляться головним чином на такі, що засвоїли необмежену відповідальність і що приняли обмежену відповідальність; необмежені з'обов'язання робити додаткові внески майже не находять тут примінення. Що-ж торкається необмеженої відповідальности, то її приняли 92% кредитових кооперативів, 66% молошних і 54% т-в по закупці й збуту. В останніх т-вах вона не досягає й 30%.

Сучасний стан сільсько-господарської кооперації в Німеччині, по даних на перше червня 1922-го року, уявляється в такому вигляді.

1. Центральних банків і т-в	97
2. Ощадно-позичкових та кредитових т-в*)	19236
3. Т-в для закупок та збуту	4478
4. Молошних т-в	3398
5. Т-в для примінення електрики	4873
6. Ріжних т-в біля	5500

V. Будівельна кооперація.

1. Перші кроки і причини слабого розвитку.

Будівельна кооперація в Німеччині давно вже притягала до себе увагу осіб, що цікавилися поліпшенням умов мешкання працюючих клас. Думка про організацію в Берліні будівельного кооперативного т-ва висловлювалася ще в 1847-му р. Але ідея ця здійснилася пізніше, а саме в 1862-му р., коли в Гамбурзі виникло перше мешкальне або, як звуть у Німеччині, будівельне т-во. Ініціятором його був Бальцер — голова місцевого позичкового кооперативного банку. Він намовив робітників і ремісників об'єднатися для організації мешкальної колонії. З цією метою вони взяли в аренду на 50 років на острові річки Лаби, проти Гамбурга, участок землі в 2,5 морги, який належав місту і не міг бути проданим. Щорічна арендна платня виносила 1,400 марок. Було зорганізовано будівельне т-во, яке збудувало для своїх 48 членів 48 хат, що коштували кожна біля 2,200 марок.

Всякий член т-ва повинен був набути безвідсоткову облігацію в 100 мар. і, одержавши хату у володіння, мусів платити, крім аредної платні, 4% що-року з суми, в яку було оцінено його хату. Таким чином, менше, як у 25 років, він виплачував свій борг.

По зразковому статуту будівельного т-ва, принятому в Загальному Союзі німецьких т-в, який об'єднав також і будівельні кооперативи, мета т-ва — дати членам добрі помешкання у власних будинках за дешеву платню.

Т-вом керують: правління, рада і загальні збори. Правління складається з 3 осіб, яких вибірають загальні збори з пропозіції

*) Багато з них вели спільні закупки.

ради. Раду вибірають загальні збори на 2 роки, в складі по їх узгляднению. Рада виконує ролю не лише органа надзираючого а й роспорядчого: головніші питання (набування рухомого майна, організація рахівництва, заключення умов, позичок і др.) вирішує рада.

На загальних зборах бере участь кожний член, при чім на кожні 100 марок паю він має 1 голос. Але в статуті мусить бути зазначено число голосів, більше якого ні один член т-ва не може мати на загальних зборах. Загальні збори скликає рада; від їх залежить вирішення усіх питань в період діяльности і при ліквідації т-ва.

Пай виносить 500 марок. Кожен член повинен узяти не менше одного паю; виплату паю можна переводити щомісячними внесками. На пай не може бути нараховано більше 4%. З чистого прибутку — 10% відраховується в запасовий капітал.

Треба відмітити одну особливість цього статуту: наданя членам нерівного числа голосів на загальних зборах. Це є порушенням одного із істотних принціпів кооперації, і тому будівельні т-ва, які існують по однородному з вищенаведеним статуту, власно кажучи, не могли-б уважатися за кооперативні організації. Але не всі будівельні т-ва в Німеччині існують по статуту, який порушує основну вимогу кооперації — рівність голосів на загальних зборах.

Німецький кооперативний закон 1867-го року не зробив позитивного впливу на розвиток будівельних т-в. Вони почали виникати частіше, але й ліквідуватися також часто. Причиною цього була недостача коштів, особливо, у звязку з наданням по закону кожному членові т-ва права вільно виходити з нього і брати свій пай назад. Таке правило закону довело до ліквідації де-яких т-в, які спочатку стояли досить міцно, напр., Інстенбурзького, в 1877-му році. Щоби усунути цю хибу в царині будівельної кооперації, в зацікавлених німецьких колах виникла думка а) обмежити право члена, що виходить з будівельного т-ва, вимагати негайного повернення паю, і б) створити кооперативний іпотечний банк.

Крім наведеної системи, коли т-во самостійно набувало будинки, потрібні для забезпечення кватирями його членів, у Німеччині найшли примінення будівельні кооперативи, мета яких полягала у видачі позичок членам на набуття хат. По цій системі виникло в 1877 р. т-во у Фленебурзі. Т-во це збудувало ряд двохповерхових будиночків по 2 світлиці в кожному поверсі зі всіма службами. Кожний будиночок коштував від 4—7 тисяч марок, які вважалися виданими членові в позичку, і які члени виплачували щотижневими внесками, при чім увесь борг погашався на протязі 20-ти років; 10 років член був звязаний зі своїм т-вом і не міг з нього вийти.

В 1874-му році в Німеччині було 48 будівельних т-в. Число їх мало збільшувалося, бо кооперативний закон 1867-го року не визнавав иншої відповідальности, крім необмеженої. Це негативно

впливало на кооперативний рух у цій царині, і, яко наслідок зазначених умов, в 1888 р. в Німеччині було лише 28 будівельних т-в з 1600 членами.

2. Будівельні кооперативи урядовців.

Ми вже говорили, що де-які будівельні т-ва відступали від кооперативного принципу — рівности членів на загальних зборах. Безперечно кооперативний характер носили будівельні т-ва урядовців, які почали виникати тут з 1887-го року для забезпечення помешканнями урядових службовців. Цим т-вам уряд робив серйозну допомогу. Вперше таку допомогу зробив закон 1902-го року, який асигнував у роспорядження міністра внутрішніх справ 3 мільйони марок на це діло; потім, у 1903-му році було асигновано ще 1.142.000 марок, і в 1904-му — 5.000.000 марок.

Умови видачі позичок будівельним т-вам слідуючі: 1) т-ва повинні складатися не менше як із 100 членів і мати капітал не менше 30.000 марок. Більшу частину членів повинні складати урядові службовці, які мають право на допомогу цього роду з боку уряду. 2) Т-во повинно довести, що воно існує згідно кооперативному законові, що його мета — постачання членам добрих помешкань і що воно не виплачує більше 4% на пай. 3) Прохання подається до місцевого уряду; до прохання мусить бути доданий план будівлі і роспреділення помешкання. 4) Позичка не може перевищувати вартости будівлі і землі, яка оцінюється по покупній ціні. 5) Позичка забезпечується іпотекою. На позичку виплачується 3% і 1% на амортизацію, разом 4% річних. 6) Позичку видають частками в міру видатків на будівлю.

На таких же приблизно умовах уряд видає позички для будівлі в кооперативних т-вах на залізницях.

У Вюртемберзі будівельна кооперація одержала підтримку від уряду у вигляді видачі позичок із коштів бюра страховки робітників. До 1903-го року на ці позички звидатковано більше 2-х мільйонів марок. Значно допоміг розвиткові будівельної кооперації в Німеччині кооперативний закон 1889-го року, припустивши обмежену відповідальність членів т-ва. Не менший вплив на зріст цих кооперативів зробив також закон 1889-го року про страхування інвалідности й старости. Завдяки цьому законові, член будівельного т-ва міг віддати в розпорядження т-ва поліси, які гарантували виплату суми боргу, яка лежала на членові, як що він не міг виплатити її сам. Тому особливого розвитку набрала будівельна кооперація в місцевостях, де цей закон примінювався. Під впливом цих законів, будівельні кооперативи почали виникати, між иншим, також і по селах, і в 1902-му році в Німеччині нараховувалося 420 будівельних кооперативів (з них лише 11 з необмеженою відповідальністю). Вартість збудованих т-вами помешкань досягала 60 мільйонів марок.

Треба сказати, що до 1880-го року в німецькій будівельній кооперації превалювала тенденція будувати окремі хати для кожного члена т-ва. Після-ж цього року, з огляду на дорожнечу землі, в мійських будівельних кооперативах починає превалювати будівля великих будинків з численними кватирями, які росподілялися між членами т-ва.

В царині будівельної кооперації Німеччини заслуговує на увагу війна, оголошена їй домовласниками. В своїх зусиллях затримати розвиток будівельної кооперації вони ще 20 років назад дійшли до того, що подали до уряду вимогу, щоб організацію будівельних кооперативів дозволялося лише там, де в тім буде визнана потреба. В задоволенні цієї вимоги було, звичайно, відмовлено; але вона дуже характерна сама по собі.

3. Розвиток будівельних т-в.

Таблиця, що її ми містимо нижче, подає відомости про число існуючих у Німеччині будівельних т-в за ряд років, а також про взаємовідношення їх коштів і операцій. Відомости, що ми їх подаємо в табелі про операції, торкаються т-в, що належали до Загального Союза; дані-ж за 1918-ий рік відносяться до т-в, що входили в ріжні (7) союзи.

Роки	Число т-в, що існують в Німеччині	Число т-в, яких торк. відомості	Членів у тисячах	Мільйони марок		
				пайовий та запас. капітали	чужі кошти	вартість нерухомого майна
1890 (1. VI)	38	—	—	—	—	—
1900 (1. IV)	322	100	28	6,5	—	32
1910 (1. I)	1075	197	65	23	—	151
1914 (»)	1469	208	68	26	—	187
1917 (»)	1536	202	63	27	—	190
1919 (»)	1648	773*)	229,6	77	585	556
1921 (»)	2649	—	—	—	—	—

Таким чином, на 1-ше січня 1921-го р. число будівельних т-в у Німеччині перевищувало 2,6 тисячі. Значне побільшення числа цих т-в припадає на післявійськовий час. Лише за 2 роки — 1919—1920 число цих т-в збільшилося більше, як на 1.100. Це пояснюється звичайно майже повним припиненням будівництва під час війни і природнім бажанням нагнати загублений час. Але число т-в, які ліквідувалися, також побільшало за останні роки. Це свідчить про те, що багато з т-в виникало без потрібної обачности. До такого-ж висновку прийшло, очевидно, і міністерство внутрішніх справ, яке в циркулярі в листопаді 1919-го року приписує, щоб будівельні т-ва, які хотять користуватися грошевою допомогою держави, на-

*) Дані за 1918-ий рік.

лежали до організацій, які могли-б контролювати правильність їх функціонування.

Більш докладні відомості про діяльність будівельних т-в за найближчий до нашого час подані нами вище, завдяки доброзичливості голови Німецького Кооперативного Союза — д-ра Крюгера, за 1918-ий рік. Дані ці торкаються 773 будівельних т-в різних союзів. В них було 229.650 членів. Власні кошти їх складали 77 мільйонів марок; позичені капітали досягали 585 мільйонів марок. Число збудованих ними помешкань досягало 19.610, вартістю біля 556 мільйонів марок.

Треба думати, що нині в Німеччині біля 3.000 будівельних т-в з 900.000 членів і вартістю нерухомого майна біля 3 мілліардів золотих марок. Не зайвим буде відмітити, що з наведеного числа т-в на долю кооперативних будинків, инколи організованих на чисто акційних принціпах, припадало біля 15%.

Останні т-ва — суто-кооперативної організації і складаються, майже виключно, з робітничих шарів населення.

Будівельні т-ва Німеччини працюють, головним чином, на позичені кошти. Власні капітали їх дуже обмежені. Як що взяти на увагу, що пайовий капітал у цих т-вах відноситься до запасового приблизно, як 4 : 1, то побачимо, що позичені кошти в цих т-вах перевищують майже в 10 разів їх пайовий капітал.

Більшість будівельних т-в Німеччини, для осягнення ліпших наслідків їх діяльности, а також для організації ревізій, об'єднані в союзи. Таких великих союзів мається 7, при чім першим з них був Загальний Союз Німецьких промислових та господарських т-в, який виник, як уже про це згадувалося, в 1859-му р.

В історії німецьких будівельних т-в можна відмітити 3 періоди. Перший — до кінця 60-х рр. — час розцвіту цих кооперативів у Німеччині, що привів до катастрофи 1870-х рр., коли велике число т-в зліквідувалося. Другий період починається з часу видання закона 1889-го р., що припускав обмежену відповідальність членів в кооперативних т-вах, що було дуже важно для будівельних т-в та допомогло відродженню кооперативно-будівельного діла. Третій період починається з часу вступу уряду на шлях допомоги будівельним кооперативам, тоб-то, приблизно, з початку цього сторіччя, коли кооперативи, що мали метою збудування помешкань для потрібуючих їх та для урядових службовців, уряд почав широко субсидіювати зі скарбових джерел.

VI. Страхова кооперація.

Щоб закінчити історію німецької кооперації, треба ще сказати кілька слів про страхову кооперацію. Історик німецького кооперативного права Гірхе доводить, що в Німеччині вже давно існували т-ва кооперативного характеру для страхування життя від хороб та від нещасливих випадків. Але перш за все ці т-ва не завше були

збудовані на чисто кооперативних засадах і де-коли працювали, як т-ва з обмеженою відповідальністю без статута. А потім — розвиткові цієї галузі кооперації в Німеччині значно перешкаджали ідеї обов'язкового страхування робітників, зреалізовані виданим у 1883-му р. законом про введення обов'язкового страхування робітників, що одержували утримання менше 2.500 мар. у рік.

Якого значного розвитку набрало це страхування, видно з того, що лише в царині страхування від хвороб у кінці 1920-го року було біля 22.700 місцевих кас з 9,5 мільйонами робітників та урядовців, які були в них застраховані, при чім річна страхова винагорода досягала 188 мільйонів марок. В той-же час у Німеччині було більше 520 т-в для обов'язкового страхування від нещасливих випадків, де кількість застрахованих осіб перевищувала 18.240.000 чоловік.

При такому поширенні обов'язкового страхування, натурально не могло бути й розмови про можливість широкої організації кооперативного страхування між зазначеними вище колами населення, тоб-то майже між усією кількістю робітничого населення країни.

Кооперативне страхування від огню не набрало в Німеччині широкого розвитку не стільки через це, що кооп. закони ніби то відносились негативно до його розвитку, скільки через те, що тут існувала і добре працювала ціла низка акційних страхових т-в та т-в взаємного страхування. У 1905-му році в перших було застраховано майна на 90,5 міліярдів марок, а в других — на 12 міліярдів.

Найбільшого розвитку набрало кооперативне страхування в Німеччині в царині страхування худоби від падіжу. Початок цієї галузі кооперації в Німецькому селі відноситься до 80-х років минулого століття. Суть постановки страхування худоби в Німеччині приблизно така: 1) що року означається певний розмір платіжків на передбачений падіж скоту по його категоріях; 2) кожен член т-ва платить наперед на випадок падіжу скоту певну суму — в залежності від стану каси т-ва; 3) коли всі одержані аванси звидатковані, то переводиться доплата.

Таким чином, перевага цієї форми страхування полягає в примітивності організації, порівнюючи невеликих видатках й утрудненності нарочитого знищення худоби, з огляду на взаємний догляд з боку окремих членів т-ва. В цій формі страхування в Німеччині спостерігаємо один цікавий бік, вірніше засадничий принціп цієї організації, а саме — стремління страхового кооператива не так до того, щоб виплачувати по змозі високу винагороду за понесені втрати, як до того, щоб усунути саму можливість втрат.

Тому більшість кооперативних т-в по страхуванню в Німеччині вживає цілий ряд попереджуючих заходів проти епізоотій, турбується про поліпшення годівлі худоби, вживає заходів проти занесення сухот, допомагає поліпшенню умов догляду за худобою і др.

З початку XX сторіччя кооперативне страхування зовсім припиняється в Німеччині законом 1901 року. Цей закон не дозволяє кооперативам вести самостійно страхування і тільки залишає за

ними право збірати страхування, себ-то вести в цій галузі комісійну діяльність; инакше кажучи, закон дозволяє їм бути агентами страхових капіталістичних т-в. Але ця операція не має дійсно кооперативного характеру.

VII. Заключення.

Така історія кооперації в Німеччині. Наслідком її ходу є те, що в Німеччині існує нині біля 50.000 ріжних кооперативів, становище яких зараз важке, але їх майбутнє не мусить нікого дуже турбувати*).

Історія німецької кооперації дає багато корисних і цікавих прикладів. Між иншим, одна риса в історії німецького кооперативного руху заслуговує на особливу нашу увагу: це — стремління німецької кооперації відшукати ті методи, які дали-б їй змогу виступати, як найчастіше, що до кооперативних справ, «єдиним фронтом». Не дивлячись на де-які, навіть серйозні, росходження принціпового характеру, центральні кооперативні союзи в Німеччині стреміли до того, щоб утворити ще більше об'єднуючий кооперативний центр.

Так, в 1905 р., як ми вже згадували, мало місце об'єднання двох сільсько-господарських кооперативних союзів — Імперського — у Дармштадті, та Генерального — у Нейвиді, при чому останній союз увійшов до Імперського, залишаючись все-ж таки в значній мірі незалежною організацією. Це об'єднання існувало лише 8 років, але й після того, як воно розпалося, відношення цих двох союзів залишилися цілком солідаристичними.

Далі ще в 1915-му р. почалися пертрактації між Загальним Союзом Шульце-Деліча та Головним Союзом ремісничих т-в про об'єднання цих двох організацій. Ці пертрактації закінчилися об'єднанням обох союзів, яке сталося в 1920-му р. після з'їзду в Наугеймі, при чім Загальний Союз набрав назви Німецького Кооперативного Союзу.

В 1920-му р. відбулося також об'єднання між загальним Союзом та Центральним Гамбурзьким Союзом споживчих кооперативів з метою усунення ворожих взаємовідношень між представниками цих 2-х кооперативних організацій.

Але ще більш цікавий вид кооперативного єднання було утворення шляхом організації в 1916-му році між головними кооперативними союзами так зв. Вільної Комісії. Ідея про утворення такої організації, з метою спільного розрішення де-яких загальних конкретних питань, висловлювалася д-ром Крюгером ще в 1907-му р. В 1913-му році зібралася конференція з представників Загального Союзу Шульце-Деліча, Імперського сільсько-господарського Союзу і Генерального Союзу Райфейзеновських т-в, а в 1916-му р. до цих союзів приєдналися ще Головний ремісничий кооперативний союз і Центральний Союз споживчих кооперативів у Гамбурзі, — і Вільна

*) Це було сказано 2 роки назад. Сучасні факти підтверджують нашу думку. *С. Б.*

Комісія подала спільну петицію, що до оподаткування кооперативних союзів. Така спільна діяльність продовжується і нині; і Вільна Комісія існує, яко орган об'єднаної кооперації.

Історію кооперації в Німеччині можна поділити на 3 періоди: перший період від 1849 року — зародження кооперації до видання кооперативного закону 1867-го року. Цей період характеризується розвитком міського кооперативного кредиту, слабими спробами сільських кредитових кооперативів закріпити своє становище і зародженням боротьби між прибічниками Шульце-Деліча і Райфейзена за право примінювати принціпи кожного з цих напрямків до практичного життя.

Другий період розвитку кредитової кооперації в Німеччині можна рахувати з часу видання кооперативного закону 1867-го року по 1889-ий рік, коли було опубліковано другий кооперативний закон. Цей період характеризується ростом міських кредитових т-в Шульце-Деліча, зміцненням становища Райфейзеновських позичкових кас, виникненням Імперського Союзу з метою широкого розвитку сільсько-господарського кооперативного кредиту і боротьбою за поліпшення кооперативного законодавства.

Нарешті, третій період історії кредитової кооперації в Німеччині тягнеться з часу видання кооперативного закону 1889-го р. до наших часів. Характеризується він широким розвитком ревізійних союзів, незвичайним зростом сільсько-господарської кооперації, побільшенням їх оборотів і створенням кооперативних об'єднань кредитового характеру. В цей період має місце державне втручання в справу позичкової допомоги кредитової кооперації; розвивається під впливом уряду ремісничa кредитова кооперація і виділяються зі складу загального союзу кооперативи, що не цілком поділяють принціпи Шульце-Деліча. В цей-же період мали місце спроби кооператорів з'організувати кооперативний кредитовий центр і виникають зусилля кооператорів зліквідувати сумні наслідки війни в царині кредитової кооперації в Німеччині.

ГЛАВА VI. АВСТРІЯ.

Сучасна Австрія простором біля 6 мільйонів гектарів (32.400 кв. міль) і з населенням біля 6,5 мільйонів чоловіка не уявляє особливого інтереса з кооперативної точки погляду. Але Австрія — до великої війни, що складалася з 17 коронних земель, яка включала в себе Чехію, Моравію, Галичину і др., країна, що мала по-над 30 мільйонів гектарів простору, — заслуговує в цьому відношенні на певну увагу. І хоч найбільш оригінальні прояви в кооперативній царині були тут, в тих частинах Австрії, які тепер є самостійними, особливо, наприклад, в сучасній Чехословацькій республіці, все-ж таки кооперація з'явилася в місцевостях власно Австрії раніше, чим в инших частинах бувшої Імперії, а тому ми вважаємо за конечне говорити про Австрію зразу-ж після Німеччини.

Австрії прислуговує це право не лише тому, що в хронологічному порядкові кооперативи з'являються після Німеччини в Австрії раніше, чим в инших країнах, але також і тому, що Австрійська кооперація зародилася й працювала довгий час під виключним впливом німецького кооперативного руху.

І. Кредитова кооперація.

1. Вплив Німеччини; особливості організації.

Було-б помилковим вважати за рік початку австрійської кредитової кооперації, як то де-хто думає, — 1847-ий рік, коли було влаштовано в Аші ремісничу допомогову касу. Ця каса була швидче благодійною, а не кооперативною інституцією. Вірніше вважати за рік народження австрійської кредитової кооперації рік 1851. В цьому році в Клягенфурті було засновано перше кредитове т-во. Спочатку це було т-во для прийому заощаджень з дуже обмеженим колом позичкових операцій. Лише з 1852-го року т-во це почало видавати позички, примінюючись до тих засад, якими керувалися в Німеччині т-ва Шульце Деліча.

Статут цього т-ва, та й инших йому подібних в Австрії, було сконструйовано також по зразку статутів німецьких т-в Шульце-Деліча. Подібність між обома взірцями статутів дуже велика і в головному і в деталях. Однією серйозною особливістю в організації т-в в Австрії був заведений тут, з метою побільшення коштів, інститут гарантій, яким доповнювалася перейнята з німецьких т-в Шульце-Деліча система необмеженої відповідальности членів т-ва по його з'обов'язаннях. Суть інститута гарантій полягала в тому, що кілька (10—12) меценатів т-ва, звичайно, осіб заможніх, які не були членами т-ва, брали на себе ручительство, кожний в розмірі до 50 гульденів, за цілість внесених у т-во вкладів.

2. Виступ Чехії.

Незабаром після відкриття першого кредитового т-ва в німецькій Австрії, кредитові кооперативи системи Шульце-Деліча почали виникати в Чехії. Тут грунт для розвитку цих т-в був цілком підходящим. По-за політичним пригніченням, яке відчувало на собі при австрійському пануванні чеське міське населення, воно підлягало німецьким елементам і в економичному відношенні. Зокрема, в справі кредитування, ремісники й торгівці-чехи перебували в гіршому стані, чим німці. До розпорядимости останніх були значні суми ощадних кас, які кредитували німецькі кола населення.

Об'єднання в кредитові кооперативи було, таким чином, актуальним питанням для чеського працюючого люду, як що він волів визволитися від німецького засилля в економичному відношенні. Такі об'єднання були бажані і з точки погляду чеських націоналістів, які бачили в них залог міцного єднання чехів, що було необхідно для осягнення в майбутньому політичної незалежности — дав-

нішньої мрії усіх свідомих чехів. Серед чеських патріотів, які додержувалися цієї точки погляду, особливо енергійну діяльність виявив чеський письменник Фр. Симачек, який знайомив чехів з ідеями Шульце-Деліча та присоглашав їх організовувати ощадно-позичкові т-ва. Ці заклики були успішні, і цілий ряд таких т-в виник на протязі 10 років, починаючи з 1855-го року, в ріжних пунктах Чехії й Моравії. Ці т-ва існували на підставі засад, які були приняті в т-вах Шульце-Деліча в Німеччині, лише з невеликими відріжненнями від цих останніх. Однією з цих особливостей був принятий по статутах чеських т-в розподіл членів на кілька категорій.

По статутах т-ва — є члени почесні, члени фундатори і звичайні члени. Часом відріжнення йде далі однієї назви, і на почесного члена, напр., в де-яких т-вах, накладається обов'язок подарувати т-ву певне число паїв. Член-фундатор инколи мусить відмовлятися від відсотків на паї і т. д. Инколи почесні члени бувають гарантами, в тому розумінні, як ми про це говорили вище.

Розвиток ощадно-позичкових т-в Шульце-Деліча в Чехії зробив такі великі успіхи, що в перше-ж десятиріччя т-ва ці визнали за необхідне скласти свій союз, який і був зорганізований в 1865-му році під назвою Богемо-Моравського Союзу т-в. При цьому союзі було відчинено центральну касу для т-в, і, таким чином, цей кооперативний центр був одночасно і джерелом кооперативно-кредитової пропаганди, і банковою інституцією для ощадно-позичкових т-в. Треба відмітити, що Чеська ініціятива покликала появлення в Чехії німецьких ощадно-позичкових т-в.

3. Союзи.

До 1885-го року в Австрії існували лише кредитові кооперативи системи Шульце-Деліча. Розвивалися вони чисельно досить поволі. На 1890-ий рік число таких т-в не перевищувало 1.500 з 700.000 членів. І це не вважаючи на те, що в Австрії порівнюючи рано виник Союз, який об'єднував цю категорію кооперативів та турбувався про їх розцвіт.

Думка про влаштування Союза австрійських т-в, і між иншим, для об'єднання кредитових кооперативів — почала особливо цікавити австрійські кооперативні щари в 1871-му р. Річ була про влаштування Союза лише для німецьких т-в. І все-ж виникло розбиття кооперативних сил: для вирішення питання про організацію союза було призначено в один рік два з'їзди — один у червні, а другий у серпні. І кожний з них (на другому був присутній сам Шульце-Деліч) ухвалив організувати такий союз. Таким чином, в 1871-му р. в Австрії було вже два союзи з однією метою; лише в 1874 році вони об'єдналися у Загальний Союз німецьких промислових та господарських т-в Австрії.

Загальний Союз німецьких австрійських кооперативних т-в, що виник у 1872-му році, мав метою піклуватися про розвиток усіх

видів кооперації; між иншим, після видання закону 1903-го року він включив у коло своєї діяльности ревізію т-в. Для виконання цього останнього завдання він одержав в 1909 році право мати власних ревізорів. В 1917-му році Союз мав до своєї роспорядимости три постійних ревізори і кілька тимчасових.

Для полегчення своєї праці Союз намагався створити на місцях районові союзи в ріжних частинах німецької Австрії; перший з них було засновано у Відні в 1874-му році. Таких місцевих союзів перед війною було 6. З часу свого заснування Союз видавав свій орган «Товариство», а з 1873-го року — річні відчити про діяльність німецьких австрійських т-в. З 80-х років минулого сторіччя ці відчити, під редагуванням голови Союза Врабетця, (що недавно подався до демісії) — почали включати в себе дані про всі кредитові т-ва та инші кооперативи Австрії з огляду на те, що між Загальним та иншими союзами Австрії відбулася згода, щоб ці останні постачали першому статистичні відомости.

Цікаво навести, між иншим, один факт, як доказ того впливу, який мала на австрійську кооперацію німецька і того щільного звязку, який між ними існував. Ми маємо на оці, що до 1876-го року дані про австрійські кредитові кооперативи Шульце-Деліч містив у своїх німецьких відчитах. Об'єктивність вимагає сказати, що перші відомости про австрійські кооперативні т-ва, в тім числі й кредитові, зібрав та опублікував ще в 1869-му році спеціяльно для цього організований комітет — з метою оборони від оподаткування.

Для урегулювання грошової готівки, для прийому грошей від одних т-в, які мають їх у вистачаючій кількості, та для передачі їх другим, які їх потрібують, в 1897-му році Союз організував у Відні Центральне грошове Бюро — при Віденському ремісничому кредитовому інституті — інституції, що існувала на акційних засадах. В склад дирекції цього інституту увійшли 2 представники союзу.

Союз піклувався і про матеріяльний стан осіб, що присвятили свої сили праці в кооперації. Для цього в 1897-му році було засновано допомоговий фонд, куди поступали відрахування Союзу й окремих т-в. Але через 25 років цей фонд ледве перевищував 23.500 корон — сума нині зовсім дріб'язкова.

Число членів в 394 кредитових кооперативах, які подали свої відчити союзові в 1916-му році, досягало 154.000. Розміри й форму кредитування видно з слідуючих даних про 367 кредитових т-в за 1916-й рік.

Лишки позичок на кінець 1916-го року (у мільйонах корон).

Загальна сума	Позички під:				Іпотеки	%% відношення
	векселі та прості зобовязання	%% відношення	залоги та контокорентні рахунки	%% відношення		
358	140	41	36	10	177	49

Загальна сума активу т-в виносила 560 мільйонів корон.

Що торкається пасиву, то власні кошти досягали 66 мільйонів корон. З них 21 мільйон корон припадало на резервовий капітал. Чужих капіталів було біля 467 мільйонів корон. Відношення власних капіталів до оборотового, як 1 : 8,2. Валовий прибуток дорівнювався 30,3 мільйона корон; чистий зиск — 3,7 мільйона корон.

Але єдности в союзній організації кооперативних т-в Австрії, —навіть в тому вигляді, як то ми бачили в Німеччині, не було ні на перших початках кооперативного руху, ні пізніше. По-за незалежними союзами, які існували в Чехії, в 1873-му році виник Польський Кооперативний Союз у Львові, який обслуговував самостійно значне число кооперативів, а саме, ощадно-позичкові т-ва системи Шульце-Деліча, які почали виникати тут з 60-х рр. минулого сторіччя.

Різноманітний національний склад Австрії приводив до того, що й у царині кооперації були росходження по питанню організації єдиного кооперативного союза, при чім ці росходження можна виправдати протиприродністю того звязку, який мав місце в державній будові бувшої Австрії. Не раз робилися спроби об'єднати з Загальним Союзом союзи Польський у Львові та Чеський у Празі. Одна з таких спроб мала місце в 1878-му році на з'їзді в Брні, але без жадних наслідків. Лише в 1901-му році було налагоджено де-який звязок між Чеським та Загальним Союзами. Чеський Союз узяв на себе ролю відділу Загального по кредитуванню т-в, при чім центральним місцем була визнана каса Загального Союзу.

4. Допомога уряду та суспільства.

До 1873-го року кредитова кооперація в Австрії розвивалася дуже поволі. Незадовольняюча законодавча охорона кредитових кооперативів, концесійний порядок їх виникнення, недоброзичливе відношення адміністрації, — все це мало сприяло зростові та розвиткові кредитових т-в. І тому в 1873-му році їх було в Австрії лише біля 110. В цьому році в Австрії був виданий закон про кооперативні т-ва, який являвся майже дословним перекладом німецького закону про т-ва 1867-го року. Різниця між Австрійським та Німецьким законами полягала, між иншим, в тому, що Австрійський закон припускав як необмежену, так і обмежену відповідальність, якої Німецький закон не визнавав.

Хибами закона було те, що т-ва не могли об'єднуватися в союзи і те, що питання про ревізії їх зовсім не передбачалося.

Закон цей при всіх його хибах все-ж таки сприяв дальшому розвиткові кредитових кооперативів у Австрії.

З метою допомоги розвиткові кредитових кооперативів з превалюючим складом членів із числа дрібних промисловців в 1874-му році був створений в Австрії, спочатку в Відні, *фонд цісаря Франца-Йосипа*. Фонд цей складався з 800.000 корон, з нього можна було видавати позички промисловим позичковим т-вам і взагалі кооперативним організаціям, які мали метою підтримку дрібної промисло-

вости. Позички видавалися з 3-х відсотків на термін до 6 місяців. Розмір позичок означав кураторій, що завідував цим фондом. Кураторій цей складався із бургомістра, голови торгової палати (по 6), а також 7 фахових осіб, які жили у Відні. З зисків — частина відраховувалася на побільшення фонду, друга — йшла на поширення ремісничої освіти.

В 1908-му році фонд виносив майже 1.200.000 корон; до кінця цього року з нього було видано 1.100.000 корон 38-ми т-вам.

Подібні фонди було утворено в ріжні часи і в инших місцевостях Австрії, між иншим, — в 1896-му році в Празі, з ініціятиви місцевого земського управління, в сумі 1 мільйон корон. В Галичині подібний фонд утворено в 1887-му р. в сумі 400.000 корон, при чому управління цим фондом було у Львівському Ляндесбанку.

Про фонд цісаря Франца-Йосипа можна сказати, що, коли він і небагато зробив безпосередньо для розвитку кооперації в Австрії, то він дав змогу вільно пропагувати ідеї кооперації в ті часи, коли на кооперацію в Австрії дивилися скоса на верхах, як і в де-яких инших країнах Європи.

В Австрії не було того способу організованої допомоги кооперативному кредитові, який ми бачили в Німеччині — у вигляді організованої тут Пруської Центральної Каси для т-в. Проте в 1891-му році член австрійського парламенту Штевендер порушив питання про організацію в Австрії центрального кооперативного банку, діяльність якого мусіла базуватися на великій урядовій підтримці. Тоді уряд поставився до цього проєкту, з огляду на тяжкий фінансовий стан, негативно і проєкт не здійснився.

Зате крім згаданого вже фонду в Австрії стала на досить твердому грунті підтримка кредитовій кооперації та й иншим кооперативним т-вам шляхом видачі позичок та допомог за рахунок щорічних асигнувань по державному бюджетові.

Але цей спосіб практикувався, головним чином, у відношенні до сільських Райфейзеновських кас, про що буде сказано далі. Що-ж торкається міських кредитових кооперативів промислового характеру, то в цій царині австрійський уряд робив спробу прийти на допомогу шляхом видачі позичок тим кооперативам, що наново виникають.

З цією метою при міністерстві торгу в 1896-му році було засновано департамент допомоги ремісничій промисловості. Його головним завданням було — вживати заходів до розповсюдження серед ремісників примінення машин і моторів. Це досягалося, між иншим, шляхом заохочування ремісників організовувати кооперативні т-ва, яким при самому їх виникненні названий департамент видавав позички.

Для полегчення заснування таких т-в та їх функціонування в 1899-му році було утворено інститут кооперативних інструкторів. Інструктори — урядовці міністерства торгу. Їх обов'язком було піклуватися про розвиток кооперації серед ремісників, а також слідку-

вати за тим, щоби діяльність ремісничих кооперативів не набірала небажаного напрямку. З цією метою закон приписував, щоб ремісничі т-ва давали змогу інструкторам знайомитися зі станом своїх справ, а інструкторів з'обов'язував перебувати в постійному звязку з такими т-вами та їх союзами, брати участь на зборах представників останніх з правом дорадчого голосу. Інструктори повинні були подавати міністрові торгу відчити про свою діяльність.

Примінення зазначеного інституту на практиці довело, що мети, яку мав на оці закон, не було осягнено. Найліпших наслідків було осягнено в Чехії, де в 1903-му р. функціонувало і намічалося до відкриття до 80-ти ремісничих кооперативних т-в — для одержання подібної позичкової підтримки від уряду.

Що-ж торкається діяльности згаданого вище департаменту, то в перше десятиріччя за його допомогою було відчинено біля 160 ремісничих т-в, які одержали позичок на заведення машин більше 1 мільйона корон.

В ріжних місцевостях Австрії, за допомогою земських, мійських та торгово-промислових інституцій, було утворено однородні з названим департаментом інститути, які перебували в постійному звязку з департаментом. Завдяки спільній діяльности урядових і суспільних кол, в перше десятиріччя нинішнього віку, ремісниче промисловість Австрії об'єднана, головним чином, в т-ва, одержала до 12-ти мільйонів корон у вигляді позичок та допомог, з яких на долю держави припадало біля 900.000 корон.

5. Сільсько-господарський кооперативний кредит.

а) Потреба в сільському кредиті. Але розвиток кредитових кооперативів Шульце-Деліча йшов дуже поволі. Досить сказати, що на перше січня 1917-го року їх було лише біля 3.500.

Далеко більші успіхи мала в Австрії сільсько-господарська кооперація у вигляді кредитових т-в або кас Райфейзена. Почали вони виникати тут в 1888-му р. в Нижній Австрії і незабаром перекинулися й на инші місцевості. Так, в Чехії перші райфейзеновські т-ва (кампелічки) почали виникати в 1890-му р., а в Галичині — з кінця 1890-их років. Т-ва ці почали швидко зростати; і перед війною, в 1914-му р. їх було біля 9.000, тоді як ощадно-позичкових т-в Шульце-Деліча було лише біля 3.000.

Швидкий зріст райфейзеновських т-в пояснюється, перш за все, потребою в них сільського населення. Воно цінило ці каси, бо вони уявляли собою не лише кредитові інституції, а й організації, що дбали про спільний збут виробів сільського господарства своїх членів і закупку предметів, потрібних їм у господарстві. Цим, між иншим, можна з'ясувати, що в Чехії дуже поволі розвивалися спеціяльні т-ва по збуту й закупках, швидкий розвиток яких ми бачили в Німеччині. Сільські господарі Чехії одержували через свої каси Райфейзена, через свої «кампелічки» — угноєння, насіння, годівлю худоби, вугілля, сільсько-господарське знаряддя і др. В Чехії ува-

жали такий порядок за практичніший, чим організація для подібних цілей спеціяльних т-в, практичніший, між иншим, тому, що каси мали кошти, щоб оплатити потрібні товари готівкою. Цей порядок, в свою чергу, приводив до здешевлення вартости товарів та до підвищення їх якости.

б) Допомога уряду й земства. Потім однією з причин росту Райфейзеновських кас в Австрії була підтримка, яку цим касам робив з одного боку уряд, а з другого місцеві громадські інституції (щось на зразок російських земств).

Звичайно на всьому терені Австрії кредитові т-ва, починаючи з кінця 19 сторіччя, одержували підтримку від місцевого земства в розмірі від 100—300 корон, яко допомогу і, крім того, часто пільговий кредит; в Сілезії, напр., до 2.000 на т-во із 3% річних.

По-за цим земства допомагали діяльності цих кас шляхом організації їх ревізій.

Заслуговує на особливу увагу — діяльність по допомозі розвиткові райфейзеновських кредитових т-в Галицького земства. Тут земства видали 2 мільйони корон для кредитування райфейзеновських кас. Вони склали для догляду за діяльністю цих кас спеціяльні делегації; вони дали кошти на організацію курсів для інструкторів цих кас; створили центральне агентство для допомоги касам у їх біжучій праці, у веденні відчитности, для постачання книжками, для видання брошюр, організації курсів і др. Крім позичок, кожна каса Райфейзена одержувала від земства 400 корон допомоги. Не менше енергійну і широку підтримку райфейзеновським товариським кредитовим касам розвинули й Чесько-Моравські земства.

Провадив акцію підтримки цим касам також і уряд. Починаючи з 1899-го року він щорічно вносив в державний бюджет певну суму на видачу допомог і безвідсоткових позичок, між иншим, і кредитовим касам Райфейзена. Перед війною загальна сума асигновок на 1914-ий рік, по бюджету на цю мету, виносила 1 мільйон корон.

На побільшення числа райфейзеновських кас зробила свій вплив і податкова політика австрійського уряду. Закон 25-го жовтня 1896 року оголосив вільним від податків такі кредитові та ощадно-позичкові т-ва, які приняли необмежену відповідальність членів, поширюють свою діяльність на район однієї або кількох громад, мають пай не більше 50-ти корон, при чім цей пай або зовсім не оплачується дивідендом, або оплачується %, що не перевищує того %, який платить саме т-во по ощадних вкладах; такі, які видають позички лише своїм членам, не допускають учоту векселів і по позичках беруть не більше того %, який платиться т-вом по вкладах, побільшеного на 1,5%; иншими словами, як що по вкладах виплачувалося 6%, то по позичках можна було брати не більше 7,5%.

Урядова підтримка кас Райфейзена набрала особливо цікавих форм в Галичині. Тут з цією метою було засновано так званий патронат. Виник він в 1889-му році і уявляв собою урядову інституцію,

яка мала метою допомагати заснованню й діяльності Райфейзенівських т-в серед усіх народів Галичини.

Перед війною характер і діяльність патронату виглядали так. При влаштуванні нового кредитового т-ва патронат посилав свого урядовця для вказівок. Він видавав брошюри й статути, які полегчували організацію т-ва. Він видавав кожному наново влаштованому т-ву до 400 корон допомоги натурою, а саме—неспалиму скриньку, книги, бланки, штемпелі і др. Нарешті, він давав змогу одержати із Крайового банку кредит до 10.000 корон.

Але щоб мати право на подібну підтримку патронату, наново засноване кредитове т-во повинно було задовольняти де-яким вимогам. Перш за все — фундаторів мусіло бути не менше 12; потім т-во повинно було приняти тип Райфейзена; не видавати позичок під векселі, позичати кожному членові не більше 1.000 корон, мати пай не більший 10 корон, не видавати зовсім дивіденду членам і винагороджувати лише одного скарбника. Нарешті, т-во повинно видавати довготермінові позички речинцем до 3-х років.

За перші 10 років свого існування патронат допоміг виникненню 880 кредитових кооперативів, які були винні урядові біля 4.220.000 корон. Треба додати, що більшість зазначених т-в мали превалюючий польський склад.

Серйозну підтримку розвиткові кредитових т-в у Галичині робив також Урядовий Банк Галичини, як його називають — Крайовий Банк у Львові. Він широко постачав кредит кооперативам, переважно з польським складом членів.

в) Загальний Союз. Безперечно благодійний вплив на зріст кредитової кооперації у селянській Австрії зробив також зорганізований тут у кінці минулого віку Центральний Союз цих кооперативів. В той час у Німеччині було вже біля 10.000 сільських кредитових кооперативів з 2-ма великими союзами, які їх об'єднували, причім один з них, Нейвидський Союз, уявляв собою систему централізації діла, другий — Імперський Союз у Дармштадті — систему децентралізації. Австрійські кооператори в царині сільського господарства додержувалися другої системи, яку й переводив у життя в своїй діяльності заснований у Відні у 1898-му р. Загальний Союз сільськогосподарських т-в у Австрії.

Мета його — репрезентувати інтереси сільсько-господарської кооперації, допомагати її розвиткові, організовувати ревізії, обробляти та публікувати статистичні дані та видавати періодичні органи. Всі ці завдання він виконував досить добре при матеріяльній допомозі Австрійського уряду, який щорічно давав Союзові досить значні субсидії.

На початок війни до цього союзу належало 32 місцевих союзи ріжних національностей і біля 1.000 окремих т-в, з яких переважне число припадало на долю кредитових т-в. Після війни цей Союз позбавився біля 60% свого складу і роспався; і нині в Австрії є

10 місцевих сільсько-господарських кооперативних союзів і біля 2.500 місцевих кас, серед яких також превалюють кредитові.

6. Ревізії кооперативів і хід їх розвитку.

а) Постановка ревізій. Незадовольняюча постановка контролю за діяльністю кредитових кооперативів у Австрії була однією з причин і незадовольняючого зросту їх у числі, і слабого їх розвитку. Закон 1873-го року зовсім не передбачав ревізій кредитових т-в. Земства пробували це перевести в життя з власної ініціятиви, хоч і не спираючись на закон.

Лише в 1903-му році в австрійському законі про ревізії кооперативних т-в з'явилася стаття 14-та, яка дала змогу земствам увійти у найщільніший звязок з кооперативними організаціями країни. По цій статті ті т-ва, які одержали від земства грошову позичку або допомогу, або внесли у свій статут постанову про бажаність підлягати контролю земства, підлягали останньому в порядкові переведення ревізій. Цей закон сприяв скріпленню звязку між земством та кредитовими кооперативами. Але він не склав нового руху. Він не був для земств підставою нового відношення їх до кредитової кооперації. Він санкціонував лише те, що в житті вже мало місце. Він визнав, що допомога земств у кооперативному ділі має велике значіння і надав цій допомозі юридичний характер.

Найголовніше тут те, що цей закон установив правила про обов'язкові ревізії т-в. Правила ці загалом нагадують німецький закон про т-ва 1889-го року. Згідно австрійському законові 1903 р., кооперативне т-во мусіло підлягати ревізії не менше разу на 2 роки фахового ревізора, що не належав до складу т-ва. Ця вимога обов'язкова, як у відношенні до функціонуючих кооперативних т-в і союзів, так і тих, що ліквідуються. Ревізію може переводити ревізор союза, в який входить т-во, як що за цим союзом відповідна влада визнала право призначати ревізорів. Надання такого права у відношенні до союзів, які розповсюджували свою діяльність на кілька провінцій, що входили в склад Австрії, було компетенцією міністерства внутрішніх справ; у відношенні-ж до союзів з районом, що не перевищував однієї провінції, — місцевої вищої влади. Т-ва, які не входили в союзи, підлягали ревізії осіб, призначених судом.

У звязку з такою вимогою закону новела 1903-го року надавала т-вам право складатися не лише з фізичних осіб, а й з осіб юридичних, причім т-ва останньої категорії, тоб-то такі, які складаються з осіб юридичних, називаються союзами.

Своєрідною постановою австрійського закону була вимога, щоб союз складався не менше, як з 50-ти т-в.

Ревізор має право на одержання винагороди від т-ва, як що особливі умови, складені ним з союзом, на обов'язку якого лежить переведення ревізій, не звільняли т-во від безпосередніх відношень до ревізора по винагороді його праці. В більшості випадків т-во за ревізію платить не самому ревізорові, а союзові, який від себе вже

винагорожує ревізора. Ревізор повинен перевести докладну ревізію всього рахівництва і діловодства т-ва, як з формального боку, так і по суті постановки операцій т-ва. Що торкається подробиць постановки ревізорської справи, то вони дуже нагадують порядок переведення ревізій в Німеччині.

Союзні організації кредитових кооперативів розвинулися в Австрії пізніше, чим у Німеччині, бо й самий закон, який дав змогу кооперативним союзам рости й розвиватися, появився лише в 1903-му році.

До цього року в Австрії існувала невелика кількість кооперативних союзів; після цього року союзні організації зростають. На початок війни в ріжних місцевостях Австрії існувало не менше 20 великих союзів і кілька десятків малих. Але говорити про їх докладніше ми тут не будемо, бо про це буде сказано в відповідних главах, присвячених тим країнам, які, в наслідок європейської війни, відділилися від Австрії.

б) Хід розвитку кредитової кооперації. Завдяки всім вищенаведеним заходам з боку суспільних шарів, уряду і земств, кредитова кооперація в Австрії швидко розвивалася й її операції поширювалися, набіраючи ріжноманітности й по характеру, й по формі.

Що торкається характеру діяльности, то кредитові кооперативи системи Шульце-Деліча задовольнялися лише видачею позичок і рідко вели операції по спільних закупках. Кредитові-ж т-ва системи Райфейзена не задовольнялися організацією позичкових операцій, а майже завше включали в коло своєї діяльности закупку товарів для своїх членів і продаж виробів їх праці.

Картина поступового розвитку кредитових кооперативів в Австрії уявляється зі слідучої таблиці.

Загальне число кредитових кооперативів у Австрії по роках:

Роки	Т-ва системи Шульце-Деліча	Т-ва Райфейзена	%% тов. Райфейзена
1873	111	—	—
1881	1.029	—	—
1888	1.464	—	—
1902	2.227	3.883	63
1905	7.401		
1906	2.389	5.431	70
1910	10.954		
1914	3.400	8.800	70
1917	3.243	9.186	74

Зокрема, у відношенні до форми кредитування, в кредитових кооперативах Австрії була велика ріжноманітність.

Так, позички по персональному довіррю, під росписки і боргові

зобов'язання превалювали. 1) Їх видавали найбільше заслуговуючим довірря членам, які инколи мали великі майстерні й користувалися найманою працею. 2) Позички під учот ділових векселів також були росповсюджені. 3) Позички під заклад рухомого майна примінювалися мало. 4) Позички під заклад промислових підприємств практикувалися також в де-яких т-вах і 5) Позички у вигляді учота рахунків примінювалися дуже рідко.

Дані, і до того загальні, про операції кредитових кооперативів Австрії маються лише за часи довійськові, а саме: на 1-ше січня 1909-го року дані ці уявляються в такому вигляді:

	Кредитові кооперативи		
	Сист. Шульце-Деліча	Сист. Райфейзена	Обох систем
Число існуючих т-в	2.681	6.627	9.308
Число відчитних т-в	2.323	6.190	8.513
Членів	1.479.000	784.000	2.263.000
Лишки позичок	1.479 міл. кор.	157 міл. кор.	1.636 міл. кор.
Пайовий кап. / Запасовий кап.	158 ,, ,,	10 ,, ,,	168 ,, ,,
Вклади	1.587 ,, ,,	615 ,, ,,	2.202 ,, ,,
Позички.....	234 ,, ,,	50 ,, ,,	284 ,, ,,
Чистий зиск....	14 ,, ,,	2 ,, ,,	16 ,, ,,
Баланс ..	2.136 міл. кор.	692 міл. кор.	2.828 міл. кор.

Кілька слів про вплив війни на кредитову кооперацію в Австрії. З цього приводу ми находимо де-які дані в 25-му відчиті Австрійського Загального Союзу німецьких промислових і сільсько-господарських т-в за 1916-ий рік, що вийшов у 1918-му році. Згідно з цим відчитом, війна відбилася зле на австрійській кооперації. В 1914-му році виникло лише 103 нових товариства. Під час війни справи стали ще гіршими.

Число зареєстрованих кредитових кооперативів по роках на 1-ше січня уявляється у такому вигляді:

Роки	Кооперативи		
	З обмеженою відповідальністю	З необмеженою відповідальністю	Разом
1908	1.958	6.519	8.477
1910	2.419	7.680	10.099
1911	2.977	8.607	11.584
1914	3.222	9.018	12.240
1917	3.243	9.186	12.429

Число кас Райфейзена на 1-ше січня 1917-го року досягало 8.666, тоб-то, складало 70% усіх кредитових кооперативів.

Що торкається союзів, то після війни в їх складі також відбулися зміни. Більшість з них перестали бути австрійськими союзами. Потім Загальний Союз сільсько-господарських т-в в Австрії зовсім зліквідувався, на його місце в 1919-му році виникло Управління сільсько-господарських т-в Австрії.

Загальний Союз промислових і господарських т-в системи Шульце-Деліча зберігся, але він згубив силу своїх членів, і в 1920-му р. до його належало лише 430 т-в з 520.000 членів.

Сутужні умови, в яких перебуває країна після війни не могли не відбитися зле й на кредитовій кооперації. Але вона бореться з тяжкими умовами: в міру сил полегчує матеріяльний стан бідного населення.

II. Споживча кооперація.

Споживчі т-ва почали виникати в Австрії незабаром після зародження тут кредитової кооперації. Але більш помітний їх розвиток припадає на кінець 60-х років і навіть початок 70-х, після опублікування в Австрії згаданого вже кооперативного закону. Кооперативи ці дуже повільно розвивалися, почасти тому, що й сам законодавець ставив де-які серйозні перешкоди до їх розвитку.

Так, по закону 1898-го року споживчі т-ва, які продавали товари нечленам, мусіли платити промислові податки. Що-ж торкається т-в гуртових закупок, то всі споживчі кооперативи, навіть, ті, що продавали товари лише своїм членам, підлягали промисловому оподаткуванню.

Споживчі т-ва спочатку входили в склад Віденського Загального Союзу. Але подібно до Німеччини, і тут між цими т-вами та иншими кооперативами були тертя, які закінчилися виходом їх із Загального Союзу після кооперативного з'їзду в Граці в 1901-му році, та утворення спеціяльного союзу для робочих кооперативів, який в 1902-му році набрав назви Центрального Союзу австрійських споживчих т-в. До його входили, крім споживчих, також продукційні і будівельні кооперативи.

По даних бувшого голови Загального Союзу Врабетця, на 1-ше січня 1902-го року в Австрії було 790 споживчих т-в з 195.000 членів, 4.600.000 франків пайового і 2.500.000 франків запасового капіталу. В 1914-му р. було 1.453 споживчих т-ва, а в 1917-му — 1.430; з цих т-в лише 43 приняли необмежену відповідальність.

Взагалі, поступовий розвиток споживчої кооперації в Австрії видно зі слідуючої таблиці існуючих в країні споживчих т-в:

Роки	Число споживчих кооперативів.
1901	791
1905	948
1908	1.026
1910	1.260
1914	1.453
1917	1.430

Після війни зазначений Союз, при якому було також і т-во гуртових закупок, реорганізувався в 1919-му р. в Союз і Закупочне Т-во німецьких австрійських споживчих т-в. В 1921-му р. в склад Союза входило 103 т-ва з 574.000 членів. До Закупочного Т-ва належало 131 т-во з 530.000 членів, і закупки за рік перевищували 10.063 мільйони корон.

III. Сільсько-господарська кооперація.

1. Вплив Німеччини. Кооперативні збіжниці. Сільсько-господарські кооперативи почали виникати тут під великим впливом Німеччини в кінці 70-х р.р. минулого сторіччя. Вслід за кредитовими кооперативами Райфейзена в Австрії почали виникати молошні кооперативи, а за ними кооперативні елеватори й т-ва по переробці, закупці й збуту. Вироблене кооперативним способом масло було дуже високої якости з огляду на досконалу технику його виробництва.

Помітного розвитку набрали тут також виноробські т-ва (в Тіролі); т-ва для виробки маслин, для переробки льону (Чехія й Моравія), а також кооперативні збіжниці. Перша з них виникла в 1888-му році в Чехії, в Педерсамі. Що торкається самої Австрії, то перший такий кооператив виник в 1898-му році в Нижній Австрії. Т-во це мало невеликий елеватор, лише на 60 вагонів хліба, який коштував всього 58.000 корон. Потім, на протязі 3-х найближчих років виникло ще 20 кооперативних елеваторів, при чім більша половина коштувала вже до 200.000 корон кожний. З боку місцевого земства та уряду було видано допомог цим елеваторам по-над 1 мільйон корон. Дуже енергійну грошову підтримку робило т-вам по збуту хліба Нижнє-Австрійське земство. Предмети видаткування цих коштів дуже ріжноманітні. По загальному правилу, кожне наново з'організоване т-во одержувало від земства допомогу від 200—500 корон. Але окремі т-ва одержували і далеко більше: 1.000, 2.000, 3.000, навіть 10.000 — і більше корон. Допомоги видавали також і існуючим вже т-вам на ріжні потреби: на винагородження персонального складу правління, на покриття втрат операційного року, на виплату %% по позичці, одержаній від казни або від окружного управління, на розвиток оборотів і др.

Таку широку підтримку земство робило елеваторам тому, що в існуванні їх, як каже земство, було зацікавлено матеріяльно по-над 75.000 сільських господарів.

Щоб мати уявлення про те, на яких засадах працювали кооперативні елеватори, не зайвим буде навести тут основні пакти статутів, по яких функціонували ці елеватори в Австрії перед війною, і які, взагалі кажучи, досить близькі до статутів кооперативних елеваторів Баварії. Отже, членами австрійських кооперативних елеваторів могли бути: а) повноправні сільські господарі, б) особи, що допомагали розвиткові хліборобства і в) сільсько-господарські т-ва, кооперативні т-ва, громади і др. Член елеваторного т-ва не може бути членом иншого такого-ж т-ва. Для вступу в члени т-ва вимагалася заява на письмі; прийом в члени переводило правління, або загальні збори. Виступ з т-ва вільний, але лише після 3-хрічного перебування члена в т-ві. Тому заяву про виступ треба подавати не пізніше 4-х місяців до закінчення відчитного року і виступ уважається дійсним лише на кінець слідуючого відчитного року. Кошти т-ва складалися з паїв, запасового капіталу, вкладів членів, позичок і допомог. Величина паїв у т-вах хиталася від 2—50 корон. Число-ж паїв, належних кожному членові, ріжне. Були т-ва, де число паїв перевищувало 600, 700 і 1.000; були т-ва, члени яких набірали більше, чим 6.000 паїв. Це пояснюється тим, що більшість статутів з'обов'язувала заможніших членів набірати й більше паїв. По де-яких статутах на кожні 100 корон чистого прибутку члена т-ва (по кадастральних даних) він повинен брати 1 пай у т-ві. Відповідальність по з'обов'язаннях т-в майже завше була обмежена кратним відношенням до числа паїв, що належали одному членові. У більшости т-в відповідальність була в 4—5 разів більшою, порівнюючи з пайом; у де-яких т-вах вона досягла 20-ти кратного відношення. Далі, де-які статути т-в вимагали, щоб члени т-в обов'язково зсипали свій хліб в т-во, а не продавали його стороннім особам, а також, щоб через т-во ж вони набували ріжні предмети. Де-які т-ва, крім того, ставлять умовою, щоб хліб, який здається в т-во, був «свій», а не набутий зі сторони.

Т-вом керують: загальні збори, де кожний член, не дивлячись на число його паїв, мав лише 1 голос; правління і рада, яких вибірали загальні збори зі складу членів т-ва. Платня за зданий на збереження та очистку хліб до війни була ріжна: в Чехії — вона менше, а в Нижній Австрії і в Моравії — більш висока. Позички членам видавалися в розмірі від 60—80% риночної ціни зсипаного хліба, якість якого досить точно определялася при самій прийомці.

Австрійські кооперативні елеватори взагалі подібні до Баварських. Вони лише менші останніх і потім головний закупщик їхнього хліба інтендантство. Завдяки законодавчим заходам австрійського уряду, австрійські елеватори були крупним поставщиком для потреб інтендантства. Уже перед війною по-над 15% закупок всього хліба австрійський військовий уряд робив через кооперативний елеватор.

Австрійські кооперативні елеватори, крім збуту займалися також і набуванням потрібних членам предметів. У цьому відношенні вони працювали в контакті і за допомогою Загального Союзу хліборобських т-в. Обороти його по цій операції виносили біля 2 мільйонів корон річно. Вплив елеваторів на становище сільських господарів був дуже добрий. Завдяки можливості видержувати хліб у коморах т-ва одержували звичайно добрі ціни за хліб. В місцевостях, де існував елеватор, ціни за центнер (3 пуд.) взагалі були трохи вищі (часто навіть на 1 корону), чим в инших місцевостях. Члени елеваторів продавали центнер хліба в осени, приблизно, на 0,5 корони дорожче, чим виручали за його особи, які не були членами т-в. Звичайно кооперативні елеватори намагалися завести ділові звязки з млинарями, фабрикантами по виробці спирту, солоду і др., і більшість вела справи, не ризикуючи даремно. Бували, правда, випадки стремління т-в спекулювати, тоб-то, закупати своєчасно хліб і вичікувати на високі ціни. Але звичайна практика т-в полягала в тім, щоб збувати хліб по хоч трохи підходящих цінах, аби знову приймати в елеватор хліб від нових осіб.

В 1906-му році, по прикладу Німеччини була заснована в Австрії комісія по елеваторах.

До світової війни в Австрії було біля 90 кооперативних елеваторів (більшість у сучасній Чехословаччині). Економичні наслідки їх діяльности досить добрі, фінансові дуже мало задовольняючі, і без допомоги уряду та земств ці кооперативи навряд чи могли-б існувати.

2. Розвиток сільсько-господарської кооперації в Австрії.

В 1904-му р. число всіх сільсько-господарських кооперативів, не рахуючи Райфейзеновських кас, досягло 1.700. Більшість їх була об'єднана в місцеві союзи, які почали виникати з 60-х р.р. минулого сторіччя, причім, майже в усякій країні, що входила в склад австрійської монархії, було кілька союзів, що виникли на грунті національного антагонізму. Звичайно, в таких великих центрах, як Прага, Брно, Чернівці, Львів — були союзи, з яких один об'єднував німецькі кооперативи, другий — слов'янські.

Всі кооперативні сільсько-господарські союзи, числом біля 20, були об'єднані в Генеральний Союз австрійських сільсько-господарських кооперативів з місцем осідку у Відні, про який докладно ми вже говорили. Число т-в, які входили в нього в 1903-му р., було біля 3.550. Як що виключити з підрахунку кредитові т-ва, число всіх сільсько-господарських т-в у Австрії в 1910-му р. складало 2.600; з них більше 600 було молошних кооперативів. В 1917-му р. число сільсько-господарських кооперативів досягло 3.460.

Розвиток сільсько-господарських кооперативів у Австрії видно зі слідуючої таблиці:

Роки	Число кооперативів
1904	1.700
1910	2.607
1914	3.408
1917	3.458

IV. Продукційна кооперація.

Продукційні т-ва ремісників почали виникати тут в кінці 70-х років минулого сторіччя. В 1880-му році, за допомогою Нижньо-Австрійського Земського Управління було влаштовано Центральний Союз ремісничих і промислових т-в, який мав на оці інтереси лише ремісничих т-в і не приймав до свого складу ні споживчих, ні продукційних ремісничих т-в. В 1881-му році таких кооперативів було 41; з них лише 1 склепове т-во та 6 сировинних. До останніх серед ремісників не було особливого стремління і це видно із слідуючого факта. В 80-х р.р. Віденська торгова палата призначила допомогу в 20.000 флоринів сировинним ремісничим т-вам і запропонувала всім існуючим у Відні ремісничим об'єднанням поробити заходи до практичного здійснення цієї мети, обіцяючи також допомогу позичками. Але на цю пропозицію — створити великий сировинний ремісничий кооператив — жадне з існуючих сировинних т-в не відгукнулося, а де-які діячі цих т-в висловилися проти організації подібного кооператива. Число ремісничих т-в у 1914-му р. перевищувало 1.200; в 1917-му р. їх було біля 1.400. Після війни в 1921-му р. у Відні було зорганізовано союз кооперативних, ремісничих і торгових т-в, до якого належало лише 10 т-в з 460 членами; річний продаж виробів досягав 33 мільйон. корон.

ГЛАВА VII. ІТАЛІЯ.

Італія є країна простором 118.000 кв. міль і з населенням 39 міл.

I. Споживча кооперація.

Хоч проф. Бордіка (Неаполь) і доводить, що т-ва земельних власників для спільної поливки земель були в Італії 12 віків тому назад, проте кооперація у сучасному розумінні, очевидно, відноситься в Італії не до цього стародавнього періоду. Початковими організаціями споживчої кооперації були допомогові т-ва, перше з яких виникло тут в 1853-му році. Вони набрали досить широкого розвитку і були об'єднані в Національну Федерацію, при чім в 1900-му р. в їх було до 800.000 членів. З цих допомогових т-в поступовно почали розвиватися споживчі т-ва по англійському взірцеві.

Першим споживчим т-вом, збудованим на рочдельських принціпах, було т-во, що виникло по ініціятиві Джіованні Рота, в Сан-п'єрдорені на початку 60-х р.р. минулого сторіччя. В 1864-му р.

виникли залізничні споживчі т-ва в Турині й Мілані; перше з них за останній час набрало широкого значіння. Ініціятор їх Луіджі Буффолі — прибічник англійської постановки справ.

Період від 1870—1890 р.р. був дуже несприяючим для споживчої кооперації. Цілком захоплена питаннями класової боротьби, висунутими інтернаціоналом та марксизмом, робітнича класа Італії цікавилася, головним чином, продукційною кооперацією. Хоч де-не-де, в Роджіа-Емілія, Мантуї і др. — поруч з останніми, виникали й споживчі т-ва. Але до 1870-го р., коли сталося об'єднання Італії, умови були мало-сприяючими для розвитку споживчої кооперації, між иншим, з причин відсутности законодавчої їх оборони. Лише в 1870 році було видано закон, який визнавав кооперативні організації, і який у відношенні споживчих т-в висовував принціп, по якому звільнялися від податків ті споживчі т-ва, які продавали товари лише своїм членам. Але і до, і після цього закону в Італії були ріжноманітні по організації споживчі т-ва: одні—що продавали товари лише своїм членам, другі—також і нечленам; одні—продавали товари по пересічних риночних цінах, другі — по мінімальних цінах; ті — росподіляли зиск пропорційно закупкам, а другі — при такому роспределенні брали на увагу розмір паю.

В кінці 70-х р.р. минулого сторіччя серед споживчих т-в, які зберегли ще де-яке об'єднання, завдяки авторитетові Буффолі, виникли внутрішні суперечки, що пояснювалися ріжними поглядами окремих членів т-в на питання про доцільність суворо додержуватися рочдельських принціпів. Особливо великі сумніви виникали з приводу продажу товарів по пересічних риночних цінах замість продажу їх по цінах, близьких до собівартости. Багато з італійських кооператорів, в тому числі й Луццаті, заперечували проти принціпу продажу товарів по пересічних риночних цінах, будучи прибічниками по змозі мінімальних продажних цін.

В 1885-му р. в Італії відбувся перший кооперативний з'їзд в Мілані. На йому були присутніми, крім італійс. представників кооперативних т-в, також англійські і французькі кооператори. На цьому з'їзді було постановлено не переводити в життя, в інтересах розвитку кооперації в Італії, принціпа продажу товарів по пересічних риночних цінах негайно, а підходити до його примінення поступово. На цьому грунті частина кооперативів виділилася із загальної групи і утворила в 1886-му році Кооперативний Союз у Мілані, який швидко розвинувся й почав робити щорічні обороти в 60 і більше мільйон. лір. Він додержується рочдельських принціпів.

В жовтні 1886-го року у Мілані відбувся перший національний кооперативний конгрес. На йому було вирішено питання про з'організування Кооперативного Італійського Союзу, що згодом набрав назви Національної Кооперативної Ліги. Ця інституція багато допомогла розвиткові кооперації взагалі, в тім числі й споживчої. Ліга приймає до свого складу всі види кооперативів. Число членів Ліги в 1921-му р. досягало 4.302. По даних 1919-го р. в Італії існу-

вало біля 3.000 споживчих т-в. (Нині, в 1923-му р. їх біля 4.000). Анкета, переведена Національною Кооперативною Лігою, дає цікаві відомості про стан справ у 712 з цих т-в. Відомості ці такі:

	1914 р.	1918 р.
1. Число місць продажу	1.020	1.255
2. Число членів	211.000	253.000
3. Пересіч. членів на 1 т-во	295	354
4. Пайовий і запасовий кап	18.000.000	30.000.000
5. Продано на прот. року	109.000.000	308.000.000

Найбільші італійські споживчі т-ва: а) Військовий Союз у Римі — з оборотом в 1918-му р. з продажу до 75.000.000 лір; б) Кооперативний Союз у Мілані (заснований в 1886-му р.) оборот — по-над 58.000.000 лір; в) Кооперативний Аліянс у Турині (заснований в 1899-му році) по-над 37.000.000 лір і г) Трієстське Споживче т-во — 42.000 членів, в 1921-му році оборот виносив 112.000.000 лір.

Споживчі т-ва організували до 254 продукційних т-в, в тім числі 184 пекарні. Крім останніх слід згадати про кооперативні пекарні, які почали виникати в Ломбардії в 1878 році, по ініціятиві пан-отця фон-Берната. Вони мали де-який успіх.

Довший час об'єднання споживчих т-в в закупочні союзи не вдавалося. Лише в 1905-му році було створено такий союз у Мілані під назвою Італійський Консорціум споживчих кооперативів, як оптове т-во. В 1921-му р. в склад його входило 461 т-во і закуплено було на протязі року на 21 мільйон лір.

В 1917-му році в Генуї було зорганізовано Центральне закупочне т-во споживчих кооперативів, під назвою Національна Федерація споживчих т-в. В 1922-му році в склад цього центру входило 2.940 споживчих т-в, з 180.000 членів і оборотом з продажу в 750 мільйонів лір.

II. Продукційна кооперація.

Продукційні кооперативи находять примінення в Італії в 3-х головних формах: 1) у формі продукційних ремісничих т-в., 2) у формі трудових артілей, що виникають переважно серед робітників в царині будівельних та громадських робот, і 3) у формі арендних кооперативів, що найшли собі місце серед міських шарів населення, і, між иншим, серед сільсько-господарських робітників.

1. Ремісничо-промислові кооперативи.

Продукційні ремісничі кооперативи почали виникати в Італії в 1857 році. Першим з них було т-во шклярів в Альтері. Т-во це існувало ще в кінці минулого сторіччя. Але довгий час воно було поодиноким в своїому роді.

В період з 1865-го року по 1870-ий спостерігався де-який рух по організації продукційно-ремісничих кооперативів у Мілані, де в цей період виникла «Італійська промислова асоціяція»: та «Промислова кооперація»: Але трохи згодом ця форма продукційної кооперації набірає значного розвитку.

Подібні кооперативи мали місце серед металистів, столярів, шклярів, та инших ремісників. Сировинні ремісничі т-ва мало розвинені в Італії. Що торкається склепових т-в, то вони також рідкі. Дослідувач питання Родіо згадує про таке т-во, що існувало в 1890-му році. Найбільше з них т-во кожевників в Мереньо і столярів у Форлі. Останнє мало на 100.000 лір товарів в своєму склепі. В де-яких з цих т-в члени, що віддавали свої вироби в склепи, одержували під їх позички.

Число таких ремісничих кооперативів у 1890-му році не перевищувало 43. Нині їх біля 300. Т-ва ці працюють переважно у великих містах. По більшості їх прибутки росподілялися між членами відповідно участі останніх у праці. Особливо великі кооперативи були в царині друкарської праці: у Мілані один такий кооператив мав по-над 2.700 членів. Пайовий капітал перевищував 107.000 лір; вартість виконаних на протязі 1918-го року робот перевищувала 544.000 лір.

Кооперативи ці об'єднувалися в Союзи. Кооперативи металістів мали заснований в 1920-му р. в Генуї консорціум. Останні групувалися біля Національного Союзу продукційних і робітничих кооперативів, заснованого в 1921-му році, до якого в тім-же році належало 984 т-ва з 49.360 членів і з оборотом 138 мільйонів лір.

Нарешті, для всієї продукційної кооперації в Італії має значіння Італійський Синдикат кооперативів, що виник в 1922-му році в Мілані; завдання цього синдикату є оборона інтересів кооперативів на трудовому ринкові. Ця інституція видає свій орган «Кооперативна Праця».

2. Трудові артілі.

Серед трудових артілей Італії треба перш за все відмітити об'єднання каменярів, малярів, портових та транспортових робітників; ці кооперативи відомі в Італії під загальною назвою «кооперативи каменярів».

Де-які з таких кооперативів виникли в Італії, як наслідок боротьби між робітниками та підприємцями за ліпші умови праці. В 1884-му році виникло подібне т-во в Болоні серед каменярів. За ним почали виникати другі т-ва. Паї в цих т-вах хиталися від 25—50 франків і виплачувалися періодичними внесками. Де-які т-ва приймали в свій склад всіх бажаючих; инші — лише робітників. Так робило Міланське продукційне т-во каменярів, що заснувалося в цей-же період. В цьому т-ві кожний член повинен був внести 1 фр. вступного внеску і взяти по своїому узглядненню, скільки бажає

паїв по 25 франків кожний. Прибутки в цьому т-ві розподілялися так: 60% на пайовий капітал, 20% у резервовий капітал, 14% — в інвалідну касу, 3% — у фонд взаємної допомоги і 3% — на винагороду адміністрації.

Т-во це в 1888-му році мало по-над 400 членів, біля 159.000 фр. нерухомого майна, паїв на 25.000 фр. і виконало на протязі року праць більше, чим на 133.000 фр. В 1919-му р. подібних кооперативів було 419 з 39.000 членів і 1.500.000 лір власних коштів. Нині подібних артілей біля 1.000, при чім вони об'єднані в союзи. Один з них був утворений в 1919 р. в Римі і об'єднував 30 кооперативів. Другий союз будівельних кооперативів у Турині — з'організований в 1921-му році; в тім же році артілі, що входили в склад цього союзу, виконали на 8,5 мільйонів лір ріжних робот. Цікаво відмітити, що було не мало подібних артілей, що спеціяльно ставили своєю метою виконання ріжних робот закордоном. Італійці — відомі, як фахівці по будівельних працях. Досить багато їх у Австрії, Франції, Бельгії; в Швайцарії-ж всі будинки будуються звичайно італійцями. Такі кооперативи склали в 1919-му році у Мілані спеціяльний союз кооперативів для виконання праць закордоном.

Серед трудових кооперативів були артілі гружчиків. Одна з них була заснована в середині 80-х рр. минулого століття в Генуї для розгрузки вугілля. По її статуту, кожний член повинен був узяти не менше 5 і не більше 10 паїв по 50 франків кожний. Паї ці виплачувалися шляхом вирахування із заробітної платні по розгрузці кожного пароплава з вугіллям. Щоб бути членом, треба бути людиною доброї поведінки.

Серед продукційних промислових т-в треба відмітити рибальські кооперативи; вони були об'єднані в 2 союзи, що утворилися в 1921-му році. Місце осідку обох союзів — Рим. До одного належало 40 кооперативів; до другого — 42. Всі ці кооперативи складалися майже виключно із учасників європейської війни. Взагалі, в наслідок цієї війни Італія вкрилася густою сіткою кооперативів із бувших учасників війни. Головним чином, це т-ва продукційного характеру. Всі вони об'єднані в Італійську Федерацію кооперативів бувших учасників війни в Римі. В 1921-му р. в склад Федерації входило 626 кооперативів з 150.000 членів.

Перша трудова артіль громадських робот (Societa di brachianti) виникла в Італії в 1883-му році в Равенні, в провінції Емілія, з метою переведення великих меліоративних робот на славнозвісному Римському полі. Експеримент удався: ці роботи артілі перевели цілком задовольняюче, і уряд видав закон, що сприяв приміненню в царині громадських робот артільної праці. Роботи ці (проведення дорог, риття каналів, осушка болот і т. д.) доручали звичайно великим підрядчикам, які дуже експлоатували робітників-поденщиків. Закон цей сприяв тому, що поденні роботи виконували трудові артілі; через те він надав цим артілям права юридичних осіб; але він нама-

гався, щоб артілі заховали свій трудовий характер; щоб під видом артілей не працювали капіталістичні підприємства.

Організація цих артілей слідуюча. Керують справами загальні збори, які вибірають правління. На загальних зборах кожен член має 1 голос. Нових осіб приймають у члени за рекомендацією 2-х членів. Для розвязання техничних завдань инколи улаштовують техничний комітет з фаховців, що не належать до складу артілі; їх винагорожують по окремій згоді, як найманих робітників. Їх допускають також (і це є загальне правило) і на загальні збори. За працю члени одержують звичайну зарібну платню. Чистий прибуток росподіляється так: частина — в резервовий капітал, частина — в спеціяльні фонди на підтримку робітничого руху в країні; частина — на додаткову винагороду членам, звичайно, не більше 2% одержаної ними платні. Артілі об'єднуються в союз. Уряд їх підтримує, даючи їм звичайно перевагу над капіталістичними підприємствами.

Для надзору за діяльністю цих кооперативів і для відшукування їм праці в кожній окрузі існує, під головуванням губернатора, Урядовий Комітет в складі урядовців і представників т-в. В Римі при міністерстві хліборобства, промисловости і торгівлі існує Центральний Комітет для узгляднення скарг на діяльність урядових комітетів на місцях і для загального керування справами.

В 1890-му році число таких т-в досягало 48. Серйозною перешкодою для їх розвитку була утрудненість для т-в давати залоги і забезпечення, яких вимагав закон, коли т-ва брали підряди на виконання громадських робот. Цю вимогу було відмінено в 1899-му році для т-в, що виконували роботи вартістю до 100.000 лір і число т-в після цього почало швидко зростати, так що в 1902-му році їх було 454. В 1904-му році сума підрядів, які могли виконати продукційні т-ва без внесення забезпечень, була підвищена до 200.000 лір. Треба додати, що по закону ця пільга давалася лише тим кооперативам, в яких по статуту кожний робітник був учасником в прибутках. В 1910-му році в 336 таких артілях було 55.000 членів і 1,5 мільйонів лір власних коштів. Нині таких артілей в Італії біля 1.000.

З часу заведення згаданих пільг (з 1889-го року) і по 1909-ий рік з продукційними т-вами було складено 4.378 контрактів на 88,5 мільйонів лір по виконанню ріжних робот.

Всі ці трудові артілі об'єднуються для виконання громадських робот у місцеві союзи. В 1920-му році ці кооперативи об'єднялися в Палермо, щоб узяти спільний великий підряд по збудуванню гаванів і доків. В 1909-му році ці кооперативи з'організували союз продукційних трудових кооперативів у Римі.

3. Земельно-арендні кооперативи.

Однією із форм продукційної кооперації, що заслуговує на особливу увагу, є кооперативні т-ва для аренди землі в Італії. Т-ва ці недавнього походження. До 1901-го року було лише кілька окремих спроб організації таких т-в. Нині таких т-в нараховують сотні;

всі вони розсіяні по цілій Італії і уявляють собою один із помітних факторів сучасного економичного розвитку Італії.

Засадничою метою організації сільсько-господарських працьовників цих кооперативів треба вважати не лише спільну аренду певних участків землі, але також і стремління добитися поступового набування цих участків у власність.

Спочатку кооперативи для аренди землі виникли в Сіцілії. Тут багато великих земельних володінь (латифундій), які звичайно здавалися в аренду багатим фермерам, що називалися на місцевому наріччі «гобеллотто». Останні від себе перездавали землю дрібними участками селянам, з яких кожний складав з «гобеллотто» умову на аренду, при чім у більшості виплачувалося за аренду продуктами з землі. Такими субарендаторами були, звичайно, селяне з найближчих місцевостей до латифундії. Клієнти гобеллотто усіма засобами почали об'єднуватися в опірні ліги, завданням яких було поліпшення умов праці у відношенні винагороди і умов користування землею. З цих ліг і склалися арендні кооперативи.

Юридична їх форма — т-во на паях. Паї призначаються від 1—25 франків. Таке т-во арендує на кілька років якийсь великий маєток, усовуючи в такий спосіб гобеллотто, а потім цей маєток або ділять на дрібні участки, які передають окремим членам у користування, а инколи й стороннім особам, або обробляють спільними силами членів кооператива. В першому випадкові дрібні арендатори-члени кооператива ведуть самостійне господарство на своїх участках, маючи діло для виплати аренди с т-вом. Останнє-ж веде усі пертрактації по аренді з власниками маєтків і само виплачує їм гроші. Звичайно, кооператив намагається не парцелювати землі на дрібні участки, маючи на оці, щоб у агрономичному відношенні участки землі, які передаються в обробку окремим членам кооператива, давали змогу правильного ведення сільського господарства. Звичайно, такі участки складають від 2—4 гектарів; але бувають участки і менші, коли кооператив має на увазі задовольнити потребу в землі всіх членів, жертвуючи ліпшими наслідками ведення господарства. В 1910-му році подібних т-в було біля 50, при чім обробляли арендованої землі до 35.000 гектарів. В 1918-му році було 40 т-в і біля 30.000 гектарів обробляємої землі.

Другу групу продукційних т-в по обробці землі спостерігають в провінціях: Емілія, Парма, Модена і др. Тут членами кооперативів являються часом бувші наймані сільсько-господарські робітники, які дуже низько винагорожувалися землевласниками. Стремління до поліпшення свого становища примусило таких осіб спочатку об'єднатися в опірні ліги, про які ми згадували і яким удалося досягнути ліпшої оплати праці своїх членів, а потім у кооперативи, які знімали в аренду земельні участки і росподіляли їх для обробки між своїми членами, або обробляли спільно.

Така аренда, звичайно, продовжувалася до 9 років. Особливістю організації цих кооперативів було те, що з огляду на велике

число членів і брак землі для всіх, кооператив часто веде спільну обробку землі, призиваючи на працю членів по черзі. Це дає змогу кожному де-що заробити й так-сяк проіснувати. Звичайно, тих членів, які мають робочу худобу, винагороджують окремо за користування худобою.

Крім того, кожний член одержує за свою працю нормальну, зарані призначену винагороду.

Але в кінці року з прибутків кожний член одержує додаткову винагороду, відповідно кількості робочого часу, який він віддав в товариство. Часом, з огляду на брак коштів у т-ва, цю додаткову винагороду заносять лише на «кредит» члена, а не видають на руки.

Дуже часто також ці кооперативи дають своїм членам незадовольняючий заробіток, що пояснюється, між иншим, високою арендною платнею, яку кооператив примушений виплачувати за землю, щоби вона не дісталася другим орендарям. В де-яких кооперативах винагороду видають не поденно, а здільно, бо практика довела, що при поденній платні інтенсивність праці не досить вистарчаюча. Кооперативи дбають про притягання інтелігентних сил для керування справами й ознайомлення з удосконаленнями в царині обробки землі. З цією метою кооперативи Реджіо й Равенни об'єдналися в союзи й склали спільне консультаційне техничне бюро.

Нарешті, такі-ж кооперативи в Ломбардії виникли під упливом слідуючих умов місцевого землеволодіння: звичайно, великі земельні власники ділили тут свою землю на дрібні участки по 2—3 гектари, з яких кожний участок здавався в аренду, звичайно, на рік, з правом дальшого продовження аренди родині. Виплачувалось за аренду або продуктами або готівкою. Незручність для землевласника мати діло з масою дрібних арендарів та бажання дрібних хліборобів добитись ліпших умов аренди привели до створення тут кооперативів для обробки землі. Члени кооператива, що одержували певний участок землі, обробляли його самостійно і вносили в т-во певну платню, пропорційно кількости й якости переданої в користування даного члена кооператива землі. Т-ва ці перебувають у тісному звязку з місцевими кредитовими т-вами, завдяки яким вони одержують змогу добиватись ліпших умов аренди.

Продукційні сільсько-господарські артілі в 1890-му році об'єднался в союз робітничих і селянських т-в у Мантуї. Він має 4 відділи а) продукційних т-в, б) споживчих т-в, в) допомогових т-в і г) освітніх т-в. Замість того, щоб додержуватися принціпів невтральности, він на конференції в 1893 р. оголосив себе прибічником класової боротьби, а через рік уряд його закрив. В 1901 році виник новий союз: «Національна Італійська Федерація для робітників землі в Болоньї». Союзові цьому також не пощастило, і через 3 роки він зліквідувався через зменшення числа членів — наслідок невдалих штрайків робітників, що входили в відповідні кооперативи.

В 1906-му році в Болоньї виник новий союз — Кооперація

сільських кооперативів. В 1910 році до нього належало 1.517 т-в і 157.000 членів.

По даних на 1 січня 1919 року в Італії, в 13 провінціях, існувало 250 кооперативів для арендування й обробки землі, з числом членів біля 30.000. Вони були об'єднані в 14 місцевих союзів. Кількість землі, яку ці кооперативи зняли в аренду по даних Національної Кооперативної Ліги, складає кілька сот тисяч гектарів.

III. Кредитова кооперація.

1. Мійський кредит.

Виникнення кредитової кооперації в Італії треба віднести на 1863 рік, коли в місті Лоді було відчинено перший народній банк, по своїй організації близький до т-в Шульце-Деліча. Через три роки банк цей мав 500 членів і 30.000 лір річного обороту. Успіх цього банку покликав до життя й інші подібні-ж кооперативи, не дивлячись на слабе розуміння населенням суті й значіння інституцій.

Честь створення таких кооперативів в Італії належить двом відомим кооператорам — Вігано й Луцатті. Особливо великий вплив на розвиток кредитових кооперативів і на той напрямок, якого вони набрали в Італії, мав Луіджі Луцатті. Дуже добрий промовець, що мав здібність захоплювати натовп своїми красними промовами, Луцатті, з яким я мав випадок познайомитися на Міжнародньому Кооперативному Конгресі в Кремоні, де він часто виступав з промовами кооперативного характеру, — мав великий успіх серед мійського населення, де він пропагував ідею організації народніх банків і кооперативів взагалі.

Луцатті народився в 1841 році і був професором політичної економії в Падуї. В 1871 році його вибрано до Палати депутатів. В 1891 році він був призначений Міністром Державної скрабниці. Згодом не раз він займав високі адміністративні посади й одночасно працював на полі кооперації та фінансових питань.

Луцатті завжди підтримував кооперативні народні банки, розцвіт яких йому вдалося побачити ще задовго до склону свого життя. Луцатті називав себе учнем Шульце-Деліча, але це не пошкодило йому ввести в систему організації т-в де-які своєрідні особливості, відповідно умовам італійського життя.

Структура народніх банків в Італії була майже в усьому подібною до німецьких ощадно-позичкових т-в Шульце-Деліча. Але були й де-які особливості. Так, ріжниця була, між иншим, в тім, що італійські банки прийняли обмежену відповідальність сумою, що кілька раз перевищувала пай, инколи — одержану позичку. Максимум позички по персональному довіррю не міг перевищувати подвійної суми внесеного паю. Позички по-над цей розмір повинні були забезпечуватися закладами.

З часом в статутах і в організації народніх банків в Італії найшли місце слідуючі особливості. В італійських банках, в складі його органів керування є учотні комітети, в числі від 5 до 45 членів кожний. Прохання про видачу позичок переходять через ці комітети, серед членів яких є представники ріжних економічних груп, з яких складається контінгент членів банку. Тому комітети ці мусять бути цілком компетентними при оцінці кредитоздібности кожного члена. Цей орган досить нерухливий, але заведення його пояснюється обережністю, яка необхідна при видачі позичок особливо тому, що італійські народні банки досить великі інституції. Пересічно на банк припадає по-над 600 членів.

Крім того, в цих банках є ще особливі комітети для ведення реєстрів усіх осіб, як членів банку, так і сторонніх, які дали свої поручительства по операціях, переведених банком.

Оригінальністю народніх банків є досить широке примінення так званих *почесних* позичок, на слово чести. Завелися вони з 80-х років минулого сторіччя. Істота цього інституту полягала в тім, що робітники, відомі своєю доброю поведінкою та працездатністю, мали право на одержання позичок з банку без якогось забезпечення. По ідеї, такого роду позички є цілком кооперативними, як що вони не призначені для якоїсь однієї групи членів банку й примінюються до всіх груп. Такі позички мали досить обмежене примінення в Західній Європі й найбільш були розповсюджені в Італії. Для видачі їх банк складав особливий фонд шляхом відрахування певних %% з чистих прибутків. Позички ці видавалися також після обміркування учотним комітетом. Практика довела, що нерегельних платників по цих позичках дуже мало. Звичайний речінець таких позичок — 10 місяців, з відстроченням на 2 місяці.

Особливістю італійських народніх банків є також те, що дуже багато з них засвоїли принціп організації кількох відділів, або агенств в районі своєї діяльности. Так, банк у Кремоні мав на початку нинішнього сторіччя 4 відділи, инші банки мали більше число відділів та агенств. Такі відділи в міру розвитку діяльности банку инколи перетворювалися в самостійні банки, частіше-ж грали ролю центральних банків. Організацію відділів можна пояснити инколи значним числом членів банку, инколи розкиданістю його району. Так, наприклад, банк у Болоньї, який де-які італійські кооператори вважають за перший кредитовий кооператив у світі, мав біля 5.000 члевів.

Народні банки в Італії набрали порівнюючи швидкого розвитку в 1908 році, коли було видано і розроблено Луцатті статистику цих банків. Число їх перевищувало 750. Власних коштів було 155.000.000 лір. (98 м. — пайового й 57 м. — запасового капіт.). Вклади виносили 800.000.000 лір. 450 м. лір видали ці банки в позички хліборобам. Самим великим по оборотах був Народній Банк у Мілані.

Поступовий розвиток народніх банків видно з слідуючої таблиці:

Рок	число банків	членів у тисячах	пересічно на 1 банк член.	власних капіталів	вклади	позички	Зиски	
							чистий	валовий
1876	82	77	943	—	—	—	—	—
1880	123	102	831	—	—	—	4	7,3
1886	412	259	629	—	—	—	7,5	25
1893	662	405	612	—	—	—	6,5	31
1898	594	381	642	104	378	525	—	—
1903	736	—	—	113	556	758	6,8	28
1908	690	501	726	156	971	1.100	14	63
1922*)	750	—	—	272	3.971	—	—	—

З цих даних видно, що банки як би закінчили хід свого розвитку що до їх кількости. Очевидно, ті пункти, де вони могли виникнути, вже ними заповнені. Але зріст членів незмінно продовжувався, при чім середня на один банк також підвищувалася. Операції банку також зростають. Довірря населення, що характеризується внесками до банку, безсумнівне. Позичкові операції досягають великих розмірів і забірають всі вільні кошти банків. Зиски ростуть також, що дозволяє їм виплачувати дивіденд на пайовий капітал в розмірі від 6,6 до 9,5.

*Біланс народніх банків***):*

Актив.

Готівка	42	міл. лір.
Позички	686	,, ,,
Позички почесні	0,4	,, ,,
Позички під забезпечення і заклади	130	,, ,,
Майно	16	,, ,,
Відсоткові папери	120	,, ,,
Біжучі рахунки	194	,, ,,
Ріжні дебітори	198	,, ,,
Видатки	2,5	,, ,,
Біланс	1.388	міл. лір.

Пасив.

Пайовий капітал	98,3	міл. лір.
Запасовий капітал	57,4	,, ,,
Вклади і біжучі рахунки	971,0	,, ,,
Переучот	72,0	,, ,,
Ріжні кредитори	152	,, ,,
Ріжні пасиви	23,4	,, ,,
Чисті прибутки	13,7	,, ,,
Біланс	1.388	міл. лір.

*) Bull. Intern. Coop. 1924; №2.

**) Біланс цей відноситься до часів до-европейської війни. Тепер він збільшився, приблизно, в 4 рази.

Аналіз цього білансу свідчить про те, про що ми вже згадували трохи вище.

В зазначеному році спостерігається трохи менший лишок позичок і надзвичайно великі суми, затрачені на відсоткові папери, а також на біжучому рахункові. Це свідчило про те, що банки не могли розмістити всіх коштів, що їм були довірені, в позичкові операції.

Відносно останніх треба сказати, що розміри позичок у банках загалом були невеликі: біля 21% позичок хиталося від 25 до 500 лір і приблизно стільки-ж відсотків падало на позички від 500 до 1.000 лір. Позички по-над 1.000 і до 5.000 лір складали 29%. Але поруч з такими позичками видавалося чимало й дрібних позичок в кілька десятків лір.

Ці дані належать до довійськового періоду. Нині, з огляду на зниження курсу ліри, зазначені норми мусять бути підвищені, принаймні, втрое. Відсотки по позичках бралися від 6 до 8% річних.

Серед характерних категорій позичкових операцій можна відмітити видачу позичок робітникам по рахунках, регульованих з господарями, платіж по яких з ріжних причин міг бути затриманим.

Банки загалом працювали добре. Досить сказати, що в 1893 році — однім із виключно несприяючих років — із 694 банків, що подали свої відчити, лише 74 мали втрати, останні-ж одержали до 7 міл. лір прибутку, тоб-то 7% на пайовий капітал.

Цікаво відмітити, що видані на протязі року позички досягали 2 міліярдів лір. З цієї суми лише трохи більше 1.000.000 лір припадало на позички по персональному довіррю.

Уряд з самого виникнення народніх банків поставився до них доброзичливо. З метою підтримання уряд надав їм в 1866 році право випуску банкнотів на суму по-над 50.000.000 лір. Міра ця проте не довела до бажаних наслідків і була небезпечною, як для державних фінансів, бо неможна вливати в народнє господарство з ріжних причин папірові гроші, так і для кооперативних банків, бо таке право справило негативний вплив на накопичення ними власних капіталів і вкладів.

В 1870 році зазначене право закон у народніх банків відібрав.

Проте, народні банки продовжували перебувати й після цього в ділових стосунках з італійськими емісійними банками, які дисконтували їх векселі з понижених %. Крім того, й італійські ощадно-позичкові каси також досить широко кредитували народні банки, як і інші кооперативні інституції Італії.

Народні банки кредитують і крамарів, і ремісників, і робітників, і сільських господарів. У загальних цифрах, клієнтуру банків можна розбити, якою вона уявлялася в кінці минулого сторіччя, в такий спосіб: на долю ремісників припадало біля 25% усіх членів, на долю сільських господарів — біля 20%, на долю робітників — 10%. Остання клієнтура — крамарі та особи ріжних професій. Між иншим, Генріх Вольф у своїй монографії про народні банки каже, що в Італії на початку XX віку клієнтура банків була розподілена

в такий спосіб: біля 31% її складали хлібороби; біля 25% — дрібні крамарі й промисловці; біля 19% — люде вільних професій і службовці і біля 3% — особи без зазначення професій. Дані ці торкаються 639 банків.

По маєтковому стану члени народніх банків, на думку де-кого, мають у собі до 11% осіб, що належать до заможніх шарів; останні — біднота. Вольф же вважає точнішим поділити членів народніх банків на заможніх — до 19%, середніх — 68% і бідних — 13%.

2. Сільський кредит.

Луцатті — організатор народніх банків в Італії, одержав назву Шульце-Деліча Італії. Але тут був і свій Райфейзен. Це був д-р Леон Волленборг — землевласник біля Реджіа, у Венеціянській окрузі.

Думка про організацію сільських кас виникла у Волленборга під впливом тяжких умов кредитування, в яких перебував італійський селянин, що виплачував від 50 до 1.200% річних по позичках. Перша сільська каса Волленборга була зорганізована літом 1882 року в Льореджіа. В ній було 12 членів, серед яких був і місцевий панотець. Перші кошти — біля 2.500 лір — дав Волленборг. Пізніше каса одержала біля 6.000 лір позичково від позичкової каси в Падуї. Слідом за першою касою почали виникати й інші подібні.

Організація кас Волленборга дуже нагадує Райфейзеновські каси в Німеччині, але має свої особливості. Першою — є своєрідне обмеження до вступу в касу. Обмеження це не пряме, а посереднє. Воно полягає в тім, що рефлектуючий вступити в члени повинен сам підписати заяву; иншими словами, для вступу обов'язкова мінімальна грамотність. Цим наче-б то складається утруднення, порівнюючи з німецькою та з італійською практикою; але фактично така вимога веде лише до того, що навіть неграмотні діди в Італії вчились письму, щоби надряпати сяк-так своє ім'я та призвище і в такий спосіб одержати право бути принятим до каси.

В касах цих спочатку не було зовсім паїв, тоб-то й дивідендів. Лише пізніше тут було допущено невеликі паї. Речинець позичок — 3 місяці з правом поновлення їх по новому проханню. Відсоток по позичках було встановлено в 6% річних. Далі що до кас не було сказано в статутах, що адміністрація каси має право вимагати повернення позички в місячний речинець, як що її вжито не по відповідному призначенню.

Розвиток кас Волленборга в Італії йшов дуже повільно. В 1887 році їх було кілька десятків. В перші десять років після свого виникнення каси ці зовсім не розвивалися; лише з 1892 року, коли ними зацікавилася католицька партія, вони почали збільшуватися в числі і в своїх оборотах. В 1895 році, по даних Генріха Вольфа, їх було лише біля 500; і все це були невеличкі каси по 20—40 і багато вже — 60 членів. Незначне число кас мало над 100 членів. В 1887 році була утворена федерація цих кас у Римі. В 1921 році до неї належало 350 кас.

Операції кас також не перевищували кількох десятків тисяч лір на рік. Позички в цих касах видаються, звичайно, під векселі і поділяються на короткотермінові — до 2 років, і довготермінові — до 10 років. Перші, звичайно, поновляються що три місяці. Другі — виплачуються поступово щорічними внесками, з виплатою відповідних %, звичайно, в розмірі від 5— до 7%.

Не дивлячись на змогу для духовенства брати діяльну участь у касах Волленборга, воно весь час намагалося скласти спеціяльні католицькі банки, як у містах, так і по селах. В такий спосіб духовенство думало мати більший вплив на свою парафію. Перший мійський католицький банк виник у Венеції. В містах ці банки не набрали широкого розвитку; зате по селах вони розвивалися досить успішно. Ідея організації подібних банків на селах належить дону Черутті, який у 1890 році зорганізував один з таких банків поблизу Венеції. Банки ці видають позички, а також ведуть операції спільних закупок і продажу і навіть організовують страхування. Вони мали безперечний успіх і на протязі І-го десятиріччя їх було улаштовано біля 500. Нині число їх перевищує 2.000.

Від католицьких кас, рівно-ж,як і від кас Волленборга, треба відріжняти хліборобські каси, які почали виникати в Італії під впливом діячів, так званої, Мандруючої катедри в Лармі. Ці інституції мали своєю метою шляхом посилки на місця мандруючих лекторів, які переходили з одного села до другого, знайомити населення з ліпшими способами ведення господарства, й між іншим і з організацією кооперативних т-в. Каси ці мали суто-невтральний характер. Число їх було невелике, не перевищувало кількох десятків. Каси ці існують по райфейзеновських принципах: обмежений район діяльности, необмежена відповідальність, довготермінові позички — найшли широке примінення в цих касах.

В 1913 році в Італії числилося біля 2050 сільських кредитових кооперативів, при чім більшість з них припадала на долю кредитових т-в райфейзеновського характеру.

На 1-ше липня 1911 року баланс 868 сільських кооперативних банків уявлявся в такому вигляді (в мільйонах лір):

Актив.

Позички під векселі	46
Позички, забезпечені майном	2,2
Готівка каси	2
В банковських інституціях	9
Майно	2,5
Дебітори	6,4
Відсоткові папери	1,0
Товари та сільсько-господарські машини	0,8
Ріжні активи	2
Втрати	0,8
Баланс	72,8

Пасив.	
Пайовий капітал	0,5
Запасовий капітал	1,5
Біжучі рахунки	7
Ріжні вклади	50
Векселі	6,2
Ріжні кредитори	6,1
Прибутки	1,4
Баланс	72,8

Баланс цей доводить, що розглянені сільські каси—інституції слабі у фінансовому відношенні, особливо, що торкається власних їх капіталів.

Чужі кошти, довірені касам, досить значні, перевищуючи в 25 разів власні капітали; але порівнюючи з числом кас, ці кошти невеликі й показують обмеженість розмірів операцій цих кас.

На чолі кас, звичайно, стоять особи віддані справі, що працюють в них ідейно. Велику участь беруть в адміністрації кас місцеві панотці. В 1915 році в Римі засновано Італійську Федерацію сільських кас. В 1921 році до неї входило 2.100 кас з 200.000 членів.

3. Союзи та допомога уряду.

З метою допомоги зростові народніх банків в 1877 році по ініціятиві Луцатті, був утворений *Союз італійських народніх банків* у Римі. Завдання цього союзу полягали в тім, що він збірав і публікував статистичні відомості про народні банки, мусів допомагати розвиткові цих банків, а також взяв на себе оборону їх інтересів. Союз щороку повинен був скликати кооперативні конгреси. Отже, союз цей не мав на увазі об'єднати народні банки в царині фінансування й регулювання їх готівки. Він був лише органом допомоги діяльності кооперативного кредиту. Кошти його складалися з внесків його членів в розмірі 10 лір з банків, що мали капіталу менше 30.000 лір, 50 лір — з банків, що мали капіталу від 50.000 до 100.000 лір, і 100 лір — з банків, що мали капіталу по-над 100.000 лір. Крім того, кожний банк виплачував союзові внесок, який не повинен був перевищувати 10 сантимів з кожної 1.000 лір вкладів, внесених у банк в попередньому відчитному році.

Союзом керували: а) загальні збори уповноважених, які збіралися раз на 3 роки; б) постійний комітет, який був виконавчим органом і заміняв почасти й загальні збори і в) голова. На загальні збори уповноважених кожний банк посилав одного або двох представників, але наразі користувався правом одного рішаючого голоса. Загальні збори дійсні при всякому числі уповноважених. Загальні збори вибірали постійний комітет в кількості осіб по їх узгляднению. Місце осідку союзу було призначено в Мілані, але з 1890 року воно було перенесено в Рим.

Союз багато зробив для розвитку банків. Першим його актом було видання періодичного органу «Кредит і кооперація», який виходив двічи на місяць. При ньому було влаштовано юридичну консультацію. Союз перевів велику працю, розробивши та опублікувавши статистичні дані про народні банки в 1887—1893—1908 р.р.

Сільські банки та каси також були об'єднані в Союзи. Перший, яким керує й донині Волленборг, виник в 1887 році й раніше перебував в Падуї і видавав свій власний друкований орган під назвою «Сільська кооперація». Нині цей союз перебуває в Римі й по останніх даних до нього належало в 1821 році 350 кас. Другий союз виник у Римі в 1915 році; в ньому було в 1921 році 2.100 кас і 200.000 членів.

Народні банки Італії давали кредит не лише окремим фізичним особам, а й юридичним, і в тім числі ріжним кооперативам. Але ці кредити для великих кооперативів були не завжди вистачаючими. З другого боку, самі народні банки потребували кредиту на нетяжких умовах. Йдучи на зустріч цій потребі ріжних видів кооперації, уряд улаштував в 1913 році в Римі *Національний Інститут* кооперативного кредиту.

Мета цієї інституції — сприяти розвиткові кооперації та постачати їй позичково коштами — здійснювалася за допомогою заснованого у Римі Центрального Кооперативного Банку. Основний капітал ця інституція одержала від уряду. На 1-ше січня 1920 року він досягав майже $14^1/_2$ мільйонів лір. Крім того, банк міг одержувати позички зі скарбових джерел в розмірі по-над 54.000.000 лір. Загальний оборот його в 1919 році перевищував 1.178.000.000 лір. Прибутки в цім-же році перевищували 70.000.000 лір, з яких $^1/_5$ було відраховано в запасовий капітал. На пайовий капітал було начислено 4% річних.

Банк мав десять відділів в ріжних пунктах країни. Сред клієнтів банку, число яких в 1918 році перевищувало 3.000 кооперативів, більшість (більше 2.100) припадало на споживчі т-ва, продукційні та ремісничі т-ва, а також на сільсько-господарські кооперативи по закупці й збуту (120). З числа кредитових кооперативів позичками з банку користувалася незначна кількість (менше 100).

В 1921 році уряд дав Інститутові Кооперативного кредиту підтримку в 200.000.000 лір. У звязку з цим керування Інститутом змінено так, що правління буде складатися з 10 членів, призначених міністерством фінансів, хліборобства, промисловости й праці. Голову і двох товаришів призначає міністр праці, а 5-х членів вибірають учасники Інституту.

IV. Сільсько-господарська кооперація.

Сільсько-господарська кооперація в Італії раніше инших форм проявилася у вигляді сільсько-господарських т-в для закупок, які розвинулися з почавших виникати в 1865 році сільсько-господарських комітетів (Comitati agrari), завдання яких були близькі до

тих, які силкувалися розвязати французькі хліборобські синдикати. Ті-ж цілі мали на оці селянські союзи, а також ріжні кооперативні т-ва. В 1883 році було видано сприяючий для організації таких т-в закон, згідно якому т-ва ці приняли обмежену відповідальність. Паї їх хиталися від 10 до 100 лір. Паї були іменні й не могли продаватися. Ні один член не міг мати паїв більше, як на 5.000 лір. Т-ва відкривали кредити своїм членам, користуючись допомогою позичкових кас. В 1913 році було біля 1.500 таких т-в. Де-які з них продавали товарів що-року на кілька мільйонів лір. В 1914 р. до 700 т-в належало до союза цих т-в у Піяченці, заснованого в 1892 році.

По даних за 650 т-в, які належали до цього союзу в 1909 році, в них було 250.000 членів; капітали — основний та запасовий — складали 13.000.000 лір, а оборот на протязі року перевищував 80.000.000 лір.

Зріст цього союзу заслуговує на увагу:

Роки	Членів, а власне т-в*)	Власні капітали т-в	Тисячі лір		
			вартість товарів, набутих членами	валовий прибуток	зиски
1892	56	4	—	—	—
1893	65	13	711	22	11
1900	221	61	3.945	71	30
1910	618	217	13.448	298	23
1912	693	—	18.483	—	—
1921	939	—	900.000	—	—

Поруч з цими т-вами існували в Італії сільсько-господарські союзи, що мали до здійснення ті-ж завдання, але засновувалися членами католицької партії.

З кооперативів для переробки та збуту сільсько-господарських продуктів найпершими виникли в Італії молошні кооперативи. Виникнення молошних кооперативів де-які дослідники відносять до XIV віку. Але це були не кооперативи в нашому розумінні слова, а випадкові об'єднання мешканців гір для ліпшого використовання молошного господарства. В сучасному розумінні слова молошні кооперативи почали виникати в 60-х роках. На початок війни їх було до 1.075. Найбільша кількість їх була у Венеціянській окрузі — 426, П'ємонті — біля 300 і в Ломбардії — біля 260. Одні з них були т-вами з обмеженою відповідальністю, другі — зовсім не були зареєстровані. Кооперативи ці працювали по двох системах: одні мали спільний завод і механика й кооперативно переробляли та продавали молоко, а другі — переробляли молоко кооперативно, а продавали масло індивідуально. В 1888 році виник союз кооперативних молошних у Бельоні, а пізніше національний союз таких кооперативів у П'яченці. В 1915 році їх було біля 30.

*) пересічно біля 300 членів на одно т-во.

З кооперативів по переробці й збуту, члени яких об'єднуються для виробництва продуктів, головним чином, найманими робітниками, треба згадати про існуючі в Італії кооперативні фабрики для виробки *суперфосфатів*. Такі кооперативи почали виникати в кінці 80-х років минулого сторіччя й нині їх є кілька десятків. Найбільший з них в Порто-Грюеро мав у 1907 році пайовий капітал в сумі 1.250.000 лір; річна продукція суперфосфатів досягла в ньому до 40.000 тон; в 1913 році — 35.000 тон. Кооперативи ці, з яких де-які мали капіталів біля 500.000 лір кожний, утворили в 1906 році Центральне Бюро при Італійському Союзі Хліборобських синдикатів.

Зростові сільсько-господарської кооперації допомагали в Італії так звані Сільські Народні Будинки, що набрали за останні роки помітного розвитку. Перший з них було збудовано в 1903 році в Реджіа-Еміліа. Метою їх було об'єднати в цій інституції всі заходи до поліпшення відживлення їх членів і зменшення їх господарських видатків шляхом організації спільних закупок, спільного збуту на кооперативних засадах виробів, а також допомагати вихованню і взагалі піднесенню рівня інтелігентного життя села. Де-які з цих домів наближаються по характеру діяльности до інтегральних кооперативів.

В Італії сільсько-господарські кооперативи виросли за час війни з 4.000 до 13.000 в 1920 році. Не так давно Італійська Національна Ліга подала урядові вимогу права кредитування цим кооперативам у розмірі до 800.000.000 лір. Вимогу цю уряд не задовольнив, але сама по собі вона свідчить, до якої міри кооперативно-суспільні шари населення розраховують на доброзичливе відношення до кооперації з боку уряду.

V. Будівельна і страхова кооперація.

Будівельні кооперативні т-ва почали виникати в Італії з 1868 року, коли було влаштовано перше таке т-во в Галюцо. Проте, перші 15 років т-ва ці розвивалися дуже поволі. До 1883 року виникло 7 таких т-в. Зате після цього року будівельні т-ва набрали значного росповсюдження в Італії, почасти завдяки доброзичливому до них відношенню та матеріяльній підтримці з боку уряду і місцевих громадських управлінь, почасти — завдяки полегченому кредитові в місцевих кредитових інституціях. Т-ва ці працюють по двох системах — Тосканській та Лігурійській. Перша, взірцем якої може бути флорентійське будівельне т-во, характеризується тим, що капітал т-ва необмежений. Він роспадається на неозначене число серій, кожна по 15 акцій, при чім кожна акція коштує 100 лір. Всякий член т-ва повинен підписатися не менше, як на 1 серію (і не більше, чим на 3). Внески для виплати підписаних серій повинні бути не менші, як $1^1/_2$ ліри на тиждень. Т-во будує стільки будинків, скільки підписано серій. Будівля йде, звичайно, поступово. По мірі збудування будинків на їх (або на кватирі в них) кидають же-

ребки серед членів т-ва, і кому припаде будинок або кватиря, той повинен виплачувати у вигляді найманої платні встановлену загальними зборами річну суму.

Право власности на будинок лишається за т-вом, доки всі власники серій акцій не одержать у своє розпорядження будинків або кватирь. Коли т-во досягає цієї мети, воно припиняє активну діяльність і скупчує всю свою працю на ліквідації платіжів, при чім капітали, що можуть залишитися, розподіляються нарівно по числу членів. Прийом в т-во нових членів допускається, але при умові, що новий член при самому вступі своєму виплатить усі платіжі, які кожний член т-ва повинен був заплатити з дня організації т-ва по день вступу нового члена. Зроблені членами платіжі не можуть бути взятими з т-ва навіть, хоч би член бажав вийти з т-ва. В останньому випадкові платіжі ці можна зарахувати на рахунок инших членів, без згоди загальних зборів.

Флорентійське будівельне т-во виникло в 1888 році і через 5 років мало 69 членів, які взяли 81 серію акцій та склали 28.000 лір виплаченого капіталу. Т-во збудувало в 1890 році 24 будинки і з кожного члена, що володів такими будинками, брало 150 лір щорічної платні за найом помешкання. Амортизацію було розраховано на 20 років. Це т-во з'організувалося по типу такого-ж т-ва в Галюцо. Останнє виникло ще в 1868 році і на 1887 рік воно збудувало вже для своїх членів 96 будинків і в 1890 році в природний спосіб припинило своє існування, виконавши своє завдання.

Що торкається Лігурійської системи, то типовим для неї є будівельне т-во в Генуї. Тут кожний член повинен підписатися на одну акцію, цінність якої не перевищує 1.000 лір.

Акції — іменні. Можна підписатися на акції більшої вартости, згідно з вартістю будинка чи кватирі. Член т-ва, що підпишеться на акції, повинен виплачувати що-місячними внесками 125, 100 або 75 лір в рік, відповідно до категорій акцій, що він на них підписався. Таких категорій три, і, в залежності від того, яку категорію акцій прийме член (будинок чи кватиря), річний внесок може бути більшим або меншим. В міру збудування т-вом будинків, вони поступають до розпорядження членів, яким пощастило одержати на їх право; з переходом будинка в розпорядження члена останній, в залежності від розміру кватирі або будинку, зобов'язується виплачувати щорічно 300—360 або 400 лір, поки не віддасть усієї вартости будинка. Коли такими виплатами буде внесено не менше 1.000 лір, будинок переходить у власність члена, а на невиплачену суму на цей дом накладають іпотеку.

На початку 1890 року будівельне т-во в Генуї мало 800 членів, 727 тисяч виплаченого капіталу, 258,5 тисяч запасового і 449 збудованих кватирь.

На 1-ше січня 1890 року в Італії було біля 70 будівельних т-в. В 1920 році їх було біля 300.

У звязку з розвитком будівельної кооперації стоїть в Італії рух по організації страхових кооперативів на страхування життя. Система страхування життя ради забезпечення виплати, взятої для забезпечення членові квартирі, позички, була розроблена французьким економістом Сор'є. Але примінення цієї системи на практиці раніш инших країн бачимо в Італії і Бельгії. В 1903 році в Італії Луцатті провів у Палаті закон про подібне страхування для розвитку будівельних т-в.

З инших видів кооперативного страхування в Італії знайшли примінення в сільському господарстві, головним чином, страхування скоту та від пожеж; страхування від граду та від нещасливих випадків примінюються тут рідко. Перед європейською війною 1914 року було біля 1.000 кооперативів по страхуванню худоби і біля 300 по страхуванню від пожеж. Загальна сума ризиків перевищувала 400.000.000 лір. Поруч з цим було лише 2 кооперативи по страхуванню від граду.

VI. Сучасне становище кооперації.

По даних Італійської Кооперативної Ліги, поповнених відомостями з ріжних джерел, в 1921 році в Італії існувало:

Біля	3.800	споживчих т-в
,,	2.400	продук. трудових т-в
,,	4.000	сільсько-господарських т-в
,,	500	ріжного роду т-в
,,	3.400	кредитових т-в
,,	3.000	страхових кооперативів.

Таким чином, загальне число кооперативів в Італії нині на разі перевищує 18.000. Що торкається числа членів, то, по приблизних даних, їх було в усіх кооперативах Італії біля 2.000.000.

Кооперативними об'єднаннями загально-італійського характеру є Кооперативна Італійська Федерація, що виникла в 1919 році в Римі. В 1921 році до неї входило 8.320 кооперативів. Вона видає свій орган «Народній Кооператор». В самий останній час, в 1922 році, виникла нова загально-кооперативна організація в Італії «Італійський Кооперативний Ал'янс». Місце осідку його в Римі; в 1922 році в склад його входило 430 кооперативів. Органом його є «Голос Кооператора».

ГЛАВА VIII. РОСІЯ.

Під Росією в цій главі ми будемо розуміти всю територію довоєнної Росії, за виключенням Фінляндії. Иншими словами, розмова буде йти про конгломерат країн простором біля 2195 мільйонів квадратових километрів з населенням, по даних 1915 року, біля 182.000.000. Де-які дослідники, трактуючи про початок кооперації

в Росії, мають нахил бачити його в так званих побутових артілях, які з давніх давен примінювалися в кустарних, рибальських, мисливських та инших промислах. Це почасти вірно, але не в тому розумінню, що кооперація в Росії веде своє начало з таких старих часів, а в тому, що природі російського та вкраїнського селянина не чужі були принціпи кооперативної праці. Але говорити про кооперацію в Росії до 60 років минулого віку значить припускати очевидну логичну помилку, бо *несвобідний* селянин не міг бути суб'єктом *свобідного* об'єднання, яким є кооператив. До того-ж методи управління країною довгий час не дозволяли навіть натяку на кооперацію в друкованих органах, чому російський нарід не мав жадного уявлення про кооперативи в тій формі, в якій вони працювали вже давно закордоном. Лише при Олександрі II в 60-х роках вперше Чернишевський почав пропагувати в своїх працях ідеї асоціяції (в той час термін кооперація ще не вживався в Росії, як і у Франції, де кооперативні об'єднання називалися асоціяціями), бажаючи розвинути й обгрунтувати теоретичні міркування Р. Оуена, про які ми вже згадували раніш.

Практично кооперація в Росії починається з 1865 року. Цей рік є історичним для російської кооперації, бо саме на протязі 1865 року в ріжних місцевостях Росії було відчинено три кооперативи, що належали до ріжних видів кооперації: 1) Рождественське ощадно-позичкове Т-во в селі Дороватому, Рождественської волости, Ветлужського повіту, Костромської губернії; 2) Споживче т-во у місті Ризі і 3) Сироварна артіль в Тверській губернії. Цікаво при цьому, що статут Рождественського ощадно-позичкового т-ва було затверджено 22 жовтня 1865 року, а статут Рижського споживчого т-ва — 23 жовтня того-ж року. Ми гадаємо, що Меркулов*) не доказав, що кооперація в Росії почалась першим споживчим кооперативом, який виник на Уралі серед робітників. На наш погляд, це — не так; в той час народ російський, його низи, не проявляли ініціятиви в кооперативній справі. В усіх зазначенних нами вище випадках ініціятива виходила не з глибин народніх, а від представників його інтелігентської верстви, що щиро бажала відродження своєї країни, яка щойно вийшла зо стану кріпацького господарства. Загальні економичні умови Росії в той час також давали підстави для примінення кооперативних засад у самій широкій формі. Це в найбільшій мірі справедливо щодо кредитової кооперації, до викладу історії якої ми й переходимо.

І. Кредитова кооперація.

1. Об'єктивна необхідність кооперативного кредиту і перші кроки.

Як ми вже бачили, історія кредитової кооперації в Росії починається з 1865 року, коли було засновано в російському селі Калужської губернії перше Ощадно-Позичкове Т-во. Як що пам'ятати,

*) Джерел. № 115.

що перед тим лише за 4 роки сільське населення Россії одержало волю, то треба дивуватися такому ранньому народженню кооперації в Росії. Проте, і в даному випадкові, як і взагалі в історії виникнення кооперації, існували глибокі об'єктивні причини, що покликали до життя кредитову кооперацію в Росії.

Причини ці полягали перш за все в умовах звільнення кріпаків, а потім — в наслідках такого визволення. 19-го лютого 1861 року 21.000.000 душ селянського населення Росії одержали персональну волю. Крім того, цих звільнених кріпаків наділили землею. Але це наділення здійснилося далеко не в тому вигляді, як то було б бажаним. З усього числа звільнених селян на долю осіб мужеського полу припадало 10.608.000; з них більшість одержала в наділ меншу площу землі, ніж та, якою вони володіли до звільнення. Далі 4.460.000 тоб-то 43%, одержали малий наділ. Крім того, лише окремі сільські громади одержали в складі наділів ліс, яким вони до звільнення вільно користувалися з поміщицьких маєтків.

Відци необхідність для селянина аренди землі, купівлі лісу, не кажучи вже про виплату викупних платіжів; відци — і потреба його в грошах — у кредиті.

Як що пам'ятати при цьому, що, не вважаючи на мінімальні бюджети російського селянства, все-ж-таки більша їх частина (згідно з дослідами Ф. А. Щербини*) — до 70%) повинна була задовольнятися грішми, а не натурою, то стане цілком зрозуміло, яка велика потреба російського селянина що-до позички грошей, його потреба кредиту.

Одержання позичок у сільських багатирів звязано було з виплатою дуже великих відсотків. Існуючі-ж де-не-де ще з 1840-го року ощадно-позичкові каси бувших державних крест'ян працювали дуже незадовольняюче і, абсолютно не маючи коштів, мало допомагали справі, навіть що до кредитування державних крест'ян, яких було небагато.

Відци й з'явилася думка насадити в Росії кооперативні кредитові організації, і перш за все спинилися на думці ввести в Росії тип кредитової інституції, близький до т-в системи Шульце-Деліча, а саме — до ощадно-позичкових т-в.

Думку цю вперше здійснив дідич Костромської губернії Лугінін, який довгий час жив у Німеччині, добре знав т-ва Шульце-Деліча і вважав цю систему придатною й для Росії. Завдяки своїм звязкам, Лугінін добився затвердження урядом статуту Рождественського ощадно-позичкового т-ва в селі Дороватому, Ветлужського повіту, Костромської губернії. Статут цей було затверджено в 1865 році, а в 1866 році т-во це роспочало свою діяльність.

Суть статуту цього 1-го кредитового кооперативу в Росії слідуюча. Мета т-ва — дати змогу членам складати заощадження та

*) Проф. Українського Університету в Празі й Української Господарської Академії в Чехословаччині (Подебради).

позичати потрібні кошти. Дідич Лугінін дав в основний капітал позичку в 1.000 карбованців на 10 років, безвідсотково. Через 10 років цей капітал виплачується щорічно Лугініну по 200 карбованців. Т-во має пайовий капітал. Пай означено в 50 карб., які вносяться не менше, як по 15 коп. щомісячно. Т-во має право робити позички і приймати вклади. Вклади можуть бути не більше 50 карбованців від однієї особи. Позички можна робити лише за згодою Лугініна, доки йому не виплачені позичені гроші. Нових членів приймають загальні збори, які вибірають з-серед членів т-ва роспорядчика, його помішника й рахівника.

Кожен член т-ва відповідає необмежено, круговою запорукою, за можливі втрати т-ва.

Загальна сума позичок та вкладів не може перевищувати запасовий капітал т-ва та виплачені паї більше, ніж двічи. Позички видаються лише членам; вищий розмір позички на одну особу — 80 карбованців. Кожен член може одержати без поручительства суму не більшу півтораразово внесеного ним паю. Термін позички — до 6 місяців. Відстрочення можна давати не більше, як на 3 місяці. В т-ві складається запасовий капітал шляхом відрахування з прибутків та инших ріжних вступів. Призначення капіталу — поповнення втрат. Загальні збори дійсні при $\frac{1}{3}$ повного числа членів. Для рішення справ вимагається звичайна більшість; лише для зміни статуту необхідна згода $\frac{2}{3}$ членів.

Отже, з цих коротких даних про статут 1-го ощадно-позичкового т-ва в Росії видно, що він був не цілком кооперативним і не досить заснованим на самодіяльності населення. Дідичові Лугініну уділялася в т-ві занадто впливова роля. Без його згоди роспорядчик не міг приймати ніяких рішень, що торкаються завідування справами т-ва, позичок і др. Кошти також дав, головним чином, Лугінін. Але всі ці права прислуговували останньому лише до повернення позичених ним в основний капітал коштів. А потім, все-ж таки т-вом керували загальні збори, на яких кожен член мав лише один голос, і які вибірали адміністрацію й нових членів та обміркковували свої справь, отже були, в такий спосіб, школою для розвитку самодіяльности серед населення цього району.

Після організації Рождественського ощадно-позичкового Т-ва на протязі 4-х років в Росії не було затверджено жадного статуту кредитового кооперативу. Та й не дивно, як що пам'ятати, що в той час сама думка організації т-в по статуту, подібному до Рождественського, могла накликати на фундаторів гнів місцевої адміністрації, що затвердження кожного такого статуту повинно було йти через Комітет міністрів, бути «Височайше» затвердженим, а потім статут мусить бути роспублікований в збірникові законів та роспоряджень уряду.

В 1869 році цей порядок було змінено в звязку з питанням про затвердження статуту Феллінської ощадно-позичкової каси, яка була першим міським кредитовим кооперативом у Росії. Пере-

даючи міністрові фінансів право затвердити статут цієї каси своєю владою, Комітет міністрів постановив надати надалі право міністрові фінансів, по згоді з міністром нутрішніх справ, дозволяти відкриття інституцій, що виникають по статуту Рождественського т-ва або Феллінської каси, затверджуючи необхідні для існування їх статути. Ця постанова Комітету міністрів набрала в тім же році «Височайшої санкції», і для кредитової кооперації повстала змога швидкого розповсюдження як на селах, так і по містах.

Подивімося, чим-же ріжниться статут Феллінської ощадно-позичкової каси від статуту Рождественського ощадно-позичкового т-ва. Перш за все, основний капітал в ньому складався з паїв по 25 карб., з щомісячних внесків не менше, як по 10 коп. Вступний внесок було встановлено в 1 карб. Запасового капіталу не було, а вступні внески та відраховування від чистих зисків в розмірі 25% поступали в основний капітал; останні прибутки росподілялися між членами пропорційно внескам їх у пайовий капітал.

В тому самому 1869 році вийшли три праці, що торкалися кооперативного кредиту: а) Очерки Народнаго кредита в Западной Европѣ и в Россіи — А. В. Яковлева; б) Ссудныя сельскія товарищества — В. С. Лугинина и А. В. Яковлева. Ці праці безперечно зробили певний вплив на розвиток кооперативного кредиту в Росії в звязку з діяльністю в цій галузі земств, що саме їх роспочали. Першим виступило в царині практичних заходів по кооперативному кредитові Новгородське Повітове земство в грудні 1869 року. Загальні збори цього земства доручили Земській Управі розробити питання про народній кредит. Через рік позачергові збори того-ж земства прийняли зразковий статут ощадно-позичкового т-ва й асигнували 14.000 крб. на видачу позичок.

Незабаром після цього в Новгородській губернії виникло 8 земських ощадно-позичкових т-в. В тому-ж періоді було зорганізовано кілька т-в за допомогою земств в губерніях: Петербурзькій, Тульській та Рязанській.

Слабий зріст цих т-в (за 1869, 1870 р. р. було затверджено лише 15 їх статутів) привів до переконання тих осіб, що цікавилися питанням народнього кредиту, про необхідність, з метою осягнення ліпших наслідків, об'єднатися для цієї мети у спеціяльне т-во, яке ставило-б своїм завданням допомогу організації ощадно-позичкових т-в.

2. С.-Петербурзький відділ комітету для сільських ощадно-позичкових та промислових товариств.

а) Організація й завдання. За ініціятивою князя Васільчикова та Яковлева вирішено було зорганізувати при Московському Сільсько-Господарському Товаристві комітет, метою якого було-б росповсюджувати відомості про ощадно-позичкові та промислові т-ва та допомагати їх організації. Статут цього комітету уряд затвердив 6-го

листопаду того-ж 1871 року. Одночасно було засновано відділ комітету в С.-П.-Б., де перебували всі видатні ініціятори організації комітету, і в цьому відділі зосереджувалася на довгі роки вся діяльність по організації в тодішніх дуже несприятливих умовах в Росії кооперативного кредиту.

Першою справою С.-П.-Б-зького відділу комітету для Сільських Т-в була розробка статуту для ощадно-позичкових Т-в, який, незабаром після відкриття цього відділу, уряд і затвердив.

Суть цього статуту, приймаючи на увагу внесені до нього пізніше поправки, така. Мета т-ва — накопичувати заощадження та одержувати грошові позички на нетяжких умовах.

Членами т-ва можуть бути, як фізичні, повнолітні і правоздібні особи, так і артілі й т-ва, існуючі по умовах на письмі та статутах. Прийом у члени переводять загальні збори, де кожний член має один голос. Т-во має пайовий капітал. Кожен член може мати лише один пай, розмір якого мусить бути зазначений в статуті. Пай можна вносити зразу або частинами. Т-во може приймати вклади ріжних категорій, робити позички на умовах, визначених загальними зборами. Загальна сума зобов'язань по вкладах і позичках, не рахуючи початкової позички в основний капітал, не повинна перевищувати більше, як у 5 разів загальну суму, внесену по паях, та в запасовий капітал.

Позички видають лише членам т-ва. Максимум позички не повинен більше як втричи перевищувати розмір повного паю. Річнець позички не більше 9 місяців. Позичка по персональному довіррю не повинна перевищувати півтораразової суми внесеного паю. На більшу позичку вимагалося поруки одного, або кількох членів. З чистого зиску відраховувалося: а) не менше 10% в запасовий капітал, який служив для покриття втрат; б) де-який % — на винагороду Правління та Ради, незалежно від постійного утримання, яке вони побірали; в) лишки росподілялися між членами пропорційно внесеним паям на початку відчитного року. Втрати покривалися запасовим капіталом, паями, нарешті, майном членів рівно на підставі кругової поруки.

Т-вом керували: загальні збори, Рада і Правління. Загальні збори були дійсними при зібранні $^1/_5$ числа членів; повторні збори дійсні при всякому числі членів. Але при розвязанні питань про побільшення розміру паю, чи пайового внеску, зміни статуту та припинення діяльности Т-ва вимагалося й на повторних зборах не менше $^1/_2$ членів. Правління й Раду вибірали з членів Т-ва загальні збори. Перше веде всі справи т-ва та репрезентує його в усіх ділах без окремої довіреності; друга — наглядає над виконанням статуту та за діяльністю Правління. Т-ва повинні були вести книги, які давали-б змогу бачити становище справ т-ва і складати щорічну його відчитність. Т-во припиняло свою діяльність: а) по постанові загальних зборів, б) по судовому вироку з причин немастности і в) коли пайовий капітал його через втрати зменшиться на $^1/_3$.

Незабаром після затвердження нормального статуту комітетського зразку і міністерство фінансів виробило свій взірець статуту, який де-в-чім ріжнився від комітетського зразку. Так, відповідальність членів по міністерському статуту було допущено обмежену десятикратною сумою паю. Сума зобов'язань т-в по вкладах та позичках обмежувалася десятикратною сумою пайового та запасового капіталів (в комітетськім — 5-тикратна). Максимальний розмір позички членові не мусів перевищувати більше, ніж у 6 разів суму внесеного ним паю. Таке-ж обмеження статут прийняв і що до поручительства. Речінець позичок було допущено більший — 9 місяців.

Де-які з цих постанов, здавалося-б, були більш сприяючими для членів т-ва Проте, по комітетському зразкові статуту існувала переважна більшість усіх ощадно-позичкових т-в, що виникли на протязі перших 35 років з дня відкриття першого з них.

Між иншим, з усіх ощадно-позичкових т-в, що виникли на протязі перших 30 років, біля 70% прийняли необмежену відповідальність, тоб-то, яку встановив комітетський взірець. Це можна пояснити пропагандою статуту, яку вів С.-П.-Б-зький відділ комітету. З 1871-го року і по 1896 р. цей відділ зробив і поширив серед населення 17 видань зразкового статуту ощадно-позичкових т-в; в кожному виданні були якісь доповнення або зміни, викликані вимогами життя при приміненні статутів на практиці.

б) Діяльність С. П.-Б-зького відділу. Взагалі С. П. Б-зький відділ Комітету з часу свого народження, на протязі по-над 25 років, був поодинокою інституцією, яка систематично і на всеросійський штиб допомагала розвиткові кооперативного кредиту в Росії. Він піклувався також і про инші види кооперації, але, головним чином, присвятив свою діяльність кооперативному кредитові. Він уживав заходів для організації нових ощадно-позичкових т-в, розповсюджував про них відомості, добивався ріжних пільг для них з боку уряду, впливав на останній для допомоги т-вам коштами і др. Він видав незабаром після свого відкриття «Підручник по рахівництву ощадно-позичкових т-в та складанню їх відчітности». Він організував друк рахункових книг для т-ва і постачання ними останніх. Щорічно, починаючи з 1873 року, він випускав відчити з цифровими даними про стан рахунків кожного окремого т-ва. З 1881 року він почав видавати друкований орган спочатку під назвою — «Листок», а з 1890 року — «Сообщения» С. П. Б-зького відділу комітету для сільських ощадно-позичкових та промислових т-в . Замість цих «Сообщеній», пізніше, з 1906 року почав виходити «Вісник Кооперації», редагований М. І. Туган-Барановським. В цей же період відділ видав ріжні книги, що торкалися народнього кредиту. Назвемо з них: П. А. Соколовського — «Ссудо-сберегательныя Т-ва по отзывамъ литературы»; його-ж «Дѣятельность Земства по устройству ссудо-сберегательныхъ т-въ». Крім того, відділ видавав ріжні підручники та практичні

брошюри, а також обслідування про діяльність т-в. Відділ улаштовував доклади по питаннях кооперативного кредиту, брав участь на російських та міжнародніх виставах своїми картограмами і виданнями, які не раз одержували премії.

Серед відповідальних робітників С. П. Б-зького відділу комітету було немало видатних громадських діячів та письменників. Першим головою відділу (від 1871 до 1881 р.) був князь А. І. Васильчиків — автор відомої праці «Землеволодіння та землеробство в Росії». Другим головою був відомий український діяч Г. П. Галаган (від 1882—1888 р.).

Бажаючи полегчити ощадно-позичковим т-вам одержання оборотових капіталів, відділ робив спроби зацікавити земства ощадно-позичковими т-вами, намовити їх дати на це діло кошти. І праця була незайвою. Головним чином, під впливом відділу земства до кінця минулого сторіччя звидаткували на ощадно-позичкові т-ва біля 450.000 крб.

Відділ уживав заходів до того, щоб заохотити міністерство фінансів дати доступ для ощадно-позичкових т-в до коштів державного банку. Ці заходи мали успіх, і 25-го лютого 1872 року державному банкові було надано право відчиняти ощадно-позичковим т-вам кредити, правда, лише в розмірі, не перевищуючому 5-тикратної суми пайового капіталу кожного т-ва. Далі, відділ переконав міністерство не примушувати друкувати в збірникові роспоряджень кожного індивідуального статуту т-ва (після його затвердження), що надзвичайно затримувало відкриття т-ва. Замість цього, було вирішено друкувати лише назву т-ва та вказувати дату затвердження статуту.

Що торкається фіскальних пільг, то відділ у ріжні часи виклопотав ріжні привілеї для ощадно-позичкового т-ва. Так, в 1882 році їм було надано право не оплачувати гербовим збором росписок боржників. Від гербового-ж збору були звільнені свідоцтва про паї, а також вкладові книжки. В той-же час т-ва одержали полегчення що до налогових обов'язків. Нарешті, вклади т-в було звільнено від відсоткового збору з капіталів.

Відділ полегчував т-вам працю по складанню білансів та друкованню їх у Віснику фінансів. Він-же приймав на себе обов'язки по приміщенню, згідно вимозі статуту, частини запасового капіталу у відсоткові папери, що вимагало знайомства з фондовим ринком, а це було досить тяжко для діячів ощадно-позичкових т-в на місцях.

Відділ був поінформований про тяжкий стан т-в з причин нерегельної виплати позичок; і після його заходів міністерство внутрішніх справ видало 25-го квітня 1884 року циркуляр, яким пропонувалося волосним правлінням і поліції збірати позички по вказівках правління в адміністративному порядкові.

Відділ звертав особливу увагу на організацію контроля за діяльністю т-в. Такого контролю в т-вах, можна сказати, зовсім не було.

Згідно з законом 12 липня 1880 року про земських начальників, на них накладалися обов'язки доглядати за діяльністю т-в. Але ця вимога була лише фікцією, бо земські начальники були зовсім непоінформовані в кредитово-фінансових питаннях. Відділ узяв організацію такого догляду на себе. Після затвердження статуту т-ва відділ увіходив з ним в щільний звязок. Він посилав йому правила рахівництва та відчитности, рахункові книги, бланки і ин., а в замін одержував від т-ва копії протоколів загальних зборів і річні справоздання. Останні відділ перевіряв і про найдені хиби та помилки повідомляв Правління т-ва з указівкою, як поправити справоздання. Т-ва дуже цінили ці вказівки і біля 70% усіх т-в посилали свої справоздання у відділ, почасти для інформацій, почасти для одержання вказівок, хоч і не були до того зобов'язані.

Відділ організував анкети про діяльність ощадно-позичкових т-в, брав діяльну участь на з'їздах їх представників, починаючи зі з'їзду в 1875 році у Пскові. Багато таких з'їздів було влаштовано за його ініціятивою. Між иншим, по ініціятиві відділу було влаштовано з'їзд представників не лише ощадно-позичкових т-в, але й споживчих т-в і артілей на Торгово-Промисловому з'їзді у Нижньому Новгороді в 1896 році.

в) **Наслідки праці С. П. Бурзького відділу.** Всі ці заходи відділу давали досить добрі наслідки. Число ощадних т-в та кількість членів у них росли; також побільшувалися в т-вах і власні капітали, і чужі кошти і абсолютно, і відносно. Це бачимо з слідуючої таблиці, яка торкається поступового зросту числа т-в і важніших елементів білансів ощадно-позичкових т-в по роках за 1865—1898 р. р.

Роки	Число затверджених статутів т-в.	Роки	Число затверджених статутів т-в.
1865	1	1889	26
1869	2	1890	6
1870	13	1891	13
1871	45	1892	13
1872	101	1893	15
1873	180	1894	12
1874	146	1895	3
1875	136	1896	23
1876	202	1897	10
1877	156	1898	28
1878	57		
1879-88	398	Всього .....1586 статутів.	

Зводячи ці дані по окремих періодах, ми бачимо слідуючу картину:

з 1869 по 1871 р.	затверджено	статутів	ощадно-позичкових	т-в	60
з 1872 по 1877 р.	,,	,,	,,	,,	921
з 1878 по 1887 р.	,,	,,	,,	,,	433
з 1888 по 1890 р.	,,	,,	,,	,,	172
			Всього.....		1586

Найбільше число затверджених т-в припадало на шостиріччя 1872—1877 р. — період захоплення цими кооперативами земств. Але невдачі перших т-в охолодили інтерес до їх земств, і число наново-заснованих з кінця 70-х років т-в поступово падає, а на кінець минулого століття зводиться майже до 0.

Треба також зазначити, що число новоутворених т-в далеко не означало числа існуючих т-в. Досить сказати, що з т-в, статути яких були затверджені, зовсім не почали діяльности біля 230, і припинили своє існування — 667, отже на кінець XIX сторіччя існувало лише 70 ощд.-позич. т-в.

Про операції ощадно-позичкових т-в і зріст їх коштів можна мати де-яке уявлення на підставі слідуючої таблиці:

Роки	Число т-в., що подали відчіти	Членів у тисяч.	В тисячах карбован.		
			Кошти		Лишки позичок.
			Власні	Позичені	
1867	1	0,14	0,5	2,1	2,4
1872	79	13,7	242	369,5	528
1877	657	132	3.879	4.243	6.902
1882	727	204	7.181	7.334	12.816
1887	719	196	8.034	9.552	15.345
1892	662	211	9.118	12.343	18.271
1897	619	218	9.953	13.859	20.000

Аналіз цієї таблиці показує, що зріст числа т-в не йшов без перерви. З 1880-их років число їх стало зменшуватися, знизившись на кінець віку більше, ніж на 100 т-в, порівнюючи з даними 1882 р.

Число-ж членів пересічно, як рівно-ж і позичок росло без перерви, хоч і досить повільно. Це можна бачити з таблиці середніх на одно ощадно-позичкове т-во по роках що до основних моментів їх діяльности. (Див. таблицю на ст. 256.)

Ця таблиця доводить, що т-ва працювали перші 30 років після їх виникнення в Росії, без перерви побільшуючи і склад членів, і власні, і позичені кошти, а значить підвищуючи ступінь допомоги кредитом, яку вони давали населенню. Проте, осягнені за перші 30 років наслідки не можна визнати більш-менш значними.

Роки	Членів	Пересічно на одно ощадно-позичкове т-во		
		У КАРБОВАНЦЯХ		
		Коштів власних	Коштів позичен.	Позичок
1867	138	455	2.100	2.426
1872	183	3.064	5.677	6.678
1877	205	5.930	6.458	10.548
1882	284	9.878	10.094	17.629
1887	282	11.164	13.284	21.342
1892	331	13.774	18.644	27.600
1897	359	15.960	22.388	32.309

Досить указати, що кошти, притягнені з боку, тоб-то вклади і займи, незвичайно дрібні. Вони перевищували власні кошти менше, ніж у півтора рази, тоді як, напр., у Німеччині це співвідношення часто досягало норми 1 : 80, тоб-то чужі капітали перевищували инколи у 80 разів власні кошти кооперативу.

Потім розмір виданих позичок також дуже невеликий: 332.300 крб. на 1 т-во, тоб-то, пересічно на 359 членів; це складає лише біля 90 крб. на члена.

3. Кооперативний кредит і уряд.

а) Слабі успіхи і потреба населення в кредитові. Тим часом вже з 80-х років минулого сторіччя російсько-українська дійсність уявляла собою, поруч з успіхами великої промисловости, упадок селянського хліборобства і кустарного виробництва, збіднення села й одночасово заміну натурального господарства грошовим. Під упливом збільшення населення, поділення наділів — потреба селянства в арендуванні приватно-власницьких земель збільшилася, арендні-ж ціни виросли. Ті-ж самі причини покликали до життя необхідність ведення інтенсивного сільського господарства. Вони вимагали переходу на многопольне господарство з заведенням у сівооборот посіву клеверу, тимофіївки і др., вживання удосконалених машин та знаряддя, ліпшого насіння. Все це примушувало селянина шукати коштів, енергійно намагатися їх здобути в кредит.

Але приватний грошовий ринок на селі був у руках місцевих багатіїв-лихварів, що давали позички на тяжких умовах. Як каже Б. П. Сазонів, селянам доводилося платити по позичках до 50 й більше % річних. Цієї практики не міг знищити закон 1893 року, що забороняв побірати більше 12% річних і суворо карав лихварів. Останні знаходили багато засобів обходити цей закон: давали, наприклад, позичку на тиждень 10 крб. і вимагали, щоб боржник одробив за це в нього один день; а це складало, як рахувати на ті часи робочий день лише в 80 коп. — 400% річних.

Кредитові-ж інституції на селі не кооперативного типу, так звані, станові — працювали дуже незадовольняюче. Що торкається допомогових ощадних кас бувших державних крест'ян, що зародилися ще в 1840 році, то з 2.400 таких кас в 80-х роках працювало біля 1.900, а на кінець минулого сторіччя залишилося лише 577, з сумою білансу в 7,3 міл. карбованців, з лишками позичок в 2,6 міл. карбованців.

З цих даних незадовольняюча діяльність так-званих станових сільських кредитових інституцій Росії була цілком очевидна: біля 850 інституцій постачали місцевим селянам позичок ледве більше 9,5 міл. карб., що складало біля 11,000 карб. на інституцію, тоб-то в більшості на цілу волость з 1.000 й більше дворів. Що торкається ощадно-позичкових т-в, то вони задовольняли цю потребу в кредиті також досить слабо. Як ми вже бачили, ощадно-позичкових т-в було не лише мало, вони не лише роспоряджали малими коштами, але вони, по своїх статутах, не могли давати своїм членам багато з того, в чім вони мали потребу. І в діяльності їх було не мало дефектів; а в самій постановці народнього кредиту було багато хиб, які пояснювалися неудосконаленістю тогочасного законодавства про дрібний кооперативний кредит.

Перші 30 років після виникнення кредитової кооперації в Росії керуюча роля в розвиткові ощадно-позичкових т-в і безперечний вплив на їх вріст і постановку операцій належали С. П. Б. Відділові комітета для сільських ощадно-позичкових т-в. В кінці минулого сторіччя відділ відзначив уже зазначені хиби. Він вважав, що короткотерміновість позичок не одповідає довготерміновості господарських затрат російського селянина; що поручительство далеко не досконалий спосіб гарантії правильного повернення позички; що видача позичок без указівки їх призначення — не завжди в інтересах правильної постановки справи; що відсутність права вести посередницькі операції позбавляє часто т-ва змоги активно допомогти своїм членам; нарешті, що організований контроль за діяльністю т-в сам собою необхідний, як практичний наслідок кількарічної праці.

З таким приблизно змістом С. П. Б. Відділ Комітету для сільських т-в і подав в 1893 році записку в Комісію С. Ю. Вітте для перегляду статуту державного банку, з проханням обміркувати також питання про організацію народнього кредиту. Що торкається діячів відділу, то для них питання про ліпшу організацію кредиту було питанням першорядної ваги. Що до способів найліпшого розрішення цього питання, то серед членів С. П. Б. Відділу Комітету існувало дві точки погляду. Одна, прибічником якої був і П. А. Соколовський, вважала вистачаючою допомогу розвиткові ощадно-позичкових т-в шляхом надання їм права широко користуватися коштами із державного банку, та почасти й від земств. Друга, серед прибічників якої особливо енергійними були А. А. Беретті та Н. О.

Осіпов, — вважали за необхідність створення поруч з ощадно-позичковими т-вами нової форми кредитової кооперації, а саме — безпайового т-ва, яке, як відомо, було ідеалом Райфейзена. При цьому думалося, що кошти для таких т-в складалися-б, головним чином, із скарбових джерел, у вигляді довготермінових позичок в основні капітали та короткотермінових кредитів з державного банку.

б) Закон 1895-го року. Питання про організацію кооперативного кредиту було частиною загального питання про організацію дрібного кредиту, яке в 1894 році розглядала комісія під головуванням товариша міністра Антоновича; як наслідок праці цієї комісії, і явився закон 1-го червня 1895-го року про організацію дрібного кредиту. В цьому законі головну ролю уділялося організації кооперативного кредиту. Що-ж уявляє собою цей закон з точки погляду постановки кооперативного кредиту?

До числа кооперативних інституцій дрібного кредиту, про які трактує закон, належать; а) кредитові т-ва і б) ощадно-позичкові т-ва. Мета кожного з них — складати грошові заощадження й видавати позички. Статути т-в затверджує міністр фінансів. Т-ва мають права юридичних осіб. Кредитове т-во засновується з капіталом, що його позичив державний банк під солідарну відповідальність членів т-ва. Ощадно-позичкові т-ва засновуються з капіталом, що його вносять самі члени у формі паїв; до цього капіталу можна додавати й инші кошти, що поступають з ріжних джерел. Особам або інституції, які дали т-ву позичку в основний капітал, або пожертвували кошти на цю мету, надається право опікування над т-вом, при чім такий куратор може вимагати відомостей про хід справи т-в і ревізувати його. Відповідальність членів по зобов'язанням т-ва солідарна, але може бути обмеженою і необмеженою. В ощадно-позичкових т-вах пай не може перевищувати 100 карбованців, і кожен член може мати лише 1 пай. Операції т-ва: а) прийом вкладів; б) одержання позичок; в) видача грошевих позичок, на річнець до 12 місяців, по персональному довіррю, або під поручительство; г) видача позичок, на термін до 5 років, забезпечених поручительством, або закладом нерухомого майна; д) видача позичок під заклад рухомого майна та інвентарю, терміном до 12 років і е) посередництво для набування предметів, потрібних в господарстві членам, і для продажу виробів їх праці. Заложений у т-ві інвентарь міг лишатися у користуванні боржника.

Статут т-ва мусів мати в собі, приблизно, ті елементи, що й статут німецьких т-в по закону 1889 р. Завідування т-вами було передано міністерствові фінансів, при чім міністр мав право призначати ревізії т-в; зокрема, надзір за кредитовими т-вами належав членам державного банку та спеціяльним урядовим особам, що мали назву інспекторів кредитових т-в. Інспектор мав право переводити докладні ревізії, доглядати за тим, щоб т-во виконувало закони й

статут, і скликати на випадок потреби надзвичайні загальні збори т-ва. Як би інспектор побачив в Т-ві непорядки та зловживання, він мав право тимчасово усунути від посад осіб, що входили в склад адміністрації т-ва.

Отже, закон 1-го червня 1895 року поширив круг діяльности кооперативних кредитових інституцій. Вони одержали право видавати довготермінові позички і позички під заклади з залишенням майна у користуванні боржника, а також вести посередницькі операції. Вони одержали доступ до ширшого кредитування в державному банкові, при чім кредитовим т-вам надано було право одержувати довготермінові позички в основні капітали, нарешті, вони були підпорядковані урядовому контролю, при чім у відношенню кредитових т-в цей контроль переводили спеціяльні інспектори.

4. Державний банк та кооперативний кредит.

а) IX відділ інспекції та його діяльність. Таким чином, закон 1 червня 1895 року здійснював багато побажань тих, хто стояв за ближчу участь уряду в організації кооперативного кредиту. Державному банкові була відведена в ньому поважна і відповідальна роля. Але сам банк, очевидно, мало вірив у поважність і майбутність покладеного на нього нового обов'язку, і тому він призначив для нього один із найменших відділів інспекції і називав його «IX відділ інспекції» державного банку (інституції дрібного кредиту), та доручив завідування ним молодчому інспекторові державного банку.

На чолі цього IX відділу, призначеного керувати справами дрібного кредиту, було поставлено А. А. Беретті, який ще з молодих літ захоплювався кооперацією так, що здатний був персонально жертвувати для її розвитку; він був у цій галузі таким-же безкорисним працівником, як і його приятель, відомий харківський ідейний кооператор Балін.

В той час, як він узявся завідувати кооперативним кредитом, який концентрувався в державному банкові, вищий провінціяльний склад цієї інституції зовсім не був підготованим до широкого переведення в масі російського населення ідей кооперативного кредиту, і ще менше мав нахилу давати на це діло кошти з державного банку. Велика заслуга IX відділу Інспекції в тім, що йому вдалося розбити кригу вищих органів не лише провінціяльних, а й центральних і добитися доброзичливішого відношення до кредитових т-в і в Петербурзі і на місцях.

Особливо тяжким було завдання побороти індиферентність і навіть ворожість стоячих на горі і, головним чином, членів ради державного банку. Більшість з них з недовіррям ставилася до нової операції довготермінового кредитування емісійним банком кредитових т-в. Де-які одверто говорили, що гроші, які видані в основні

капітали державним банком, кинуті у воду. Інші, у виправдання свого негативного відношення до нової операції, приводили фінансові мотиви: чи можливо-ж, мовляв, допускати довготермінові позички в банкові короткотермінового кредиту.

Мотив цей безперечно нещирий. Ніхто з тих осіб, що складали закон 1895 року, або були його прихильниками, що хоч трохи були знайомими з основами банковської справи, ніколи не думали накладати на державний банк на великий річінець операції довготермінового постачання коштами кредитових кооперативів.

Всі добре розуміли, що раціонально поставлений емісійний банк не може широко развивати довготермінові активи. І коли, не дивлячись на це, іменно державному банкові доручено було це завдання, то причини були такі: 1) подібне вирішення питання вимагало менших витрат на організацію справи, ніж то було-б з державною скарбницею; 2) на перших порах вся ця довготермінова операція вимагала лише кілька сот тисяч карбованців, що для многомільярдного бюджету державного банку не уявляло ніякої небезпеки.

А проте, багато членів ради державного банку, для більшости яких кредитові т-ва взагалі були якимсь безнадійним новаторством, всіма силами вели в раді політику стриманого відношення до видачі позичок кооперативам. І цього було осягнено перше за все самим порядком дозволу позичок кредитовим та ощадно-позичковим т-вам. По кожному т-ву, яке просило позичку в основний капітал, хоч-би лише 1.000 або 2.000 крб., по кожному проханню про короткотермінований кредит ощадно-позичковому або кредитовому т-ву, справу розвязувала рада державного банку. Кожного разу їй подавався особливий доклад з відомостями про т-во, яке щойно виникало, або прохало короткотермінового кредиту, з економичним обслідуванням району його майбутньої чи сучасної діяльности, з резюме місцевого відділу державного банку і думками з приводу цього IX відділу Інспекції. І рада — цей вищий орган емісійного російського державного банку — обмірковувала, спорила, витрачала час инколи з приводу лише того, чи видати новому т-ву тисячу, чи дві тисячі в основний капітал. Правда, на початках було зрозумілим бажання ради ближче приглянутися до нового діла, але цей порядок продовжувався роками і, безперечно, дуже гальмував розвиток кредитової кооперації.

Проте, були люде й у раді, що доброзичливо ставилися до кредитових кооперативів і, між иншим, барон Г. Г. Дрізен і С. І. Тімашов (згодом — міністр торгу й промисловости). Перший близько стояв до дрібного кредиту, і, користуючись його підтримкою, IX-му відділові інспекції вдалося перевести ряд заходів, які сприяли дальшому розвиткові справи та її постановці. Між иншим, вдалося, порівнюючи швидко, розробити й провести через раду зразковий статут кредитового т-ва; розіслати ряд циркулярів відділам державного банку, в яких радилося развивати кредитові т-ва; поліпшити склад інспекторів кредитових т-в; захищати т-ва від нападів місце-

вої адміністрації; улаштувати ряд нарад представників кредитових кооперативів на місцях; здобути право безкоштовного постачання кредитовим т-вам книг та бланків і т. д. Згодом і рада банку почала щедріше видавати позички кредитовим кооперативам. Багато керуючих відділами державного банку почали уважніше ставитися до потреб кредитової кооперації; лінші урядовці місцевих відділів призначалися в інспектори кредитових товариств.

Особливо енергійно добивався IX відділ інспекції того, щоб в інспектори призначалися в місцевих відділах найінтелігентніші та ідейні робітники. Цього тяжко було осягнути, а проте багато осіб, що пройшли в цей період в інспектори кредитових т-в, були згодом енергійними провідниками кооперативних ідей і допомагали розвиткові кредитової кооперації в країні. Можна сказати, що саме в цей період зароджувалися кадри майбутніх кооперативних робітників в царині кредиту, виховувалися майбутні керовники кредитових кооперативів, створювалися звички відношень органів, яким було доручено догляд за кредитовими кооперативами та їх адміністрацією. І треба сказати, що в цих відношеннях школа IX відділу Інспекції була добротворною. Вона не лише дала свідомих ревізорів, вона склала для Росії прихильних до кооперації робітників, що инколи захоплювалися цією галуззю діяльности.

Однією із заслуг IX відділу Інспекції була вимога, що її суворо переводила Інспекція в життя, вимога по змозі досконалого рахівництва у кредитових кооперативах. Ця вимога примушувала й інспекторів кредитових т-в уважніше ставитися до цього питання, від чого й кредитові кооперативи, в свою чергу, не занехаювали рахівництва. Не задовольняючись пропагандою ідеї кооперативного кредиту серед кол близьких до державного банку, покійний А. А. Беретті звернув увагу і на агрономичний персонал. З кінця 90-х років за його ініціятивою та під його редакцією, в журналі Московського Сільсько-Господарського Т-ва було відкрито відділ «Хроніка інституцій дрібного кредиту»; в ньому, крім загальних питань кооперативного кредиту, особливо докладно обмірковувалися способи відживлення старих ощадно-позичкових т-в. Пізніше цей відділ зробився самостійним органом, спочатку під цією-ж назвою, а пізніше під назвою «Сплотчина». Видавцем і редактором цих органів був А. А. Беретті.

Одночасно з IX відділом Інспекції державного банку і С. П. Б. відділ комітету для сільських ощадно-позичкових і промислових т-в уживав заходів до популяризації закону 1895 р. Між иншим, в 1896-му році він видав новий зразковий статут ощадно-позичкових т-в. В 1898-му році за його ініціятивою було скликано перший всеросійський з'їзд представників ощадно-позичкових т-в у Москві, де, між иншим, видатну ролю грав князь А. Г. Щербатов. В 1900 р. відділ випустив брошюру: «Дрібний кредит», де давалися докладні відомості про суть та організацію ощадно-позичкових та

кредитових т-в. За перший рік брошура розійшлася в кількості до 30,000 примірників. (Автором її був автор цієї книги).

Після видання закону 1895 року найважнішою справою і IX відділу Інспекції, і С. П. Б. комітету для сільських ощадно-позичкових т-в була виробка нових зразкових статутів для кредитових т-в, згідно пактам закону 1895 р.

Спочатку Відділ комітету розробив статут ощадно-позичкових т-в і 13 квітня 1896 року опублікував його в збірникові роспоряджень уряду. Статут цей в більшості повторює пакти комітетського зразку, про який ми вже говорили, і тут ми згадаємо лише про ті особливості, які випливали з нового закону і були внесені в новий зразковий статут. Так, до цілей т-ва було додано посередництво по закупці потрібних членам предметів та продажу виробів їх праці. До прав т-ва додано право набувати нерухомости й склади, необхідні для діяльности т-ва, а також складати спеціяльні фонди для загально-корисних цілей. Введені факультативні вказівки про права кураторів т-ва, припущено обмежену відповідальність членів по зобов'язаннях т-ва сумою, кратною у певне число разів до суми внесених членами паїв. Максимум позички не поставлено в залежність від розміру внесеного членом паю. Введено довготермінові позички і позички під заклади.

Незабаром після цього статуту було опубліковано і зразковий статут кредитового т-ва, вироблений державним банком. Статут цей мав у собі де-які особливості, що випливали з конструкції кредитових т-в згідно з законом 1895 р. Крім того, серед оригінальних пактів статуту треба визначити слідуючі. Основний капітал т-ва, позичений державним банком, перебуває в роспорядженні т-ва на слідуючих підставах: а) державний банк може вимагати його повернення через 5 років з дня відкриття т-ва, як що діло останнього не набере розвитку; б) як що банк не буде вимагати повернення капіталу, то капітал цей треба повертати банкові поступово, при чім в рахунок його повернення щорічно виплачувати суму, рівну половині того, що по статуту відраховується в резервовий капітал; в) члени т-ва підлягають за цей капітал певній відповідальности за круговою порукою перед банком. На випадок ліквідації т-ва капітал повертається банкові лише після задоволення всіх вимог, які будуть пред'явлені т-ву.

Позички можуть бути короткотермінові (до одного року) і довготермінові (до 5 років). Т-во їх видає, згідно з відкритим кожному членові кредитом. Максимум його мусить бути зазначений у статуті. Звичайно, він не перевищував 300, багато 500 крб. Загальна сума зобов'язань т-ва по вкладах і позичках не повинна перевищувати $^4/_5$ суми відкритого членам його кредиту. Відповідальність члена т-ва по зобов'язаннях останнього обмежена розміром не більше 2-хкратної суми відчиненого йому кредиту. $^1/_{20}$ всіх зобов'язань т-ва по вкладах і позичках повинна бути у вкладах або відсоткових паперах в державних ощадних касах. З чистого прибутку не менше

75% відраховувалося в резервовий капітал. Коли він досягне $^1/_5$ загальної суми зобов'язань по вкладах і позичках, загальні збори можуть зменшити цю норму відрахування в запасовий капітал.

Одночасово було опубліковано й зразковий статут кредитових т-в, вироблений Особливою Канцелярією по кредитовій части. Порівнюючи зі статутом кредитових т-в державного банку, він мав де-які особливості. Так, він припускав необмежену відповідальність членів по зобов'язаннях т-ва. Сума зобов'язань по вкладах і позичках не могла перевищувати по статутах більше, ніж у певне число разів загальну суму запасового й основного капіталів. Частина резервового капіталу, загалом не менша $^1/_5$ суми вкладів і позичок, повинна берегтися у відсоткових паперах в державному банкові, або в державних ощадних касах. У резервовий капітал повинна була відраховуватися вся сума чистих зисків, за виїмком тієї її частини, яку призначали загальні збори на додаткову винагороду членам правління та ради. Коли в т-ві було по-над 300 членів, загальні збори можна було замінити за дозволом міністерства фінансів зібранням уповноважених.

Всі ці зразкові статути ощадно-позичкових та кредитових т-в були розповсюджені у великому числі примірників по провінції через відділ державного банку, через земські та мійські управи і т. д. Крім того, IX відділ Інспекції та С. П. Б. відділ комітету для сільських т-в розіслали цілий ряд брошюр.

б) Розвиток кооперативного кредиту. Всі ці заходи зрушили справу розвитку кооперативного кредиту з мертвої точки, на якій вона стала біля середини 90-х р. р. минулого сторіччя, і поволі, але прогресивно почали зростати в числі кредитові та ощадно-позичкові т-ва на грунті закону 1895 року. При цім незабаром число наново відкритих щорічно кредитових т-в почало перевищувати число наново одкритих ощадно-позичкових т-в.

Різниця між цими двома типами т-в за законом 1-го червня 1895 року, як ми вже це бачили, була слідуюча: а) в кредитових т-вах не було пайових внесків і взагалі паїв; їх основний капітал складався із сум пожертвованих або позичених; б) кредитові т-ва могли одержувати позички в основний капітал з державного банку, тоді як ощадно-позичкові т-ва не мали права на такі позички; в) кредитові т-ва підлягали контролю інспекторів кредитових т-в, урядовців державного банку. В цьому останньому відмінності випливали з редакції статуту, тоб-то, власне кажучи, залежали від того, яким із зразків статуту користувалися фундатори т-ва. Більшість кредитових т-в існували по статуту зразку державного банку.

Зазначені особливості кредитових т-в давали, безперечно, привід признавати їх, порівнюючи з ощадно-позичковими т-вами, менше кооперативними. Безперечно, самодіяльність членів цих т-в

була ослаблена не лише урядовим контролем інспекторів, а, головно, відсутністю участи цих членів у створенню власного основного капіталу. Вони існували як-би під опікою державного банку, проте, це не давало підстави вважати кредитові т-ва некооперативними інституціями.

Безпідставно також думати, як то робили де-які, що кредитові т-ва були дрібненькими відділами державного банку по дрібному кредиту. Це невірно, тому що відділами державного банку керують особи, призначені банком, тоді як кредитовими т-вами — самі члени на загальних зборах, де кожний член має лише один голос. І в цьому відношенню кредитові т-ва відріжнялися, наприклад, від Райфейзеновських т-в у Венгрії, де частину членів правління призначала урядова центральна каса.

Невірне є таке твердження тому, що, як би кредитові т-ва були відділами державного банку, то юридично сам банк повинен був би відповідати по зобов'язаннях та втратах т-ва. А проте це питання, хоч його й зачепив міністр фінансів, подаючи на затвердження законопроєкт 1895 року про дрібний кредит, було вирішено негативно. І по закону — саме т-во, самі члени його відповідають по зобов'язаннях і збитках т-ва.

Все це як в найліпший спосіб доводить кооперативність кредитових т-в. Т-ва ці безперечно — кооперативи, але кооперативи своєрідно організовані, збудовані відповідно до розуміння, може не цілком вірного, керуючими колами тодішньої російської дійсности, а може, іменно як раз відповідно до російської дійсности того часу. З'убожіла через примітивний спосіб господарства, отупіла від многовікового піяцтва, задавлена системою адміністративного пригнічення, малограмотна через незадовольняючу систему народньої освіти — селянська маса тодішньої Росії не мала коштів, щоб положити початок діяльности т-ва самостійно зібраним серед членів капіталом і була нездібна поставити контроль за адміністрацією т-ва так, щоб не було великих зловживань. На допомогу російському селянинові прийшов державний банк; і в цьому розумінні створені законом 1-го червня 1895 року кредитові т-ва можна, безперечно, назвати російською системою кооперативного кредиту.

Чому ці т-ва не можуть бути признані ні як організації системи Шульце, ні за т-ва Райфейзена? Ріжниця між кредитовими т-вами та німецькими т-вами Шульце-Деліча очевидна. Але вони відріжняються від німецьких кас Райфейзена і від французьких кас Дюрана. Так кредитові т-ва зовсім не визнають паю, навіть невеликого. Адміністрація їх платна. Ці т-ва свідомо припускають великий район діяльности і, наприклад, волость на 2.000 дворів, яко район, для них зовсім невдивовижу. Вони видають не лише довготермінові, а й короткотермінові позички. Нарешті, вони перебувають під постійним контролем уряду і живляться його коштами. Все це зай-

вий раз дає нам право визнати російські кредитові т-ва своєманітною системою кредитової кооперації і дозволяє надати їм назви «російської системи кредитової кооперації».

Систематичні дані про кредитові т-ва, розроблені IX відділом Інспекції державного банку, з'явилися в 1903 році, коли було випущено відчіт про обороти і діяльність кредитових т-в з дня їх відкриття.

З цього відчіту видно, що статут першого кредитового т-ва Кугультинського (Ставроп. губ.) було затверджено в 1897 році; перше-ж кредитове т-во, що зорганізувалося на Вкраїні, — Іванівське т-во Полтавської губ., Прилуцького повіту. З того часу зріст числа кредитових т-в та ощадно-позичкових т-в по роках випливає зі слідуючої таблиці:

Виник. нов. т-в.	Кредитових	Ощадно-позичкових	Разом
В 1897 році....	6	3	
„ 1898 „	5	2	99
„ 1899 „	16	8	
„ 1900 „	32	27	
„ 1901 „	62	54	
„ 1902 „	109	83	
„ 1903 „	151	68	1162
„ 1904 „	267	40	
„ 1905 „	317	11	
Разом....	965	296	1261

Отже, вже ці дані, безперечно, доводять добрий вплив закону 1895 року на розвиток кредитової кооперації в Росії. За 10 років, що пройшли з дня опублікування цього закону, число існуючих кредитових кооперативів виросло більше, ніж утроє: в 1895 році було лише біля 650 ощадно-позичкових т-в, а в 1905 р. існувало біля 2.000 ощадно-позичкових та кредитових кооперативів. В цій таблиці звертає також увагу не лише великий зріст кредитових т-в, а й поступове зменшення числа нововідкритих ощадно-позичкових т-в. Це можна пояснити в подвійний спосіб: з одного боку, самі фундатори т-в, бажаючи одержати в основний капітал позичку з державного банку, схилялися до організації кредитового т-ва, хоч, може, і вважали принціпово ощадно-позичкові т-ва за доскональнішу форму кредитової кооперації. З другого боку, не можна забувати певного впливу на росповсюдження кредитових т-в, що робився з центру, головним чином, під впливом А. А. Беретті, великого прихильника кредитових т-в. Що торкається операцій кредитових т-в за цей період їх діяльности, то на 1-ше січня 1905 року біланс їх уявляється в такому вигляді:

	Товариства.	
	Ощад.-позич.	Кредитові
	в мілїонах карбов.	
Пасив.		
Капітали { Основний ..	13,6	1
Капітали { Запасовий ..	3,2	—
Капітали { Спеціяльний	—	—
Вклади	30	3,2
Позички	5,1	0,9
Суми по посередництву	—	—
Перехідні	2,2	—
Відсотки і прибутки ..	1,3	0,2
Баланс ..	55,4	5,5
Актив.		
Суми в кредит. інстит.	—	0,2
Відсоткові папери	3,9	—
Позички	47,3	4,9
Майно	1,1	—
Готівка	3,1	0,4
Баланс ..	55,4	5,5
Число т-в, що увійшло до таблиці	877	536

З цих даних ясно, що кредитові т-ва в 1905 році уявляли собою ще дуже слабі організації. Кошти їх були малі. Пересічно на т-во припадало біля 6.000 крб. вкладів; позичок ми не рахуємо, бо це були позички з державного банку; пересічна-ж сума боргу на одного члена не досягала й 39 крб. При цьому переважна більшість т-в брала по позичках 12% річних.

Становище ощадно-позичкових т-в уявлялося солідніше, що й зрозуміло, бо більшість з них були інституціями, що існували вже довгий ряд років і мали певне довірря. Пересічна чужих коштів у них досягала 40.000 крб. на одно т-во, а власний капітал на одно т-во досягав майже 20.000 крб. Нарешті, відсоток, що його брали товариства по позичках, в більшості т-в (58%) не перевищував 9%.

5. Закони 1904 та 1910 р.р.

а) Особлива нарада С. Ю. Вітте. Наслідки перших років чинности закону 1-го червня 1895 року показали, по-перше,

правильність основного положення, засвоєного цим законом, що полягало в необхідності матеріяльної підтримки для кредитової кооперації та встановлення контролю за її діяльністю; по-друге, недостатність вжитих заходів для широкого розвитку кооперативного кредиту. А тимчасом, потреба в ньому в країні не лише не зменшувалася, а, навпаки, збільшувалася. Під впливом діяльности інститута агрономів стремління населення до інтенсифікації сільського господарства збільшилося, а з ним зросла й потреба селянства у кредиті. Цілком певно виявилася необхідність в широко організованому кооперативному кредиті після праць Особливої Наради про потреби сільсько-господарської промисловости, що відбувалася під головуванням С. Ю. Вітте, яким був внесений до Особої Наради спеціяльний доклад про поліпшення в організації дрібного (головним чином кооперативного) кредиту, та її місцевих губерніяльних та повітових комітетів. В складі цих комітетів було не мало видатних місцевих діячів, що розуміли потреби села і ті заходи, що допомагали б зростаючим потребам.

В цьому відношенні заходи місцевих комітетів уявляють немалий інтерес. Зокрема, що до недосконалостей тих заходів, якими задовольнялася на місцях загально визнана потреба населення у дрібному кредиті—комітети перш за все звертали увагу на дорожнечу такого кредиту у приватних осіб. В комітетах Тамбовської губернії доводили, що позичковий відсоток, який платило село продуктами чи працею, доходив до 30 і навіть 50%. В де-яких місцевостях Пермської губ. селянин примушений був виплачувати по позичках від 3 до 8% у місяць. На Волині часто бували виплати позичок при умові виплати що-тижнево по карбованцю відсотків за 100 карбованців позички. В Ніжегородській губ. селяне платять глитаям за позичені гроші до 100% річних, а в окремих місцевостях Вятської та Уфімської губ. відсоток, що його плачено за позички, досягав 1.000 і навіть 1.200%.

Що торкається конкретних прикладів таких позичок, то в деяких випадках вони наочно потверджують тягар умов користування кредитом у приватних осіб. Так, напр., в Смоленській губ. за набуту в кредит у приватного крамаря косу з платою в осени, тоб-то через 5 місяців, доводилося платити замість 40—55 коп., 80—1 р. 40 коп., тоб-то виплачувати 240% річних. В Казанській губ. приводився випадок закладу кожуха за 6 карб., а за користування цими грішми виплачувалося по 50 коп. в тиждень, тоб-то 400% річних. Нарешті, в Самарській губ. серед форм кредиту існувала здача землі в довготермінову аренду за 3 пуди жита з десятини.

Комітети, констатуючи ці несприяючі умови кредитування населення, висловили також ряд побажань про поліпшення постачання населення кредитом і, зокрема, що до кредитових кооперативів відмічали недостатність коштів, що були до їх роспорядимости. Указувалося на необхідність постачати позички не лише в основні капітали кредитових т-в, а й в ощадно-позичкові т-ва; висловлювалися гадки

про необхідність організувати контроль за діяльністю цих т-в, про поліпшення їх правного стану, про введення на практиці періодичних з'їздів діячів кооперативного кредиту, про полегчення об'єднання кредитових кооперативів у союзи і др.

Обмірковували також в комітетах необхідність притягти до справи кооперативного кредиту земства і попрікали державний банк, що він постачає кредитовим т-вам в основний капітал 1.000, багато 2.000 крб. і відчиняє кредитовим кооперативам невеликі короткотермінові кредити. Вважали за необхідне видавати на справу кооперативного кредиту кошти з державних ощадних кас, створити для завідування цією справою центральний урядовий орган, улаштувати центральний банк і др. Всі подібні міркування місцевих комітетів про справи сільсько-господарської промисловости обмірковувалися в створеній при Особливій Нараді підготовчій комісії для дрібного кредиту під головуванням Ф. Г. Тернера (бувшого тоді членом Державної Ради).

В цій комісії питання кооперативного кредиту було розглянуто всебічно, і комісія намітила заходи дальшого розвитку цієї справи. Праця цієї комісії, в якій брали участь майже виключно представники відомств: фінансів, внутрішніх справ і хліборобства, а з видатних кооператорів П. А. Соколовський, закінчилася розробкою основних положень нового законопроєкту про інституції дрібного кредиту, які й були подані на затвердження окремої наради.

Остання, як відомо, складалася також із представників відомств, видатніших державних діячів і дуже незначного числа запрошених осіб, серед яких ще менше було свідомих кооператорів. Проте, думки запрошених мали лише характер дорадчий, бо запрошені не брали участи в голосуванні.

б) Суть законів 1904 і 1910 р.р. Законопроєкт по дрібному кредиту Особлива Нарада приняла на кількох засіданнях, і 7-го червня 1904 року він набрав сили закону, який вніс істотні доповнення в перший закон про інституції дрібного кредиту 1895 р. Про головні з цих доповнень треба сказати кілька слів. Перш за все новий закон утворив центральний орган завідування всіма справами дрібного кредиту, в тім числі і кредитовими кооперативами. Таким органом було Управління по справах дрібного кредиту, яко самостійний департамент міністерства фінансів. На постачання інституцій дрібного кредиту довготерміновими коштами малося асигнувати суми зі скарбниці, державного банку і державних ощадних кас. Державний-же банк мусів, як і раніше, постачати короткотерміновими позичками ці інституції. Для керування сумами, виданими на діло дрібного кредиту, при Управлінні засновано Комітет по справах дрібного кредиту із представників ріжних відомств. На місцях завідування дрібним кредитом, в тім числі й кредитовими кооперативами, доручено було губерніяльним комітетам по справах дрібного кредиту, що складалися також із представників ріжних відомств.

Управління повинно було видати зразкові статути кредитових та ощадно-позичкових т-в. Т-ва, що виникали по зразкових статутах, одержували дозвіл від губерніяльних комітетів; як що-ж статут т-ва відріжнявся чимсь від зразкового — від центрального комітету. Як що т-во прохало позичку в основний капітал або короткотермінового кредиту, на організацію т-ва треба було мати дозвіл центрального комітету.

Ощадно-позичковим та кредитовим т-вам дозволено було об'єднуватися в *союзи*, хоч що до порядку їх організацій в законі було сказано, що про це відповідне відомство мусить подати відповідне жадання.

Було створено також нову форму інституцій дрібного кредиту — *Земські каси дрібного кредиту*, з метою притягнення земств до активнішої участи в справах дрібного кредиту і, між иншим, у підтримці кредитових кооперативів. Всі інституції дрібного кредиту набули права одержувати позички в основні капітали і з управління, а також користуватися короткотерміновими кредитами в державному банкові. Всі вони підлягали доглядові управління; цей догляд переводився через інспекторів дрібного кредиту на місцях і ревізорів управління в центрі. Операції всіх інституцій дрібного кредиту залишилися в тій-же повноті, як і по закону 1-го червня 1895 р.

Треба зазначити, що в законі було лише згадано про можливість видавати кошти в довготермінові позички кредитовим кооперативам із державної скарбниці, або з державних ощадних кас. Проте, такі позички продовжував видавати державний банк; і лише в 1910 році, коли довготермінові витрати на цей предмет державного банку досягли майже 6.000.000 крб., було видано закон про видачу основних капіталів кредитових кооперативів із сум державних ощадних кас.

Згідно цьому законові максимальний розмір приміщення сум державних кас у такі позички призначений був у 20 міл. крб., при чім ця сума що-року повинна була збільшуватися на суму рівну $^1/_{10}$ части приросту грошових вкладів в державну ощадну касу, рахуючи в приріст і % по вкладах за той же рік.

6. Управління по справах дрібного кредиту.

а) Управління, яко грошовий центр. Таким чином, управління дрібного кредиту уявляло собою урядовий орган завідування кооперативним кредитом, центр постачання цього кредиту зі скарбових джерел і організації їх ревізій.

Створюючи управління, законодавець йшов на зустріч побажанням зацікавлених кол, які давно вже висловлювалися за необхідність утворення фінансового урядового центру для дрібного кредиту і, зокрема, для кредитових кооперативів. Думку про організацію центрального державного банку для дрібного кредиту виголошено було вперше на Всеросійському Торгово-Промисловому З'їзді в Н.-Новгороді в 1896 р. за ініціятивою IV Секції кооперативних ін-

ституцій та кустарної промисловости під головуванням П. Н. Ісакова. Питання це було доручено розробити С. П. Б-зькому відділу комітету для сільських т-в. З'їзд, що його через 2 роки скликав комітет, виніс протилежну Нижегородському з'їздові постанову.

З'їзд же представників ощадно-позичкових т-в у Москві в 1898 році приняв проєкт статуту центрального банку кооперативних інституцій. Проте, згодом комісія, якій було доручено виробити статут, сконструювала його, яко центральний банк з перемінним капіталом лише для інституцій дрібного кредиту та їх союзів. Завдяки впливові князя А. Г. Щербатова, статут цього банку в 1900 році було затверджено, але він не здійснився.

Питання про державний банк дрібного кредиту було піднесено автором цієї праці на з'їзді, який було скликано за ініціятивою С.-П.-Б-зького відділу комітету для сільських т-в в 1907 році в Петербурзі. З трьох форм — акційної, урядової і чисто-кооперативної — докладчик, з огляду на відсутність союзів на місцях, надавав переваги державній організації і проєктував улаштувати державний банк дрібного кредиту зі 100.000.000 основного капіталу, що видавався-б у бюджетному порядкові, або з коштів державних ощадно-позичкових кас. З'їзд визнав бажаним улаштування такого банку.

Утворюючи управління, закон 1904 року зупинився на півдорозі; але по суті він до певної міри відповідав на ту потребу, що була в кооперативних колах тодішньої Росії, при чім можна ствердити, що при утворенні Управління уряд менш за все керувався міркуваннями політичного характеру — організувати центр, що міг би вести кредитову кооперацію по певному бажаному для уряду, з політичної точки погляду, шляху. В цім, безперечно, була ріжниця між Управлінням і Пруською Центральною касою для т-в.

Одначе існують і другі ріжниці між цими установами. Так: 1) Управління провадило лише активні операції з кредитовими кооперативами, себ-то видавало їм позички, а пасивних операцій, як то було в Пруській Центральній касі, воно зовсім не робило; 2) Управління не мало зовсім власної каси, а лише мало в своєму роспорядженні суми, призначені для потреб дрібного кредиту; 3) Управління організовувало ревізії т-в, тоді як Пруська Центральна каса цього не робила; 4) Управління переводило також і просвітню працю шляхом видання журналів, брошюр, улаштовання з'їздів і т. и , тоді як все це не входило в завдання Пруської Центральної каси.

Управління дрібного кредиту почало свої функції у вересні 1904 р. Тоді-ж був скасований і IX відділ Інспекції державного банку. На чолі Управління став член ради державного банку Л. С. Біркін. А. А. Беретті, якого вважали в бюрократичних колах фанатиком кооперації, а в колах міністерства внутрішніх справ трохи не революціонером, може бути з огляду на його ролю по влаштованню Бердянського союзу в 1901 р., залишився на посаді помішника керуючого. Через два роки він подав до демісії і в скорому часі переїхав до Київа, де продовжував працю, як свобідний кооператор, між иншим,

видаючи й редагуючи свій кооперативний журнал «Сплотчина». Тут він і вмер в 1916 році.

б) Управління, як контролюючий і керуючий орган. Перші два роки свого життя Управління присвятило організаційній праці. Треба було приготувати нові зразкові статути; призначити інспекторів дрібного кредиту в більшість відділів державного банку. Необхідно було сформувати Губерніяльні Комітети; вжити заходів до пропагування установ дрібного кредиту. Всі більш одповідальні особи зі складу Управління, за виключенням невеликої групи, були гарячими прихильниками кооперативного кредиту і всякими засобами переводили цю точку погляду на місцях через керуючих відділами державного банку або інспекторів дрібного кредиту.

Що торкається двох форм кредитової кооперації — кредитових т-в і ощадно-позичкових т-в, то старе захоплення IX відділу Інспекції кредитовими т-вами змінилося в Управлінні більш об'єктивним відношенням. І коли потім, як ми побачимо далі, ощадно-позичкові т-ва виникали у меншій кількості, ніж кредитові, то це з'ясовувалося, головним чином, тим, що, завдяки відсутності паїв в кредитових т-вах, рахівництво в них було значно простішим; отже, і праця не лише бухгалтерів т-в, але й інспекторів дрібного кредиту при ревізії була менш тяжкою. На початку 1906 року Управління, можна сказати, мало необхідний апарат. У Петербурзі був Центральний Комітет і канцелярія з ревізорами, а також засоби державних ощадних кас і державного банку; на місцях — Губерніяльні Комітети й інспектори.

Перші роки свого існування Управління було дуже заклопотане формуванням кадру інспекторів дрібного кредиту. Воно бажало мати в особі інспекторів людей не лише освічених, не лише знаючих справу, але й відданих справі кооперації. В провінції посада інспектора була бажаним стажем для багатьох чинів Відділу Державного Банку. Ліпші з них домагалися одержати посаду інспектора. Одних — приваблювала ідея; другі — цінили ту ролю, яку енергійний інспектор міг відогравати серед місцевих діячів. Але цих бажаючих Управління фільтрувало . Лише після довгого ділового знайомства з кандидатом і, звичайно, після його розмов у Петербурзі з одповідальними урядовцями Управління — розмов, що носили характер іспиту, кандидата затверджували на посаді інспектора. І тому — в перші 5 років посади інспекторів обсажувалися ліпшими елементами.

Це підтверджується, між иншим, тим, що багато видатних діячів у царині кредитової кооперації й кооперації взагалі, належать до категорії тих, що були інспекторами дрібного кредиту або ревізорами в цей перший період існування Управління: К. І. Храневич, І. М. Подольський, Вапуро, Зеленський, а з бувших інспекторів дрібного кредиту пп. Бондарев, Барановський, Керножицький, Морачевський, Шемитов, Хотовицький, які, залишивши посади інспекторів, згодом були керовниками великих кооперативних підприємств у ріжних місцевостях Росії та Вкраїни. Висловлюючись алегорично, в цей перший період діяльности Управління уявляло со-

бою ніби орлине гніздо, звідки вилітали птахи, що потім стали гордощами кооперативних установ колишньої Росії. Пізніше склад інспекторів до певної міри погіршав: кількість їх збільшилася, і тяжко було так уважно, як раніше, ставитися до їх вибору. А все-ж, інспекторський склад Управління був дуже задовольняючий, принаймні, судячи по даних про їх освітний ценз. За відчітами Управління, освітній ценз інспекторів за період 1909—1915 р.р. уявляється так:

	На 1 січня		
	1909	1913	1915
Вища освіта	21,5 %	20,4 %	25,6 %
Вище-середня	12,9 ,,	13,8 ,,	18,0 ,,
Середня	41,7 ,,	44,5 ,,	38,1 ,,
Нижча	23,9 ,,	21,3 ,,	18,3 ,,

Коли взяти на увагу, що навіть у Німеччині ревізорами кооперативних установ, у більшості випадків, є люде з освітою нижче середньої, то склад інспекції Управління по освітньому цензові треба визнати блискучим.

Інститут інспекторів дрібного кредиту викликав нарікання в де-яких кооперативних колах і при тому не завжди підставні. Инколи робили проти цього випади і де-які письменники-кооператори. Обов'язки інспекторів були остільки делікатними, а приводів до невдоволення було завжди так багато, що дивуватися цьо му нема чого. Але одне можна сказати: коли інститутові докоряли, як це ми бачимо в ч. 6 «Вісника кооперації» за 1916 р. за те, що інспектори — люде не досить освічені, то це свідчить не лише про слабе знайомство автора з питаннями кредитової кооперації в міжнародньому маштабі, але є й ліпшим доказом, що проти цього інституту у нього не було дійсно поважних обвинувачень...

Через рік після організації Управління в справах дрібного кредиту ним були розроблені зразкові статути ощадно-позичкового і кредитового т-в. Вони близькі в загальному до тих статутів, які мали чинність до видання закону 1904 року, але були й де-які новаторства, що почасти випливали безпосередньо із закону 1904року, почасти-ж розвивали його. Так, максимальний розмір кредиту був призначений по статуту в 300крб., а для позичок, що забезпечені закладом, в 1.000 крб., тим часом, як закон цих обмежень на вносив. Відповідальність членів по зобов'язаннях т-ва могла бути й необмеженою, але у всякому разі не могла бути меншою, ніж подвійна сума відчиненого кожному т-ву кредита. Пай в ощадно-позичковому т-ві не міг бути меншим 10 і більшим 100 карб. Т-во зобов'язане мати частину коштів, не менше $^1/_{20}$ частини всіх своїх зобов'язань, не рахуючи позиченого основного капіталу, у вкладах державних установ, або в державних відсоткових паперах, що також зберігаються в подібних-же установах.

Із чистих прибутків у запасовий капітал відраховувалося—в кредитових т-вах не менше 20%, в ощадно-позичкових не менше 10%;

крім того, в кредитових т-вах з чистого прибутку відраховувалося не менше 40% у власний основний капітал. У ощадно-позичкових т-вах у дивіденд на пай не може видаватися більше 10%.

Збитки, коли не вистачало резервового капіталу й власного основного, покривалися членами в порядкові кругової поруки. Що торкається поручительства по позичках, то прийнято новий принціп. Загальним Зборам надано право постановляти, щоб поручителі приймали на себе або просте поручительство по 1558 ст. цивільних зак., або поручительство на термін (по 1560 ст. цивільних зак.). Відмінності-ж у цих двох формах такі, що при простому поручительстві поручитель одповідає за борги лише тоді, коли виявиться, що після всіх вжитих заходів, скерованих супроти боржника, аби він заплатив борг, ці заходи не дали суми, вистачаючої для покриття боргу. Поручитель же на термін одповідає за борги й відсотки, як і сам боржник, але лише тоді, коли вимога платіжу буде зроблена йому не далі, як на протязі місяця після того, як прострочить боржник.

В комітетському статуті ощадно-позичкових т-в поручитель по позичці одповідає завжди після вжиття всіх заходів супроти боржника в справі повернення боргу. По зразковому статутові ощадно-позичкових і кредитових т-в, виробленому Управлінням, відповідальність поручителя встановлена була в більш суворих формах, ніж то було по комітетському статутові ощадно-позичкового т-ва, а саме: при поручительстві на термін—вимога платіжу несплаченого в термін боргу могла бути звернута, як на боржника, так і на поручителя, по погляду самого Правління, або на того й другого одночасово.

В своїй діяльності Управління прагнуло до розвитку, переважно, кредитової кооперації; але воно змагалося підтримати, в міру можливості, станові (не-кооперативні) установи дрібного кредиту. Воно вживало заходів до того, щоб позички в кредитових кооперативах призначалися на продукційні потреби; щоб кредитові кооперативи постачали позичками також другі види кооперації: артілі, споживчі т-ва, сільсько господарські т-ва і громади. Воно піклувалося про розвиток посередницьких операцій й особливо про кооперативний продаж хліба, при чому видавало позички на збудування кооперативних зернохранилищ. Воно скликало з'їзди представників кооперативних кредитових т-в, де ріжні питання з їх життя всебічно освітлювалися. Воно видавало з 1912 р. власний орган «Вісник дрібного кредиту», де питання кооперативного кредиту знаходили об'єктивне освітлення. Воно не чинило перешкод до заснування центральних кооперативних банків — перешкоди ці йшли тільки з боку М-ва Внутрішніх Справ.

Управління довгий час не давало можливости кредитовим кооперативам об'єднуватися в *повноправні* союзи; але це була також не його вина. Воно ставилося прихильно до таких союзів, але проти поширення прав союзів були й Міністерство Внутрішніх Справ, і де-які впливові кола Міністерства Фінансів. І тому лише порівнюючи

пізно, з 1905 року Союзи почали розвиватися, хоч зразковий статут для союзів — з наданням їм всіх прав установ дрібного кредиту — Управлінням був виданий вже в 1911 р.

Управління примушене було працювати в тяжких умовах відшукання тої середньої лінії поведінки, яка задовольняла-б, з одного боку, Міністерство Внутрішніх Справ, а з другого — Раду Державного Банку, яка також ставила свої вимоги й могла одмовляти в кредитові при невиконанні їх.

Але взагалі, праця Управління була поважною, корисною й безумовно продуктивною для розвитку кооперативного кредиту в Росії й на Україні.

в) Скасування Управління. Тому незрозумілою була міра, яку вжив супроти Управління Тимчасовий Уряд після лютневої революції 1917 р. Під впливом групи московських кооператорів, близьких до Московського Народнього Банку, на початку 1917 року було ухвалено скасувати Управління й при тому — негайно, хоч де-хто з видатних кооператорів, між иншим, А. Н. Анціферов, були такого погляду, що таке скасування треба перевести поступово. Такої-ж думки додержувався, судячи по його діяльності в Управлінні, й делегований Московським Народнім Банком на посаду керуючого справами дрібного кредиту — п. Крилов (замісць п. Палечека).

Але справа була дезорганізованою. Вже одне рішення — скасувати Управління — привело до того, що більшість інспекторів і ревізорів залишили свої посади; і більше 17.000 кредитових кооперативів опинилися тимчасово без контроля й керовництва, користи і значіння яких негувати, звичайно, не можна. Між тим, союзні організації не були ще остільки розвинутими, щоб замінити зараз-же урядовий контроль Управління...

Одначе, большевицька влада в квітні 1918 року росквиталася, взагалі, з кредитовою кооперацією, знищивши її самостійність і приєднавши її до споживчої кооперації. Таким чином, Управлінню судилося вмерти примусовою смертю; але не можна не пожаліти, що воно загинуло ще раніше большевиків від рук самих кооператорів.

7. Кооперативний кредит і земства.

а) Захоплення земств кредитовою кооперацією і розчарування. В історії кооперації в Росії (як і на Вкраїні) земствам, безумовно, належала почесна роля. Не всі, але багато земств приклали чимало зусиль і праці, а ще більше доброї волі на те, щоби сприяти розвиткові тих чи инших галузей кооперації. Майже кожна з цих галузей цікавила те чи инше земство — і для зросту окремих видів кооперації багато земств поклали величезну працю. Але найбільшу активність виявили земства в царині кооперативного кредиту.

В скорому часі після свого виникнення земства звернули увагу на кооперативний кредит і не лише поставилися до нього співчуваюче, але на протязі ряду років затрачали на цю справу величезні

засоби. Ми вже говорили вище про ініціятиву Новгородського губерніяльного земства, яке ще в 1869 р. приступило до розробки зразкового статуту ощадно позичкових т-в і в 1870 р. асигнувало 14.000 крб. на видачу позичок в основні капітали цим т-вам.

Перші діячі по заснованню ощадно-позичкових т-в, а пізніше більшість членів С. П. Б. відділу комітету для сільських ощадно-позичкових і промислових т-в вважали цілком необхідним зацікавити цією справою впливові і близькі до населення групи, а саме — притягти до неї російське земство. Це було тим легче, що найбільш видатні робітники в царині кооперативного кредиту перших років його існування в Росії (Лугінін, кн. Васільчіков, Яковлев і др.) сами належали до земських кол і мали де-який вплив на земських діячів свого району. І піонери цієї справи, дійсно, пропагували в згаданому змислі серед земців — і словами і шляхом друку. Між иншим, в 1869 році вийшла брошюра В. С. Лугініна й А. В. Яковлева під назвою «Сільські позичкові т-ва». Брошюра ця була присвячена земству. Наслідки цієї пропаганди були позитивні, і слідом за Новгородським губерніяльним земством і инші земства — С.-Петербурзької, Тульської, Рязанської й инших губерній — пішли по тому-ж шляху і включили піклування про кооперативний кредит в програму своєї діяльности.

Особливо енергійно працювало в цьому відношенню Псковське повітове земство, завдяки невтомній діяльності члена його Управи — Д. І. Іванова. Воно не тільки заснувало ряд ощадно-позичкових т-в, але — одне з небагатьох земств — вживало заходів до того, щоб давати напрямок діяльности т-в і керувати нею. Воно влаштувало Перший Псковський З'їзд представників ощадно-позичкових т-в в 1875 році, а пізніше організувало ряд таких з'їздів на протязі минулого сторіччя.

Найбільшу цікавість до ощадно-позичкових т-в виявили земства в перші 10 років після свого вступу на цей шлях і особливо — в п'ятиріччя 1872—1877 рр. Це був час, коли земства захоплювалися згаданими т-вами і покладали на них великі надії, і за це п'ятиріччя в Росії було засновано по-над 900 т-в. Більшість з них були кооперативи, створені по ініціятиві ріжних земств і при їх матеріяльній підтримці. Це як раз у згаданий період була витрачена земствами більша частина з тих 450.000 крб., в якій сумі дослідниками питання визначалися витрати земств в минулому сторіччі на позички, що видавалися ощадно-позичковим т-вам.

Одначе, було-б помилковим з'ясовувати розвиток кредитової кооперації в минулому сторіччі виключно діяльністю земств. За винятком небагатьох земств, які в перше десятиріччя по виникненню ощадно-позичкових т-в в Росії цікавилися цим питанням, асигнуючи де-які кошти на цю справу, земства виявили мало цікавости до кредитової кооперації за перші 20 років її існування.

Причин було чимало. Перш за все — більшість земств довгий час не здавали собі справи в тім, яке значіння може мати креди-

това кооперація для населення; інші земства просто не вірили в життєвість кредитової кооперації в російських умовах. Потім — багато земств не уявляли яскраво істоти ощадно-позичкових т-в і того, що, власне кажучи, потрібне для їх розвитку й правильної діяльности.

Підтвердженням цього можуть служити факти і доброзичливої діяльности в царині кредитової кооперації Новгородського, Петербурзького й других земств. Ці земства асигнували по тому часу досить значні кошти для позичок в основні капітали ощадно-позичкових т-в; але вони майже нічого не робили для того, щоб допомогти виникшим при їх співучасті т-вам правильно розвиватися. Вони не допомогли їм ні в постановці операцій, ні у веденні рахівництва, ні в організації ревізій, якими попереджувалися-б можливі зловживання.

Таке байдуже відношення земств до кредитових кооперативів пояснювалося почасти відсутністю в складі земств компетентних у питаннях кредитової кооперації служачих.

Але ця-ж невистачаюча увага земств до створених ними ощадно-позичкових т-в мала для справи кооперативного кредиту подвійний негативний наслідок. З одного боку, ті т-ва, які були вже засновані земством, часто, з огляду на відсутність керовництва їх діяльности, дуже швидко зачинялися, а з другого — що було ще гіршим для дальшого розвитку цих кооперативів — самі факти ліквідації заснованих земствами т-в, при відсутності належного освітлення причин невдач цих т-в, доводили й інші земства й осіб, співчуваших справі кооперативного кредиту, до переконання, що заснування ощадно-позичкових т-в — непрактичне і навіть недоцільне.

І ось з восьмидесятих років минулого сторіччя ми спостерігаємо майже повне стримання земств від допомоги розвиткові згаданих т-в. Тим більше, що до цих т-в адміністрація, особливо губерніяльна, ставилася неспівчуваюче; і турботлива увага до них з боку того чи иншого земства могла створити неприємності для земських діячів з місцевою владою. А в той-же час закон не мав у собі положень, які давали б земствам певність, що його заходи в царині розвитку кооперативного кредиту не будуть опротестовані губернатором.

Слід, одначе, зазначити, що в цей період земства не цілком ігнорували питання кооперативного кредиту. Але, переставши цікавитися організацією ощадно-позичкових т-в, де-які з них звернули увагу на допомогу кредитом иншим галузям кооперації, головним чином, кустарно-продукційним артілям. В цій царині особливу енергію виявило Тверське Губерніяльне Земство, яке в 70 році минулого сторіччя організувало й постачало позичково коштами більше 30-ти гвоздярних артілей, а також декілька артілей смолокурів, шевців і др. На кінець 70-х років таке кредитування припинилося, й самі артілі ліквідувалися. Потім, у 80-х рр. минулого сторіччя Пермське Губерніяльне Земське Зібрання ухвалило засну-

вати Кустарний Банк для допомоги позичками кустарним артілям. Статут Банку затверджено в 1893 р., а в слідуючому році при відкриттю операцій банку його капітал складався з 114.000 крб. Банк цей відкрив кредити декільком десяткам тисяч таких артілей, більшість яких ще до війни 1914 року припинила своє існування. В масі ж російські земства з кінця 70-х років майже перестали цікавитися кооперативним кредитом.

б) Земства і кооперативний кредит після 1895 р. В такому стані була справа до 1895 року. В цьому році видано перший закон про кредитову кооперацію, при чому ця остання, ніби, попала під попечительство державного банку. Йому було доручено допомагати цій кооперації грошовими засобами. Для догляду над збереженням цих засобів, для ліпшої постановки справ в кредитових кооперативах — Державний Банк створив свої органи контролю на місцях в особі інспекторів кредитових т-в. Але Державний Банк добре розумів, що цього ще не досить і що, при широкій організації справи кооперативного кредиту на місцях мусить бути організований догляд за кредитовими кооперативами, опріч урядового контролю, також з боку місцевих установ. Уже тоді серед діячів державного банку, що близько стояли до кредитової кооперації, чути було голоси за необхідність сприяти створенню союзів кредитових кооперативів, на зразок німецьких, для ревізії кредитових і ощадно-позичкових т-в. Але ця ідея викликала сумнів у вищих колах і рішуче противенство в колах міністерства внутрішніх справ. Останнє весь час змагалося зосередити урядовий контроль за кредитовими кооперативами в руках земських начальників, які, одначе, були некомпетентними в цій справі і не мали до неї нахилу. Але все-ж в законі 1895 року удалося провести громадсько-земський контроль за кредитовими кооперативами у формі надання земству, яке дає позичку в основний капітал кредитовому або ощадно-позичковому т-ву, права Попечителя т-ва. Практично питання було вирішено, завдяки стремлінню Державного банку йти на зустріч в цій справі земствам, дуже добре для останніх: треба було земству дати лише невелику суму в основний капітал, хоч-би в поповнення до позички Державного банку, — й воно одержувало право попечительства над т-вом і могло давати напрямок діяльності т-ва й ревізувати його поруч з Державним банком.

Таким чином, ті земства, що бажали активно впливати на розцвіт кредитових кооперативів, могли це робити, затрачаючи невеликі кошти. В цьому відношенні треба зазначити спосіб поступування Суджанського земства, Курської губ. Воно давало кожному новому кредитовому т-ву, в доповнення до позички в основний капітал Державного банку, всього по 100 крб. від земства; і таким шляхом з маленькими затратами воно одержало право попечительства над кількома десятками кредитових кооперативів, які до певної міри були під земським впливом. Такий вплив був у більшості випадків добродіючим; і кредитові т-ва, що керувалися вказівками земських

агрономів, які, звичайно, грали в них ролю земських представників, сприяли поліпшенню сільського господарства своєї округи. Були, правда, деякі незручності від подвійного контролю над кредитовими т-вами, що були під земським попечительством і одночасово ревізувалися інспекторами Державного банку. При ревізії виникали колізії між різними вказівками: з боку інструктора земства й інспектора Державного Банку. Инколи це уводило в блуд адміністрацію т-ва; але великої шкоди для справи від цього не було. Одначе, законом 1895 року скористувалося для надбання впливу на розвиток кредитової кооперації шляхом придбання справ попечительства порівнюючи небагато земств.

Московський Всеросійський З'їзд представників ощадно-позичкових т-в у 1898 р. знов викликав зацікавлення земств до кредитової кооперації. Але ще в більшій мірі земства стали звертати на це питання свою увагу у звязку зі створенням Особливої Наради про потреби сільсько-господарської промисловости і заснованням у 1902 р. на місцях губерніяльних та повітових комітетів по справах згаданої промисловости. В цій програмі, яку послано Особливою Нарадою в місцеві комітети для обміркування, було, між иншим, питання про організацію народнього кредиту. Місцевим комітетам, у складі яких було багато земських діячів, довелося дуже щільно підійти до питання про кооперативний кредит і ролю в ньому земства.

С. П. Б-зький Кустарний З'їзд земських діячів, що відбувся в 1902 р., також сприяв тому, що земства почали уважніше ставитися до питання кооперативного кредиту і стали приймати в ньому жваву участь. На цьому з'їзді земства вислухали чимало нарікань за їх байдуже відношення до розвитку кооперативного кредиту і небажання або неуміння допомогти населенню об'єднатися в кредитові й ощадно-позичкові т-ва.

І ось після довгої перерви земства знов починають звертати свою увагу на кооперативний кредит. У 1903 р. цілий ряд земських зібрань поставив питання про ліпшу організацію дрібного кредиту в програму своєї праці. Вороніжському Губерніяльному Зібранню Управа зробила доклад про наслідки перепису 1897 р. Виявилося, що з 316½ тисяч господарств кредитується 150.000 (47%). Розмір кредитів більше 6.000.000 крб., себ-то 41 крб. на господаря. Позички беруться переважно у лихварів за відсутністю установ дрібного кредиту. Відсоток по позичках від 50 до 200%. Губерніяльне Земство визнало необхідним піти на зустріч організації кооперативного кредиту, ухваливши сприяти заснованню кредитових т-в, як ліпшої, на думку земства, форми установ дрібного кредиту. Приблизно такі-ж постанови в тім же році зробив ряд Курських земств, які настоювали на тому, щоб максимум позичок кредитовим т-вам був 500 крб., та щоб речінець позичок можна було продовжувати до 15 років.

Що-ж до відношення Особливої Наради до участи земства в організації кооперативного кредиту, то початкові гадки Наради

були ліпшими для земств. В ряді засідань, з березня по травень 1922 р., Нарада, серед якої були члени прибічники передачі завідування кредитовими кооперативами земствам, визнала принціпово бажаним доручити земським інституціям опіку над кооперативними організаціями дрібного кредиту на місцях і передала питання для розробки в підготовчу комісію Тернера. Відци законопроєкт дрібного кредиту вийшов далеко куцішим для земств. І закон 1904 року означає ролю земств в цьому відношенні далеко скромнішою. Так, земствам було надано право: по 1) участи в губерніяльних комітетах по справах дрібного кредиту; по 2) факультативної участи з дорадчим голосом в Центральному Комітеті; нарешті по 3) утворення ощадно-позичкових та кредитових т-в і земських кас дрібного кредиту.

Значіння кожної з цих трьох категорій прав, наданих земству законом 1904 року, на практиці було нерівноцінним. Що торкається права участи в Центральному Комітеті і, в такий спосіб, змоги впливати на загальну постановку справи, то воно було голим правом: оскільки мені відомо, за весь час функціонування цього комітету лише кілька земських діячів було запрошено спорадично до участи в окремих засіданнях комітету. Про систематичну-ж участь земських представників у працях комітету ні один із керуючих справами дрібного кредиту (а їх було три, причім третій з них, п. Крилов, репрезентував собою суспільно-кооперативні кола) — не здіймав серйозного питання.

Право земських діячів брати участь у губерніяльних комітетах дрібного кредиту було більш реальним. Правда, земські представники були там, звичайно, у меншості; але часто з ними йшли плече в плече представники міністерств фінансів і хліборобства, і тоді вони могли серйозно впливати на напрямок справ комітету.

Найбільш дійсним було надано земствам право по ст. 114/24 Положення 1-го червня 1904 року. Право це, як і треба було чекати, вилилося в форму утворення земських кас дрібного кредиту по повітах та губерніях.

в) Земські каси дрібного кредиту. Зразковий статут земських кас дрібного кредиту Міністерство Фінансів затвердило 14-го червня 1906 року, а опублікувало в збірнику роспоряджень 19-го вересня того-ж року (№ 55, стр. 499).

Суть цього статуту така. Мета каси — полегчувати сільським господарям, хліборобам, ремісникам і промисловцям, а також утвореним ними артілям і т-вам переведення господарчих оборотів і удосконалень, шляхом постачання грошових коштів на банковських засадах та приняття на себе посередництва, а також допомогти утвореним касою інституціям дрібного кредиту. Район каси — повіт або губернія того земства, яке відчинило касу. Максимальна позичка одній особі — 300 крб.; під заклад-же виробів сільського господарства — до 1.000 крб. Колективним позичальщикам можна відчиняти більші кредити, з таким рахунком, щоб на долю кожного з учасників

колектива припадало не більше наведеної вище суми. Воно може вести всі операції, що їх ведуть інституції дрібного кредиту по закону 1904 р. і видавати позички в основні капітали, а також відчиняти кредити, як кредитовим, так і иншим видам кооперативів. Каса звільнена від промислових податків і гербових зборів.

Основний капітал каси може бути позичений із коштів Управління дрібного кредиту, а також земських та инших джерел. Каса може приймати вклади та робити позички, як всяка банковська інституція. Кредитові кооперативи, яким допомагає каса, є під її контролем.

Управління касою належить земським зборам та управі, при чім кожний з цих органів виконує, приблизно, ті-ж функції, які в т-вах виконують загальні збори та правління.

Крім того, земські збори вибірають повірочну раду з трьох осіб, в яку, як і в Правління, можуть входити як члени земських зборів, так і сторонні особи.

Перші земські каси почали виникати у другій половині 1907 року. З того часу зріст земських кас уявляється в такому вигляді:

В 1907	р.	виникло	нов.	кас	16
» 1908	»	»	»	»	19
» 1909	»	»	»	»	20
» 1910	»	»	»	»	23
» 1911	»	»	»	»	35
» 1912	»	»	»	»	36
» 1913	»	»	»	»	46
» 1914	»	»	»	»	38
» 1915	»	»	»	»	16
» 1916	»	»	»	»	18

Більшість земських кас були повітовими. Губернських кас було менше 8%. Особливо розвинена сітка кас була в губерніях: Басарабській, Харьківській, Чернигівській, Катеринославській, Уфімській, Пермській, Московській і Костромській. Тут майже в кожному повіті була земська каса. Де-яке зменшення виникнення нових кас, що помічається на протязі кількох років, можна пояснити насиченістю районів тих земств, де був сприяючий грунт для виникнення кас; другою причиною був інтенсивний зріст за останні роки числа союзів, ролю яких, до певної міри, виконували каси за відсутністю союзів, і з появленням яких часто відкриття кової земської каси було зайвим. Почасти через це в 1915 році, напр., виникло лише 16 нових земських кас та 51 союз.

В звязку з цим в діяльності земських кас за 10 років їх існування можна зауважити три головніших напрямки. Перший — найпоширеніший, характеризувався веденням активних операцій земською касою майже виключно з кредитовими кооперативами. Цей спосіб діяльности був найбезпечнішим для земських кас. Розвиткові його особливо сприяв той факт, що організацію союза та надання йому

змоги широко вести ріжноманітні операції з кредитовими кооперативами довгий час гальмувала адміністрація. З другого боку, де які земства з допомогою відповідних земських кас утворювали кредитові т-ва в ріжних місцевостях; і таким земським кредитовим т-вам земські каси, натурально, широко відчиняли кредити. В організації таких земських кредитових товариств приймали участь земства тільки 28 губерній, причому найбільш енергійно працювали 9 земств, між якими треба зазначити також Київське, Подільське і Харьківське. Всього земських кредитових кооперативів було утворено по 1915 рік біля 1.000.

Починаючи з 1911 року, виникають союзи ощадно-позичкових та кредитових т-в, що мали широкі права і змогу не лише обслуговувати кредитові кооперативи, але й цілком замінити в цій царині земські каси. До того-ж, цей напрямок діяльности земських кас викликав у кооперативних колах справедливі нарікання. Кредитові т-ва, коли вони твердо стали на ноги, можуть мати необхідні кошти та обходитися без допомоги земської каси. Такі т-ва по 1) можуть користуватися кредитом в державному банкові, де % по позичках принаймні, на 3% менший, ніж доводилося платити земській касі, а по 2) вони можуть притягти значні суми у вигляді вкладів, що яких також доводилося платити менший %, ніж брала за позички земська каса. З цим станом речей земським касам довелося рахуватися. Це питання стало перед земськими касами ще в більшій мірі в 1915 р. коли було розроблено зразковий статут кредитових кооперативних союзів, а упрощення їх організації допомагало швидкому зростові числа союзів.

Щоб уникнути конкуренції з союзами, деякі земські каси почали поступово переносити центр ваги своїх операцій на инших клієнтів; ними були, перш за все, ріжні кооперативи некредитового характеру, і ця клієнтура в де-яких касах навіть превалювала.

Цей порядок був другим; він рідче примінювався в діяльності земських кас. Цей вид діяльности зустрічав співчуття з ріжних боків. Як відомо, за винятком кредитових кооперативів, всі останні види кооперації-споживчі т-ва, сільсько-господарські т-ва, а також продукційні артілі не допускалися до кредитування в державному банкові; не маючи права приймати вклади, вони не мали змоги иншими засобами одержати позичку, як звернутися для цього до земської каси або в союз кредитових інституцій. Але таких союзів було небагато, і головним їх завданням все-ж довгий час було піклування про розвиток кредитових кооперативів. Отже, лише земські каси були в цей період тими інституціями, для яких всі види кооперації повинні були вважатися за природних клієнтів.

Нарешті, третій напрямок, що мав місце в останні роки діяльности земських кас, це ухилення їх активних операцій в бік надання їх діяльності характеру земського банку, тоб-то інституції, призначеної для кредитування не лише середніх і навіть великих землевласників, а й для видачі позичок самим земствам на їх кошторисні ви-

датки, а також для постачання населенню меліоративних позичок.

Дані про стан рахунків земських кас уявляються в такому вигляді:

	На 1-VII 1913	На 1-VII 1914	На 1-I 1915	На 1-VII 1916
Число кас	167	215	232	239
Пересіч. на одну касу оборот. коштів в тисяч. карб.	345	381	373	463
Пасив.		Мільйон. карбов.		
Земські кошти	12,4	17,7	17,2	19,9
Скарбові кошти	6,8	9,6	6,9	7,5
Вклади й чуж. кошти	37,5	52,9	60,2	70,4
Інші пасиви	1,0	1,8	2,4	3,1
Баланс	57,8	82,0	86,7	100,9
Актив.				
Каса	0,4	0,6	1,2	1,3
Суми в кредитових інституціях	3,7	5,2	13,7	20,9
Коштовні папери	6,4	0,7	1,4	3,4
Позички інституціям дрібного кредиту	28,3	41,5	38,4	36,5
Інші позички	21,3	28,2	26	28,7
Інші активи	3,8	6,7	6,0	10,8

Аналізуючи ці дані, можна встановити незмінний зріст коштів земських кас — і абсолютно, і відносно. При цім в пасиві бачимо зменшення скарбових коштів, порівнюючи з чужими і власними. В 1913 році скарбових коштів було 6,8%, а земських і чужих — 50%. В 1915 р. перших було 7%, а останніх — 90%. Чужі капітали виросли за $1^1/_2$ роки з січня 1913 р. по червень 1915-го року майже вдвое.

Як бачимо в даних наведених білансів, позичкова операція в земських касах росла не так інтенсивно, як вкладова. Особливий зріст спостерігався за останні роки вкладів на біжучий рахунок.

Так, вклади термінові в перший рік війни піднялися на 22%, а біжучий рахунок — на 100%. Вклади в земських касах росли порівнюючи інтенсивніше, ніж в т-вах взаємного кредиту. Так, в 1915 році 44 т-ва взаємного кредиту в Басарабській губ. притягли вкладів на 6,1 міл. карб., а 8 земських кас — на 7,5 міл. крб.

В активі — позики росли, при чім відношення позик кредитовим кооперативам до позик инших категорій також трохи збільшилося з 1-го січня 1913 року (57%) по 1 січня 1915 р. (59%).

В постановці позичкової операції в земських касах має великий інтерес склад клієнтури. Що до цього, то маємо дані анкети, виголо-

шеної на Вологодському Кооперативному З'їзді в 1914 р. По цих даних 31 каса видала позичок на $5^1/_2$ міл. крб. в такий спосіб:

Категорії боржників	Число кас, видавш. позички	Число боржників	Сума (в тисячах крб.)
Кредитові та ощад. позичк. т-ва	31	531	4.021
Сільс.-господ. т-ва	18	161	91
Споживчі т-ва	20	90	153
Маслоробн. артілі	16	49	51
Інші кооперативи	17	127	215
Разом	—	955	4.531
Одноособові боржники		6.365	891
		7.320	5.422

Ми вже говорили вище, чим викликалося превалювання в складі клієнтури земських кас по позичках кредитових кооперативів і які нарікання це викликало. Проте, цей склад клієнтури превалював і далі в діяльності земських кас.

За порівнюючи короткий період свого існування каси ці перейшли кілька етапів. На початках вони були бажаними організаціями для кредитової кооперації. Вони поповнювали, хоч почасти, той дефект, який випливав з відсутности кооперативних союзів. З появленням цих союзів, каси почали трактуватися трохи не за їх конкурентів, і вони (ці каси) перебували в поганому становищі між кредитовими кооперативами та їх союзами. Багато кас шукало виходу сприятливого для кооперативних робітників, але далеко не всі з них встигли определити своє обличчя. Не виявили вони також і широкої ініціятиви, хоча-б в створенні об'єднуючого їх діяльність центру — центральної земської каси, яка могла б бути корисною, принаймні, як регулятор грошових лишків в одних касах і недостачу у других.

В звязку з насиченням села грішми і скороченням потреб на позички з боку клієнтів земських кас, багато з останніх, боячись за розміщення пасивів, знизили вкладовий відсоток. Інші каси вимагали підвищення максимального кредиту до 600 і більше карб., бажаючи розвинути операції видачі позичок одноособовими боржниками (Єпіфанська, Ніжинська та инші каси). Инші каси намагалися розвинути посередницькі операції. Були каси, які не бажали видавати позичок одноособовим боржникам, і остання операція потроху скорочувалася. По даних Управління дрібного кредиту, в 1912 році Губерніяльні каси (крім Вітебської) кредитували лише кооперативи. З другого боку, в де-яких касах була тенденція кредитувати й самі земства і, в такий спосіб, перетрансформовуватися в так звані земські каси.

Закон 20 березня 1917 року про кооперативні т-ва та їх союзи

поширив ролю земства в царині кооперативного кредиту, і земствам, після скасування губерніяльних комітетів по справах дрібного кредиту, тимчасово передані були обов'язки по затвердженню статутів кредитових кооперативів. Через наспівший незабаром большевицький переворот земства фактично майже не використали цього права.

Большевицький переворот, що знищив усі земські кредитові організації, знищив і земства і зокрема земські каси. Як інституції, що існували при земствах, каси поволі згасли, переживаючи агонію спільно з земством. І коли остенні, біля 1919 року, були цілком зруйновані руками натхнених ідеологів нинішньої кремлівської влади, припинили існування і земські каси. При инших умовах вони могли-б бути незвичайно корисними сільському господарству Вкраїни і особливо потребам кооперативного кредиту в широкому розумінні цього слова.

8. Союзи кредитових кооперативів.

а) Бердянський союз і причини слабого розвитку союзів. З кінця минулого сторіччя серед кооперативних працьовників виникає стремління направити розвиток кредитових кооперативів по сутокооперативному шляху. І в такий спосіб, на думку групи діячів С.П.Б. відділу комітета для сільських ощадно-позичкових та промислових т-в, було об'єднання кредитових кооперативів у Союзи, з наданням останнім самих широких прав, що дозволили-б їм виконувати у відношенню до кредитової кооперації не лише ревізійні, а й фінансово-кредитові функції.

Думка про бажаність об'єднати ощадно-позичкові т-ва в Союзи висловлювалася ще до видання закону 1895 р. про дрібний кредит на сторінках «Сообщеній» С.П.Б. відділу комітету. Цілком певно говорили про союзи з 1909 року на першому всеросійському з'їзді представників ощадно-покичкових т-в у Москві. На цьому з'їзді було 286 представників названих т-в, тоб-то біля половини існуючих тоді т-в були учасниками з'їзду. Останній зі співчуттям поставився до питання про організацію союзів кредитових кооперативів і, заслухавши доклад П. А. Соколовського, з законопроектом про союзи інституцій дрібного кредиту, визнав за необхідне передати цей проект на обміркування уряду.

В 1901 р. думка про організацію кооперативно-кредитових союзів набрала практичного здійснення на Вкраїні при організації першого року ощадно-позичкових та кредитових т-в в м. Бердянську. Союз цей створено за ініціятивою А. А. Беретті, що раніше керував Бердянським відділом державного банку і був у добрих відносинах з більшістю тодішніх робітників у місцевих ощадно-позичкових т-вах, більшість яких розвинулася під його керовництвом.

Суть статуту цього союзу така. Мета — допомога постійним стосункам між т-вами Бердянського і суміжних з ним повітів Таврійської

губ. і спільна діяльність. Для цього союз може обмірковувати ріжні питання, що виникають у життю т-в, допомагати однотиповості їх діяльности, переводити ревізії, вишукувати засоби постачання їх коштами, організовувати спільні закупки і продаж. Кожне т-во, вступаючи в союз, робить безповоротний внесок у запасовий капітал в сумі 100 крб., одноразово або частками. В той-же запасовий капітал ідуть одрахування з прибутків, а також платіжі членів за послуги по посередницьких операціях. Лишки прибутків за відрахуванням 50% у запасовий капітал вживаються на благодійні цілі, а також повертаються членам відповідно до зроблених ними через союз закупок. Союз відчиняє свою діяльність при чотирьох т-вах. Прийом нових т-в переводиться після їх обревізування. Відповідальність союзних т-в обмежувалася 5 карб. за кожного члена даного т-ва. Т-во, що вийшло з союзу, відповідає на протязі року по втратах союзу, що сталися до його виходу.

Союзом керують: а) Союзна рада з трьох членів, що їх вибірають на три роки збори уповноважених зі складу членів т-в, що входять до союзу. Союзна рада — виконавчий орган союзу й інстанція, що ревізує т-ва, які входять до союзу. б) Збори уповноважених, які складаються з вибраних від кожного т-ва, що входить до союзу, осіб в числі трьох. Збори уповноважених роспоряджаються усіма справами союза і направляють їх діяльність. Отже, Бердянський союз по статуту був, головним чином, ревізійним союзом і союзом допомоги кредитовій кооперації. Позичкових операцій він вести не міг. Приймати вклади також не мав права.

Понеже закон не передбачав можливости організації союзу кредитових кооперативів, то статут Бердянського союзу було затверджено в законодавчому порядкові. Але при затвердженні союзу 21-го квітня 1901 р. після царської санкції думки комітету міністрів, міністрові фінансів надано було право затверджувати статути союзів інституцій дрібного кредиту на підставах згаданого вже статуту Бердянського союзу.

Проте, хиби цього статуту, обмеженість прав союзу — були причиною того, що й після 1901 р. союзи не розвивалися. Особливо не сприяло їм те, що закон зовсім не згадував про право кредитових кооперативів об'єднуватися в союзи. Тому на час опублікування закону 1901 року про дрібні кредити було лише три союзи кредитових кооперативів: Бердянський, заснований в 1901 році, Мелітопольський (Таврійської губ.) — в 1903 р. і Суджанський (Курської губ.) — в 1904 р.

В період праці Особливої Наради про потреби сільсько-господарської промисловости, питання про союзи було піднесено в Комісії Тернера по організації дрібного кредиту представником С.П.Б. відділу для сільських т-в П. А. Соколовським. Він проводив думку про необхідність доброзичливого відношення законодавця до союзів. Думка ця набрала здійснення в законі 1904 року,

в якім організацію союзів інституцій дрібного кредиту було вирішено принціпово.

Проте, в положенні 7-го червня 1904 року про право кредитових кооперативів об'єднуватися в союзи було сказано лише між иншим, при чім указувалося лише, що до затвердження в законодавчому порядкові правил про союзи, вони утворюються на підставі кожний раз «височайше» санкціонованих положень ради міністрів. При такому порядкові організації союзів, натурально, тяжко було чекати їх розвитку. Статут перших союзів також мало сприяв їх виникненню. Тим часом в кооперативних колах уперто кружляла думка про необхідність полегчити організацію союзів та поширити коло їх діяльности. Жаден із значних кооперативних з'їздів (а починаючи з 1904 р., їх улаштовували щорічно все частіше й частіше) не обходився без резолюції, що вимагала доброзичливого відношення уряду до дальшого розвитку союзів.

Між тим з 1904 до 1911 р. було засновано лише 4 союзи: Благодаринський, Катеринбурзький, Київський і Лохвицький. Одночасно Управління дрібного кредиту розробило новий статут союзу, по якому союзам надавалися всі права інституцій дрібного кредиту і, крім того, надавалися функції органів, що ревізували т-ва та стояли взагалі на сторожі їх інтересів. В травні 1911 р. рада міністрів дозволила по цьому статуту відчинити 7 нових союзів; отже, в 1911 році в Росії було 14 заснованих союзів кредитових кооперативів.

б) Договорні союзи і розвиток союзів під час війни. Складна техника затвердження союзних статутів, необхідність вносити їх в раду міністрів — дуже гальмували їх організацію. Треба було вжити якихось заходів для упрощення організації статутових союзів, бо, під упливом зростаючої потреби в союзах, виникла думка про організацію договорних союзних об'єднань. Цю думку енергійно переводив С.П.Б. відділ комітету для сільських ощадно-позичкових та кредитових т-в. У Віснику Кооперації її юридично обґрунтовано*). Після оголошення війни С.П.Б. відділ почав пропагувати ідею союзних об'єднань і запрошував кооперативи улаштовувати союзи по договорах. Під упливом цієї пропаганди було утворено біля 120 договорних об'єднань. З цього числа договорних союзних об'єднань частина припадає і на об'єднання кредитових кооперативів. Серед цих об'єднань треба згадати про утворене в 1915 році Доно-Кубано-Терське т-во, що на 1-ше січня 1916 р. об'єднувало 63 кооперативи, переважно, кредитові. Т-во це енергійно працювало на армію, постачаючи страви, живу худобу, м'ясо, хліб і др. На протязі перших 6 місяців 1916 р. це т-во поставило для армії ріжних продуктів на суму по-над 7 міл. крб.

Нарешті, питання про упрощений порядок виникнення союзів було внесено в 1915 р. міністерством фінансів на розгляд спеціяльної міжвіддільної комісії разом з новим статутом. Тут при енергійній

*) Між иншим і автором цієї книги.

опозиції міністерства внутрішніх справ пройшов новий статут, при чім одночасно було подано раді міністрів жадання про затвердження 17 статутів нових союзів, які були дозволені в тім-же році.

До 1916 року зі всіх існуючих союзів найенергійніше працювали союзи: Бердянський, Мелітопольський, Київський, Кубанський і Катеринбурзький. За час свого існування вони ослабили шкідливу конкуренцію між союзними т-вами в царині притягнення вкладів. Для цього вони установили одноманітний відсоток по вкладах і позичках. Вони досягли успіхів в заведенні одноманітного рахівництва та відчитности; позитивних наслідків осягнено було в справах спільних закупок машин, знаряддя і др. Союзи допомагали переміщенню коштів із одних т-в в другі; союзи ревізували т-ва, запрошуючи інструкторів та ревізорів; в союзах розвивалися і позичкові операції.

Таким чином до 1915 р. було зорганізовано до 30 союзів. З того часу зріст їх числа був незвичайний. Досить сказати, що через рік після заведення упрощеного порядку заснування союзів було вже біля 85 союзів, а на кінець 1917 р. — біля 140.

Що торкається діяльности союзів, то баланс 10 найдіяльніших союзів, що існували до війни, на 1916 рік складав біля 12.108.000 крб., при чім з цієї суми на долю пайового капіталу припадало біля 1.300000, на долю вкладів — біля 7.400.000 крб. і на долю позичок — біля 7.200.000 крб. Союзи вели посередницькі операції по закупках і збутові. В 1916 році союзи набули товарів більше, як на 1.000.000 крб.

На 1 січня 1917 р. зведений баланс 76 союзів досягав 81.000.000, крб., з яких на долю власних капіталів припадало 6,5 міл., на вклади й позички — 56 міл., на позички 3-х союзів — біля 11 міл., на суми в кредитових інституціях майже 21 міл., на товари — також 21 міл. і на суми, звидатковані в ріжні підприємства — до 30 мільйонів.

Під час війни союзи дуже енергійно працювали на постачання армії. Хліб постачали Бердянський, Кубанський, Київський союзи; предмети умундурування — Нижегородський та Київський і т. д. Крім того, під час війни багато союзів допомагали розвиткові тютюнництва. Особливо успішною була діяльність в цій царині союзів Чернігівської губ.: Конотопського, Мглинського, Ніжинського і др.; Полтавської губ.: Кременчуцького, Роменського, Переяславського; Тамбовської губ.: Кірсановського, Козловського, Сичівського і др.

Далі, гостра потреба у сільсько-господарських машинах і знаряддях, якої не могла задовольнити спільна діяльність утвореного для цього, так званого, Орловського т-ва, Московського Народнього банку і департаменту хліборобства, викликала до життя спеціяльну діяльність в цьому напрямку кооперативних кредитових союзів. Так, Уфімський союз кредитових та ощадно-позичкових т-в в 1916 році збудував завод машин і знаряддя. Південно-Басарбський союз тих-же кооперативів улаштував власні майстерні для будови і ремонту

сільсько-господарських машин і знаряддя. Лівенський союз Орловської губ. також збудував завод з тією-ж метою. Нарешті, Київський союз організував сітку ремонтних майстерень.

9. Центральні кооперативні банки.

а) Причини виникнення їх; Варшавський кооперативний банк. Монополія державного банку, а пізніше Управління по справах дрібного кредиту, що до постачання коштами кредитових кооперативів, а до того ще майже повне небажання з боку цих урядових органів дати змогу кредитування зі скарбових джерел иншим кооперативам, особливо, споживчим т-вам, — не могла задовольнити більшої частини кооперативних діячів.

Вже на першому всеросійському з'їзді представників ощадно позичкових т-в у Москві, в 1898 році, було знято питання про необхідність улаштувати центральний банк кооперативних інституцій, і навіть було ухвалено проєкт статуту такого банку. Через кілька років, на з'їзді представників ощадно-позичкових т-в північного району в С.П.Б. думку про необхідність організації банку дрібного кредиту для кредитування всіх кооперативів розвивав автор цієї праці, при чім, з міркувань доцільности, докладчик цього питання на з'їзді надавав переваги урядовій організації цього банку. Пізніше ту-ж думку він боронив на першому всеросійському кооперативному з'їзді в Москві в 1908 р.

Але що до цього з'їзду в Москві, група осіб, що цікавилися питанням правильного кредитування кооперативних організацій, склала комісію під головуванням проф. В. Железнова, при найближчій участи проф. А. Н. Анциферова. Комісія ця розробила проєкт організації приватного центрального банку для кооперативів, який був би сконструйований на акційних принципах, але по характеру своєї діяльности був би чисто кооперативною інституцією. З'їзд загалом ухвалив цю думку, але, визнавши питання дочасним, доручив комісії продовжувати розробку статуту Московського Народнього банку. Розроблений комісією статут цього банку було подано 9 вересня 1909 р. на затвердження міністра фінансів. Майже одночасно було подано в міністерство фінансів однородний же статут і Варшавського Кооперативного банку, про який ми докладно будемо говорити в главі про Польщу. Треба лише зауважити, що факт заснування цього банку підтвердив висловлену на Московському з'їзді автором цієї праці думку про трудність створити для Росії єдиний загально-кооперативний центральний банк.

Статут Варшавського банку було затверджено в 1910 р., статут же Московського Народнього банку — лише 3-го лютого 1911 р.; а роспубліковано лише 29 вересня того-ж року. Скажемо кілька слів спочатку про перший з цих банків.

Варшавський банк кооперативних т-в засновано було з основним капіталом в мілійон крб. Зорганізований він був на акційних засадах. Номінал акції виносив 250 крб. Набувати їх могли як коопера-

тиви, так і приватні особи. Щоб запобігти захопленню банка з боку останніх, $^2/_3$ членів ради вибиралися з представників кооперації. Головними акціонерами банку були ощадно-позичкові т-ва і т-ва взаємного кредиту. Що торкається діяльности Варшавського кооперативного банку, то в 1911 році в ньому було 1,9 міл. крб. вкладів і виданих позичок на 2,4 міл. крб. В 1914 році вклади виносили 2,5 міл. крб., а позички досягали 9,4 міл. крб. Війна відбилася негативно на діяльності Варшавського банку. В перший час після її виголошення банк мусів виплатити величезні суми вкладів, що їх вкладчики вимагали повернути; на протязі перших 5-ти місяців він повернув їх більше, ніж на $1^1/_2$ мілійони карб., пізніще він повинен був майже зовсім припинити свої операції.

б) Московський Народній банк. Переходимо до викладу матеріялів про Московський Народній банк. Про його маємо досить докладну монографію проф. А. П. Анциферова, даними якої ми будемо, головним чином, користуватися в нарисі про цей банк.

По статуту банк призначався для постачання коштів інституціям дрібного кредиту і всякого роду кооперативам для полегчення їх оборотів. Акцію визначено було в 250 крб. Для вступу в банк інституції дрібного кредиту повинні були утворювати спеціяльні капітали. Зобов'язання банку не мусіли перевищувати основний його капітал більше, ніж у 5 разів. В члени Правління можна було вибірати осіб, що мали не менше 10 акцій. На загальних зборах ріжні акціонери мали неоднакове число голосів — від 1-го до 5, в залежності від числа належних їм акцій. Союзи мали стільки голосів, скільки в них було т-в.

Хоч банк і був акційним комерційним банком, проте, для оборони його кооперативної істоти, акціонери-кооператори користувалися особливими правами: їм було забезпечено превалюючий вплив в управлінні банком. Всі кошти, зібрані з них (акції-вклади), мусіли бути вжиті виключно на операції з кооперативними інституціями. Крім того, в раді $^2/_3$ місць належало представникам кооперації.

Банк мав право випускати термінові облігації і видавати ними позички, забезпечені закладами. Для відкриття діяльности банку треба було набрати на протязі 6 місяців, після опублікування, не менше 500.000 крб. Суму цю зібрали між кооперативами та приватними особами, при чім з 4.000 акцій було взято 59% кредитовими кооперативами та їх союзами в числі 1.067; 19% акцій взяли споживчі кооперативи та їх союзи в кількості 230; останні акції розібрали инші кооперативи та приватні особи; на долю останніх припадало 15%.

Основний капітал банку, збільшуючись поступово, досяг в травні 1918 р. 35.000.000 крб., при чім серед акціонерів превалювала кредитова кооперація ще в більшій мірі, ніж при початковій підписці.

Щоб мати уявлення про розвиток операцій банку, наведемо короткі відомості про окремі елементи його білансів і оборотів за ряд років:

Роки	В мілійонах карбованців				
	Основн. та запасов. капітали	Вклади	Позички	Біланс	Загальний оборот
1912	1	0,3	0,6	2,3	22,7
На 1—VII					
1913	1	0,6	0,9	4,3	53,6
На 1—I					
1914	1	2,3	3,4	8,4	110,2
1915	2	3,9	4,6	27,6	243,2
1916	2	12	9,1	96	1.188,4
1917	2,1	34,4	31,9	321	5.823,5
1918	10,1	15,3	157,5	1.250	—

Що торкається росподілу кредитів по окремих кооперативах, то на 1-ше січня 1916 року дані ці уявляються в такому вигляді.

Види кооперативів	Число інституцій		В тисячах карб.	
			Розмір позичок	
	По учоту	По біжуч рахун.	По учоту	По біж. рахунку
1. Союзи інституц. дріб. кред. й вемс. каси	11	3	823	615
2. Місцеві кредитові кооперативи	204	24	1724	672
3. Союзи спож. коопер...	4	2	409	2019
4. Окремі споживи	30	14	138	258
5. С. Г. кооперативні трудов. артілі	22	15	341	415

Отже, превалюючими клієнтами банку були кредитові інституції, а потім споживча кооперація. Кошти для кредитування кредитової кооперації в достатку постачала банкові ця остання. Від спож. т-в банк одержав вкладів біля 4 міл. і по-над 1 міл. в акційний капітал.

Що торкається вкладів, то в останні роки був великий приплив вкладів на біжучі рахунки. В 1918 році, напр., їх було по-над 90%. Віддається капітал у формі спеціяльних біжучих рахунків, причім, напр., в 1918 році ця форма кредитування складала по-над 70% всіх лишків позичок. Що торкається середнього учотного відсотку, то до війни він був 7,5%, під час-же війни він доходив до 8 і 10%. Середній відсоток напруження, тоб-то ріжниця між відсотком по вкладах і відсотком по позичках хитався від 2 до 3%.

В 1913 році банку дозволено було переводити товарові операції на комісійних засадах — для виконання доручень в царині спільних закупок і збуту. Обороти по цих операціях щорічно збільшувалися і в 1916 р. досягли $15^1/_2$ мілійонів карбованців. Превалюючими операціями були закупки шпагату, хліборобських машин і знаряддя, насіння і др. Банк мав на оці розвинути заснований в 1917 р. відділ довготермінового кредиту, що призначався для потреб сільського господарства та ведення кооперативами власної продукції. Рівно-ж банк мав на оці улаштувати розрахунковий відділ, але революція пошкодила здійсненню цих гадок у широкому розмірі. Банк мав у ріжних пунктах країни відділи, часом, навіть, там, де існували центральні кредитові союзи.

Під час війни Московський Народній банк затратив великі суми в звязку з участю в реалізації державних позичок, при чім, загалом, він витратив на це по 1917-ий рік по-над 30.000.000 крб.

Наслідки операцій банку давали йому змогу одержати чистий прибуток, що за останні роки досягав великих розмірів. Завдяки цьому банк зараховував на дивіденд від 4 до 6%.

З цих даних видно, що Московський Народній банк швидко набрав великого розвитку. Він обслуговував, звичайно, не всю кооперацію і кооперативи далеко не всіх місцевостей бувшої Росії, але в цьому відношенні він дуже прогресував. Треба ще зазначити невтомну ініціятивність банку. Ще з 1917 року він увів товарові операції, а з 1918 р. — довготермінові кредити. Правда, в цьому була небезпека що-до становища банку. Радянська влада придушила працю Московського Народнього банку, який він працю на чисто-кооперативних засадах. Нині банк силкується відродитися під протекторатом нової влади, але, безперечно, лише при инших умовах його чекає більш радісне майбутнє, може, навіть, радісніше, ніж його минуле.

10. Розвиток кредитової кооперації після 1904 р.

а) Елементи розвитку і порівнююча статистика. В цей період історії кооперації, починаючи, приблизно, з 1905 р., розвиткові цієї справи допомагав цілий ряд могутніх факторів, про які ми вже згадували. Роля Управління дрібного кредиту була в цім відношенні дуже значною. Поруч з ним почувається помітний вплив на цю галузь народньо-господарчого життя і земства. Нарешті, може ще більше значіння в цьому питанні треба відвести кооперативно настроєним широким суспільним шарам населення, в особі кооперативних союзів, з'їздів і центральних банків. Ці елементи виступили на сцену трохи пізніше, бо штучно затримувалися урядом... Отже, вони ще енергійніше пішли вперед, як одержали цю змогу, і надали рухові в царині кредитово-кооперативного будівництва не лише ріжнобічного, але й планомірного напрямку.

Всі згадані елементи внесли свою лепту в справу розвитку

кооперативного кредиту, і ступінь впливу кожного з них на цю справу випливає вже почасти з попередніх викладів. Проте, одному з цих діючих елементів ми не уділили досить уваги — це кооперативним з'їздам. Вплив їх на розвиток і успіхи кооперативного кредиту в Росії заслуговує докладного окремого дослідження. У всякому разі цей вплив був дуже значний, і це торкається не лише великих всеросійських та окружних кооперативних з'їздів, а й місцевих губерніяльних і, навіть, повітових.

Перейдемо тепер до викладу статистичних даних про розвиток в Росії кредитових кооперативів І-го ступня за час з 1905 по 1917 р. та про зміну найважніших елементів, що ними характеризувався їх склад, їх операції, їх значіння в народньо-господарчому житті:

Роки	Товариства							
	Ощадно-позичкові				Кредитові			
	Існуючі	Що подали відчити	Члени в тис.	Відсотково відношення кільк. член. до кільк. господар.	Існуючі	Що подали відчити	Члени в тис.	Відсотково відношення кільк. член. до кільк. господар.
1905	394	877	383	—	537	536	181	—
1906	898	—	—	—	792	—	—	—
1907	979	—	—	—	1210	—	—	—
1908	1225	—	—	—	1920	—	—	—
1909	1560	—	—	—	2701	—	—	—
1910	1786	1786	822	25	3610	3605	1768	38
1911	2134	—	—	—	4545	—	—	—
1912	2593	—	—	—	5940	—	—	—
1913	3062	—	—	—	7964	—	—	—
1914	3528	3470	2038	27	9552	9538	6224	50
1915	3815	—	2261	—	10687	—	7228	—
1916	4042	—	2298	—	11412	—	7787	—

З цих даних видно, перш за все, що і число т-в, і число членів зазначених кооперативів незмінно зростали. Швидче росли кредитові т-ва, повільніще — ощадно-позичкові. Проте, що до останніх, то на кінець періоду бачимо значніше збільшення числа наново відкритих ощадно-позичкових т-в, порівнюючи з числом кредитових. Так, в 1906 і 1910 р. р. число наново відкритих ощадно-позичкових т-в складало біля 20% загального числа кредитових кооперативів, що виникли за рік; а в 1916 р. цей відсоток піднявся до 24%.

Також незмінно росло в обох видах т-в і абсолютне, і відносне число членів.

При цім в ощадно-позичк. т-вах число членів на одно т-во спочатку було вище середньої кредит. т-в, а на кінець періоду пересічна числа членів кредит. т-в перевищила пересічну членів ощадно-позичкових т-в, а саме:

	Пересічне число членів на одно товариство		
	1906	1910	1914
Ощадно-Позичк. т-ва	450	440	570
Кредитові т-ва	340	480	600

Що торкається превалюючої численности членів в т-вах, то біля 40% всіх т-в мало кожне від 300 до 1.000 членів.

По району діяльности найбільше число кредитових т-в (45%) в 1904 році припадало на т-ва з районом від 1000 до 2000 дворів. З ощадно-позичкових т-в біля 32% мали такий-же район, а 12% мали район по-над 3,000 дворів. Переважна більшість т-в були т-вами сільськими. Райони з превалюючим міським населенням мали в 1912 р. 774 ощадн.-позичкових і 147 кредит. т-в, тоді як з сільських т-в в той-же час було 819 ощадн.-позич. і 5793 кредитових. Треба також зазначити, що, завдяки напівселянському характерові більшости російських, особливо повітових міст, превалюючим складом членів, навіть у міських т-вах, були сільські господарі.

Розподіл т-в по окремих місцевостях Росії був нерівномірним. Найбільше число т-в в 1915 р. працювало в слідуючих губерніях:

Губернії *(Укр. губернії — курсив).*	Число товариств		
	Ощадно-позичков.	Кредитових	Разом
Басарабська	138	247	385
Волинська	81	333	414
Воронізська	20	222	242
Вятська	11	406	417
Катеринославська	86	183	269
Київська	184	174	358
Кубанська обл.	79	176	255
Курська	4	205	209
Ніжегородська	15	225	240
Оренбурзька	4	282	286
Пензенська	28	189	217
Пермська	34	112	146
Подільська	144	237	381
Полтавська	74	205	279
Рязанська	16	306	322
Самарська	10	276	286
Тамбовська	60	276	336
Томська	18	442	460
Харківська	24	261	285
Херсонська	89	337	426
Чернігівська	53	240	293
Таврійська	59	101	160

Треба окремо підкреслити значний зріст кредитових кооперативів на Вкраїні: по відносному числу останніх вона займала перше місце серед инших частин імперії.

б) Капітали т-в і операції. Переходимо до білансових даних за роки 1905, 1910 і 1915. Дані ці такі:

Статті білансу	ТОВАРИСТВА					
	Мілійони карбованців					
	1905		1910		1915	
	Ощадно-позичков.	Кредитові	Ощадно-позичкові	Кредитові	Ощадно-позичкові	Кредитові
ПАСИВ.						
Основний капіт.	13,6	1	24,8	8,2	56,2	45,9
Запасов. капітал	3,2	—	3,7	1,1	6,5	7,4
Спеціяльні кап.	—	—	1,4	0,7	6,4	10,9
Вклади	30	3,2	78,0	29,2	209,2	200,0
Позички	5,1	0,9	6,5	10,2	34,6	100,5
Суми посередницькі ..	—	—	0,1	—	0,5	1,5
Перехідні	2,2	—	2,9	0,5	6,5	6,3
Прибутки	1,3	0,2	2,9	2,1	7,9	9,9
Баланс	55,4	5,5	120,3	52,0	327,8	382,4
АКТИВ.						
В кред. Інституц.	—	0,2	10,1	2,0	27,0	19,6
Відсоткові папери	3,9	—	4,9	0,5	8,3	3,0
Позички	47,3	4,8	99,9	45,7	268,2	311,9
Видатки та втрати	—	—	0,3	0,2	2,5	3,0
Готівка	3,1	0,4	2,4	2,2	7,4	21,7
Число товариств, що увійшли до таблиці ..	877	853	1786	3605	3815	10687

Ця таблиця дає надзвичайну картину зросту коштів і операцій розглянутих т-в за десятиріччя з 1905 по 1915 р., коли суспільні кола, спіраючись на матеріяльну підтримку уряду, почали брати енергійну участь в розвиткові кредитових т-в. За це десятиріччя власні кошти в т-вах виросли з 17 мільйонів до 133 міл. крб.; вклади — з 33 міл. крб. до 409 міл крб., позички з 52 міл. крб. до 580 міл. карбованців.

Цікаво вияснити, з яких джерел складалися кошти кредитових кооперативів. Невелика таблиця дає на це відповідь. Відсоткове відношення ріжних джерел коштів в кредитових кооперативах:

Кошти	ТОВАРИСТВА					
	Відносні числа					
	1905		1910		1915	
	Ощ.-поз.	Кредитові	Ощ.-поз.	Кредитові	Ощ.-поз.	Кредитові
Зласні	32,7	8,5	26,8	11,4	22,2	11,6
Урядові	0,4	25,1	1,2	23,9	5,7	22,5
Инші	66,9	66,4	72,0	64,7	72,1	65,9

Ця таблиця доводить, що кількість чужих коштів, що припливали в т-во не з скарбових джерел, поступово зростала. Що-ж до вкладів, то вклади і безтермінові, і термінові до 1 року і, навіть, від 1 до 5 років, значно росли, як видно з відчітів Управління дрібного кредиту за 1907 р. — 1914 р. В 1907 р. безтермінових вкладів у т-вах було 23 міл. крб., а в 1914 — 124 міл. крб. Вкладів на речінець до 1 р. в 1907 р. було 17 міл. крб., а в 1914 — 139 міл. крб. Термінових від 1 до 5 років: в 1907 р. — 5 міл. крб., а в 1914 р. 75 міл. крб.

Що до позичок, то більшість в кредитових т-вах припадала в 1914 р. на позички в державному банкові (58%) і від земств (до 29%). В ощадно-позичкових т-вах позички першої категорії складали до 36%, а другої до — 22%.

Що до позич. операцій, то треба зазначити поруч з абсолютним зростом цих операцій відповідне збільшення пересічної позички на одного члена. В 1905 році вона в кредитових т-вах виносила 70 крб., а в 1915 році — 191 крб. В ощадно-позичкових т-вах в 1910 р. пересічна позичка була в 139 крб., а в 1915 р. по-над 179 крб.

Набірає великого значіння питання, на яку мету вживалися взяті позички. Дані про це у відчітах Управління дрібного кредиту були повно розробленими лише у відношенні до кредитових т-в. Потреби, на які видавалися позички, поділялися в цих відчітах на 21 номенклатуру, і ми вважаємо за корисне навести як ці номенклатури, так і відсоткове відношення виданих позичок по кожній з них за 1905 і 1914 р. р.

Призначення позичок	Відносні числа	
	1905	1914
Набування землі	5,1	6,8
Господарчі будівлі	2,3	3,2
Мешкальні будівлі	5,9	8,0
Обробка урочищ	0,3	1,2
Угноєння землі	0,1	1,2
Сільсько-господарськ. знаряддя	3,6	3,4
Знаряд. ремісн. виробництва	1,0	0,8
Живий інвентарь	20,6	21,6

Призначення позичок	Відносні числа	
	1905	1914
Аренда землі	17.2	19,3
Купівля насіння	5,9	5,4
Матеріяли ремісн. та кустарн. виробництва	9,3	5,8
Прийом робочої сили	4,4	3,0
Товари для продажу	13,5	6,6
Заосмотрення у відхідні промисли	0,3	0,5
Голівля худоби	1,9	1,8
Виплата боргів	3,3	2,3
Перен. зобов. на нові речін	—	0,8
Персональні видатки	5,9	5,1
Без зазн. призначення	—	—
Під заклад пред. та вироб.	—	4,2
Різні видатки	—	0,2

Зводячи ці дані по головніших категоріях, бачимо, що позичок, які викликалися потребами сільської промисловости в 1905 р. було 51%, а в 1914 — 70%. Позичок на затрати ремісничого виробництва було в 1905 р. біля 15%, а в 1914 — 10%; нарешті, на торгівлю в 1914 році було лише біля 7%. Що до термінів позичок, то в 1905 р. довготермінових позичок було 61%, а в 1914 — 55%; останні були короткотермінови позичками, але, швидче, тільки по назві, як що взяти на увагу відстрочки та переписки, що широко практикувалися і робили позички фактично довготерміновими.

Ще кілька слів про форми, в яких переходила позичкова операція в кооперативах, і в яких самі т-ва робили позички в державному банкові. Ці форми мали де-які особливості. Так, в кредитових т-вах першого ступню окремі члени кредитувалися, в переважній більшості випадків, під звичайні зобов'язання, які не оплачувалися гербовим збором. Порівнюючи рідко, головним чином, в ощадно-позичкових т-вах Прибалтійського краю, член т-ва, коли брав позичку, видавав вексель. Ще рідче позички видавалися під учот векселів.

Що торкається самих т-в, то вони кредитувалися в державному банкові і в управлінню дрібного кредиту під векселі, але ті векселі мали лише один підпис (соло-векселі) правління т-ва, а не два, як того вимагав статут банку в відношенні більшости боржників. Це кредитування під соло-векселі було значною пільгою для кредитових кооперативів. Другою пільгою було відкриття т-вам кредитів у формі спеціяльного біжучого рахунку. Ця форма давала для т-в великі зручности, бо давала їм змогу широко приймати вклади, навіть, безтермінові, понеже до їх роспорядження в державному банкові завжди були вільні суми кредитів. Крім того, державний банк часом відчиняв т-вам спеціяльні кредити на «випадок витребування вкладів».

Позичкові операції т-ва вели, головним чином, за рахунок чужих коштів. І тому цікаво знати, що т-ва платили за користування цими коштами і що вони брали по позичках. Цікаво вияснити, так званий, відсоток напруження. Що торкається чужих коштів, то за них в період 1907—1914 р.р. кредитові т-ва платили в більшості 7% річних, а ощадно-позичкові 6%.

По позичках-же кредитові т-ва в масі брали за увесь цей період — 12% річних, а ощадно-позичкові в більшості (58%) — 9%. Але що далі, то цей відсоток все підвищувався, і в 1914 р. пересічний відсоток по позичках був приблизно 10—11%.

Що-до способу забезпечення позичок, то де-яке уявлення дає слідуюча таблиця росподілу лишків позичок у 1914 році (в мільйонах карбованців).

Способи забезпечення позичок	Ощадно-позичкові т-ва	Кредитові т-ва
Персональне довірря і поручительство	168,3	229,3
Заклад знаряддя та інвентарю	28,7	17,9
Заклади виробів праці	3,7	14,3
Заклади нерухомого майна	46,8	1,6

Крім позич. операцій, в числі активів набуває все більшого значіння посередництво. Превалювало посередництво по закупках. Поступово розвиваючись, ця операція в 1913 р. досягла в т-вах великих розмірів. На протязі року вони закупили на суму до 20 міл. крб. і, головним чином, сільсько-господарського знаряддя (10 міл. крб.), знаряддя і матеріялів реміснич. та кустарн. виробництва (біля 3 міл. крб.), насіння (2 міл. крб.) і др. Посередництво по продажу також розвивалося, хоч і поволі. Особливо росли операції по кооперативному збуту хліба. На 1 трав. 1917 р. по-над 15% т-в вели операції по спільному продажу хліба. 460 т-в мали біля 500 елеваторів вмістимостю по-над 10 міл. пудів. На протязі 1919 року продано було кооперативним шляхом хліба на суму до 2 міл. крб.

Проте, посередницькі операції середніх кооперативних т-в займали досить незначне місце, складаючи від 2,6% усіх затрат на позички в 1911 р., до 16,6% — в 1915 році.

Слабий розвиток посередництва пояснюється браком коштів у кредитових кооперативів. Треба зазначити, що розвиткові посередницьких операцій допомогла Державна Дума. За її ініціятивою в 1911 році було утворено особливий фонд для видачі позичок кредитовим кооперативам на ведення посередницьких операцій. Поступово збільшуючись цей фонд на 1-ше січня 1917 р. досяг 3,1 міл. карб. Але він був замалий, бо в 1916 р. кредитові кооперативи прохали на посередництво біля 7 міл. крб. Все-ж таки під час війни посередництво в т-вах зросло, особливо в звязку з поставками на армію, а також у звязку з участю кредитових кооперативів у розміщенні

державних військових позичок. Для цього їх було запрошено в перший раз в листопаді 1915 р. І в слідуючі роки вони також брали участь в цих позичках, причім, в 1916 р. в підписці брало участь 43 союзи, 147 земських кас і 8630 кредитових кооперативів І-го ступня. Загальна сума підписки виносила — 50,000,000 крб., з яких на долю кредитових кооперативів припадало майже 39,000,000 крб.

Наслідки операцій кредит. кооперативів по даних за 1906, 1911 і 1914 р. р. були дуже добрі, причім з бігом часу було поліпшення в цій галузі й абсолютно й відносно:

	Товариства					
	1906		1911		1914	
	Ощ.-поз.	Кредит.	Ощ.-поз.	Кредит.	Ощ.-поз.	Кредит.
а) % т., що одер. на прот. року чис. зиск. ..	91,4	93,6	95,3	94,5	95,5	95,4
б) одерж. зиску на 1 т. (крб.)	1822	483	1789	765	1952	1151
в) одержано зиску на 1 т-во (крб.).	336	—	344	144	358	169

При росподілі прибутків більша частина відраховувалася у власні капітали т-в: в 1911 році — у власні капітали відраховано прибутків 92% в кредитових т-вах і 65% в ощадно-позичкових т-вах; на благодійні цілі, культурно-освітню діяльність, бібліотеки і др. з чистих прибутків відраховувалося в ощадно-позичкових т-вах — 13%, в кредитових — по-над 7%, згідно даних того-ж 1911 р.

Втрати були в т-вах, головним чином, з причин неумілого ведення справ в 42% випадків у кредитових т-вах і в 33% — в ощадно-позичкових, а також з причин зловживань — 16% в кредитових т-вах і 8% — в ощадно-позичкових.

в) Кредитова кооперація під час війни. Треба ще сказати кілька слів про кредитові кооперативи під час війни. На численному зрості цих кооперативів війна відбилася негативно. Нові т-ва, правда, виникали, але інтенсивність їх зросту значно зменшилася. Це бачимо зі слідуючої таблиці:

Роки	Виникло кред. коопер. на протязі року.	
1911	2.061	
1912	5.352	
1913	2.385	
1914 по 1 липня	1.318	разом 2206
1914 з 1 липня по 31 грудня	888	
1915	960	
1916	800	
1917	300	

Число членів в тих-же кооперативах за час війни росло. На час виголошення війни в усіх кредитових кооперативах 1-го ступня було членів 8.800 тисяч, а на 1 січня 1916 року в 15.435 кредитових кооперативах було 10.000 тисяч членів. Що-ж торкається зокрема кредитових т-в, то число членів у них росло не лише абсолютно, а й відносно. Так, на 1-ше січня 1914 року, пересічно на 1 кредитове т-во припадало біля 650 членів, а через 2 роки — більше 680 членів. Звичайно, збільшення т-в та членів в них мало місце в місцевостях, далеких від района війни.

Операції т-в під час війни також збільшилися. Спільний баланс кредитових кооперативів на 1-ше січня 1914 року складав 614 мільйонів крб., а через 2 роки він перевищував 783 міл. крб.

На самому початку війни кредитова кооперація мала великі утруднення з огляду на те, що велика частина членів, забрала свої вклади почасти тому, що треба було виряжати на війну своїх близьких, почасти через «паніку». Але на допомогу кооперації прийшов державний банк, який відчинив кредитовим кооперативам кредити; вклади незабаром почали знову припливати.

Позичкові операції під час війни зростали незначно. Загальний лишок позичок, правда, збільшувався; але лишок їх на один кредитовий кооператив зменшувався. Так, на 1-ше січня 1916 року такий лишок складав 40.000 крб., а на 1 січня 1916 року — 36.000 крб. Що до своєчасного повороту позичок, то війна внесла значне погіршення цієї справи, і відсоток просрочених позичок збільшився до 9% у кредитових й до 20% в ощадно-позичкових, проти 3% і 5% до війни.

Широкого розвитку за час війни набрали в кредитових кооперативах посередницькі операції й, між иншим, поставки для армії. Про характер цих поставок й розміри їх було згадано в відділі про Союзи, в яких, звичайно, такі поставки об'єднувалися тими кооперативами, які в них брали участь.

До того, що вже наведено, можна додати, що в 1915 році органи постачання армії закупили через кредитові кооперативи по-над 83 мільйони пудів хліба (біля 17% загальних зборів). Значіння кредитової кооперації в цій царині особливо збільшилося в 1917 році, коли на чолі урядових органів постачання армій стали кооперативні діячі, що значно полегчили для кооперації одержання поставок для армії. В цей період поставки для армії через кредитові кооперативи досягли 40% всіх поставок.

Крім того, посередницькі операції для внутрішніх потреб кредитових кооперативів та їх членів за час війни також значно розвинулися. Так, в 1915 р. кредитові кооперативи купили товарів по посередництву на суму по-над 85 міл. крб. В перший період війни багато кредитових кооперативів почали широкі посередницькі операції по постачанню своїм членам предметів споживання: цукру, борошна, крупів і др. Але під впливом уряду ці операції потроху скорочувалися, переходячи до споживчих т-в, яким кредитові коопе-

ративи почали видавати з дозволу Управління дрібного кредиту побільшені позички. Цим кредитова кооперація значно допомагала з 1915 року зростові споживчої кооперації, особливо на селі.

Що до діяльности в царині кооперативного збуту хліба, будівлі елеваторів та розвитку тютюнництва, а також розміщення державних позичок, то про це ми вже згадували в відділі про Союзи.

III. Споживча кооперація.

I. Роля інтелігенції.

Як кредитова кооперація в Росії виникла по ініціятиві представників інтелігентних клас населення, так і споживча кооперація народилася в Росії в колах урядової класи населення. Правда, основна думка, вкладена в споживчу кооперацію — дати своїм членам гарний і дешевий продукт споживання — знаходила давно вже примінення в російських трудових артілях у формі артільних лавок. Але споживчі т-ва у тому вигляді, як ми їх розуміємо нині, народилися в Росії під німецьким впливом серед німецького населення міста Риги.

Перше з них було засновано тут в 1865 р. Перед заснованням цього т-ва сам Шульце-Деліч був запрошений для читання докладу. Одначе, обставини стали йому на перешкоді здійснити це бажання фундаторів, і перше споживче т-во було засновано без посереднього впливу батька німецького кооперативного руху. Слідом за цим т-вом на протязі найближчих років відкрилося кілька т-в у Ревелі, Дерпті і, нарешті, в Петербурзі, де було засновано перше т-во «Бережливість» майже виключно з німецьким складом. У кінці 60-х років М. П. Балін — відомий харьківський ідейний кооператор, що захоплювався споживчими т-вами, видав першу «пам'ятку» російських споживчих т-в. У 1870 році почав навіть виходити під редакцією п. Золотницького журнал «Російське споживче товариство». Одначе, вийшло лише п'ять чисел цього журналу. У 1871 р. відомий кооперативний діяч України — Козлов скликав у Харькові з'їзд представників споживчих т-в. С. П. Б-зький відділ комітету для ощадно-позичкових і промислових т-в також багато робив у напрямку розвитку споживчої кооперації. Так, у березні 1872 р. відділ послав 80-ти, що тоді існували, споживчим т-вам програму питань для з'ясування становища цих т-в; на неї, одначе, одповіло лише 9 т-в. Тоді відділ став збірати дані про діяльність споживчих т-в із початкових джерел і склав відомості про 37 споживчих т-в; відомості ці були опубліковані відділом у 1875 р. у III виданні «Матеріялів про артілі» (так називали тоді всі види кооперації), присвяченому споживчим т-вам. Тоді-ж відділ розробив проект зразкового статуту для споживчих т-в, а також склав бібліографичний показчик їх літератури.

До кінця 70-х років минулого сторіччя споживча кооперація розвивалася, одначе, дуже мляво, хоч все-ж зайшла, навіть, у села. Козлов видав у цей час мапу 70-ти споживчих т-в, з них 2 було на селах. У 1870 р. в Полоцьку було засновано споживче т-во місцевим ощадно-позичковим т-вом. Фундаторами перших споживчих т-в у цей період були земці, дворяне, урядовці. Першим т-вам бракувало того, що вони не додержувалися рочдельських принципів: продавали у кредит, часто засновували велику кількість відділів; видавали значні суми в дивіденд на паї. В 1894 р. вийшла книжка проф. Озерова «Общества потребителей». Вона мала вплив на дальші успіхи споживчих т-в, як і сам її автор, який пізніше сприяв почасти об'єднанню споживчих т-в у Московський Союз.

2. Постійна комісія по справах споживчих т-в.

На протязі 30-ти років з часу відкриття першого споживчого т-ва було засновано по-над 600 таких т-в. В 1896 р. відбувся з'їзд представників споживчих т-в у Н.-Новгороді; в наслідок його праць було засновано при Сибірському відділі комітету для сільських т-в постійну комісію по справах споживчих т-в у цілях сприяти розвиткові цих т-в і по можливості їх інструктувати. Головою її був П. Н. Ісаков — інтелігентний громадський діяч, що був щиро відданий кооперації і що багато зробив для розвитку особливо споживчих т-в. Секретарем цієї комісії був Н. А. Рейтлінгер і членами: Соколовський, Жеребят'єв і Хвастунов, які не лише в комісії, а й своєю діяльністю в споживчих т-вах допомагали толерантнішому до їх відношенню з боку міністерства внутрішніх справ.

Першою справою постійної комісії була розробка нормального статуту споживчих т-в і клопоти (з успіхом) по проведенню цього статуту в міністерстві внутрішніх справ. В 1897 р. уряд опублікував нормальний статут, причім і порядок організації споживчих т-в був також значно упрощений. До цього часу кожний статут затверджував міністр внутрішніх справ, після 1897 р. — статути т-в, що виникали по нормальному статутові, почали затверджувати губернатори на місцях. З дальшої праці постійної комісії треба відмітити вироблення форм рахівництва, відчітности, білансів; розроблення питань про організацію спільних закупок для споживчих т-в, а також об'єднання їх у союзи; нарешті, установлення звязків з далекими провінціяльними споживчими т-вами і випуск в 1899 році першого огляду діяльности споживчих т-в, під редакцією п. Рейтлінгера. Огляд цей охоплював дані за 1897 р. На 1 січня 1898 р. було затверджено 511 статутів споживчих т-в, а існувало лише 307 (60%). Більш $^2/_3$ існуючих т-в складали т-ва, що виникли в період з 1887 р. по 1897 р. Слабий розвиток під той час споживчих т-в у Росії видно з того, що в Швайцарії в 1898 р. одно т-во припадало на 18.000 мешканців, а в Росії — на 417.000 чоловіка населення; в Англії послугами т-в користувалося 20%, а в Росії — 0,3% населення.

Докладніші відомості про т-ва, що найшли місце в огляді, торкалися лише 100 т-в, звичайно, найбільших і задовольняюче поставлених. В них було по-над 55.000 членів, 2,4 мілійони пайового капіталу, 0,4 міл. крб. — запасового. Загальний оборот з продажу за 1897 рік перевищував 30,6 міл. крб. Майже всі т-ва продавали й не членам; біля половини т-в додержувалися рочдельської системи; більшість продавали товари по цінах нижчих риночних; продаж у кредит допускався майже всіма товариствами. Пай в т-вах хитався від 5 до 50 крб. При закупці товарів т-ва мали невеликі скидки: лише 2—3%, забагато 5—10%. Видатки по адміністрації виносили від 5% до 16,8%. На паї виплачувалося від 5 до 10%, в премію платилося на забрані товари від 1 до 3%. Наслідки операцій залежали від ціни, по якій продавалися товари: т-ва, що продавали по пересічних риночних цінах, мали значні зиски. Валові зиски хиталися від $2^1/_2$ до 27% загальної суми продажу, а чисті від 5 до 11%*). В 1905 році постійна комісія перетрансформувалася в відділ (III) споживчих т-в при С. П. Б-зькому відділі комітету для сільських т-в, причім праці, роспочаті комісією, продовжувалися майже в тім-же обсязі і носили той-же характер. Першим секретарем цього відділу був проф. В. Ф. Тотоміянц, брошюра якого «Міць кооперації», що вийшла в кінці минулого сторіччя, та ряд инших його праць, звернули увагу кооперативних кол на їх автора. За його редакцією в 1906 р. вийшов відчіт споживчих т-в в Росії за 1903 р. По даних цього відчіту за 1 січня 1903 р. було 996 т-в; з них 502 міських і 494 сільських. До відчіту ввійшли дані про 256 т-в; в них 136.000 членів; пайовий капітал біля 4.145.000 крб., і продано за рік товарів на $30^1/_2$ міл. крб.

Початок XX віку характеризується широким розвитком споживчих т-в на селах. Вони росли під впливом не лише зростаючого рівня потреб села, а також зловживань сільських крамарів, що брали до 100% зиску, а й завдяки пропаганді цієї справи з боку інспекторів дрібного кредиту, агрономів та инших прогресивних елементів, що стикалися з селом.

На цей час припадають часті випадки допомоги розвиткові цього виду кооперації з боку самих земств. В цім відношенні багато зробило Пермське земство, як свідчать анкети 1914 р. Бобильова**). Але особливо широкою була діяльність Полтавського, Київського та Подільського земства, завдяки яким на Вкраїні число сільських споживчих т-в в перше десятиріччя нинішнього віку виросло надзвичайно. (В Київській губ. цих т-в в 1911 р. було біля 700; в Подільській — біля 500.)

Де-яке уявлення про зріст споживчих т-в за цей час можна скласти на підставі виданого комітетом для сільських т-в реєстру

*) Вісник фінансів 1910, ч. 10.
**) Вісник фінансів 1906, ч. 9.

споживчих т-в на 1-ше січня 1912 р. З цього реєстру бачимо, що затверджені статути споживчих т-в по роках росподілялися так:

Від 1865—1895 р.	613	статут.
» 1896—1905 »	1.080	»
» 1906—1911 »	5.600	»

Із загального числа 6.730 існуючих т-в біля 70% припадало на сільські т-ва. Далі йшли:

Посадські т-ва	683	10%
Залізничні »	198	3%
Фабрич.-завод. т-ва	430	6,4%
Робітничі »	86	1,3%

По районах відносно найбільше т-в припадало на Вкраїну — 2.437 при населенню в 30.000.000 чол.

На Європейську Росію	2592
» Царство Польське	922
» Кавказ	217
» Сибір	291
Середня Азія і Степ. край	43*)

3. Союзи споживчих товариств.

Об'єднання споживчих т-в у союзи пропагувала ще постійна комісія споживчих т-в в 1896 р. на Нижегородському з'їзді. Цю ідею використали Московські кооператори і в 1899 р. створили Московський Союз споживчих т-в. В найближчі після цього роки виникло ще три союзних організації споживчих т-в у С. П-зі й Києві. Проте, в 1911 р. вони зліквідувалися. Московський же союз поступово розвивав свою діяльність. На 1-ше січня 1901 р. союз цей мав у своєму складі 83 т-ва, а річний оборот по продажу виносив 616.000 крб. В 1911 р. до нього входило 540 т-в (10% усіх), а в 1918 р. цей союз, що набрав назви Всеросійського Центрального Союзу Споживчих т-в (Центросоюз) об'єднував біля 100 союзів і біля 3.000 споживчих т-в; пайового капіталу мав 33,5 міл. крб. і продав на протязі року на 1 мільярд крб. товарів.

4. Війна та споживча кооперація.

До війни в Росії і на Вкраїні було біля 10.500 споживчих т-в. За час війни число їх значно побільшилося. В ріжних містах виникли великі кількакрамничні споживчі т-ва. Між иншим в 1916 р. в Москві виникло споживче т-во «Кооперація» з метою обслуговувати споживчі інтереси всієї Москви, де було біля 2.000.000 населення. Пізніше в Москві і в Петрограді було утворено подібні-ж кооперативи для робітників. Число членів «Кооперації» досягало в 1917 р.

*) Вісник фінансів. 1912. ч. 39.

90.000, а в Центральному робітничому споживчому т-ві в Москві, по даних проф. Тотоміянца, 170.000.

В багатьох міських центрах: Петрограді, Москві, Харькові і др. виникли споживчі т-ва службовців в урядових інституціях. Бажаючи допомогти організації цих т-в, уряд робив їм підтримку, яка вливалася в допомогу в розмірі 5 крб. на кожного члена і в позичках в тім-же розмірі. Проте, цю підтримку робилося при умовах, що а) в даному т-ві членський внесок не перевищує 50 карб., і вступний внесок — 1 крб.; б) що продаж у кредит в т-ві не дозволяється і в) що загальна заборгованість по закупках не перевищує трьохкратної суми пайового капіталу т-ва. Позичку видавав уряд на речінець не більше трьох років з 5%. На виплату цієї позички т-ва мусіли відраховувати не менше половини чистих зисків. Догляд за цією категорією позичок зосереджувався в кредитовій канцелярії міністерства фінансів.

Треба особливо спинитися на розвиткові під час війни, так званих, *незалежних* робітничих споживчих кооперативів, тоб-то тих споживчих т-в, в яких фабрично-заводська адміністрація не робила великого впливу на постановку операцій, вірніше т-в соціялістичного характеру. Продовольча криза викликала зріст цих т-в з 1915 р. В 1916 р. в Москві виник союз цих кооперативів, в яких в 1917 р. входило 115 т-в. Тоді-ж в Москві виник Центральний Робітничий Кооператив для забезпечення продовольчих потреб робітників Московського району. В такий спосіб, цим актом робітнича кооперація порвала єдність з иншими галузями споживчої кооперації, які з метою постачання предметів споживання населенню в Москві утворили велике споживче т-во під назвою «Кооперація».

З часу лютневої революції 1917 р. робітнича незалежна кооперація набувас особливо швидкого розвитку. В серпні цього року в Петрограді було зорганізовано перший Всеросійський з'їзд таких робітничих кооперативів, на який було розіслано біля 800 запрошень, і який допоміг дальшому розвиткові цього виду кооперації. На кінець 1917 р. споживчих т-в було в Росії біля 23.000 з 10.000,000 членів і річним продажом на суму більше 1 міліярда карбованців.

Взагалі, понеже дозволи на організацію статутових союзів давали неохоче, то серед споживчих т-в під час війни набрала широкого розвитку організація договорних союзів. Такі союзи, між иншим, виникли в Смоленській губ., Кубанській области, в Єлабузі, Маріїнський в Сибіру, на Вкраїні і др. Число таких союзних об'єднань в царині споживчої кооперації за час війни так значно виросло, що на кінець її в Росії і на Вкраїні існувало не менше 300 статутових та договірних союзів споживчих т-в.

В цей же період виник Центральний Союз споживчих т-в на Вкраїні, — Дніпровський Союз споживчих кооперативних союзів (Дніпросоюз), про який докладно скажемо далі.

Що торкається операцій союзів споживчих т-в, то за час війни вони виросли надзвичайно. Точніші дані можна навести відносно

Московського союзу споживчих т-в, що набрав під час війни назви «Всеросійський Центральний Союз Споживчих Т-в» (Центросоюз). Вони росли незмінно, що бачимо з слідуючої таблиці:

За 1914 р.	обороти	союзу	з	продажу	досягли	....	10.000.000	крб.
» 1915 »	»	»	»	»	»	....	23.000.000	»
» 1916 »	»	»	»	»	»	....	86.000.000	»
» 1917 »	»	»	»	»	»	....	200.000.000	»
» 1918 »	»	»	»	»	»	....	1.000.000.000	»

На перше вересня 1917 р. в цьому центральному споживчому кооперативові було біля 290 споживчих союзних об'єднань.

IV. Сільсько-господарська кооперація.

До цієї галузі кооперації в Росії на Вкраїні треба віднести: 1) Сільсько-господарські спілки, 2) Сільсько-господарські т-ва і 3) ріжні кооперативи для переробки та збуту.

1. Сільсько-господарські спілки (общества).

Як що вважати за початок сільсько-господарської кооперації в Росії відкриття першої сільсько-господарської спілки, якою була Імператорська Вільна Економічна Спілка (Общество), що виникла ще при Катерині II, то зародження цієї галузі кооперації в Росії довелося-б віднести ще на 1765 рік. Але це, звичайно, було-б невірно. І. В. Е. Спілка була організацією, що допомагала сільському господарству, а не кооперативом, який мав певну господарську ціль.

Взагалі, не всі сільсько-господарські спілки, що існували в Росії та на Вкраїні, характеризувалися кооперативними ознаками: де-які не мали жадної певної сільсько-господарської цілі; инші припускали нерівенства по-між членами; треті позбавлені були всяких коштів. Але де-які з цих т-в можна визнати за кооперативні. Спочатку кожний статут сільсько-господарської спілки затверджував комітет міністрів. З 60-х років затвердження таких статутів надано було владі міністра хліборобства та державних маєтків, а з 1898 р. — губернаторам на підставі нормального статуту про район, що не перевищував губернії; при відступленні-ж від цих вимог статут затверджував міністр хліборобства.

Суть статуту сільсько-господарської спілки полягала в слідуючому. Мета спілки — допомога в районі її діяльности розвиткові та удосконаленню сільського господарства або окремих його галузів. Засоби здійснення цих цілей: студіювання сільського господарства; спільне обміркування питань росповсюдження серед населення теоретичного та практичного знання; організація лекцій; росповсюдження друкованих видань; організація курсів, дослідних станцій, ферм і др.; посередництво по постачанню сільських господарів потрібними у сільському господарстві предметами; організація

сільсько-господарських комор, інформаційних бюр і др.; організація виставок, видача почесних нагород і др.

Спілка має право юридичної особи. Вона перебуває під зверхністю міністерства хліборобства і подає останньому свої відчіти. Члени її поділяються на почесних, дійсних і співробітників. Членами можуть бути мужчини і жінки, що працюють, або цікавляться сільським господарством. Дійсні члени вносять щорічно в касу спілки певну суму. Правом голосу на загальних зборах послуговуються почесні та дійсні члени.

Спілкою керують: а) загальні збори — річні (вибори, річне справоздання) — і надзвичайні, що скликаються в міру потреби; і б) рада (правління), яку вибірають на річних зборах з почесних та дійсних членів. Кошти — членські внески, пожертвування, доходи з операцій.

Сільсько-господарські спілки поділяються на дві категорії: а) спілки, що допомагають сільському господарству взагалі, і б) спілки, які дбають про розвиток окремих галузів сільського господарства. Ці спілки поділяються також на: 1) центральні, з районом діяльности на всю Росію, або велику її частину, і 2) місцеві — до повітів включно.

Росподіл сільсько-господарських спілок що до часу утворення їх можна бачити із слідуючої таблиці.

Виникло сільсько-господарських спілок до					1895 року	— 192
Знов виникло	»	»	за час		1895— 98 р.	— 129
»	»	»	»		1899—902 р.	— 261
»	»	»	»		1903—906 р.	— 641
»	»	»	»		1907—910 р.	— 1670
»	»	»	»		1911—914 р.	— 2566
»	»	»	»		1915—917 р.	— 600
						6059

Діяльність цих спілок в царині агрикультурно-просвітній була досить поважною. Діяльність в царині комерційних операцій — досить незначна. Статут 1898 р. робить спілку універсальною інституцією. Але великою хибою цього статуту було те, що він становив відповідальність спілки що до її зобов'язань лише обмеженою належними спілці коштами та майном і майже звільняв від такої одповідальности самих членів. Тому сільсько-господарські спілки були позбавлені змоги користуватися більш-менш значними кредитами і не могли вести великих операцій по закупках. Другий всеросійський кооперативний з'їзд в Петербурзі, в 1921 році, постановив організувати, з метою розвитку торговельної діяльности сільсько-господарських спілок, комерційні при їх відділи. Організація таких відділів ріжна: або вони є складовою частиною спілки, або працюють яко самостійні, хоч і створені за допомогою спілки, т-ва (звичайно, сільсько-господарські т-ва по статуту 1897 або 1908).

Инколи звязок такого самостійного комерційного відділу полягає в обов'язках відділу переводити відрахування з прибутків на користь сільсько-господарської спілки, а також в тім, що членами відділу можуть бути лише члени сільсько-господарської спілки.

В спілках особливо невеликого району комерційні операції обставлені були дуже незадовольняюче. Це почасти пояснюється малочисленним складом спілок. На одну сільсько-господарську спілку припадало в 1911 р. лише 63 члени (тоді як в кредитових кооперативах їх було від 400 до 500). В Полтавській губ., де в 1911 р. було 225 спілок, припадало, пересічно, біля 40 членів на 1 спілку. Всі-ж торгові обороти спілок не перевищували 166.000 крб.

В решті губерній справи були ще гіршими. Причиною, між иншим, була, крім слабого кредитування спілок кредитовими інституціями, також конкуренція з ними кредитових та ощадно-позичкових т-в, які, маючи до своєї роспорядимости великі кошти, очевидно, легче справлялися з комерційними операціями. Взагалі, сільсько-господарські спілки по самій своїй організації не були придатні для цих операцій, і поступово їх витісняли в цим відношенні, крім кредитових, також і сільсько-господарські т-ва.

Ролю союзів сіл.-господарських спілок відограваали *центральні* сіл.-господарські спілки. В 1912 р. їх було 8. Найдіяльнішими з них були: Ризька, Вологодська, Кубанська і С. П.-Бурзька.

2. Сільсько-господарські т-ва.

Т-ва ці створилися з метою поповнення хиб організації сільсько-господарських спілок, що були непристосовані до ведення комерційних операцій. Т-ва ці почали виникати з 1890 року, коли був Височайше затверджений статут Лібавського тов-ства. На цьому статутові грунтовалося міністерство хліборобства при виробці нормального статуту цих сільсько-господарських товариств, який було опубліковано в 1897 р. Згідно заназченому статутові, метою т-ва були: — 1) допомога сільським господарям набувати необхідні предмети та вигідно збувати продукти, і 2) видача позичок під товари, взяті для продажу, та виконання ріжних доручень сільських господарів у звязку з їх промислом. Т-во користується правами юридичної особи. Відповідальність членів обмежена членським внеском. Членами можуть бути особи, що працюють в галузі сільського господарства, в необмежному числі. Мінімум членів мусить бути не менший подвійного числа осіб, потрібних для сформування правління та ревізійної комісії. Обов'язки членів: а) набути один або кілька паїв, б) зробити вступні внески, згідно зі статутом. Виступ зі складу членів вільний, але виступившому членові пай повертається не раніше, як через 5 років. Кошти складаються з капіталів операційного та запасового. Перший створюється з членських паїв, другий — зі вступної платні, відраховування з прибутків і др.

Т-вом керують: а) загальні збори, б) правління, в) ревізійна комісія. На загальних зборах членам прислуговує нерівне число

голосів: один пай дає 1 голос; 5 паїв — 2 голоси; 10 — 3 голоси; 20 і більше — 4 голоси. Відчітність подається міністрові хліборобства. Діяльність т-ва припиняється по постанові загальних зборів, які вибірають ліквідаційну комісію з трьох осіб. В 1908 році нормальний статут цих т-в було змінено з метою дати т-вам змогу широко вести торгові операції. Цей новий статут сприяв розвиткові сільсько-господарських т-в.

Але після цього статуту т-ва росли дуже поволі: до 1898 року було затверджено всього 17 статутів цих т-в; з 1898 по 1907 — тільки 73. Що до діяльности цих перших товариств, то де-яке уявлення про це дають відомості про т-ва за 1904 рік. Було дозволено до цього року 75 т-в; існувало 50. Склад їх — середні та великі хлібороби-власники. Селян-хліборобів було мало. На селах існувало 10 т-в. Число членів було від 50 до 412 на одно т-во. Район — 1—2—3 і навіть 8 губерній. Мета 37 т-в — заохочування до сільського господарства взагалі, 5-ти — розвиток садівництва та виноробства, 2-х — молочне господарство. Діяльність т-в зводилася до купівлі хліборобських машин, знаряддя, насіння, дров, вугілля, инколи — організація хлібних склепів. Обороти і капітали т-в ріжні: від 400 крб. річного обороту в т-ві сільських господарів Казанської губ. до 500.000 крб. в т-ві Кахетинських садоводів.

Треба зазначити, що багато з цих т-в були об'єднаннями великих землевласників, і майже всі вони надавали своїм членам неоднакові права, відступаючи в такий спосіб від додержання одного із головніших кооперативних принципів. Багато з цих т-в вели операції переробки та збуту продуктів.

Слабий розвиток сільсько-господарських т-в дав привід Міністру Хліборобства розробити новий нормальний статут для цих т-в і полегчити спосіб затвердження статутів. Це було здійснено в 1908 р. Новий статут давав т-вам, в інтересах своїх членів, право а) набувати необхідні в господарстві предмети і збувати сільсько-господарські вироби і б) поліпшати господарство членів т-ва шляхом спільного обмірковування ріжних питань і виконання необхідних мір. В т-ві мусить бути не менше, як 12 членів. Оборотні кошти складаються з членських внесків (замісць паїв, як це було в статуті 1897 р.); відповідальність члена рівняється трьохкратній сумі його річного внеску.

Цей новий статут в звязку з тим, що т-ва, які виникали по нормальному статутові, могли існувати з дозволу місцевого губернатора, мав добрий вплив на розвиток сільсько-господарських т-в; і на 1 січня 1913 року існувало 903 т-ва, а в 1917 році — біля 2.500. Коло половини цих т-в мали своєю метою — переведення молочарського господарства. Далі — після 1908 року багато працювало т-в зі складом переважно селянським. Для постачання кооперативів кредитом теж М-во, з часів Оссбл. Наради Вітте, вживало заходів (але без успіху) до утворення С.-Г. Банку, проект якого був розроблений видомим проф. П. Мігуліним.

3. Кооперативи для переробки та збуту.

а) Сироварні артілі. Сироварні артілі ведуть свій початок з 1865 р. Ініціятива організації цих артілей належала Верещагину, який поставив собі за мету розвинути в Росії продукцію сирів, що набрала в той час широкого розповсюдження в Швайцарії. Простудіювавши сироваріння за кордоном, Верещагин вважав цілком можливим розвинути виробку сирів на селі, серед селянського населення. Для цього він пробував об'єднати їх в артілі. Під впливом Верещагина подібні артілі виникли в губ.: Тверській, Ярославській, Новгородській, Петербурзькій, Архангельській і пізніше на Кавказі. Всього виникло біля 50 артілей. Проте, більшість цих артілей були невдалими, не дивлячись на те, що в багатьох випадках цим організаціям допомагали місцеві земства. Причини були ріжні, а серед них найголовніші — брак організації, хиби техники, відсутність в де-яких місцях необхідних коштів; головне-ж, відсутність надійного широкого ринку для збуту сирів; російські середні кола населення не мали особливої в них потреби, заможніші-ж шари ліпше купували закордонні сири. Експорт-же цих сирів за кордон був майже неможливим, бо вони не могли витримати конкуренції з сирами швайцарськими, французькими, англійськими і инш.

б) Маслоробські кооперативи. Далеко вдаліщими в царині приложення кооперативної переробки в сільському господарстві були артілі маслоробські. В цим відношенні перше місце в б. Російській Імперії належить Сибіру. Сибірські маслоробські артілі почали виникати з кінця минулого сторіччя. Сибірська маслоробська промисловість розвинена в губ. Тобольській, Томській, почасти в Єнисейській та Оренбурзькій, Акмолінській та Семипалатинській, в Пермській і, нарешті, в Забайкальській та Іркуцькій губ. До того часу, як провели Сибірську залізницю, про маслоробську промисловість не могло бути й розмови. До відкриття Сибірської залізниці в Сибіру було лише біля 430.000 гектарів обробленої землі. Лише після 1894 року, в звязку з переселенням селян на Сибір, тут з'являються маслобойні. Селяне швидко зрозуміли невигоди зернового господарства й почали переходити на молошне. Цілком зрозуміло, що вигідніше везти за тисячі верст 1 пуд масла, чим 10 пуд. пшениці. Тим часом, широкий збут Сибірських сільсько-господарських продуктів був лише в Європейській Росії, або за кордоном.

Перші маслобойні заснував Валков в 1894 році, недалеко від Кургану. За його прикладом пішли й инші. Спекулянти почали скуповувати масло, виплачуючи за нього по 5 сантимів кіло. З'явилися закордонні агенти — англійці, данці, німці і відчинили свої бюра в Кургані, Омську, Канську, Барнаулі.

Кооперативні маслобойні виникають в 1895 році, спочатку яко артілі, що працювали на основі писаних умов. Зразковий статут для таких артілів було вироблено при найближчій участі інструк-

тора по молошному господарству Міністерства хліборобства — В. О. Сокульського, якому справа кооперативного маслоробства багато де в чому завдячує в своєму розвиткові.

Статут цей було сконструйовано, загалом, так, як і німецькі статути подібних т-в.

Артілі спочатку росли повільно й то сливе виключно в Західньому Сибіру. В 1901 р. артільних маслобоєнь було тут 76; з 1912 року артілі починають рости завдяки енергії М. А. Балакшіна, що зумів одержати на цю справу урядову грошеву підтримку. Зріст артілів в Тобольській і Томській губ. видно з того, що в 1896 р. їх було 5, а через 10 років — 354, а в 1908 році — біля 600; в Томській губ. в 1900 р. — 24 артілі, а в 1908 р. — біля 500. В 1908 р. кооперативні маслоробські артілі складали 69% всіх маслоробських заводів Тобольської губ. і 27% Томської. На прикінці 1909 року в Томській губ. було всього 2.061 маслоробських заводів, а з них кооперативних — 612. Кооперативні артілі більші за приватні. У перших річна пересічна продукція масла — 1.094 пуди, а в приватних — до 380 пудів.

в) Союзні організації. В 1907 році 20 кооперативних маслоробських артілів об'єдналися в Сибірський Маслоробський Союз, на чолі якого став Балакшін. Збут масла Сибірських Маслоробських Артілей зорганізовано було спочатку на принціпах співробітництва Союзу з великим англійським капіталом. Для цієї мети створено було велике акційне т-во «Юніон», куди ввійшли Сибірський Союз і Лондонська фірма «Дондейль». Це т-во продавало масло Сибірських кооперативів, відраховуючи Союзові половину одержаного чистого зиску. Пізніше Союз поліпшив організацію продажу.

За час війни Союз цей виріс. В 1914 році в ньому було 600 членів, а в 1917 — 1.100; випродуковано масла в 1915 році — 1.804.000 пудів, а в 1916 — 2.942.000. Річний оборот в 1915 році — 21.000.000 крб., а в 1917 р. — 73.000.000 крб. Під час війни виникли й інші союзи маслоробських артілів: Приуральський — в Оренбурзькій губ. й Алтайський — в Барнаулі.

Маслоробські артілі з 1904 року почали виникати й на півночі Європейської Росії, в Вологодській губ. На початок війни стан цих артілів в ріжних губ. був такий:

Губернії	Чис. арт.	На одну артіль		
		Членів	Корів	Перероблено молока (в тис. пуд.)
Вологодська	136	144	289	19
Новгородська	75	60	140	5,6
Костромська	22	55	125	5,5
Ярославська	31	134	228	10

В комерційній постановці справи маслоробських артілів можна зазначити два типи: вологодський і ярославський. В артілях ярославського типу характерною особливістю є виплата артільщикам за забране молоко твердих цін, при чім члени хотять завше підвищити ці ціни так, наче артіль не їх власна справа, а якась приватна капіталістична установа. Наслідком такого відношення до справи були часті крахи артілів і взагалі слабий розвиток артілів цього типу. В артілях вологодського типу було зовсім инше відношення до справи. Тут члени артілі знали, для чого об'єдналися, й розуміли правдиву користь артілі не в тім, щоб з неї витягати як найвищі ціни за молоко, а в тім, щоб міцно її скласти й створити сприяючі умови для успішної конкуренції з приватними заводами.

Однією з причин такого ріжного відношення членів до артілів був, між иншим, той факт, що артілі ярославського типу виникали часом штучно, під впливом земств, при чім земство-ж давало на їх улаштування позички і воно-ж брало на себе втрати, які випливали з невдач артілів. Артілі-ж вологодського типу виникали під впливом усвідомленої самими селянами потреби в таких організаціях, і учасники їх згоджувалися затрачувати на артілі свої власні кошти, причім на них же падали і втрати й зиски. За час війни число маслоробських кооперативів на північній Росії подвоїлося, досягши на кінець 1917 року — 500. Взагалі число маслоробських т-в по цілій Росії в 1912 році не перевищувало 2.000, а в 1918 році воно досягло 5.000.

г) Кооперативний збут льону. Цей рід кооперації в царині сільсько-господарської кооперації відноситься на період війни 1914 р. Роспочали цю справу льоноводи Волоколамського повіту Московської губ., Ржевського та Кашинського повітів Тверської губ. Через посередництво Московського Народнього банку зібрали один вагон волокна з льону т-во льоноводів і добре продали в Лондоні. Це було в 1914 році. З того-ж часу в тісю-ж метою почали виникати кооперативи льоноводів в ріжних місцях. В перший період війни — 1914—1915 рр. окремі кооперативи для збуту й переробки льону почали об'єднуватися в Союзи. В губ. Тверській, Смоленській і Московській було утворено 9 таких договірних союзів, куди увійшло біля 200 кооперативів для збуту льону з 100.000 членів. Справа ця закінчилася організацією Центрального Т-ва льоноводів в вересні 1915 року в Москві. Т-во це поставило своєю метою закупку насіння для своїх членів, а також кооперативний збут льону на комісійних началах; потім — інструктування місцевих кооперативів, оборону інтересів кооперативного льоноводства перед урядом, видання бюлетеню. Т-во це вело свої операції досить добре.

д) Кооперативний збут збіжжя й других продуктів. На початку нашого сторіччя в Росії находив примінення кооперативний збут хліба. Спеціяльні т-ва для цього не зорганізовувалися, а операції ці провадили кредитові кооперативи та їх союзи.

Часто ця операція перебувала в тісному звязку з видачею цими

кооперативами позичок під хліб. Таких позичок в 1912 році одержало біля 1.000 кредитових кооперативів, причім не менше 100 з них мали свої елеватори. Кредити, дозволені Державним Банком на видачу таких позичок, на 1 травня 1912 року досягали 11,5 міл. крб.

Для об'єднання операцій по кооперативному збуту хліба, в 1918 році виник у Москві Центральний Кооперативний Союз, під назвою «Кооперативне Зерно». Трохи згодом почали розвиватися почасти при кредитових кооперативах, почасти яко спеціяльні, т-ва кооперативного збуту сільсько-господарських виробів. В 1918 році для цього роду таких кооперативних підприємств по окремих галузях збуту продуктів виникли в Москві Центральні Кооперативні Союзи, а саме: «Пенькосоюз», «Союзкартопля», «Плодовод», «Кооперативне Яйце». В тім же році з бувшого товарового відділу Московського Народнього Банку в Москві було утворено Всеросійський Закупочний Союз сільсько-господарської кооперації, під назвою «Сільськосоюз». В тім же році до нього належало 32 союзи.

V. Продукційна кооперація.

Побутові («бытовыя») артілі в кустарній промисловості існували з давніх давен в Росії. Але це не були кооперативи в нашому розумінні слова, а примітивні організації, співробітництва, що виникали часто ad hoc, не мали права юридичної особи і звичайно існували в силу словесної умови. Початок статутових продукційних т-в треба віднести на 1866 рік, коли було затверджено 30 статутів біржевих артілів в Москві. Артілі ці призначалися для виконання ріжних праць в звязку з діяльністю біржі.

В 1870-х роках Тверське губерніяльне Земство вжило ряд заходів для організації цвяхових та инших артілів серед кустарів. Проте через 6 років всі ці артілі зліквідувалися. Пізніше зріст продукційних т-в в Росії був незначний. З початку 70 рр. минулого сторіччя по 1902 рік склалося 122 статутових артілі; з них 52 — біржевих. Серед останніх 70-ти артілів було кілька великих кустарних на Уралі (Воткинська кустарна), в Пермській губ. (артіль мармурщиків), Бурмакинська артіль металистів в Ярославській губ.; Павловська артіль металистів в Нижегородській губ. Видатну діяльність що до організації артілів провадив Пермський Кустарний банк. Проте, з 23-х заснованих за його допомогою артілів, існувало в цім році лише 10, та й ці за кілька років зліквідувалися. Найміцнішою була Павловська кустарна артіль, що виникла на початку 90 рр. в с. Павловім (ножеві та замкові вироби). До 1896 року справи в ній йшли не досить добре, але потім їй удалося одержати від Міністерства фінансів позичку — 50.000 крб. з 4% річних. і справи налагодилися.

З 1894 року почали виникати на Вкраїні в Херсонській губ. хліборобські артілі М. В. Левицького. Докладніше про них скажемо в главі «Україна». Тут лише подамо, що цих артілів за 10 років

виникло 125, але всі вони не були довговічними: кожна з них існувала не більше 3-х років.

Але взагалі кажучи, в минулому сторіччі продукційні артілі були в Росії дуже слабо розвинені. Число їх на кінець віку не досягало й 300. Проте, треба дивуватися й цьому зростові продукційних кооперативів в Росії, як що взяти на увагу їх незадовольняюче правове становище в Імперії. Загального закону про ці кооперативи в Росії не було. В окремих частинах Російського кодексу були ріжні постанови про артілі. В статуті торговому (XI т. ч. 2) — про біржеві артілі, в статуті гірному (VII т.) — про артілі в гірничому промислі; в статуті морської торговлі — про лоцманські артілі; в положенні про наймання сільсько-господарських робітників — про наймані артілі.

В 1895 році було видано царське роспорядження, яким надавалося міністрові фінансів право затверджувати статути ремісничих та кустарних артілів. Такі статути мусіли мати в собі пакти: а) про підпорядкування артілів поліції; б) про право місцевого губерніяльного уряду закривати артіль, наколи її діяльність буде визнано невідповідною статутові або суперечною що до існуючих законів.

В 1902 році вийшов закон про т-ва трудові або артілі. Він дозволяв організовувати ріжні продукційні т-ва по статутах, причім статути артілів, що виникали по зразковому статуту, затверджували місцеві губернатори, а артілі, що виникали по статутах, що де-в чому відступали від зразкового — міністр фінансів, пізніше — торгу та промисловости. Закон цей сприяв зростові артілів, особливо в містах, і на початок війни на терені Росії й України було біля 600 таких артілів. Де-яке оживлення в справу продукційної кооперації внесло «Т-во допомоги артільному ділу», що виникло в С. П. Б. в 1905 році.

Війна внесла нові поліпшення в цю справу. В звязку зі зростом потреб фронту на предмети артільного виробництва, артілі почали швидко зростати. Уряд також пішов їм на зустріч. В 1915 році Міністерство торгу розробило ряд сприяючих для артілів заходів, воліючи не лише зробити артілі менш залежними від місцевої адміністрації, а й побільшити їх фінансову міць та поліпшити їх становище що до одержання замовлень від інтенданства на добрих умовах. В наслідок цих заходів число продукційних артілів швидко зросло, і на кінець війни їх нараховувалося не менше 1.500.

VI. Будівельна та страхова кооперація.

1. Будівельна кооперація в Росії була розвинена слабо. Лише у великих містах — особливо в Петербурзі, Москві — існували т-ва для забезпечення своїм членам дешевих та утульних помешкань. В склад будівельних кооперативів, що почали виникати на початку XX сторіччя в Росії, входили переважно урядовці та службовці в приватних інституціях. Серед робітництва вони не поширювалися і, навіть, дрібні урядовці не брали в них участи. Відношення уряду до цих організацій було індиферентним і, навіть, швидче, негативним, як що мати на увазі, що воно не потурбувалося видати хоч який

небудь сприяючий цим т-вам закон. І взагалі, як вони й могли існувати, то лише тому, що до їх примінювали не зовсім підставно статті закону що до благодійних установ.

Що до урядових метод підтримки будівельних кооперативів, подібних тим, які ми спостерігаємо в Німеччині та Франції, то про їх не могло бути навіть і розмови. Лише в 1917 році уряд пішов назустріч цій справі. В серпні цього року було зорганізовано (під головуванням автора цієї праці) при Міністерстві торгу нараду про будівельні кооперативні т-ва з метою відшукати засоби добуття їм матеріяльної підтримки. Нарада вирішила: а) видавати позички тим будівельним кооперативам, що мають на меті задоволення першої потреби в помешканнях, а не вимоги роскоші; б) максимумом розміру позички було визначено 90% тієї суми, яку потрібно для збудування помешкання, при умові, що 10% її вносить сам член кооперативу; в) позички видаються з $4^{3}/_{4}$% річних, в тим числі $^{1}/_{4}$% на покриття видатків інституції, що видає позичку і г) позички видаються з коштів державних ощадних кас в межах їх запасового капіталу*).

2. Що торкається страхової кооперації, то на протязі довгого часу в Росії вона примінювалася лише в кредитових кооперативах, що на початку XX сторіччя почали заводити в себе страхування спочатку життя членів, а потім худоби, на кооперативних засадах. Проте, Управління Дрібного Кредиту неспівчуваюче поставилося до цих операцій, і широкого розвитку вони не набрали.

З других видів — страхування товарів та рухомого майна мали велике практичне значіння для споживчих т-в. А проте, ні т-ва взаємного страхування, ні земства не брали на страх таких предметів.

Перша, хоч і невдала спроба урегулювання кооперативного страхування була в 1909 році, коли при Московському Союзі споживчих т-в було засновано Страховий Відділ. Завдання його було невеличке: він був посередником між кооперативами й акційними страховими т-вами.

Відділ побірав добрі гроші і був, власне кажучи, агентом страхових т-в. Посередництво це торкалося страхування від пожеж і транспортового. З 1910 року страхування йшло поступово, збільшуючись до 1915 року.

В 1915 році через відділ переводили страховку свого майна 477 кооперативів; було переведено 813 страхувань від пожеж на суму до 6.000.000 крб., і 161 транспортове страхування на 1,3 міл. крб.

Порівнюючи слабий розвиток страхування в цій формі пояснюється незадоволенням кооперативних кол, понеже це страхування було зовсім не кооперативним і обходилося дорого. Крім того, Московський Союз, переводячи ці операції з акційними т-вами, посередньо підтримував капіталістичне страхування. В кінці 1914 року Збори уповноважених Союза висловилися за організацію кооперативного страхування для всіх видів страхування. Але під упливом

*) Торг. Пром. Газ., ч. 170, 1917 р.

Бюра Московського Союза споживчих т-в в 1915 році рішення це було змінено, і обмежилися організацією страхування лише в межах споживчої кооперації.

Тільки в жовтні 1918 р. було утворено в Москві Всеросійський Кооперативний Страховий Союз, до якого приєдналося 12 союзів. Більш вдало було розвязано питання про кооперативне страхування на Вкраїні, де, як далі побачимо, було засновано для цього Всеукраїнський Страховий Кооперативний Союз.

VII. Війна й революція.

Війна, як ми вже це бачили, сприяла зростові майже всіх галузів кооперації в Росії. Це пояснюється, головно, тим, що відношення урядових кол до кооперації за час війни перемінилося на ліпше. Разом з тим і правовий стан кооперації в Росії значно поліпшав, порівнюючи з тим, як було до війни. Підтвердженням цього може бути хоч би той факт, що значно збільшилося число кооперативних з'їздів, які уряд дозволяв в ріжних місцевостях, з ріжною метою, з ріжнородним складом учасників. Далі було полегчено, як ми вже згадували, влаштування споживчих т-в та продукційних артілів.

Революція принесла кооперації нові перспективи широкого розвитку. Так, перш за все, зразу-ж після революції, в березні 1917 року було опубліковано в Росії закон про кооперативні т-ва й союзи. Бажання мати такий закон на протязі майже 20 років турбувало кооперативних працьовників.

Думку про необхідність утворення загально-кооперативного закону енергійно відстоював СПБ. Відділ Комітету про сільські товариства, особливо — 1907 року. Автором цієї книги розроблений був кооперативний законопроєкт, *) який дав Першому Всеросійському кооперативному з'їздові привід утворити для розгляду цього питання Комісію в складі п.п. Ісакова, проф. Гусакова та автора цієї праці. Те, що було зроблено цією комісією, було передано з'їздом за для дальшої розробки СПБ. Відділу вищезазначеного Комітету.

Кооперативний законопроєкт в першій редакції був оголошений в спеціяльній брошюрі і був основою при розробці закону, який пізніш став кооперативним законом в Росії та на Україні. Ухвалений з де-якими змінами при дальшій розробці на III Всеросійському Кооперативному з'їзді в Київі — законопроєкт цей приняла в 1916 році Державна Дума. Але Державна Рада, не погоджуючись де-в-чому з Державною Думою, затримала роспублікування цього закону, і лише після революції 1917 року Тимчасовий Уряд опублікував цей закон в редакції Державної Думи. Згідно цьому законові кооперативи та їх союзи виникали в явочному порядкові. Закон цей дав російській кооперації законний грунт і можливість вільно розвиватися. Опублікування цього закону, звичайно, сприяло зростові окремих видів кооперації, але особливого розвитку набрало завдяки цьому законові будівництво в кооперації. Именно, цим законом по-

*) Див. мою брош. «Законопроєкт про кооперативні т-ва», С. П. Б. 1908.

яснюється, що, по даних Рад Всеросійських Кооперативних З'їздів, на 1 грудня 1917 року в Росії й на Вкраїні було 612 кооперативних об'єднань. З них 3 центральних кооперативних організації, 140 кредитових союзів, 171 споживчий союз, 31 союз для збуту, 31 — для закупок, 210 мішаних союзів і 26 союзів з різними функціями. Крім того, існувало 13 рад кооперативних з'їздів, 18 кооперативних комітетів і стільки-ж комітетів та т-в допомоги кооперації.

Нарешті, завершенням побажань кооперативних діячів в царині правового становища кооперації був закон Тимчасового Уряду, опублікований 1 вересня 1917 року про з'їзди представників кооперативних організацій. Суть цього закону полягає в полегченні організації Всеросійських, обласних і місцевих з'їздів для вияснення й обмірковування питань, що торкаються потреб кооперації, для розробки й переведення заходів з метою її успішного розвитку, а також для репрезентації інтересів кооперації. Треба додати, що ще до опублікування цього закону організувалася Рада й Правління всеросійських кооперативних з'їздів. Заснування цього центрального кооперативного органу, яке мало піклуватися про загальні потреби кооперації, подавало для останньої багато рожевих надій, і коли досі не судилося їм здійснитися, то причини полягали в тих умовах кооперативної праці, що їх складали, захопивши владу, большевики, і які різко розходилися з ідеалами вільного розвитку кооперації, во ім'я яких до того часу працювали російські кооператори.

Заключення.

Резюмуючи коротко все наведене, ми можемо прийти до слідуючих висновків. Російська кооперація за час війни та революції виросла й що до числа інституцій, й що до кількости в них членів. Наведена далі таблиця говорить це з очевидністю:

Характер кооперативів	Число кооперативів		Число членів	
	В серед. 1914 р.	В кінці 1917 р.	В серед. 1914 р.	В кінці 1917 р.
Кредитові кооперативи	13.500	17.500	8.800.000	11.000.000
Споживчі кооп.	10.500	23.000	3.500.000*)	10.000.000**
Сільсько-господ. спілки	4.500	6.000	900.000	1.500.000
Сіл.-госп. т-ва ..	1.200	2.500		
Кооперативи для перероб. і збуту	3.000	4.500		
Трудові артілі ..	600	1.500		
Коопер. союзи ..	25	600		
	33.325	55.600		

*) Рахуючи пересічно біля 300 членів на споживче т-во.
**) Рахуючи пересічно від 400—500 членів на споживче т-во.

З цих даних видно, що за час війни та февральської революції збільшення спостерігається в усіх галузях кооперації, а особливо велике в царині споживчої кооперації та союзно-кооперативного будівництва. В наведені цифри треба внести необхідні корективи. Так, перш за все, число кредитових кооперативів на кінець війни було фактично менше 17.500, бо з цієї цифри треба вирахувати до 1.200 ощадно-позичкових т-в і до 500 кредитових т-в, бо вони були в місцевостях, окупованих ворогами (в Польщі, Прибалтійському Краї), і нині вже не входять в склад Росії. Те-ж треба сказати й що до споживчих та сільсько-господарських т-в. Де-яка частина тих і других мусить бути виключена з підрахунку.

Але й після всього цього число існуючих в Росії кооперативів на кінець війни було, приблизно, на 20.000 більше числа їх на початок війни.

Потім, при определенні числа кооперативів в Росії на початок і на кінець війни, треба уникнути звичайної помилки більшости дослідувачів питання. Не можна складати цифри членів ріжних кооперативів і сумою їх означати число осіб, що були членами кооперативів, мовляв, практичними кооператорами. Треба мати на увазі, що багато з таких членів одночасно входили в кілька кооперативів не тільки ріжнородних (напр., кредитове т-во й споживче т-во), а й однородних. Останнє явище досить не часте, і його можна ігнорувати. Але перше треба брати на увагу при встановленні числа кооператорів в країні. Нам здається, що для Росії ця помилка була-б мінімальною, коли-б це число означалося кількістю членів в кредитових кооперативах плюс половина членів инших видів кооперації. При цій методі число осіб-членів кооперативних організацій в Росії можна рахувати до війни в 11.500.000, а перед її кінцем — 17.000.000 чоловіка. Число-ж осіб, яких обслуговувала кооперація, хоч почасти, можна определити, приблизно, в 85.000.000, рахуючи родину члена в 5 чоловік.

Не можна, звичайно, сказати, що всю цю масу населення російська кооперація хоч почасти повно задовольняла. Як раз навпаки — треба швидче визнати, що й під час війни лише дуже незначну кількість потреб кооперативної Росії задовольнялося через кооперативи. І в цім відношенні російській кооперації в майбутньому належить велика праця. Але безперечно, що під час війни населення Росії ближче познайомилося з кооперацією і на практиці зрозуміло її значіння й перевагу, особливо що торкається споживчої кооперації.

Далі кооперація під час війни вперше виступила на арену операцій, що носили характер оборони держави від зовнішнього ворога. Великі поставки, що їх мусіла переводити кооперація у звязку з цими операціями державного значіння, були для кооперації серйозною й корисною школою комерційного та практичного знання, так необхідного для її дальших успіхів.

ГЛАВА IX. УКРАЇНА.

Обсяг глави та загальні міркування.

Росія XIX і XX віків до революції 1917 р. включала в свої межі Україну, як нерозривну частину, як складену із кількох губерній округу, якій часом в офіційних виданнях відмовлялося навіть у назві «Малоросійський район». Відци історія кооперації України, тоб-то теренів губерній: Київщини, Поділля, Волині, Харьківщини, Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Херсонщини й Таврії, простором 174½ тис. кв. міль, з населенням приблизно 30 мільйонів, до самого останнього періоду, тоб-то до перевороту 1917 року, була щільно звязана з історією кооперації в Росії: ті-ж законодавчі акти; ті-ж зовнішні умови; ті-ж перешкоди, в яких переходив розвиток кооперації в Росії, мали місце і що до кооперації на Україні.

Як і в Росії, першими своїми кроками кооперація на Україні завдячує діяльності інтелігентних робітників. Такими були: в Харькові — бувший правник Балін, син багатого дідича Козлов, великий землевласник Гордієнко, проф. Бекетов; на Полтавщині — багатий дідич — граф П. Галаган і инш. Як і в Росії — зовнішні умови мало сприяли зростові кооперації на Вкраїні. Те-ж негативне відношення до кооперації з боку адміністрації й індиферентне — з боку законодавця. Та-ж несвідомість в питаннях кооперації широких мас населення й пасивне відношення їх до цього способу поліпшення їх існування. При тому політичному пригніченні, що панувало тоді на Вкраїні, говорити про українську кооперацію в розумінні національному було-б, звичайно, перебільшенням. В ті часи навіть натяк на *українську* національність вважався за великий злочин, і як що й удавалося створити кооперативи на Вкраїні, то лише завдяки тому, що їх ініціятори та учасники навіть і виду не подавали, що вони цікавляться питаннями української національности. До якої міри це справедливо, видно з історії діяльности на полі кооперації на Україні відомого Василя Доманицького (див. про нього далі). Він був переконаний кооператор; він вважав кооперацію за корисну для народу і працював для її розвитку; при цьому він був лояльним, не виступав проти уряду. Але тільки одне те, що він ніби то надавав кооперації на Київщині національно-українську барву, дало привід російському урядові робити йому ріжні перешкоди і примусило його року 1907 переїхати на кооперативну працю до Галичини. Тому про «українську» кооперацію на протязі майже 40 літ після її виникнення можна говорити лише в розумінні кооперації, що працювала на терені України. Значно пізніше, приблизно в 1905 р., національні тенденції в українській кооперації починають зазначатися вповні ясно. Але тільки з 1913 р. ці тенденції набірають сили і приводять до значного розвитку української кооперації за останні 10 літ.

І. Споживча кооперація.

1. Споживча кооперація в XIX ст. Балін.

В 60 р.р. минулого сторіччя умови життя сільського населення на Україні були однородні з тими, що ми бачили і в Росії: потреба його в кредиті була дуже великою. Як що на Вкраїні перші кооперативи виникли не в царині кредиту, а в царині споживання, то це сталося тому, що зародження таких кооперативів в той час залежало не від глибин самого населення, а від симпатій верхньої, тонкої його верстви — інтелігенції. У Баліна, Козлова, Бекетова симпатії ці були на боці споживчих т-в, чому в 1866 році, в Харькові й виникає перше споживче т-во, відкриваючи собою еру кооперативного руху на Вкраїні.

Мик. Балін (1829—1904) безперечно був ідеалістом-кооператором. Він вбачав в споживчих кооперативах залог нового, ліпшого життя. Але він не був ні практиком-кооператором, здібним з малого діла створити велике підприємство, ні агітатором, що захоплює маси й направляє їх на шлях кооперативної праці. Він був головним чином ідеалістом-мрійником, що вірив, слідом за де-якими впливовими тоді англійськими кооператорами, у всеохоплююче значіння споживчих т-в. Він працював у Харьківському споживчому т-ві, але цікавився загальним становищем цього виду кооперації по цілій Росії. В 1870 році він видав «Першу пам'ятну книжку руських споживчих т-в». З неї, між иншим, довідуємося, що в той час з 63 т-в, існуючих в Росії, 20 працювало на Україні. Проте, він не віддавав усього себе цій справі, хоч і уділяв їй значну частину свого часу. До якої міри Балін був мрійником, видно з того, що він 50 років назад вів розмови з приводу організації в Росії вищої кооперативної школи, в той час, як не було ні кооперативних курсів, ні середньої, ні нижчої кооперативної школи, ні професорів. Далі разом з Козловим Балін хотів зорганізувати союз споживчих т-в у Харькові, але адміністрація не допустила цього. І Балін потроху відходить від кооперації, захоплений своїми улюбленими педагогичними справами. З кінця 80 р.р. минулого сторіччя Балін майже виключно віддається своїй майстерні та крамниці шкільних книг та підручників. Малим хлопчиком я не раз бував зі своїм небіжчиком-батьком педагогом в цій крамниці, в Харькові, на Катеринославській вулиці: я добре пам'ятаю Баліна, в той час вже 60-ти літнього діда, завше ласкавого й гречного, що так палко й захоплюючe розмовляв, з виразом ніби в чимсь винної людини. В той час Балін, очевидно, був матеріяльно незабезпеченим і ввесь віддавався своїм персональним справам, які давали йому шматок хліба. В 90-х рр. він утворює коопер. книгарню, навіть вид-во, але без успіху.

Після Харьківського споживчого т-ва в слідуючі за 1866 два роки виникли т-ва в Катеринославі, в Полтаві, в Київі, Херсоні. Миколаєвське споживче т-во завдячує своїм виникненням ініціятиві другого кооперативного діяча на Вкраїні — Козлова. Козлов був мо-

лодшим за Баліна років на 15, але захоплення кооперацією зблизило їх, і вони на протязі цілого ряду років не лише працювали спільно в Харьківському споживчому т-ві, а й взагалі були добрими знайомими. В 70-х роках Козлов видав мапу споживчих т-в, яка доповнила собою згадану вже «Пам'ятну книгу» Баліна. Але йому не довелося навіть працювати весь час на Вкраїні; значну частину свого життя він провів в С.П.Б.

В минулому сторіччі споживча кооперація на Вкраїні була дуже слабо розвинена. Вона не уявляла собою також майже нічого оригінального, порівнюючи зі станом справи в Росії, ні в постановці операцій, ні в царині переведення в життя національних акцій, навіть хоч би культурних ідей. Тай не дивно: тут, як і в Росії, споживчі т-ва не мали жадної законодавчої основи, як і в Московщині виникнення їх дозволялося лише шляхом товмачіння ст. 443 «уст. общ. призр.»**), що, надаючи міністрові внутрішніх справ право дозволяти організацію благодійних т-в, поширювалася й на споживчі т-ва. Далі статути цих останніх, як на Україні, так і в Росії були одні, недовіря і підозріліть адміністрації і на Вкраїні зберігали свою силу, а тому говорити, що в цей період українська споживча кооперація зближалася більше до ідеалів англійських кооперативних працьовників, ніж до «по крамарському настроєних» німецьких кооператорів, було-б перебільшенням. Такий потяг до англійської точки погляду, таке співчуття виголошеним ними ідеалам могло мати місце лише у окремих діячів української кооперації, як напр., у Баліна, але не було загальним явищем. При тяжких умовах правового існування тодішньої Росії, а значить і України, инакше й бути не могло: як-би не співчували діячі споживчої кооперації робітничій класі — жадні виявлення такого співчуття, напр., відрахування з прибутків на робітничу партію, були недопустимі. Помилково вбачати в фактах відрахування невеликої суми на школи з боку споживчих т-в, чи асигнування Сокиринським ощадно-позичковим т-вом 50 крб. у фонд кн. Васильчикова, — докази широкого погляду тодішніх діячів кооперації на її завдання**). Можна напевно сказати, що в той час, навіть незаконне відрахування з прибутків споживчого т-ва на купівлю портрета місцевого губернатора зустрінуло-б доброзичливе відношення адміністрації, а пожертва 10 крб. голодуючим потягла-б за собою закриття т-ва.

2. Зріст споживчої кооперації в XX сторіччі.

Розвиток споживчої кооперації на Вкраїні починається з перших років нашого сторіччя й набуває швидкого темпу під упливом полегчення їх організацій тим, що право затверджувати статути споживчих т-в з 1897 року надано було місцевим губернаторам. Крім того, розвиток цих кооперативів пояснюється поши-

*) Т. VIII, св. Зак.
**) П. Пожарський. Нариси з історії української кооперації, Київ, 1919.

ренням національної літератури про них (згадаємо хоч книжку В. Доманицького — Товариські крамниці), а також допомогою агентів земства. Наслідки всього цього були позитивні, і на початок війни ми бачимо величезне число споживчих т-в, які працювали на Вкраїні. По даних відчіту С.П.Б-зького Комітету для сільських т-в за 1912 рік, з 6.700 споживчих т-в, що існували по всій Росії, на Вкраїну припадало 2.500.

Дальший розвиток споживчої кооперації на Україні (по 9 голов. губ.) видно з наступної таблиці.

На Вкраїні існувало споживчих кооперативів на 1 січня*):

1914	1916	1917	1919	1920	1923
			б і л я		
3.022	4.166	4.873	13.900	14.700	16.100

Ці дані торкаються кооперативів 1-го ступня. Найбільше їх було в 1919 році на Полтавщині (2.700) та на Київщині (2.500).

Пересічна кількість членів, що припадає на 1 споживчий кооператив — приблизно в 1920 р. було 300 чоловіка, тоб-то в усіх споживчих кооперативах України було біля $4^1/_2$ мільйонів членів.

З цих даних цікаво зазначити зменшення споживчих кооперативів за часи панування на Вкраїні комуністів. Кількість цих кооперативів з 1920 року по 1923 рік зменшилась майже у $2^1/_2$ рази. Це пояснюється до де-якої міри тим, що згідно політиці комуністів — утворювати в ріжних місцевостях «єдине споживче (потребительное) общество» (**ЕПО**), багато т-ств злилися з другими. Але обороти цих 6.100 т-ств в 1923 році були значно менші, ніж обороти споживчих кооперативів України у 1920 році.

Що торкається союзної організації споживчих т-в на Україні, то довгий час ця справа не вдавалася. Перший, що виник на Вкраїні, слідом за Московським Союзом споживчих т-в, союз у Києві, а потім другий подібний-же союз у Вінниці, спіткала невдача, й у 1913 році вони зліквідувалися. Отже, українська кооперація примушена була користуватися на протязі довшого часу послугами Московського Союзу споживчих т-в та його агентів, які не завше рахувалися з побажаннями місцевих кооперативних діячів.

Між иншим, в 1912 році заходами Московського Союзу споживчих кооперативів було утворене в Харькові «Потребительное общество Юга России» — ПОЮР, — яке завше поривалося грати ролю центральної споживчої кооперативної організації для України і одночасно проводити політику Московського Союзу (Центросоюзу). Довгий час українцям не вдавалося утворити свій національний Союз споживчої кооперації.

3. Дніпросоюз.

Думка про організацію власного центрального закупочного кооперативного союзу не кидала українських кооператорів з 1913

*) Між иншим — див. «Потребительная Кооперація» Джерела № 116.

року, з дня третього Всеросійського Кооперативного З'їзду в Київі. Проте, не лише адміністрація, а й кооперативні кола, близькі до Московського Союзу споживчих т-в, протиділали цьому. Лише після революції 1917 року українцям удалося провести статут Дніпровського Союзу споживчих т-в (скорочено — Дніпросоюз), який і є як комерційним, так і культурним центром української споживчої кооперації.

Статут Дніпросоюзу затвержено 10 березня 1917 року. З I—VI Дніпросоюз відчинив свою діяльність. Спочатку союз приймав до свого складу й окремі місцеві кооперативи. Але в 1918 р. статут було змінено й Дніпросоюз став приймати лише союзи споживчих т-в.

Дніпросоюз має 3 завдання: 1) постачання своїм членам необхідних товарів, 2) власну продукцію і 3) культурно-освітну діяльність з метою розвитку споживчої кооперації і взагалі допомоги до піднятя культурного рівня населення.

Кожен член Дніпросоюзу повинен внести вступний внесок в 10% своїх персональних членів вступних внесків (але не менш 250 крб. і не більше 1.000 крб.); крім того він повинен скласти пай, який мусить бути не менше 1.000 крб. і не більше 10% власного пайового капіталу в споживчому т-ві. Що торкається відповідальности членів Дніпросоюзу, то вона означається десятикратною сумою паю кожного члена. Дніпросоюзом керують: Правління, Рада й Збори Уповноважених, де всі члени Дніпросоюзу мають рівні права. На 1 січня 1919 року до Союза входило 80 союзів, що об'єднували до 8.000 споживчих т-в і 540 окремих т-в. На протязі 1918 року Дніпросоюз продав товарів на суму 70 міл. крб.*). В тім же році Дніпросоюз роспочав організацію власної продукції. Він набув, між иншим, фабрики емальованого посуду, миловарений завод, чоботарню, друкарню, фабрику бляшаних виробів.

Союз видає свій орган «Кооперативна Зоря».

Поруч з Дніпросоюзом працює на Вкраїні, як ми вже згадували, в Харькові, другий Центральний Союз — Поюр. Він до 1918 року приймав до свого складу не лише союзи, а й окремі споживчі т-ва. В кінці 1918 року в склад його входило 40 союзів та 748 т-в. Районами, де Поюр переважно працює, є Харьківщина та Катеринославщина. В 1918 році Поюр продав товарів на суму до 57 міл. крб., менше проти Дніпросоюзу на 13 міл. крб. Поюр має власні підприємства: миловарню, паркетну фабрику, друкарню, чоботарню.

Існування 2-х центральних споживчих союзів на Вкраїні пояснюється бажанням Московських Кооперативних центрів зберегти звязок з українською кооперацією та відограватн тут де-яку ролю. Можна бути певним, що в майбутньому буде мати місце об'єднання української споживчої кооперації переважно біля Дніпросоюзу.

Крім зазначених двох центральних споживчих союзів на Вкраїні,

*) А Сербиненко «Українська Споживча Кооперація і Центр. Спож. Союзи», Відень, 1919, 8°, 20.

на протязі 1918 року виникло ще 2 союзи, а саме: — Обласний в Одесі — Одобсоюз та Центральний Чернігівський Союз — Крайсоюз.

Кооперативний Комітет України 7 квітня 1920 року знищив всі обласні союзи (також і Дніпросоюз) і ресурси їх передав до знов утвореного Центру української споживчої кооперації під назвою Вукопсоюз (а пізніше — Вукопспілка). Керується цей Центр призначеними урядом особами, з яких де-хто належить до складу бувших кооператорів.

У лютому 1920 року з Вукопспілкою злилися і де-які інші кооперативні центри України — Централ, Укопстрахсоюз, Книгоспілка.

II. Кредитова кооперація.

1. Петербурзькі впливи.

Поява кредитової кооперації на Вкраїні відбиває на собі Петербурзькі впливи. Вона зародилася завдяки пропаганді ідей про користь ощадно-позичкових т-в групою князя Васильчикова, Яковлєва та инш. Перше ощадно-позичкове т-во виникло на Вкраїні — на Полтавщині, в м. Гадячі. Статут його затверджено 28 квітня 1869 року. Це було т-во місцевих міщан, яке хоч і не набрало широкого розвитку, проіснувало до самих часів большевизму. В 1871 році, за ініціятивою багатого дідича Галагана, виникло ощадно-позичкове т-во в Сокиринцях, Полтавської губ. Завдяки матеріяльній та моральній підтримці Галагана, т-во це швидко розвинулося й зміцніло. Цілий ряд подібних же т-в виник у минулому сторіччі на терені України, причім, багато з них на початку нашого віку були дуже великих розмірів. Зазначимо хоч-би Винницьке ощадно-позичкове т-во, де до війни було кілька тисяч членів, Якиминське, Терпінєвське, Більшепалатинське і др.

Закон 1 червня 1895 року, про утворення дрібного кредиту, що встановив нову форму кредитових кооперативів, а саме — кредитові т-ва (безпайові організації) сприяв зростові цього виду кооперації на Вкраїні.

Для незаможних шарів сільського населення кредитові т-ва складали як найкращу форму. І не дивно, що перше кредитове т-во на всьому терені бувшої Російської Імперії виникло на Вкраїні. Це було Іванківське кредитове т-во, в с. Іванківцях, Прилуцького повіту, на Полтавщині, що виникло в 1897 році. З того часу кредитові кооперативи на Вкраїні, головним чином, у формі кредитових т-в почали рости дуже швидко. Цьому сприяв і закон 1904 року про дрібний кредит, який дав змогу побірати кошти на розвиток кредитових кооперативів в формі позичок в основні капітали з державного банку (а згодом з державних ощадних кас) при самому виникненні цих кооперативів.

2. Зріст кредитових кооперативів. Початки національного руху.

Зріст кредитових кооперативів на Україні випливає зі слідуючих даних, про число цих кооперативів в 1915 році.

Губернії.	Товариства.		
	Ощадно-позич.	Кредитові	Всього
Волинська	81	333	414
Катеринославська	86	183	269
Київська	184	174	358
Подільська	144	112	256
Полтавська	74	237	311
Таврійська	59	101	160
Харьківська	24	261	285
Херсонська	89	337	426
Чернігівська	53	240	293
Всього	794	1.978	2.772
Басарабська	138	247	385
Кубанська	79	176	255
Разом	1.011	2.401	3.412

Отже, в 9 губерніях України працювало з 14.500 кредитових кооперативів по-над 19,3%, а як що рахувати й дві губ. (Кубанську та Басарабську) з превалюючим українським населенням, то по-над 24%.

Проте, помилкою було-б уважати, що вже на початку XX віку кредитова кооперація на Вкраїні уявляла собою об'єднання національного характеру. Не торкаючись вже мійських кооперативів, де члени кредитових т-в навіть розмовляли між собою і на загальних зборах російською мовою, сільські кооперативи довгий час лише в тім і виявляли свою національність, що розмовляли між собою українською мовою. Проте, визначеного прагнення до націоналізації кооперативних інституцій серед діячів кооперації на Україні на початку нинішнього сторіччя не було.

Повільну і обережну в цьому напрямкові працю почали ті агенти урядового та земського дозору за кредитовими кооперативами, в особі інспекторів дрібного кредиту та агрономів, які по характеру своєї діяльности близько підходили до сільського населення і мали змогу, при певних симпатіях до української ідеї, надавати діяльності кооперативів певний національний характер. Між иншим, серед бувших інспекторів дрібного кредиту, працювавших в цьому напрямкові, треба згадати про Х. А. Барановського та Хотовицького. Праця ця була не дуже вдячною. Але національний рух в українській кооперації вже набірав сили; цьому допомагала в де-

якій мірі маленька часопись «Комашня», яка почала виходити з перших років нашого століття і яка була ніби-то оборонцем інтересів кредитової кооперації.

На початок біжучого століття відноситься і діяльність в царині кредитової кооперації двох відомих кооператорів — Василя Доманицького (1877—1910) та Йосипа Юркевича (1855—1910). Перший народився в Звенигородському повіті на Київщині і по закінченню університету (істор.-філол. фак.) все своє життя віддав на популяризацію ідей кооперації та практичне її примінення на селі. Його книжка «Товариські крамниці» мала великий вплив на поширення споживчої кооперації на Україні. Популярність, яку він придбав серед широких кол українського населення, викликала переслідування його з боку представників російського уряду, і з 1907 р. він був примушений переїхати до Галичини, де він працював до самої своєї смерти за-для розвитку кооперації.

Що до Юркевича, то він — по освіті лікарь — захопився ідеєю кооперації з початку нашого століття. Він працював в цій царині на Київщині, в своєму рідному повіті — Сквирському.

Але взагалі для розвитку національної української кооперації було чимало перешкод. Найменша реальна спроба йти в напрямку національної кооперації зустрівала опір в С.П.Б. та Москві. В С.П.Б. — серед бюрократичних кол, особливо в Міністерстві Внутрішніх справ, в Москві — серед кооператорів Московського Народнього Банку й Московського Союзу споживчих т-в. Цей опір перешкаджав українським кооператорам одержати в свій час право на відкриття Українбанку, хоч думки про це висловлювались ще на Кооперативному з'їзді в Петербурзі в 1911 р., а прохання про це було подано в Міністерство Фінансів ще в 1913 році. Той-же опір стояв на шляху, як ми вже це бачили, утворення Центрального Союзу споживчої кооперації на Україні.

Піднесенню національної самосвідомости в кооперативних колах сприяла праця III Всеросійського Кооперативного З'їзду в Київі, в 1913 році. За час війни українська кооперація дуже розвинулася й підготувала грунт для завоювання міцних, національних позицій. В царині кредитової кооперації це виявилося в зрості союзних організацій, нарешті в заснуванні кооперативів і Українбанку.

3. Союзи кредитових кооперативів. Українбанк.

Що торкається союзів кредитових кооперативів, то хоч центральний уряд, як ми вже це бачили, ставився до їх організації довгий час, майже до початку війни 1914 року, неспівчуваючи, проте на Україні такі союзи з'являються раніше, ніж в инших частинах б. Росії. Ми вже згадували, що перший союз ощадно-позичкових та кредитових т-в виник на Україні, а саме в Бердянську, в 1901 році. Статут цього союзу не давав йому права вести банківські операції, а тому він мало задовольняв кооперативних діячів.

З 1911 року уряд дозволив утворювати союзи, яко фінансові центри, і з того часу число союзів кредитових кооперативів на Україні почало зростати. По даних за 1918 рік, таких союзів було на Україні 43. В 29 з них було 1.960 членів (виключно кооперативів). Їх основний капітал досягав майже $8^1/_2$ мільйонів крб., з яких 6 мільйон. було позичених. Баланс їх на 1 липня 1918 року перевищував 185,5 міл. крб.

Проте серйозні заходи що-до націоналізації української кооперації треба віднести до післяреволюційного періоду 1917 року.

Одним з них було заснування на Вкраїні свого кооперативного центрального банку.

Київські кооператори, з Х. А. Барановським на чолі, довгий час, ще з 1911 року — домагалися організації самостійного банку для кооперативів України. Уряд їм у цьому відмовляв. Лише в 1917 році міністр фінансів Шінгарьов затвердив статут Українського Народнього Кооперативного Банку, що згодом став відомим під скороченою назвою — Укрбанк. Банк цей також було засновано на акційних засадах. Його мета — постачання коштів інституціям дрібного кредиту та кооперативним організаціям для полегчення їм ведення операцій. Капітал банку було означено в 1.000.000 крб.; акція — в 250 крб. Запасовий капітал до досягнення ним половини акційного капіталу складався з відрахувань чистих зисків. Банк міг переводити за свій рахунок і по дорученнях всі взагалі банківські операції і, між иншим, операції закупок та збуту.

Банком керували: Правління, Рада і Загальні Збори. Місце осідку Правління — Київ; Правління мусіло складатися, принаймні, з 3 членів, що вибіралися на 3 роки. Рада — з 12 членів та 6 кандидатів, що вибіралися з числа акціонерів, які мали не менше 10 акцій кожний. На загальних зборах акціонерів правом голосу користуються лише ті акціонери, що мають не менше двох акцій. Акціонери на загальних зборах мають нерівні права: хто мав дві акції, мав 1 голос; потім кожні слідуючі 10 акцій давали право на додатковий голос, з тим лише, що ніхто на зборах не міг мати більше 5 голосів. Акції їх — іменні; акціонер міг продати їх лише за посередництвом Правління, яке може само підшукати купця. Чистий зиск розподілявся так: 10% в запасовий капітал, доки він не досягне $^1/_3$ акційного; після цього в запасовий капітал відраховується лише 2%. Частина прибутків відраховується в дивіденд, але на акції ніхто більше 5% не міг одержати. З лишків зиску після цих відрахувань по 10% уділяється: а) на користь правління і б) ради та службовців; останній зиск ділять загальні збори по своєму узглядненню.

Укрбанк розвивався дуже швидко. В кінці першого року його діяльности баланс доходив до 10 мільйонів крб. На 1 листопаду 1918 р. баланс його перевищував 46,5 міл. крб.; при цім банк мав по-над 17 міл. вкладів і лишки виданих позичок майже в 13,5 міл. крб. Нарешті, на 1 жовтня 1919 р. баланс банку досягав 286 міл.

крб., що, навіть зважаючи на падіння в цей час карбованця, все-ж було величезним успіхом.

Українбанк об'єднував собою виключно кооперативні союзи. В кінці 1918 р. до його, між иншим, належало слідуюче число союзів:

Кредитових союзів	43
Споживчих »	55
Сіл.-госп. »	2
Мішаних »	33
Москов. Народ. Банк.....	1

В 1919 році число союзів-акціонерів банку ще збільшилося, і в ньому були об'єднані 38 кредитових союзів з 43, що тоді взагалі існували на Вкраїні.

Не можна сказати, щоб виникнення Українбанку знайшло своє визнання серед керовників Московського Народнього Банку. Останній увесь час претендував на ролю всеросійського (включаючи й Україну) кредитового кооперативного центру. Тому він і після утворення Українбанку не лише залишив свій відділ у Харькові, а ще відчинив новий — в Одесі, безперечно створюючи в такий спосіб конкуренцію Українбанкові та його відділам.

Правда, мотиви для такого роду діяльности виставлялися инші: бажання допомогти кредитом кооперативним організаціям, що мали нахил до московських центрів, намір продовжувати безпосередні ділові звязки з українським ринком і т. д. — але таємною думкою були безперечно стремління паралізувати спроби Українбанку стати поодиноким центральним кооперативним банком України та обстоювати своє превалююче становище. Большевицький переворот усунув змогу спостерігати наслідки цієї боротьби двох сил, боротьби, що роспочав її Московський Народній Банк; але навряд чи буде помилкою вважати, що всі зусилля Московського Народнього Банку засуджені були врешті на загибель.

III. Продукційна кооперація.

Продукційні артілі серед портових робітників почали виникати на Вкраїні в 80-х рр. минулого сторіччя, й це були поодинокі кооперативи в цій царині кооперації. В цей ранній період на Україні не було ні кустарних, ні ремісничих артілів. В середині 90-х рр. минулого сторіччя з'являються на Україні раніше, ніж в инших місцевостях б. Росії, хліборобські артілі, ініціятором та організатором яких був М. В. Левитський. Син пан-отця, добре знайомий з селянством, юрист по освіті, природжений агітатор, що щиро захоплювався своєю ідеєю артільної праці. — М. В. не мало попрацював над організацією хліборобських артілів на Україні. Це в справжньому розумінні слова були його діти, й не дивно, що призвіще «артільного батька», яке, як що не помиляюся, я перший

приміняв до його в одній зі статтей часопису «Росія»*) — так міцно пристало до нього.

Що-ж уявляють собою артілі Левитського? Перш за все треба пам'ятати, що вони існували не по статутах, а по писаних умовах, які складалися на зразок артільної умови, виробленої М. В. Левитським.

Суть цієї умови така. Мета — ведення спільного господарства. Для цього члени об'єднують до купи свою землю, спільно орють, сіють і жнуть. В кого землі більше — йому доплачують інші члени. В кого менше — сам доплачує. Увесь живий та мертвий інвентарь усіх членів перебуває в одному дворі якогось члена артілі. Зібрані продукти поміщаються також в тому дворі. Лише корови, свійська худоба та птиця може бути у самих членів. Праця повинна бути спільна. На заробітки можна йти лише за згодою цілої артілі. Артіль може посилати своїх членів у отхожі промисли. Але зароблені гроші мусять поступати в касу артілі, бо за того члена, що пішов на заробітки, працюють в артілі інші. Урожай, за вирахуванням необхідної кількости на годівлю худоби, на насіння, виплату боргів та повинностей, ділиться між усіма артільщиками по числу робочих душ, без ріжниці полу, причім половинний робітник (хлопець від 14 до 17 років, і дівчина від 13—16 років) одержує половину проти робітника. Хліб артіль продає. Для організації артілі потрібно не менше 5 чоловіка. Артільного старосту вибірають на 1 рік. Він старший між рівними.

Хліборобські артілі безперечно були оригінальною течією в кооперативному русі України, але вони не були довговічними. Сам М. В. Левитський пише**), що з 1894 року, коли він зорганізував першу хліборобську спілку, в с. Федварі, Олександрійського повіту, Херсонської губ., по 1902 рік виникло 125 артілей, з яких кожна не існувала й 3-х років. Артілі ці робили добрий уплив на матеріяльний стан артільщиків, хоч це, головним чином, можна пояснити тим, що члени артілі, яка звичайно одержувала де-яку матеріяльну підтримку з коштів, що були для цього в роспорядженні Левитського, — після ліквідації артілі ставали власниками інвентарю, якого вони до того не мали. Був також, безперечно, і позитивний вплив цих артілів на поширення по селах кооперативних ідей. Але серйозного економічного впливу в царині сільського господарства України артільний рух, зобов'язаний ініціятиві та енергії М. В. Левитського, не мав.

Більшого реально-економичного значіння набрали ремісничо-промислові артілі, що почали виникати з перших років XX сторіччя за ініціятивою М. В. Левитського в містах не лише України, а й Росії. Як що не рахувати першої мийської артілі гімназистів, яку заснував М. В. Левитський ще в 1873 році, в Більському, де учився М. В., то перша мийська артіль діячів друку виникла в Київі, в

*) Під редакцією Г. П. Сазонова та Амфітеатрова.
**) Про хліборобські спілки, 1919.

1906 році. Міські артілі дуже швидко росли й були далеко тривалішими за сільські. Після артілів ремісників та робітників, виникли артілі конторщиків, інженірів і т. и.

Треба зазначити, що війна сприяла виникненню й поширенню всіх видів артілів на Україні — і хліборобських, і ремісничих, і кустарних. В 1915 році хліборобські арендні т-ва були в губ.: Київській, Полтавській, Подільській, Чернігівській, Харьківській та Катеринославській. Де-які з цих т-в вели обробку землі й уборку машинами під доглядом агрономів.

Збільшилися також земельні т-ва для спільної обробки купленої членами т-ва землі. В 1915 році їх було кілька сот на Харьківщині. По своїй організації — це маленькі общини з більшим землеволодінням. Звичайно в т-ві від 10—20 членів. Паєм є кількість десятин землі. У 25 земельних т-вах Ізюмського повіту нараховувалося в 1915 році 668 дворів з 11.640 дес. землі, від 17—20 дес. на двір. Члени т-ва мали машини й знаряддя.

Далі, на грунті поставок на армію в цілому ряді місцевостей виникли й зміцнилися т-ва для виготовки взуття та теплого одягу для козаків, а Полтавське ощадно-позичкове т-во «Самодопомога» організувало кілька шевських артілів, які зобов'язувалися виготовляти для армії чоботи на певних умовах.

Союзні організації в царині продукційної кооперації довгий час не мали примінення. Для цього не було ні відповідного законодавства, ні серйозної потреби, бо союзні об'єднання в цій галузі кооперації здійснювалися місцевими кооперативами, ні потрібної ініціятиви. Лише після видання кооперативного закону 1917 року, літом 1919 року в Одесі виник Всеукраїнський Союз продукційних кооперативів, під скороченою назвою «Трудосоюз». Завданням його було допомагати розвиткові продукційних кооперативів в усіх видах, причім союз мав право по статуту вести, як операції культурно-ревізійного характеру, так і всі операції банківські, а також торгово-промислового характеру. Першим головою цього союзу був його ініціятор — автор цієї праці. Союз почав швидко розвивати свою діяльність, допомагав зміцненню становища кооперативної гімназії в Одесі, склав умови на організацію розробки дровяних участків і т. д., але події, звязані з захопленням влади большевиками, припинили дальшу діяльність союзу в тому напрямкові, який намічався.

IV. Сільсько-господарська кооперація.

Перша сільсько-господарська спілка, яка виникла на Україні, була спілка сільських господарів «Півдня Росії», яку було утворено в 1880 році. Але, як ми уже казали, це не була така організація, яку дійсно можна було вважати кооперативною.

Одним з перших, з нашої точки погляду, кооперативів в царині сільсько-господарського будівництва була Харьківська сільсько-

господарська спілка (общество), яка виникла в 1880 році. Після неї виник цілий ряд инших подібних спілок в других місцевостях країни. Спілки ці не уявляли в своїй діяльності нічого особливого, нічого, що-б відріжняло їх від таких самих спілок в Росії. Проте, де-які з них працювали досить енергійно. Між ними треба відзначити згадану вже Харьківську сільсько-господарську спілку, яка, починаючи з 1904 року, широко розвинула свою діяльність. Спілка ця з успіхом переводила свій програм з метою допомоги поліпшенню техники сільського господарства, та допомоги хліборобові в усіх галузях його праці. В 1912 році спілка ця складалася з 34 відділів, з яких треба згадати слідуючі: 1) Хліборобське бюро для виконання доручень членів т-ва по закупках. В 1912 році за його посередництвом закуплено насіння, знаряддя і ин. на суму біля 1 міл. доларів. 2) Відділ скотоводства, який працював в царині організації виставок, ярмарок скоту, та поліпшення його породи. 4) Відділ сільсько-господарського знання. 5) Холодильний відділ. 6) Залізничий відділ. 7) Відділ хліборобського знаряддя. 8) Хемичний відділ. 9) Селекційна стація. 10) Відділ видавничий. Спілка мала кілька видань. В 1912 році число їх доходило до п'яти: а) Хліборобський місячник по економичних та кооперативних питаннях, б) Хліборобський Тиждень — популярний журнал, в) Хлібороб — тижневий орган для селян, г) Бюлетень міжселянської кооперації, д) Бюлетень американського сільсько-господарського бюра, де вміщалися дані про працю бюра, яке утримувала спілка в Сполучених Штатах в Мінеаполісі.

Сільсько-господарських спілок на Україні було у 1915 році 1.020; з них спеціяльних — було 122. Розподіляються вони по країні так:

Полтавщина	345	Поділля	72
Чернігівщина	134	Київщина	70
Катеринославщина	113	Таврія	58
Херсонщина	105	Волинь	19
Харьківщина	104		

Найбільше число їх припадало на Полтавську губ., яка стояла на чолі по кількості сільсько-господарських спілок серед усіх губерній бувшої Російської Імперії. За Полтавщиною йшла Пермська губернія, де було 248 спілок.

З початку нашого сторіччя виникають на Україні й сільсько-господарські т-ва, але порівнюючи в незначному числі. По даних 1915 року на Україні було тільки 150 сільсько-господарських товариств з усієї кількости цих товариств в Російській Імперії — біля 1.700. Найбільше таких товариств було на Поділлю (32) і Київщині— (30), а в останніх частинах країни було значно менше. Причина слабого їх розвитку на Україні полягала в тому, що функції їх для закупок і збуту виконували тут в значних розмірах кредитові кооперативи. Особливо успішною була їх діяльність за час війни, коли

виник цілий ряд союзів кредитових кооперативів. Ці союзи організовували на широкий штиб спільний збут, а іноді й власну продукцію. Між иншим ця діяльність виявилася з особливою силою в тютюнництві. Багато з українських кредитових кооперативів намовляли плантаторів до того, щоб збірати тютюн, передавати його союзові, одержуючи під заклад певного розміру позички, а союз вже сам організовував кооперативний продаж тютюну великим фабрикантам. Особливо успішну діяльність в цьому відношенні виявили союзи кредитових кооперативів: Чернігівської губ. — Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Глуховський; Полтавської — Кременчуцький, Переяслівський, Роменський, Полтавський. Часом, правда, фабриканти недоброзичливо ставилися до кооперативних союзів і одмовлялися купувати в їх тютюн. Тоді де-які союзи почали організовувати власну продукцію тютюнових виробів; серед них треба особливо згадати про Роменський Союз, Полтавської губ.

В царині постачання населенню сільсько-господарських машин та знаряддя треба відмітити діяльність також де-яких кредитово-кооперативних союзів, який за час війни улаштував ряд ремонтних майстерень названих машин та знаряддя.

Організація кооперативного збуту хліба також мала на Україні значне применення, в вигляді улаштування збіжниць при кредитових і ощадно-позичкових т-вах та їх союзах. Особливо енергійно працювали в цьому напрямкові українські кредитові кооперативи під час війни, постачаючи хліб армії. Видатну ролю в цій операції відограли союзи Бердянський та Київський. Останній союз поставляв також досить широко на армію обмундурування.

Революція 1917 року принесла для цієї галузі кооперації на Україні широкі можливості. Всеукраїнські кооперативні з'їзди 1917 року намітили, між иншим, організацію Всеукраїнського центру сільсько-господарської кооперації. Це вдалося здійснити в січні 1918 року, в Київі, шляхом перетворення Київського Кооперативного Т-ва (що виникло в жовтні 1915 року) у Всеукраїнський Сільсько-Господарський Кооперативний Союз. Ця центральна всеукраїнська організація, під скороченою назвою «Централ» мала метою розвиток сільсько-господарської кооперації на Україні, як шляхом культурно-просвітної та ревізійної діяльности, так і шляхом фінансово-матеріяльної підтримки кооперативів і ведення власних підприємств.

Засадничою метою Централа було допомагати населенню організовувати сільсько-господарські кооперативи і взагалі керувати роввитком цих останніх. Незабаром після свого виникнення цей центр намітив організацію слідуючих відділів, якими й характеризується його діяльність: 1) відділ постачання машин та знаряддя; 2) постачання металів та металевих виробів; 3) технично-будівельний; 4) лісовий; 5) скотарства; 6) видавничий і т. и. Централ поставив своєю метою мати штат інструкторів для сільсько-господарської кооперації, улаштувати постійні курси з ріжних фахів сільсько-

господарської кооперації, мати штат лекторів для ріжних питань, нарешті приступити до власної продукції в інтересах своїх кооперативів. Одною із головних праць цього союзу була закупка в 1918 році заводу сільсько-господарських машин Гена за 17 мільйонів німецьких марок.

Слід також сказати де-кілька слів про кооперацію майбутнього на Україні, а саме, про маслоробчі кооперативи.

Ця галузь кооперації почала розвиватися на Україні з перших років нашого століття на Київщині. В 1917 р. був утворений перший Союз цих кооперативів в Київі по ініціятиві п. Михайлюка, спеціяліста по молочарству.

Подібні Союзи були засновані пізніше в Харкові та Одесі. В 1918 р., після обрахунку згаданого вище спеціяліста, на Україні було більше 110 таких кооперативів.

V. Інші галузі кооперації.

В царині будівельної кооперації України треба відмітити виникнення в середині 1918 року першого будівельного кооператива під назвою «Оселя». Завданням його було забезпечення членів, які жили в Київі та навкруги його, помешканнями. Вступний внесок виносив 100 карб. Пай — 1000 крб. Для одержання помешкання вимагалося внесення не менше $^1/_{10}$ його вартости; решту можна було виплачувати на протязі не більше 30 років.

В тім-же 1918 році виник у Київі й Всеукраїнський Кооперативний Страховий Союз. Мета Союзу по статуту — страхування а) від огню рухомого й нерухомого майна, б) життя робітників та членів кооперативів, в) суден, грузів і др. г) ріжного роду майна від покраж зі взломом, д) ріжного роду рослин від гряду, пошесних хвороб і ин., а також е) худоби від падіжу. Членами Союзу могли бути союзи кооперативів України і взагалі ріжні кооперативні організації. Кожен член повинен виплатити таку кількість паїв, яку для нього встановлять Загальні Збори. Відповідальність членів Союзу по зобов'язаннях, крім паїв, виносила подвійну суму страхових премій. Пай в Союзі — 100 крб., причім кожен член може взяти необмежене число паїв. Обов'язкове число паїв для кожного члена повинно бути рівним сумі, що була-б не менша половини його річної страхової премії.

Паї — іменні, їх не можна передавати, і вони дають право на дивіденд не більше 8%. Союзом керують Загальні Збори, де кожен член має лише один голос, Правління й Рада.

В травні 1918 року в Київі зорганізувався Всеукраїнський Кооперативно-Видавничий Союз. Мета Союзу — видавництво й продаж ріжних друкованих видань, головним чином, кооперативних для розвитку культурно-просвітньої діяльности кооперативів взагалі. Членами Союзу можуть бути лише кооперативні т-ва та

їх союзи. Відповідальність члена по зобов'язаннях союза определено було розміром його паю. Пай — 100 крб. Вступна платня кожного члена була 10 крб. і поступала в резервовий капітал. Що до кредитових союзів, то було винесено побажання, щоб на кожні чотири, що входили в склад Союзу, т-ва союз брав 1 пай. Союзом керували Загальні Збори, Правління й Рада. Крім того для контролю вибірали ревізійну комісію. За перший-же рік до Союзу вступило 36 членів, які взяли 474 паї. Завдяки дальшим подіям на Вкраїні Союз не встиг розвинути свою діяльність в усій широті.

VI. Правний стан кооперації на Україні.

Жадної ріжниці в правовому відношенні кооперації на Україні, порівнюючи з Росією, не було за весь час об'єднаного існування цих країн. Законодавство було спільне; несприяючі умови праці для кооперативів були ті-ж, що і в Росії, між иншим, і що до порядку організації кооперативних з'їздів, особливо, великих. Проте, вони відбувалися на Україні в ріжних містах.

Ми не будемо торкатися тут докладно цих з'їздів, про що буде мова в свій час, згадаємо лише про третій Всеросійський Кооперативний З'їзд в 1913 році, в Київі. На цьому З'їзді, між иншим, в перший раз було поставлено ясно і не двозначно питання про необхідність створення національних українських кооперативних центрів. Тут же було ухвалено проєкт загально-кооперативного закону, що одержав законодавче затвердження 20 березня 1917 року, під назвою: «Положеніе о кооперативних т-вах і їх союзах». Закон цей визнає кооперативними т-вами ті, що мають перемінний склад і капітал, провадять свою діяльність під окремою фірмою і мають метою допомогу матеріяльному і духовному станові своїх членів шляхом спільної організації ріжного роду господарських підприємств, або праці своїх членів. В реєстрі цих т-в, які закон визнає за кооперативні, названі не лише страхові кооперативи, а й земські й трудові кооперативи, біржові артілі і «тому подібні» т-ва. Встановлюючи право організації статутових т-в в явочному порядкові, тоб-то шляхом занесення статуту т-ва в реєстр суду, право затвердження т-в по умовах, право об'єднання т-в в союзи, право набування ними нерухомого майна і т. и., закон цей був одним з ліберальніщих законів цілого світу, хоч і мав у собі хиби, про які буде говоритись в окремому курсі — «Кооперативне Право».

Вже цей закон дав кооперації право вільно улаштовувати з'їзди. Трохи пізніше (1 вересня 1917 р.) було опубліковано закон про з'їзди кооперативних інституцій, який ці з'їзди, при умові регістрації їх статутів, наділяв навіть правами юридичних осіб. Згадані закони мали особливо гарний вплив на розвиток кооперації именно на Україні. Цьому дуже допоміг цілий ряд Всеукраїнських вільних кооперативних з'їздів, перший з яких відбувся в травні 1917 року, другий —

в серпні 1917 р., і третій — в травні 1918 р. На цих з'їздах було вирішено багато питань кооперативного будівництва на Вкраїні.

Були гадки організувати національні кооперативні центри й, між иншим, кооперативний союз союзів України, а до його організації — центральний український Кооперативний Комітет. В Київі, ще з 1917 року працював кооперативний комітет. Фактично він росповсюджував свою працю на всю Україну. Але українські кооператори воліли створити однородну організацію, лише з ширшими правами і при тім оперуючу юридично на всю Україну. Такою організацією й був згаданий Центральний Український Кооперативний Комітет. Завданням його була культурно-просвітня та організаційна в царині кооперації праця, особливо що торкається постановки ревізій. Кошти Комітет гадав скласти з паїв та вступних внесків членів, а також з відрахувань, між иншим, союзами в розмірі 200 крб. з кожного мільйону їх білансу. Установчі Збори Центрального Комітету відбулися в Київі в вересні 1918 року під головуванням М. І. Туган-Барановського. Збори ці ухвалили ряд праць Комітету, між иншим порішили утворити при ньому культурно-освітній, ревізійний та страховий відділи, а також постійні комісії: статистичну, фінансову, юридичну, освітню і робітничу. На тих же зборах ухвалено було відчинити в Київі Кооперативний Інститут, яко організацію науково-шкільного характеру.

Центральний Кооперативний Комітет з перших кроків повів енергійну та плідну працю, яку паралізувала руїна після приходу большевиків. З вересня 1918 року Центральний Комітет видає друкований орган «Українська Кооперація», який редагував М. І. Туган-Барановський, а з жовтня — Бюлетень У.Ц.К.

Бажаючи широко та планово вести кооперативне будівництво, українські кооператори улаштували в липні 1918 р. Перший Всеукраїнський З'їзд інструкторів кооперації в Київі. На цім З'їзді було до 300 чоловіка присутніх осіб, що близько стояли до кооперативної інструкторської справи. На З'їзді було ухвалено ряд резолюцій, що мали практичне значіння в царині кооперативного будівництва, і була утворена Всеукраїнська Рада Інструкторів. На ньому виявився з другого боку розбрат між окремими групами кооператорів. Харьківські кооперативні діячі та почасти й Одеські увесь час суперечили проти Всеукраїнського характеру З'їзда, силкуючись йому надати значіння крайового Київського, а не національного З'їзду. Проте спроби ці не мали жадного успіху.

Однією з перших статистичних праць Центрального Українського Кооперативного Комітету було вияснення стану кооперативних союзів на Україні. В 1918 році таких союзів було 259, при чім росподілялися вони по окремих частинах країни в такий спосіб:

Київщина 43, Волинь 15, Поділля 33, Полтавщина 17, Харьківщина 59, Чернігівщина 28, Катеринославщина 26, Таврія 12, Херсонщина 26.

По характеру діяльности 253 з цих союзів на 1 квітня 1919 року росподілялися так:

Кредитово-кооп. союзів 43, Споживчих союзів 120, Сільс.-госп. союзів 7, Мішаних союзів 41, Ріжних союзів 42.

Серед цих союзів було 7 Всеукраїнських союзів. В 127 союзах було 11.667 членів, з них 44 некооперативних організацій. По даних за 1918 р. за 123 союзи, в них було 14 міл. крб. основного капіталу, при сумі всіх капіталів у 20 міл. крб.

В 1919 році 3 Всеукраїнських союзи — Українбанк, Дніпросоюз та Централ об'єдналися в асоціяцію кооперативних Центральних Союзів України, під скороченою назвою «ОЦУКС», для репрезентації інтересів згаданих союзних організацій та ведення операцій за кордоном.

ГЛАВА X. ПОЛЬЩА.

Під Польщею в цьому нарисі ми будемо розуміти терен, що охоплює ті частини цієї країни, які входили до Європейської війни в склад трьох держав: Австрії, Німеччини та Росії. Ця територія містить у себе 147.000 кв. міль з населенням біля 27 мільйонів.

I. Галичина.

Почнемо з викладів історії кооперації в Галичині.

Коли Галичина була частиною Австрійської держави, вона уявляла собою, може, одну з найтиповіших земель Австрії, що до ріжнобарвности її національного складу та боротьби ріжних народів за політично-економічне превалювання.

При населенні в 8.000.000 чоловіка, в Галичині, по даних 1901 року, на долю жидів припадало $^1/_{10}$; останнє населення поділялося між поляками та українцями; ще була невелика частина таких, що розмовляли російською мовою. Сама кооперація в Галичині була обарвлена в національні кольори. Тут не лише окремі т-ва призначалися для осіб певної нації, а існували також і Союзні організації, що об'єднували кооперативи певної народности та працювали, головним чином, в інтересах тієї групи населення, репрезентантами якої вони були. Кооперативна царина стала для Галичини тим вдячним грунтом, на якому боротьба, особливо слабших народів, за самостійне існування та економичну незалежність була найпідніщою.

1. Кредитова кооперація.

а) Польська кредитова кооперація. Перше кредитове т-во системи Шульце-Деліча виникло в Галичині біля 1860 року. До року 1873 — рік видання кооперативного закону Австрії, число таких т-в не перевищувало 16. В 1901 році для об'єднання кредитових операцій кооперативів у Львові зоргані-

зувався кооперативний банк т-в системи Шульце-Деліча. Він виник, яко акційне т-во. Акції могли бути іменні й на пред'явника. Що 5 акцій надавали право 1 голосу. Відци некооперативний характер цього банку і змога направляти діяльність його не на користь кооперації. В 1912 році банк цей реорганізувався в розумінні надання більшого впливу кооперативним інституціям. Банк цей існує й нині, і в 1921 році він перебував у ділових звязках з 400 кооперативами системи Шульце-Деліча, в яких було до 477.000 членів. До 1889 року в Галичині існували переважно польські кооперативи і то майже виключно ощадно-позичкові т-ва системи Шульце-Деліча. Т-ва ці існували, головним чином, у містах і уявляли собою добре зорганізовані кредитові інституції. З 1889 року почали виникати по селах позичкові каси Райфейзена. польські діячі надавали їм великого значіння. Проте, розвивалися ці каси дуже повільно, і до 1889 року їх було по всій Галичині лише 25. З року 1889 справи пішли ліпше. Складений при автономному урядові Галичини так званий патронат (див. главу «Австрія») допомагав зростові цих т-в, переважно середняків східньої Галичини. В Західній Галичині відограваля велику ролю що до фінансування сільських кредитових кооперативів Центральна каса сільсько-господарських кооперативів, що виникла в 1909 році, в Кракові. Центральна каса постачала велике число кооперативів капіталами, видавала власний журнал, пропагувала ідею кооперації серед населення. В 1921 році до неї належало 10 місцевих союзів і 130 кооперативів з 500.000 членів. Річний оборот Каси в тім же році виносив 4.222 мільйони марок польських. Більшість кооперативів, що до неї входили, були кредитовими.

б) Українська кредитова кооперація. Українська селянська Галичина давно вже перебувала в тяжких умовах що до одержання позичок в неорганізований спосіб, тоб-то у приватних осіб. Поруч з цим потреба в таких позичках у галицького селянина-українця була пекучою. Вона зросла ще більше з кінця минулого сторіччя в звязку з переходом на інтенсивний спосіб ведення господарства, а особливо, з необхідністю видаткування на так звану комасацію земель. Завдання її полягали в тому, щоб усунути пануючу в землеволодінні черезполосицю та кількаполосицю і дати кожному господареві замість кількох дрібних та незручних, через розкиданість участків, — по змозі, участок в одному місці, або, принаймні, кілька, але невелике число кусків.

Але кредитова кооперація з'являється серед українців Галичини лише в 80 рр. минулого сторіччя; росла вона поволі й розвивалася слабо. На кінець XIX сторіччя таких українських кредитових кооперативів було лише кілька десятків.

Лише з 1898 року, коли виник у Львові Краєвий Кредитовий Союз для об'єднання українських кооперативів Галичини, спостерігається в цій царині значний поступ. По статуту цей Союз був Центральним банком; він мав право видавати позички, приймати

вклади й одночасно міг переводити ревізії в т-вах, що перебували з ним у ділових стосунках. Власний капітал Союзу складався з паїв по 50 корон кожний. Члени Союза могли мати й кілька паїв і, в залежності від їх числа, набували на Загальних Зборах більших прав. Так, хто взяв 1 пай, мав 1 голос, хто — 10 паїв — 2 голоси, хто взяв 50 паїв — 3 голоси. Членами Союза могли бути не лише т-ва, а й приватні особи.

При заснованні Союза до нього належало лише 17 т-в; через 10 років число членів досягло 680, з них по-над 200 т-в. Союз цей існує й нині; в 1921 році він об'єднував 458 кооперативів, річний оборот його виносив в тім-же році 574.000.000 мп.

З часу опублікування австрійського закону 1903 року виник в 1904 році у Львові Краєвий Ревізійний Союз. До нього входили всі українські кредитові кооперативи, які він і ревізував. Головним завданням Союзу було переведення ревізій. Постановка цієї справи була, приблизно, такою-ж, як і в німецьких ревізійних союзах. Союз мав до своєї роспорядимости власних ревізорів та ріжних инших службовців. Союз цей існує й нині, причім у 1921 році до складу його входило 552 кооперативи з 216.000 членів. Річний оборот в тім-же році перевищував 381.000.000 мп.

в) Жидівські кредитові кооперативи. Скажемо кілька слів про кредитову кооперацію серед галицьких жидів. Виникнення її припадає на 70 р.р. минулого сторіччя. Зростали ці кооперативи досить швидко. В 1908 році їх було біля 350; в 1920 по-над 600. Говорячи про ці кооперативи, не треба забувати, що, так-звані, жидівські кредитові кооперативи в Галичині характеризуються тим, що в них жиди складають більшість, і в усіх т-вах на чолі управління стоять жиди. Треба зауважити ще, що не так давно велике число жидівських т-в лише по формі були кооперативними інституціями; по істоті-ж це були не що инше, як об'єднання кількох жидів, які мали капітали, для вигідного приміщення їх серед членів зорганізованого ними кредитового кооперативу. При цім, подібне приміщення капіталу набірало часто лихварських форм. Але з початку нашого сторіччя судова практика почала суворо карати лихварів, що лише заставлялися ширмами кооперації для одержання завеликих зисків; і нині спостерігається де-яка нівельовка негативних боків в жидівських кооперативах, що робили їх приватно-кредитовими установами нижчого порядку.

В 1901 році у Львові виник Головний Союз промислових та господарських т-в, який об'єднував всі жидівські кредитові кооперативи та ревізував їх. В постановці ревізії в цьому союзі маємо ту особливість, що ревізори Союзу не мали постійного утримання, а працювали за винагороду за переведення кожної ревізії в розмірі 60 корон. Це було перед війною. На покриття видатків Союзу кожне т-во, що входило в Союз платило 1% з 1.000 корон виданих позичок, але не більше 600 корон.

Союз цей існує й нині, об'єднуючи в 1920 році 564 т-ва з 365.000 членів і річним оборотом в 174.000.000 мп.

г) **Російська кредитова кооперація.** Населення Галичини, що має політичні нахили до Москви, дуже нечисленне; але воно є й робить спроби об'єднатися в кооперативи, переважно, кредитові. Перший з таких кооперативів виник тут в 1886 році. Зростали ці кооперативи дуже поволі; і на 1908 рік їх ледве було 50—мінімум, необхідний, згідно австрійському законові 1903 року, для утворення самостійного Союзу. Такий союз виник в тім-же році, під назвою «Руський Ревізійний Союз». В 1920 році до його входило 139 т-в. Т-ва цього Союзу мали біля 3.000 членів.

д) **Статистика кооперативного кредиту.** Щоб мати уявлення про ступінь розвитку кредитових т-в, що належали до ріжних союзів у Галичині, наведемо тут табелю даних про ріжні союзи.

Назви союзів	Рік заснов. союзу	Кооперативів у союзі	Членів у кооп. в тисяч.	Річний оборот в мільйонах мп.	Рік, до якого належать дані
Польський	1873	403	477	—	1921
Патронат ..	1889	1.707	377	—	1921
Український	1898	458	—	574	1921
Жидівський	1901	564	365	174	1920
Російський	1908	139	3	—	1920
Центральна каса сіл.-господ. т-в. ..	1909	1.040	500	4.222	1921

Дані ці показують безперечно на розвиток кооперації в Галичині і, зокрема, кредитової кооперації, число організацій якої значно перевищує останні види кооперації. Число членів також зростає, а що торкається оборотів, то навіть в таких союзах, які, здавалося-б, мусіли мати великі обороти, як, напр., жидівський союз, обороти ці надзвичайно невеликі, як що взяти на увагу курс польської марки.

2. Споживча і страхова кооперація між українцями.

Народження кооперативного руху в Галичині між українцями в царині споживання відноситься до 1883 року, коли у Львові було утворено перше товариство під назвою Народня Торговля. Ціль цього товариства містилась у продажу крамів населенню; відкриттю склепів на селі; в постачанні необхідних для села крамів. Се товариство мусило бути і було також союзом для тих споживчих товариств, які бажали вступити в склад його членів. Одначе, до цього товариства могли приєднуватись не тільки кооперативи, а й кожна правоздатня особа, яка внесла-б пай у 20 корон та вступних 2 корони. Народня Торговля має право приймати вклади та заборговуватись. Управління її складається з Загальних Зборів, Ради (з 10 членів) та

Дирекції, яка призначається та звільняється Радою. На загальних Зборах ніхто більш одного голоса мати не може, але користуються рішаючим голосом тільки ті, хто сплатив хоч один пай.

Народня Торговля мала у 1908 р. вже біля 830 крамниць, якими закуплено було в той же рік крамів на 600.000 корон. По самій істоті своїй, діяльність Народньої Торговлі має негативний вплив на розвиток споживчих кооперативів. Вони виникають рідко, позаяк склепи «Народньої Торговлі» майже їх заміняють.

Другою причиною слабого зроста споживчої кооперації була діяльність дрібних крамниць при польських землеробчих спілках та відділах Українського тов-ства «Просвіта». Таких крамниць малося перед війною більш 1.500, причім одна третина їх була українською.

Негативною стороною розвитку кооперації у Галичині проміж українців є недостача інтелігенції. Навіть і ті інтелігенти, а саме учителі, які живуть в українських селах, ухиляються брати участь в кооперативах, позаяк самий дрібний повід може повести до звільнення такого вчителя владою (переважно польською) з його посади. Через це душею кооперативів в Українській Галичині є дуже часто місцевий піп.

Треба сказати також про товариство «Дністр», яке виникло в 1892 році. Ціль товариства — матеріяльна допомога членам шляхом приняття ощаджень та видачі позик. Але фактично Товариство це є спілка взаємного *страхування* від пожежі, при чім воно носить чисто кооперативний характер. Членом його може бути кожна особа, що внесла не менш одного паю в 50 кор. і дві кор. вступних. На загальних зборах кожний член має один голос; на паї відраховується 6% річних. Управління складається, з загальних Зборів: надзірної Ради (не менш 9 членів) і Дирекції (3 члени). Загальні Збори дійсні при всякій кількости членів. Відсутній член може дати уповноваження другому члену; але ніхто не може мати на загальних Зборах більш двох голосів. Позики видаються членам тільки під заставу майна, яке застраховано в товаристві. На 1 січня 1909 року в товаристві було більш 5.223 членів з 6.067 паями. Полісів було більш 214.000 з сумою премій в 2.224 тис. к. Резервний фонд досягав 1.149 тис. к. На протязі 16 років виплачено майже за $17^1/_2$ тис. пожарних випадків більш $9^1/_2$ міл. кор.

Війна і звязані з нею нещастя для Галичини, а далі — прилучення Галичини до Польської Держави — мали дуже хибні наслідки для розвитку кооперації в Галичині проміж українців. Великою бідою, між иншим, треба визнати те, що майже всі кооперативи Галичини загубили зібрані за кілька десятків років власні капітали, позаяк ці капітали не були переведені в свій час в нерухоме і инше майно, а залишалися в австрійській валюті, яка, як відомо, пережила повний крах. З другого боку, польський уряд відноситься де-коли вороже до української кооперації; і ми хотіли би вважати, що це є випадкові події і не буде системою постійної політики нової влади в Українській Галичині.

II. Німецька Польща.

Кредитова кооперація.

Кредитова кооперація, в сучасному розумінні слова, почала виникати в середині XIX віку під німецьким впливом. Перше польське ощадно-позичкове т-во системи Шульце-Деліча виникло в Познані в 1850 році. Проте, це т-во проіснувало недовго й вірніше вважати, що зародження кредитової кооперації в Познані припадає на 1861 рік, коли виник Промисловий Банк в Познані. Виникненню цього банку сприяла попередня внутрішня праця в колах польської інтелігенції, яка мешкала в Пруській Польщі. Лікарі, адвокати, учителі, редактори часописів і др., пересякнені національними поривannями, саме в цей період почали приходити до висновку, що для осягнення незалежности та збереження національности полякам необхідно підняти добробут польського селянина.

Відци — виникнення Познанського кооперативного банку та инших подібних кооперативів.

Проте, спочатку розвиток кредитової кооперації в Польській Познані йшов повільно. На час оголошення Пруського кооперативного закону 1867 року в Пруській Польщі було лише 25 польських кредитових кооперативів.

Цей закон, а особливо Союз промислових та господарських т-в, що виник в Познані в 1871 році, дуже допомогли дальшому зростові кредитової кооперації в Познані. В 1891 році цей Союз був якби Центральним Союзом для польських кооперативів у Познані. В цей час Комітет Союзу складався з 3-х членів, вибраних Загальними Зборами, одного директора Союзного Банку і одного делегата від правління Банку. На Загальних Зборах кожне т-во мало 1 голос.

Зріст цього Союзу, рівно-ж як і польських кооперативів у Познані, з яких переважаюча більшість входила в склад Союзу, видно з того, що в 1873 році до нього входило 43 т-ва з білансом в 3,7 міл. марок, а в 1921 році — 381 т-во, з 331.000 членів, та річним оборотом майже 6,5 міл. марок.

Біля 70% зі всього числа кооперативів, що входили в цей Союз, припадало на долю кредитової кооперації. Союз цей багато зробив для пропаганди серед поляків кооперативних ідей. Після виходу німецького закону 1889 р. про т-ва цьому Союзові доручено було ревізувати всі польські кооперативи; і завдяки цим ревізіям Союз допомагав правильній постановці кредитової кооперації в Польській Познані. Він разом з Базенським кооперативним банком допомагав також тому, що заходи Пруського уряду, скеровані на те, щоб витіснити польських землевласників з Познані, скрахували*).

Позичкові операції в цих т-вах, в складі членів яких переважали селяне, велися головним чином на вклади. На 1 січня 1908 року

*) Докладніше про це див. мою книгу — «Кооперація среди славян». СПБ. 1912.

вклади польських кредитових кооперативів сягали 123.000.000 марок. При польському населенню Познані — менше ніж 2.000.000 чоловіка — це досить значна сума.

За період з 1891—1910 рік великого впливу на розвиток кредитової кооперації в Познані набрало польське католицьке духовенство. Після енцикліки Римського папи Rerum novarum, що вийшла в 1891 році, яка закликала католицьке духовенство до участи в культурних інституціях новішого часу, роля духовенства в кооперації серед Познанських поляків набирає видатного значіння. Це бачимо з того, що до війни по-над 65% польських кооперативів мали в своєму складі за керовників представників духовенства.

Остання війна внесла де-яку руїну в польську кредитову кооперацію в Познані; проте вона зберігла свою життєздатність; і визволена Польща знайшла кредитові кооперативи Познані не лише здібними до дальшої праці, але й значно збільшеними в числі.

III. Бувше Царство Польське.

Кредитова кооперація.

Перші т-ва, які мали своєю метою кредит, та носили кооперативний характер, почали виникати в Варшаві безперечно під німецьким впливом в 1870 році. Це були, так звані, позичкові промислові каси, що мали де-яку подібність до кооперативів. Це були пайові т-ва з необмеженою відповідальністю членів. Керували ними не Загальні Збори, а Зібрання уповноважених (до 20% складу членів, але не менше 30). Кожний уповноважений мав, проте, 1 голос, хоч паїв кожний член міг мати й неоднакову кількість. Число цих кас невелике. В 1910 році їх було 5, з 25.000 членів, з 5.000.000 пайового капіталу, 2.000.000 запасового, 41.000.000 вкладів і 46.000.000 позичок. З того часу каси ці не збільшувалися в числі.

Ощадно-позичкові т-ва, занесені з Німеччини в Росію в середині 60 р.р. минулого сторіччя, почали в тім-же 1870 році розвиватися в б. Царстві Польському. Проте, росли вони тут дуже повільно і переважно серед мійського населення. Причини полягали не в тому, що сільське населення не потрібувало кредиту, а навіть не в тому, що воно було несвідоме корисности цієї справи, а головне в тім, що сільські місцевості б. Царства Польського обслуговував кредит, зорганізований на станових засадах.

Інституції, що з цією метою почали організовуватись в країні з 1868 року, були гминні ощадно-позичкові каси. Каси відчинялися в кожному селі на громадські селянські кошти, або на сиріцькі капітали. В 1884 р. Міністерство внутрішніх справ видало статут для цих кас, число їх почало зростати, при чім на початок цього віку воно перевищувало навіть число гмін. В 1907 році було 1.338 таких кас, з білансом майже в 29.000.000 крб. Не дивно тому, що ощадно-позичкові т-ва розвивалися в б. царстві Польському повільно і за 35 років (з 1876 р.) їх виникло лише 129. Лише після видання закону

1904 р. про дрібний кредит, помічається зріст цих кооперативів; із 1904 р. до початку війни їх було улаштовано в Царстві Польському не менше 600.

Одночасно почали виникати й кредитові т-ва, число яких на початок війни определялося, приблизно, в 100. Отже, в 1914 році в б. Царстві Польському було біля 800 кредитових кооперативів, з 500.000 членів і білансом біля 250 мільйонів крб.

Що торкається професійного складу зазначених кооперативів, то в складі всіх т-в панували сільські господарства, причому в кредитових т-вах відсоток їх досягав 67; в ощадно-позичкових — 33. Звертає також увагу великий відсоток крамарів в цих т-вах: в ощадно-позичкових він досягав навіть 12%.

Значну допомогу зростові кредитових кооперативів та розвиткові їх операцій в бувш. Царстві Польському уділив Варшавський Кооперативний Банк, який виник в році 1910-му. Банк цей виник під упливом праць 1-го Всеросійського Кооперативного З'їзду в Москві, і збудований він був на статуті, який наближався до статута, що розроблений був в комісії під головуванням проф. Железнова, та до статута проектованого тоді-ж Московського Народнього Банку.

Банк цей (Варшавський) збудований на акційних підставах. Мета його — допомагати ріжним видам кооперації.

Майже одночасно з виникненням Варшавського Кооперативного Банку організовано тут і Перший Кредитово-Кооперативний Союз, а саме, Плоцький Союз ощадно-позичкових та кредитових т-в. Союз цей добре вплинув на постановку й розвиток кредитової кооперації в Плоцькій губернії.

Війна принесла багацько страждань кредитовій кооперації був. Царства Польського. Сугубі вимоги повернення вкладів після проголошення війни створили для кредитової кооперації тяжку атмосферу. Одначе, після війни кредитові кооперативи знову зміцнилися й збільшилися в числі, не вважаючи на несталість валюти, що не може творчо впливати на їх вільний розвиток.

В останні часи, а саме, в 1919 р. виник в Варшаві Ревізійний Союз Польських Кредитових Кооперативів. В році 1922-му в склад його входило 187 т-в з 225.000 членами.

IV. Інші види кооперативів Польщі.

1. Споживча кооперація.

Споживча кооперація виникає в пруській Польщі в 60, в російській — в 70 р.р. минулого сторіччя. Пізніше инших виникає цей вид кооперації в австрійській Польщі.

Одначе зріст споживчої кооперації був дуже повільний: в 1903 році коло 68 споживчих т-в. В 1906 р. у Варшаві було засновано Т-во кооператорів для розвитку споживчих кооперативів. Почасти

під його впливом на кінець 1910 р. було вже 730 т-в з 100.000 членів. Перед початком же війни в російській Польщі було коло 1.250 споживчих т-в і 400.000 членів у них, тоді як у австрійській Польщі було не більше 100 тих-же т-в. В 1920-му р. число споживчих т-в у всій Польщі перевищувало 4.000 — з 1.370 тисяч. членів. Дані ці, між иншим, мабуть перебільшені.

Союзний рух для об'єднання споживчих кооперативів у Польщі відноситься до 1911 р., коли було засновано в Варшаві Союз польських споживчих т-в. В 1921-му році в склад його входило 1.049 т-в з 348.000 членів і річним оборотом в $7^1/_2$ міліярдів марок. В 1919 р. виникло в Варшаві ще 3 Союзи Споживчих т-в: один соціялістично-робітничий; другий — робітників-християн; третій — залізничних споживчих т-в.

Всі ці Союзи об'єднують майже $^1/_4$ існуючих в Польщі споживчих т-в, хоч кожен з них провадив не лише комерційну, але й культурно-просвітню діяльність.

2. Сільсько-господарська кооперація.

Сільсько-господарські кооперативи для закупки й збуту, а також для переробки сільсько-господарських продуктів, найперше в кінці минулого сторіччя почали виникати в Пруській Польщі під впливом німецької практики. В російській Польщі перші такі кооперативи виникають в 1899-му р. в Радомі. В австрійській-же Польщі кооперативні молошні та т-ва для закупок і збуту починають виникати під упливом урядових кол лише в початку нашого віку. В 1912 р. тут було 73 кооперативних молошні з 14.000 членами і річною продукцією більше 414.000 фр. та 36 т-в для закупок з 5.000 членами і 3 мільйон. фр. обороту. В 1912-му р. був утворений Хліборобський Синдикат у Кракові, для об'єднання кооперативів для закупок та збуту. У склад його входило в той час 45 кооперативів.

В Російській Польщі раніш инших виникають сільсько-господарські гуртки, а пізніш сільсько-господарські т-ва. Центральне Сільсько-Господарське Т-во у Варшаві дуже допомагало зростові сільсько-господарських кооперативів. Особливу увагу було звернено на молошні кооперативи. На 1906 р. було їх у був. Царстві Польському лише 30, а в 1912-му — 137. Для об'єднання їх було утворено в Варшаві навіть Союз молошних та ясшних т-в. У 1921-му р. в склад цього союза входило 41 т-во. Для організації ревізій сільсько-господарських кооперативів у 1916-му році було утворено в Варшаві спеціяльний союз, до якого належало в 1921-му році— 395 кооперативів, і в склад якого входив навіть Союз кооперативів для спільного збуту.

3. Союзне будівництво.

Союзне будівництво кооперативів у Польщі, незалежно від кредитових, про які ми вже згадували вище, почалося з року 1871-го, коли було утворено перший Союз ремісничих і господарських т-в

Польщі. В 1921 р. в склад його входив 331 кооператив, річний оборот яких досягав майже 6,5 міліяр. німец. марок. У 1873 р. подібний Союз виник у Львові; у 1921 році в склад його входило 403 кооперативи з 477.000 членів.

Взагалі кажучи, за 50 р.р. в ріжних місцевостях Польщі було утворено коло 32 великих центральних чи то обласних союзів, які об'єднували ріжні кооперативи. При цьому 2 із цих союзів виникли після революції 1917-го року, або за час самостійного існування Польщі.

Одначе, єдности в царині союзної організації кооперативів у Польщі досі не помічалося навіть у межах окремих категорій кооперативів. Досить сказати лише, що у межах споживчої кооперації існувало тут 7 більших Союзів, між иншим один жидівський союз із 44т-вами, спеціяльний союз споживчих т-в мійських та комунальних служащих з 27 т-вами і др.

В 1920 році в Польщі було видано загальний кооперативний закон. Він містить у собі майже все ліпше, що можна було взяти з законів і навіть законопроєктів про кооперацію в инших країнах.

ГЛАВА XI. ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА.

I. Кредитова кооперація.

1. Мійський кредит.

Викладаючи історію кредитової кооперації в Австрії, ми вже досить докладно торкалися окремих моментів історії цього виду кооперації в Чехії, що складала до 1918 року частину Австрійської Імперії. Нижче, говорячи про Чехословаччину, яко про самостійну республіку, простором до 40.000 кв. міль з населенням біля 14 мільйонів, ми не будемо повторювати вже сказаного й зупинимося лише, головним чином, на історії розвитку кредитової кооперації в Чехії за останні роки, обмежившись лише короткими даними з епізодів її попередньої історії.

До 1848 року селянське населення Чехії було цілком підпорядковано землевласникам. Очевидно, що це виключало розвиток кооперації; мало цьому сприяли й найближчі роки після визволення чеського селянства з поневолення. Крім того, причиною порівнюючи пізнього появлення кооперації було також і те, що в царині, яка вимагала найширшого примінення кооперації, а саме — в царині кредиту, сільське населення Чехії до певної міри обслуговували, так звані, окружні позичкові банки, що почали свою діяльність ще з 1848 року; кошти цих банків складалися з налогів, які виплачували землевласники в місцеві комунальні каси. Таких банків в 1904 році було в Чехії 167. Їх капітали виносили 17.000.000 корон; вони задовольняли потребу в короткотерміновому кредиті.

Проте, мійське населення Чехії почувало потребу в кредиті, і, під упливом цієї потреби, чеські ремісники та крамарі чутливо поста-

вилися до закликів чеського письменника-патріота Фр. Сімачека, який пропагував ідею організації в Чехії ощадно-позичкових т-в по системі Шульце-Деліча. Перші такі т-ва почали виникати в Чехії в кінці 50 рр. (у Влашині), в Словаччині — в 1856 р., в Моравії — в 1858 р.

Т-ва ці побудовані на росповсюджених в Німеччині засадах т-в Шульце-Деліча, причім чехи внесли в ці т-ва де-які особливості, про що ми вже докладно говорили в главі «Австрія». Однією з них був росподіл членів на категорії.

Т-ва Шульце-Деліча розвивалися не дуже швидко й широко, та це й цілком зрозуміло, як що мати на увазі, що вони пристосовані до міських умов, а Чехія — країна, головним чином, хліборобська.

На разі в 1908 році в Чехії, рахуючи Богемію, Моравію й Сілезію, було не менше 1.000 ощадно-позичкових т-в Шульце-Деліча. Баланс 624 цих т-в з 1.360.000 членів досягав на початку того-ж року 679 мільйонів корон, з яких на долю вкладів припадало 534 мільйони корон.

Т-ва Шульце-Деліча були, порівнюючи, великими інституціями: пересічно — в них до 580 членів. Це пояснюється тим, що вони працюють в густо населених містах. Т-ва оперують, головним чином, на чужі кошти. Превалюючою формою позичок, по характеру їх забезпечення, були позички під заклади. В 1921 році число кредитових т-в Шульце-Деліча досягало в Чехії до 1.450.

2. Сільський кредит.

Очевидно, кредитові т-ва Шульце-Деліча не могли задовольнити потреб сільського населення в Чехії. Появлення більш придатних до села Райфейзеновських кредитових т-в, або, як їх називають в Чехії «кампелічок» (по імени Кампеліка, ініціятора цих т-в) відноситься до пізнішого періоду. Лише з кінця 80 рр. минулого сторіччя т-ва ці починають виникати систематично в чеськім селі. Особливого розвитку набрали вони після утворення обласних союзів, які почали виникати в 90 р.р. минулого сторіччя.

Уряд допомагав спочатку кредитовим кооперативам Чехії в прямий, або посередній спосіб. Перша підтримка виявилася в допомогах, які видавалися райфейзеновським касам. Кожній касі видавалося приблизно по 300 корон, які виплачувалися після того, як каса починала функціонувати і навіть після того, як почалося вже утворення резервового капіталу кас. Союзи одержували субсидії на організацію контроля. Нині такої урядової підтримки вже немає.

Посередня підтримка урядом «кампелічок» виявлялася в тім, що уряд їх звільняв від налогів.

Чеські «кампелічки» поділяються на дві категорії: на півдні й сході Богемії вони переважно — ощадні каси. В инших місцевостях вони, головним чином, позичкові т-ва. Операції кас — переважно позички дрібним землевласникам, причім часто довготермінові до 6 і, навіть, 12 років.

Зріст кредитових сільсько-господарських кооперативів («кампелічок») в Чехії бачимо з слідуючої таблиці:

Роки	Число Кампелічок	Членів у тисячах	Мілійони корон		
			Пайов. капітал	Запасовий капітал	Вклади
1901	1.498	125	1,7	0,7	69
1912	3.588	374	4,9	6,6	401
1918	3.705	400	6	14	997
1922	4.366	—	—	—	—

3. Розвиток кредитової кооперації в останні роки.

Що торкається розвитку в Чехословаччині кредитових кооперативів обох систем, тоб-то як Шульце-Деліча, так і кампелічок, за останні роки, то це бачимо зі слідуючої таблиці:

Роки	Товариства Шульце-Деліча	Кампелічки
1918	1.331	3.803
1920	1.397	4.322
1921	1.450	4.366
1924	—	5.852

З цього числа кооперативів більше $^2/_3$ припадало на долю чеських т-в, останні — на долю т-в з превалюючим німецьким складом.

Цікаві дані про стан кампелічок до війни і після неї дає анкета, переведена Центральним Професійним Союзом в 1919 році серед 1.656 т-в, що входили в цей Союз. По відомостях за 1.644 чеських кредитових т-в, в них було 1,7 міл. корон пайового капіталу, 4 міл. корон запасового, 455 мільйонів вкладів.

До війни біля 90% вкладів видавалися в позички; нині ж лише 32 міл. корон видано в позички; останні 403 міл. вложені вкладом в Центральний Союз в Празі.

Отже, ми бачимо, що кредитова кооперація уявляє собою основу кооперативного руху Чехословаччини: на долю кредитових кооперативів в 1921 році припадало по-над 40% всіх кооперативів, існуючих в Чехословацькій республіці.

Що до оборотів кампелічок, то де-яке уявлення можно мати про це з того факту, що 1.673 кампелічки, які були приєднані у 1923 році до Загального Чеського сільсько-господарського Союзу (Єднота), мали в тому ж році біля 1.300 міл. кор. ч. вкладів.

II. Инші види кооперації.

1. Споживча кооперація.

Майже одночасно з виникненням першої каси Шульце-Деліча почали виникати за ініціятивою чеського діяча Хліборада (юриста-економиста, 1839—1911) споживчі т-ва. В 1867 році їх було в Чехії

— 34, а в 1872 — вже 438; з них 86 було німецьких. Проте, доля всіх цих т-в була досить сумною: багато з них, особливо під упливом кризи 1873 року, зліквідувалися; в 1880 році існувало лише 79 т-в, які в найближчий після цього період також майже всі зліквідувалися. Час 1875—1890 р.р. був періодом паралічу споживчої кооперації в Чехії. Старі т-ва зникли, нові не народжувалися. Лише з кінця минулого сторіччя вони знову почали виникати в Чехії, в містах, переважно серед службовців. Пізніше на ці т-ва звернули свою увагу робітники й соціял-демократичні кола. В 1918 році було 287 чеських споживчих т-в, з 127½ тисячами членів і річним оборотом продажу в 74 міл. корон. Ці кооперативи були об'єднані в Союз чеських споживчих т-в для оптових закупок в Празі. В 1919 році Союз продав місцевим кооперативам на 290 міл. корон. Німецьких т-в було 290 з 151 тисячами членів. В 1920 році Т-во гуртових закупок німецьких споживчих т-в продало товарів на 220 міл. корон. Нарешті, польських т-в було 17 з 6.500 членів і 3,5 міл. корон річного обороту.

За останні роки почали розвиватися соціял-демократичні т-ва. Центральний Союз цих т-в у Празі в 1919 році об'єднав біля 700 споживчих т-в з 250.000 членів. Чехословенська соціялістична партія також допомагала виникненню багатьох споживчих т-в. В 1919 році вони заснували більш 250 т-в. Т-ва ці об'єднані в Союз чехословенських т-в дрібних господарів.

2. Сільсько-господарська кооперація.

Сільсько-господарська кооперація почала виникати в Чехії з 90 р.р. минулого сторіччя і поступово вона захопила ріжні галузі сільського господарства. Найбільшого розвитку набрали молошні кооперативи, а також т-ва для спільних закупок і збуту, і, між иншим, кооперативні збіжниці, кооперативи для вживання машин, використання електрики і т.д. По даних 1918 року було, не рахуючи будівельних т-в, біля 750 чеських сільсько-господарських кооперативів і до 355 — німецьких. По даних-же 1921 року в Чехословаччині було по-над 3.600 сільсько-господарських кооперативів, з 400.000 членів.

Центральний Союз сільсько-господарських кооперативів в Чехії Єднота (утворений в 1896 р.) має своєю ціллю допомагати кооператорам-хліборобам; захищати їх інтереси; давати їм поради та відомості юридичного та техничного характеру; провадити ревізії; закупати предмети, потрібні у сільському господарстві та допомагати збуту продуктів того ж господарства. Паєві капітали союзу складаються з паїв, по 1.000 кор. кожний. Кожний член союзу мусить взяти не менш, як один пай на кожні 50 членів, коли в кооперативі не більше 500 членів. Кооперативи від 500 до 1.000 мусять взяти ще додатково на кожні 100 членів один пай. Кооперативи, що мають більше 1.000 членів, беруть ще додатковий пай на кожні 500 членів. На загальних

зборах кожний пай має право на один рішаючий голос, що, беручи на увагу вищезазначене, не перечить кооперативним принціпам.

Кожна галузь кооперації організована в союзі автономно і має свою виборну адміністрацію. Управління союзів досить складне. Крім загальних зборів, мається комітет з 60 членів; правління; рада з 12 членів і дирекція. В 1923 р. в Єдноті було 2.455 членів; розмір продажу досягає 187 міл. кор. ч.

3. Ремісничо-продукційна кооперація.

Ремісничо-продукційні кооперативи для закупок і продажу також найшли примінення в Чехословаччині, хоч виникли вони пізно і досягли, порівнюючи, невеликих розмірів. В 1910 році таких кооперативів (причім в склад їх входили також і кооперативи більших промисловців) з превалюючим чеським складом було тут біля 250. Вони мали по-над 22.300 членів і продали товарів на 31,5 міл. корон. Паїв було 6,5 міл. корон; запасового капіталу по-над 3 міл. корон. Майно їх коштувало майже $22^1/_2$ міл. корон. Німецьких т-в було 164 з 104.000 членів, з 20,5 міл. корон річного обороту, 10 міл. корон паїв і 24,5 міл. майна. Чеський уряд допомагає продукційним кооперативам позиками.

4. Будівельна й страхова кооперація.

Будівельні кооперативи почали виникати з кінця минулого сторіччя. Вони зобов'язані своїми успіхами енергії директора земельного банку Лощака, а також значній матеріяльній підтримці уряду. В 1912 році таких кооперативів було 393 з 18.250 членів. Вони зібрали кватирної платні майже півтора мільйони корон. Паї складали 2.724.000 корон, запасовий капітал — 350 тис. корон. Все майно коштувало 32 міл. корон. В 1921 році в Чехословаччині було біля 900 будівельних кооперативів.

Розвиток в Чехословаччині страхових акційних т-в та т-в взаємного страхування гальмував примінення кооперативного страхування. Лише в царині страхування скоту цей вид набрав значнішого примінення. Особливо це помічається з 1910 року, коли було засновано в Празі Союз перестрахування для Чеських т-в страхування скоту. Союз цей брав на себе 50% ризиків і, користуючись урядовою допомогою, він зміг уплинути на розвиток місцевих кооперативів по страхуванню скоту. В 1910 році їх було 21, а в 1918 — 211 з 10.000 членів і 22.300 голів застрахованої скотини.

5. Сучасний стан і кооперативні союзи.

Загальна картина стану кооперації в Чехословацькій республіці на 1 січня 1921 року уявляється в такому вигляді (по даних — L. Dvořak — La coopération de la République Tchécoslovaque):

Кредитові кооперативи		Сільськ.-госп. кооперативи збуту	Т-ва для закупок	Будівельні т-ва	Споживчі т-ва	Загальне число
Кампелічки	Т-ва Шульце					
4.366	1.450	1.640	1.480	900	1.979	12.336*)

Про стан Чехословацьких сільсько-господарських кооперативів можна мати уявлення по де-яких відомостях про кооперативи, які входили до головних союзів — чеських, німецьких і землеробчої «Єдноти». В 1922 році — 9.682 кооператива, які входили в склад цих союзів, при чому біля 6.000 з них були «кампелічки», мали — пайового капіталу $26^1/_2$ міл. к. чес., резервного капіталу $30^1/_2$, вкладів — 2.360 міл. к. чес.

Більшість (16%) кооперативів приняла обмежену відповідальність членів по зобов'язаннях кооперативу.

Всі кооперативи в Чехословаччині об'єднані в союзи. В 1921 році їх було 28. З них 10 союзів об'єднували кредитові кооперативи окремих округ Чехословаччини. Майже одночасно виникло 2 центральних таких союзи в Празі: один для чеських кредитових кооперативів, другий — для німецьких. Останній виник в 1895 р., перший в 1896 році.

Німецький союз має метою бути регулюючою касою для місцевих кредитових т-в, вести спільні закупки й ревізувати свої т-ва. Пай було определено в 100 корон. В 1914 році в ньому було 650 т-в. Позички видаються лише т-вам, а не окремим членам, рахуючи від 400 до 1.000 корон на члена. Це, власно, довійськові норми. В 1921 році в Союзі було 881 т-во з 115.000 членів і оборотом — 684.000.000 корон. Союз видає німецький сіл.-господарський кооперативний листок.

Що до Чеського Союзу, то в 1921 році в ньому було 2.232 т-ва з 217.000 членів з оборотом в 1.116 мільйонів корон. Союз цей видає тижневий хліборобський та кооперативний листок і місячник «Наша Кампелічка».

Далі, в 1898 році було утворено Центральний Союз кооперативних кредитових т-в в Брно. В нім, в 1921 році було 675 т-в. За останній час спостерігається утворення нових союзних кооперативних організацій, об'єднуючих кредитову кооперацію. Так, в 1919 р. виник загальний кооперативний банк в Празі, в якому через рік було 312 т-в з 395.000 членів. Потім, в 1920 році виник Союз союзів німецьких сільських кооперативів в Празі; в 1920 році до нього входило 3 союзи і 1.698 т-в, річний оборот яких перевищував 1.120 міл. кор.

Нарешті, в 1921 році було утворено в Празі «Центрокооператив» для цілей, що ясно випливають з його назви. До нього увійшли 7 кооперативних союзів, річний оборот яких за той-же рік перевищував 679,5 мілійонів корон.

*) На 1. I. 1924 спож. коопер. було 2261, будівельн. — 1326; загальна кількість — 14942.

ГЛАВА XII. БАЛКАНСЬКІ КРАЇНИ

I. Південнославія.

Південнославія охоплює своїми межами бувші Сербію і Чорногорію, потім Хорваччину, Словенщину й Боснію з Герцоговиною — області, які належали раніш Австро-Угорщині. Простором ця держава досягає 96.000 кв. міль з населенням 12 мільйонів.

1. Сербія.

Сербські кооперативи займали до війни серед названих областей перше місце. А тому роспочнемо наш виклад з цієї частини сучасної Південнославії.

Зародження кооперативного руху в Сербії відноситься до 1870 р., коли тут почали виникати споживчі т-ва в якості не так економичних, як політичних організацій, в звязку з народжуючимся тоді в країні визвольним рухом. Виникнення кредитової кооперації відноситься в Сербії до пізнішого часу. В 1883 р. засновано у Білграді Народній Кооперативний Банк, який поклав початок влаштуванню других таких-же організацій в країні.

Одначе, це були кооперативи лише по назві, в дійсності-ж — акціонерні установи. Лише згодом почали виникати Райфейзеновські каси по селах.

Рух для влаштування кредитових кооперативів почав рости інтенсивніше з 1887-го р. коли в Білгороді було влаштовано Головний Союз хліборобських т-в.

Новий імпульс розвиткові кредитової кооперації в Сербії дав проголошений тут в 1898 р. закон про хліборобські т-ва (задруги), який в загальному подібний був до німецького закону про т-ва 1889 р. Закон цей дозволяв влаштування як сільсько-господарських, так і ремісничих т-в; він припускає т-ва для цілей кредиту, рівно-ж як і для инших господарських цілей. Т-во згідно законові може повстати не менше як при 10 фундаторах. Для роспочатку операцій т-во мусить бути зарегістроване в суді, який повинен не пізніше 3 днів після пред'явлення статуту т-ва занести його в реєстр. Можливість такого швидкого регістрування пояснюється тим, що т-во виникає на основі взірцевого статуту, який опрацював Головний Союз хліборобських т-в, в наслідок чого перевірка змісту статута відповідно вимогам закона для суда полегчується.

Копія зареєстрованого статута дається т-ву. — Керують т-вом: Загальні Збори, Правління й Надзірна Рада. Кожний член має на Загальних Зборах один голос. Хліборобським кредитовим кооперативам надані де-які привілеї. Вони можуть видавати позички під залог рухомости, залишаючи їх в користуванні позичальників. Вони вільні від гербового податку, промислового податку і податків торгових.

Т-ва можуть об'єднуватися в Союзи й Центральні т-ва. Але цікаво-

ва особливість сербського закона полягає в тому, що він не дозволяє існуванню в Сербії більше одної центральної організації для хліборобських кооперативних т-в і одної для ремісників.

Зріст кредитових кооперативів у Сербії йшов досить інтенсивно; в 1900-му р. тут було коло 300 райфейзеновських кредитових т-в. В даний час їх більше 900.

Осередком сербської кооперації суть ощадні каси Райфейзена Як по своїй кількості, так і по числу членів, рівно-ж як і по економичному значінню їх — ці каси, в дійсності, повинні бути признані підставою сербської кооперації і джерелом дальших її успіхів.

Загальним явищем кредитових кооперативів Сербії, окрім участи інтелігентів, є невеликі операції, стриманість в прийомі членів, стремління надати організації солідний характер шляхом будівлі власного будинку, який потроху набірає в селі значіння громадського зібрання.

Особливістю цих кооперативів є помітне постійне стремління обмежити операції одними кредитовими.

Особливістю організації кредитових кооперативів було те, що кожний член є зобов'язаний вносити щомісячно вклад на збереження в т-во, від 50—1 динара. На ці вклади начислялося від 4 до 6 відсотків, і вони давали кооперативам непомітно настільки великі оборотові засоби, що ними покривалися на 60% потреби членів кредитових кооперативів в кредитах.

Перед війною число кредитових кооперативів Сербії перевищувало 700.

Війна зруйнувала багацько кредитових кооперативів Сербії, або-ж припинила їх діяльність. Але після неї кооперативи скоро відновили свою працю; і з 850 т-в, які належали до Союза хліборобських т-в до війни, в даний мент знов функціонує більше 750.

Згідно сербському закону 1898 р., кооперативи можуть об'єднуватися в союзи й центральні т-ва. Особливістю цього закона є те, що всі сільські кооперативи повинні належати до Головного Союза хліборобських т-в. Союз цей засновано в 1886 р. Мета його — турботи про влаштування нових т-в; надзір шляхом ревізій за правдивим веденням справ т-ва і захист їх інтересів. Для досягнення цих цілей Союз, між иншим, утримує штат ревізорів. При Союзі існує кооперативна школа, де молоді люде підготовляються до праці в т-вах, яко рахівники. Союз влаштовує курси, видає журнал, який виходить два рази на місяць, видає популярні брошюри, пропагує ідеї кооперації друком та через своїх урядовців. На початок війни в склад Союза входило до 850 т-в, при чому Союз переводив щорічно 600 ревізій.

Центральні т-ва в Сербії називаються Головними т-вами. Їх є 2: одно — кредитове, засноване в 1898-му р., друге, яке має метою раціоналізацію розведення худоби, засноване в 1897-му р. Обидва ці т-ва — у Білгороді.

Головне кредитове т-во є в дійсності центральною кооперативною

касою, яка мала в своєму роспоряженню в 1910-му році до — 3.000.000 динарів капіталу.

Центральна Каса тримає міцний звязок з Головним Союзом хліборобських т-в Сербії, про який ми вже згадували вище. Зріст Центральної Каси бачимо з того, що в 1903-му році в склад її входило 263 члени, а в 1913 — 668.

Уряд співчуває розвиткові кооперації й матеріяльно підтримує її. На 1910 рік матеріяльна підтримка уряду складала до 2 міл. дин.

2. Хорваччина.

Хорваччина належала раніш до Угорщини і складається з $^1/_3$ сербів і $^2/_3$ хорватів. Ще до війни тут вже була велика кількість кооперативних кредитових установ, майже виключно сільських кас, які збудовані по системі Райфейзена. До війни було тут коло 1.000 таких кас. В сучасний момент їх є більше, і більшість їх об'єднані в Союзи. Найбільш великі з них: а) Союз сербських хліборобських т-в у Загребі, головному місці цієї области, утворений у 1881 р. Союз має метою сприяти виникненню райфейзеновських т-в, правдивому веденню їх справ й полегшенню провадження в них посередницьких операцій. Союз є в той-же час і Центральною Касою, при чому має право приймати вклади. Умови повернення їх заслуговують на увагу. Вони повертаються після попереднього повідомлення. Так, для вкладів до 5.000 корон треба заявити про бажання забрати їх назад за місяць; для вкладів од 5.000 кор. до 20.000 кор. — за три місяці, од 20.000 до 50.000 — за 6 місяців, а вище 50.000 кр. за рік. До цього Союзу належало в р. 1920-му 411 т-в з 71.000 членів. Річний оборот цих т-в досягав в році 1920 — 187.000.000 корон. б) Союз сербських т-в у місті Рюма. Перед війною до цього союзу входило більше ніж 280 кас системи Райфейзена. в) Союз хорватських і словенських кооперативів у місті Осек, його зародження припадає на р. 1875. Цей Союз видавав свій орган «Господарь», він існує до тепер, об'єднуючи, по даних 1921 р., коло 100 кредитових кооперативів майже з 28.000 членів. Загальний оборот цих кооперативів перевищував у році 1920 — 156.000.000 корон.

3. Словенщина (Словонія).

На Словенщині, яка в кінці минулого сторіччя була в досить тяжких умовах існування, кредитові кооперативи почали виникати з 1880-го р., коли ініціятивою Восняка було утворено декілька кооперативних кредитових кас, які через 3 роки об'єдналися в Союз у м. Ціллі. Праця Союза для утворення нових т-в мала успіх і число їх в країні збільшилося настільки, що незабаром виникли в ріжних місцях інші Союзи: у Люблянах, Герці, Полі, Сполато і т. и.

Крім згаданих союзів у Південнославії є ще де-кілька кооперативних союзів, кожний з яких об'єднує від 50 до кількох сотень ріжноманітних по характеру діяльности кооперативів. Останні що до

кількости членів дуже ріжноманітні: існують т-ва з 30 членами і з 1.000.

У червні 1920 р. в Білгороді було скликано загально-кооперативний з'їзд представників усіх кооперативних організацій країн, які належать до Південнославії. На цьому з'їзді, між иншим, було ухвалено, аби всі кооперативи об'єдналися в «Головному Союзі Сербії, Хорваччини і Словонщини», яку назву було надано раніщому Головному Союзові Хліборобських т-в. Цей загально-кооперативний Союз міститься, по старому, в Білгороді, і тепер в склад його входить коло 3.800 кооперативів з 500.000-ми членів, причім більшість цих кооперативів належить до категорії кредитових. Всіх кооперативів в 1923 р. було коло 4800.

II. Болгарія.

Болгарія після світової війни є країна простором 40.000 кв. міль, з населенням 5 мільйонів.

1. Кредитова кооперація.

Кооперативний рух почався в Болгарії лише з 1896 р., коли було тут утворено перше кредитове т-во системи Райфейзена. Таке досить пізнє вступлення Болгарії на кооперативний шлях пояснюється подвійно. По-перше, після звільнення від Турецького панування всю свою увагу ця країна звертала на питання політичні, лишаючи питання економичні ніби на боці; а по-друге потреби селян в кредиті задовольнялись у Болгарії здавна некооперативним шляхом. Ще в 1863-му р. тут почали утворюватись так звані Народні Каси, які мали своїм призначенням постачати кредитом сільське населення. З цих кас з часом утворилася велика установа під назвою Болгарський Хліборобський Банк. Агенства та відділи Хліборобського Банку працювали цілком задовольняюче й забезпечували населенню кредит, але керувалися міркуваннями державної користи.

На початку нашого сторіччя правління Хліборобського Банку видало негласний наказ своїм місцевим органам, улаштувати, де маються сприяючі умови, кредитові кооперативи. Справа стояла добре... і на протязі 10 років, по ініціятиві урядовців Хліборобського Банку, в більшості випадків місцевих агентів, було утворено не менше 350 кооперативів.

З 1907-го р. справа ця посунулася швидче, понеже в цьому році було обнародувано сприяючий розвиткові цих організацій кооперативний закон*). Зміст його полягає в слідуючому.

Кооперативним т-вом, згідно болгарському закону, визнається об'єднання необмеженого числа осіб, з метою поліпшення економичного стану членів т-ва в царині кредиту, хліборобства, рукомесла й промислів. Т-во утворюється не менше як при 7 фундаторах та при умові занесення його в торговий реєстр та публікації про це в офіцій-

*) Див. «Кооперація среди славянъ». С.П.Б. 1912.

ному часопису. Для цієї-ж регістрації необхідно слідуюче: треба скликати Установчі Збори членів, які розробляють статут т-ва і вибірають Правління та Контрольну Раду. Головує на цих зборах старіший. Кожний член має на цих зборах один голос. Статут повинен містити в собі приблизно ті важніші елементи діяльности т-ва, які вимагаються німецьким кооперативним законом.

Статут, що його виробили Збори Уповноважених та підписав кожен член (підписи можуть бути засвідчені т-вом або сільською владою), надсилається разом зі списком членів до Окружного Суду. Останній є зобов'язаний, на випадок, коли статут відповідає вимогам закону, на протязі одного місяця занести статут т-ва в реєстр. Через 15 день після такого занесення мусять бути опубліковані короткі видержки зі статуту заснованого т-ва. Останнє вважається здійсненим після занесення його в торговий реєстр.

Далі, згідно закону, паї в т-ві мусять бути іменні та не перевищувати 100 фр. (лишень продукційні т-ва можуть мати паї більш високого розміру).

Загальні Збори вирішують важливіші питання, вибірають і звільняють Правління й Контрольну Раду. Збори дійсні при $^1/_4$ присутніх членів, наколи статут не має иншої постанови. Кожний член має на Зборах лише один голос. Він може передавати свій голос иншому.

Одначе ніхто не має права на Зборах мати більше, як 2 голоси.

Правління — виконавчий орган. Особливістю болгарського закону про цей орган є лише вимога, щоби винагорода членам Правління не перевищувала 10% чистого прибутку т-ва.

Надзір є організований подвійно: внутрішній доручено Контрольній Раді, яка вибірається з-поміж членів т-ва, зовнішній — або судові, який є зобов'язаний ревізувати т-ва за допомогою своїх урядовців, або службовцям земельного банку не менше одного разу на 2 роки, або Союзові, наколи т-во належить до нього.

Об'єднання т-в в Союзи вільне і відбувається тим-же порядком, як це встановлено для окремих т-в в відношенню до фізичних осіб. Основними цілями Союза, згідно закону, можуть бути: а) об'єднання т-в всіх видів; б) турботи, звязані з заснованням нових т-в, і в) надзір за станом їх справ.

Кредитові т-ва не можуть видавати позичок нечленам. В статуті мусить бути вказаний максимум, вище якого член не може користуватися кредитом.

Т-во припиняє свою діяльність з тих-же, приблизно, причин, як це принято і в германському законі про т-ва.

Кредитові т-ва у Болгарії мають лише один привілей — правозалишати закладену в т-ві річ у володінні позичника. У всьому останньому т-во підлягає режимові, який встановлено і для инших приватних підприємств. Воно виплачує ті ж самі податки, збори і инше, як і всі инші торговельно-промислові об'єднання.

Розвиткові кредитової кооперації допоміг також Головний Союз хліборобського т-ва, який виник у 1907 р. Мета Союза — об'єднання т-в, захист їх інтересів, розвиток кооперативної справи в країні та організація ревізій т-в. Ініціятива його заснування належить урядовим колам. Одначе, скоро в складі учасників Союзу виник розбрат: одна частина бажала широко організувати при Союзі ревізії т-в союзними ревізорами; друга, в більшості службовці в Хліборобському Банку, признавала такі ревізії непотрібними, понеже т-ва ревізуються чинниками Хліб. Банку, і ці ревізії нічого не коштують т-ву.

Розбрат цей мав своїм наслідком влаштування в 1909-му році незадоволеною групою учасників Союзу — нового Союзу, який одержав назву — *Центрального*. Завдання його полягали як в переведенні фінансово-кредитових операцій та організації для своїх членів спільного продажу й закупок, так і в організації ревізій.

Ці два союзи трималися принципу аполітичности. У тому-ж 1909-му р. виник новий Союз для спільних закупок під назвою Народній Склеп. Він домагався, щоби кооперація стояла на певній політичній платформі. У 1914-му році перші два Союзи об'єдналися в організацію, яка одержала назву «Загальний Союз Хліборобських Кооперативів». На перше січня р. 1921 в склад його входило біля 700 членів-кооперативів, майже виключно кредитових.

По даних 1921 р. в Болгарії було біля 1.720 кредитових кооперативів; з них біля 1.225 — сільських кооперативів*), а решта т-ва ремісників, торговців і промисловців — разом з тим можуть згідно статутам не лише видавати позички, але й провадити закупки та продаж. В середньому в них — коло 70 членів на 1 т-во. Склад в більшості наближається до заможнього селянства. Власних коштів на 1 січня 1918 р. було більше 10,5 тисяч левів. До загального балансу ці кошти складали 15%. Вкладів пересічно на т-во було коло 66.000 левів. Державна підтримка поступово відносно зменшується, склавши в 1919-му році лише 15% балансів. Позичкова операція поставлена не цілком задовольняюче, багацько прострочених позичок; позички не дуже впливають на прогрес сіл. господарства.

Що торкається даних про кооперативні Союзи та Центральні банки Болгарії, то найбільш старий з них Головний Союз хліборобських кооперативів, який виник у 1907-му р. і який мав у своєму складові в р. 1921-му 660 кооперативи.

Потім Центральний Кооперативний Банк, що виник у 1910 р. і мав у тому-ж році 171 кооператив у складі членів. З того часу цей Ц. К. Банк дуже розвився: капітали його власні у 1920 р. досягали 12 міл. лев. До його належало біля 1.000 членів; з них 862 кредитових кооперативи.

Одначе, в 1920-му р. відбулося ніби законодавче прикріплення хліборобських кооперативів, себ-то тих, в яких було не менше $^3/_4$ учасників хліборобів, — до Хліборобського Банку в

*) La Bulgarie coopérative. 1924.

порядкові кредитування й ревізії. Таким чином, для Кооперативного Банку лишився вузький обсяг клієнтури. Як це відіб'ється на дальшому розвиткові кооперації, покаже будуче.

У 1915-му р. виник також Союз Народніх Банків, який обхоплював в собі в 1923 р. 63 кооперативів з 32.000 членів.

Нарешті, в 1920-му р. виник Хліборобський Кооперативний Банк, який є призначений, головним чином, для кредитування кооперативів для спільних закупок та збуту. В 1922-му р. в склад його входило лише 321 кооперативне т-во з 30.000 членів. Річний оборот цього банка досягав 10 мільйонів левів.

2. Інші види кооперації.

Із инших видів кооперації найбільшого розвитку досягли в Болгарії споживчі т-ва. Почали вони виникати з кінця минулого сторіччя, але зріст їх помічаємо лише з початку европейської війни. На 1921 рік їх було більше 600. Т-ва ці мали свій Союз в Софії. В 1921-му р. в склад його входило 103 споживчих т-ва.

Сільсько-господарські т-ва ріжних категорій — молошні, для плекання худоби, виноградарів, машинні — розвиваються дуже слабо, а де-які їх форми навіть мають тенденцію до зменшення (напр., молошні кооперативи). Є також кооперативи лісоводів, причім вони мали свій Союз у Софії; його засновано в р. 1922-му і до його приєдналося тоді-ж 120 т-в.

Продукційні т-ва ремісників також розвивалися. В 1919-му р. вони утворили свій Союз у Софії, до нього входило 61 т-во.

Нарешті, і кооперативне страхування почало примінюватися з часу заснування в Софії Хліборобського Т-ва Кооперативного Страхування. Загальна кількість кооперативів ріжних видів у Болгарії на 1922 р. досягала 2.665*), з них кредитових кооперативів було коло 1.340, споживчих — 600; продукційних — 220 і ріжних — коло 500.

III. Румунія.

Примінення кооперації в Румунії (простором біля 122.000 кв. міль), при низькому рівні розвитку населення (17½ міл); при недоброзичливому відношенні до цієї форми економичного об'єднання з боку урядових кол, — довгий час не мало сприятливого грунту. Проте, негативні умови господарського устрою країни, занадто велике землеволодіння і маса мало та безземельних селян, покликали до життя спочатку споживчу, а потім кредитову кооперацію.

1. Споживча кооперація.

Перше споживче т-во виникло в Румунії в 1882 році в Букарешті. Уряд поставився до розвитку цих т-в недоброзичливо й на всякий спосіб гальмував їх зріст. На селі споживчі т-ва почали виникати

*) Джер. № 119.

спочатку нашого сторіччя. В 1908 році їх було не більше 100. З того часу справа ця розвивалася. В 1920 році в Айуді склався центральний Союз продукційних і споживчих кооперативів, в склад якого в 1921 році входило по-над 530 кооперативів з 135.000 членів і річним оборотом по-над 100 міл. лей.

2. Кредитова кооперація.

Появлення кредитової коопера .. покликали тяжкі умови кредитування на селі, де боржник виплачував не менше 100%.

Під упливом зазначених причин, в 90-х р.р. минулого сторіччя в Румунії починають виникати, з приватної ініціятиви, народні кооперативні банки по типу т-в Райфейзена.

Перший такий банк виник в 1891 році в Бузені. Проте зростали ці банки дуже поволі, і в перше десятиріччя їх було ледве 50. Закон дозволяв їх організацію. Це не був спеціяльно-кооперативний закон, лише розділ Румунського статуту торгівлі, але по суті це був кооперативний закон, хоч і недосконалий. Згідно з цим законом ті т-ва, які мають в статуті вказівку на перемінний капітал, називаються кооперативними. Кооператив виникає шляхом подачі статуту в суд на регістрацію. Управління кооперативу колегіяльне. Правління вибірають загальні збори, де кожному членові прислуговує один голос. Статут припускає гальмування виходу членів. Статути повинні мати в собі звичайні пакти що-до вступу й виходу членів, скликання загальних зборів, форми відповідальности і т. и. Особливістю закону є вимога, щоб пайовий капітал т-ва не перевищував 200.000 лей. Збільшення капіталу щорічно не може перевищувати 200.000 лей. Жаден член кооперативу не мусить мати паїв більше, як на 5.000 лей. Паї іменні і не можуть бути більшими за 100 й меншими за 25 лей.

Уряд, що спочатку не співчував цьому рухові, потім, під тиском необхідности, пішов назустріч спробам населення об'єднатися в кредитові кооперативи, але вжив заходів, щоб зберегти керування справою і вплив на дальший напрямок у своїх руках. Цього він досяг законом 1903 року про сільські народні банки та центральні каси.

Такі банки могли виникати шляхом регістрування в належному суді своїх статутів, як і всяке комерційне т-во, при умові, що в місячний речінець з дня заснування банку про це було повідомлено владу. При цім, як-що банк хотів би бути звільненим від податків, його статут мусів мати такі пакти: а) відповідальність членів повинна бути необмежена й солідарна; б) на випадок ліквідації банку запасовий капітал, складений членами, мусів бути призначений на загальнокорисні цілі; в) адміністрація, за виїмком рахівника, повинна працювати задурно. Кожен народній банк підлягає контролю центральної каси. На випадок зловживань, допущених адміністрацією народнього банку, Центральна Каса має право усунути винних адміністраторів, яких не можна знову вибірати на протязі 2-х років після їх

усунення. Кожен народній банк повинен складати що-року біланс й подавати його Центральній Касі.

В статутах таких банків є пакти, що дають їм право видавати позички, приймати вклади, робити позички. Були спроби включити в коло їх операцій покупку земель з доручення члена; але уряд не дозволив ведення цих операцій. Капітали банку складаються з паїв, які вносить кожен учасник щомісячно, від 1—5 лей. Відповідальність членів обмежена сумою одержаних позичок. Останні видавали до війни в розмірі від 25—500 лей, при тім не лише членам народнього банку, а й стороннім особам. По позичках брали з членів — 10%, з сторонніх — 12%. Банк — організація автономна.

На грунті вищенаведеного закону в 1906 році було зорганізовано центральну касу народніх сільських банків, яка мала призначенням допомогу їх діяльності, а також розвиткові инших кооперативів і догляд за працею цих організацій. Центральна каса перебуває в звязку з кредитовою організацією, під назвою — «Хліборобський Кредит», і Національним банком. Вона може вести всі банківські операції з народніми банками та кооперативними організаціями. Держава гарантувала їй до 20 міл. лей на ведення операцій. Касою керує дирекція з 11 осіб, призначених на 7 років. З них 8 чоловіка призначає міністр фінансів, 2-х — міністр народньої освіти і 1-го банк іпотечного кредиту в Букарешті.

Народні банки, що хотіли-б кредитуватися в Центральній Касі, повинні задовольнити де-які спеціяльні вимоги. Так, жаден банк не має права приняти в склад членів осіб, що живуть по-за місцем осідку банку, або в суміжних комунах. Банк не може приймати в склад членів осіб, що входять до другого подібного банку. Він може видавати позички лише мешканцям свойого району. Статути повинні мати в собі вказівки на ті привілеї, якими користуються члени банку, порівнюючи з нечленами. Відсоток за позички не повинен перевищувати межі, зазначеної Центральною Касою. Банк, основний капітал якого не повинен перевищувати 10.000 лей, повинен мати безплатну адміністрацію, крім рахівника. Останні банки не можуть витрачати на адміністрацію більше 15% прибутку. Кожен банк повинен складати резервний капітал, шляхом відрахування не менше 10% з прибутку. Банк можна організувати і без пайового капіталу, але при умові приняття членами необмеженої і солідарної відповідальности.

В 1891 році в Румунії був лише 1 народній банк; в 1900 р. — їх було 47; в 1906 — по-над 2.000, в 1921 — 3.200. Відци ясно, що зріст сільських банків в Румунії перебуває в тісному і безпосередньому звязку з виданням закону 1903 року й діяльністю центральної Каси.

Наведемо короткі відомості про кредитові кооперативи та їх союзи, які нині існують в Румунії. В 1921 році тут було: а) біля 3.200 сільських народніх банків; вони були об'єднані в Центральному союзі в Букарешті, що склався в 1918 році, і мали по-над 702.900 членів; б) до 400 ощадно-позичкових та кредитових т-в в Басарабії (по даних 1915 р.), які були об'єднані в Басарабському союзі і нарахову-

вали понад 200.000 членів; нарешті, в) біля 300 райфейзеновських т-в, з 25½ тис. членів, які були об'єднані в союз в Германштадті.

3. Продукційна та сільсько-господарська кооперація.

На початку XX сторіччя в Румунії виникають рибальські т-ва і кооперативи для розробки каменю. В 1921 році перших було 43 з 2.000 членами, а других — 22 з 1.300 членами. З кінця минулого сторіччя починають з'являтися кооперативи для аренди землі. Хоч в 1903 році було видано сприяючий виникненню арендних т-в закон, який надавав їм права юридичних осіб, проте відношення уряду до арендних т-в було не дуже прихильним, і лише після селянських повстань 1907 року уряд пішов назустріч цьому способові розвязання пекучих економичних питань країни. З цією метою в р. 1908 було утворено Центральну сільсько-господарську касу, за допомогою якої уряд робив допомогу цим видам кооперації, а ці заходи допомогли і розвиткові арендних т-в. Правда останні, як і вся взагалі кооперація, перебувають тут під постійним доглядом уряду не лише в економичному, а й політичному розумінні. По даних, близьких до нашого часу, в Румунії було до 800 арендних т-в для обробки землі.

В Румунії набрали також розвитку т-ва для експлоатації лісів, які належать казні. Почали вони виникати на початку нашого сторіччя. В 1921 році таких кооперативів було біля 1.500 з 41.000 членів і капіталами до 5 м[illegible] лей.

По закону 1918 [illegible]ку зорганізовано було центральний Союз кооперативних продукційних і споживчих т-в, яко відділ Центрального Союзу народніх банків і сільсько-господарської кооперації. Цей союз сприяв розвиткові кооперації. Приймаючи в свій склад, союз вимагав, щоб у статути кооперативів було введено слідуючі засади: 1) щоб кожен робітник т-ва був разом і членом т-ва; 2) щоб дивіденд у т-ві не перевищував 10%; 3) щоб лишки з чистого зиску розподілялися між робітниками пропорційно вложеній ними праці. Союз цей одержав право експортувати хліб, і в 1922 році одержав з Франції замовлення на вивіз 15.000 вагонів хліба і 5.000 вагонів кукурудзи, що й зробив*).

По даних 3 березня 1921 року в Румунії рахувалося біля 7.610 кооперативів з 900.000 членів в них. Найбільше з цих кооперативів припадало на долю кредитових кооперативів (біля 700.000 членів); біля 2.800 кооперативів мали метою закупку й збут; по-над 1.400 кооперативів було для експлоатації лісів.

Перший з існуючих нині в Румунії союзів кооперативів — Союз Райфейзеновських т-в був заснований в 1886 році в колишній Угорщині, з якою був звязаний і союз споживчих т-в. В першому союзі в 1921 році було 278 кооперативів; в другому — 69.

В Центральному Союзі сільських т-в для виробництва й спожи-

*) Bull. Intern. Cooperatif. 1 924.

вання, заснованому в Букарешті в 1918 році, було в 1921 році — 2.820 т-в з 210 тисячами членів і оборотом в $6^1/_2$ міліярдів лей. В 1919 році склався союз мійських кооперативів, до якого в 1921 р. належало 430 т-в.

4. Басарабія.

Треба сказати тут кілька слів про Басарабію*). В 1904 році тут було лише 30 кредитових кооперативів; в 1913 р. їх було 357, а в 1915 — 385 (138 ощадно-позичкових і 247 кредитових т-в). В 1919 році в Басарабії існувало 429 кредитових кооперативів, з оборотом в $32^1/_2$ міл. крб., 13 кооперативних союзів з оборотом в 42 міл. крб., 653 споживчих т-в з річним продажом товарів на 8 міл. крб.

IV. Греція.

Початок кооперативного руху в Греції, де живе $5^1/_2$ міл. населення на 42.000 кв. міл. простору, відноситься до 1901 року. Спочатку виникли споживчі т-ва, між иншим, серед військових; за ними почали організовуватися продукційні т-ва для будівлі парусних суден; нарешті, кредитові й сільсько-господарські т-ва. Останній вид кооперації, а особливо кредитові превалюють.

В 1914 році вийшов тут загально-кооперативний закон, сприяючий кооперації. Цікавий один пакт цього закону: він загрожує карою (штрафом або в'язницею) промисловцям, торгівцям, капіталістам і взагалі всім, хто із-за персональних інтересів буде забороняти кому-небудь вступати в склад членів т-ва, або примушуватиме когось вийти з т-ва, або буде вживати заходів до дезорганізації кооперативного т-ва, чи до причинення йому втрат. До війни в Греції було дуже мало кооперативів. В кінці 1918 року їх було вже 917 з 45.000 членів і біля 13 міл. франків капіталу. Із зазначеного числа т-в біля 100 були мійські споживчі т-ва; біля 60 споживчих т-в працювали у великих центрах: в Атенах, Пиреї, Салоніках і др.

На долю сільсько-господарської кооперації припадало до 820 т-в, $32^1/_2$ тисячі членів і $2^1/_2$ міл. франк. капіталу. Більша частина цих т-в постачала своїм членам кредит. Де-які з них призначалися для спільного користування машинами і хліборобським знаряддям. Існує також кілька т-в для спільного продажу й збуту продуктів, а також кооперативних винних погребів, молошних і заводів для виробки масла. В 1919 році в Каламаті виник союз сільсько-господарських кооперативів. В 1921 році до його належало 125 т-в з 6.000 членів. В 1917 році було організовано також в Каламаті Центральний сільський банк, який об'єднав в 1921 році 52 т-ва з $3^1/_2$ тисячами членів.

*) Див. Законопроєкт про кред. коон. т-ва і союзи. Shisinău. 1920.

ГЛАВА XIII. БЕЛЬГІЯ.

1. Продукційна кооперація.

Перші кооперативні спроби припадають тут на р. 1849, коли, під французьким впливом, виникло в Брюселі де-кілька продукційних т-в кравців, шевців, друкарів і др. Особливістю організації останніх був дозвіл доповнювати пай не готівкою, але працею.

Першим кооперативним т-вом було в Бельгії*) продукційне т-во кравців, яке виникло в 1849 р. в Брюселі. Основні точки статуту цього т-ва слідуючі. Предмет т-ва — праця, яка відноситься до мужеського одягу. Кожний член вкладає в т-во знання й працю, крім того, 10 фр., які виплачуються або готівкою або працею на протязі 4 місяців з дня вступу, і пай по 25 сант. кожні 2 тижні. Всі члени несуть однакові обов'язки. Прибутки і збитки діляться порівну.

На кінець 50-х рр. минулого сторіччя майже всі ці кооперативи ліквідувалися. Краща доля припала Союзові друкарів у Брюселі. Спочатку це була організація, яка існувала на підставі простого писаного договору. Але в 1852 р. Союз оформлено нотаріяльним актом й він роспочав життя як т-во з колективним складом членів. Істотно— це була кооперативна організація, яка проіснувала багато років, і в 1887 р. до неї входило 31 член, а актив її досягав до 43.000 фр.

Ці перші кооперативи мали аполітичний характер. Але конгреси Інтернаціонала, які відбувалися в Бельгії в 1866 і 1868 рр., і на яких між иншим, кооперація трактувалася, як один із способів визволення робітників з-під ярма капіталізму, покликали до життя нові продукційні кооперативи. В 1871-му р. навіть було влаштовано Союз таких кооперативів. До числа останніх відноситься, між иншим, виникший в 1870 р. кооператив друкарських складачів, під назвою «Брюсельська друкарня». Цей кооператив проіснував 10 років. В той-же період було утворено де-кілька подібних продукційних кооперативів, які виникли, головним чином, в наслідок робітничих страйків. Потім, в 1886 р. було засновано кооператив виробів, який видавав журнал «Нарід» (Le Peuple).

В той-же час в Брюселі утворилося де-кілька продукційних т-в кравців, кондитерів і, нарешті, в Антверпені — Кооператив для навантажування, вивантаження, важення й виміру товарів.

Таких т-в виникло до 50-ти, причім кожне з них мало від 20—30 членів. Лишень де-які т-ва складалися з 60 членів а два навіть із 150-ти. Одначе, більшість цих т-в були збудовані не на суворо-кооперативних принціпах.

Далеко більшого розвитку і більш кооперативної постановки набрали в Бельгії продукційні т-ва, які працювали в звязку і під керовництвом великих споживчих т-в та їх союзів.

*) Простор — 11.800 кв. міль з населенням $7^1/_2$ мільйонів.

2. Споживча кооперація.

Перше споживче т-во утворилося в р. 1864-му в місті Льєжі; потім на протязі кількох р.р. виникає шерег таких т-в і серед них «Ruche» («Вулик») у Брюселі в 1868 р. Виникнення цього т-ва попередила епоха згаданих вже нами міжнародніх соціялістичних з'їздів і дебатів з приводу значіння кооперації.

В 1867 р. було утворено ще два споживчих т-ва: одно в Гривен'яні; друге — у Верв'є.

В 1869 р. було утворено перший Союз споживчих т-в для спільних закупок.

В 1873-му р. був виданий закон про т-ва; один його розділ опредїлював юридичне положення бельгійських кооперативних т-в, надаючи їм права юридичної особи. Одначе, і після цього розвиток кооперації йшов поволі. Досить сказати, що на 1-ше січня 1880 р. функціонувало лише 15 кооперативів.

Одначе, у 80-х р.р. минулого сторіччя, коли робітнича класа під упливом виникшої в 1880-му р. соціял-демократичної партії, видатний керовник якої Анзеле був великим прихильником кооперації, прокинулася для соціяльно-політичного життя, почали частіш утворюватись кооперативи: вони виникли в Ганді, Брюселі і инших пунктах. Спочатку це були кооперативні пекарні. У 1881 р. в Ганді було утворено споживче т-во «Вперед» (Voorwit»), яке пізніше набрало загальної відомости і довший час було центром соціялістичної праці в царині кооперації.

«Voorwit» виникло спочатку, як кооперативна пекарня. Т-во це суворо соціялістичне, понеже для вступу до нього членом треба належати до соціялістичної партії. Одначе, статут було взято зі статуту Рочдельського т-ва, инакше кажучи, бельгійські т-ва згідно статутам, в протилежність німецьким, припускали продаж товару й нечленам, рівно-ж як і обмежену відповідальність в розмірі пая. Але де-які бельгійські споживчі т-ва ріжняться від т-в Рочдельської системи тим, що вони засвоїли принціп продажу товарів по собівартості з надбавкою 2—3% для покриття видатків по керуванню т-вом. Ця система приміюється по більшості в кооперативних пекарнях, щоб члени могли купувати хліб по можливо низькій ціні.

Бельгійські споживчі соціялістичні т-ва просякнуті «інтегральним» характером. Істота його міститься в тому, що т-ва ці не обмежуються тільки господарською діяльністю, але намагаються наблизитись до всіх боків життя робітників — членів цих т-в. Загально кажучи ці кооперативи суть підлеглими організаціями у відношенні до робітничої партії. Згідно з постановою конгресу в Генті, в р. 1887, ці т-ва мусять відраховувати 50% своїх прибутків до партійної каси. Крім того, т-ва ці в відношенні оплати праці своїх служачих підлягають звичайно рішенням професійних спілок і в часи страйків широко допомагають своїм членам.

Діяльність соціялістів у кооперативній царині в Бельгії заслу-

говує на особливу увагу. Безперечно діяльність ця просякнена високо-ідеальними принципами. Побуджуючими мотивами соціялістичної кооперації в Бельгії були не егоїстичні міркування, але часто рішучість жертвувати собою, своїми інтересами недалекого майбутнього для осягнення *високої* цілі в далекому будучому. Але крайня нетолерантність бельгійських соціялістів-кооператорів, які хотіли зробити кооперацію доступною лише для представників робітничої партії; вимоги соціялістичних кооператорів, щоби особи, які бажають, щоб їх було прийнято в склад членів, належали до соціялістичної партії, яка виникла в Бельгії в 1880 р., викликало незадоволення серед ріжних шарів населення й допомогло виникненню по-перше нейтральних споживчих кооперативів, які складалися, головним чином, з урядовців і службовців залізниць, а по-друге, так званих, католицьких т-в.

Перше нейтральне споживче т-во, яке виникло під впливом указаного мотива, було засновано в 1886 р. Через 25 років число таких т-в досягло 50. В сучасний момент, коли приєднати до цих т-в кооперативні аптеки, число їх досягне 150.

Перше католицьке т-во виникло в Шарлеруа в 1881-му р., як кооперативна пекарня. Справа вдалася, й число споживчих т-в цієї категорії почало рости.

Діяльну участь приймає в них духовенство, і в статутах багатьох з них є пункт, який вимагає від членів приналежности до католицької релігії подібно тому, як в статутах соціялістичних т-в міститься вимога про приналежність до соціялістичної партії.

Католицькі т-ва діляться на суто-католицькі, від членів яких вимагається належність до бельгійської демократичної ліги, і на Т-ва, які мають лише католицькі тенденції, але цього одверто не проголошують. Де-які з католицьких т-в суть кооперативи кількакрамничні, напр., т-во Народня Федерація.

Всі згадані т-ва працюють майже на однакових підставах з ріжницями, які виходять із самої істоти їхнього складу та наведених вище принципів діяльности.

В 1887-му році соціялістичні споживчі т-ва, в кількості 17-ти з 14.000 членів, утворили також Союз з т-вом гуртових закупок при ньому. На зборах уповноважених цього союза в 1890 р. було вирішено заснувати Федерацію кооперативних т-в з місцем осідку в Генті (тепер в Антверпені). В 1921-му р. в склад її входило 80 кооперативів з річним оборотом 272 міл. фр.

В грудні 1890 р. нейтральні споживчі т-ва, в кількості 12 вирішили заснувати Т-во гуртових закупок. В 1921 р. воно об'єднувало 55 кооперативів з 45.000 членів; річний оборот їх досягав 40 міл. фр.

Більшість споживчих т-в керується в своїй діяльності рочдельськими принципами. Багато з них не задовольняється продажом предметів першої необхідности, але організовує кооперативне задоволення своїх членів їжою, влаштовуючи для цього кооперативні ресторани, їдальні і т. и. Перше таке спеціяльне споживче т-во —

їдальня виникло в Бельгії в 1868 р. в Льєжі. Кооператив цей призначався виключно для робітничої класи, і кількість їх була незначна. Щорічний продаж в таких кооперативах, звичайно в центрі міста, перевищував 500.000 фр.

3. Кредитова кооперація.

Кредитова кооперація в Бельгії зародилася в 1864 р., коли в Льєжі було утворено перше ощадно-позичкове т-во системи Шульце-Деліча. Статут бельгійських т-в наближався до статуту німецьких т-в того-ж роду, але були в них також свої особливості. Так, перш за все, в статуті таких т-в, або як їх називали бельгійці — народніх банків, була принята обмежена відповідальність, кратна до розміру пая, який належав членові, звичайно в 5 разів проти такого паю. Друга особливість полягає в тім, що в бельгійських народніх банках були широко уможливлені позички під гіпотеки. Потретє, що виплата паю, який дорівнювався 200 фр., відбувалася на росклад по 50 сантимів у тиждень, себ-то, на протязі 100 місяців. Нарешті, по-четверте, в бельгійських народніх банках лише управляючий та скарбник із складу адміністрації одержували винагороду.

Банки ці розвивалися надто поволі. Вони були непопулярні серед дрібних ремісників, для яких вони були мало доступні. Звідци — в 1896 р. їх було всього 23 з 14.000 членів, з 3 міл. фр. пайового капіталу і 262 міл. фр. виданих позичок. Найбільш великими серед цих банків були банк у Верв'є—коло 3.000 членів, і в Льєжі — коло 2.500.

З 1892-го року нових банків у Бельгії не виникало, але 22 банки об'єдналися в Союз бельгійських народніх банків. Останній час перед війною і після неї кількість народніх банків в Бельгії зменшилася.

Слід пам'ятати, що в Бельгії з 5 міл. акрів землі придатної до обробки, коло міл. в володінню власників, які мають в середньому коло 2,5 акрів (1,25 дес.). Отже, сільський кооперативний кредит є тут необхідний.

Каси Райфейзена почали виникати в Бельгії з 70 р. р. минулого сторіччя, по ініціятиві абата Мелерца. В 1904 р. їх було 384, хоч багато з них були в дійсності лише ощадними касами. Всі ці каси були об'єднані в 6 союзів в Лувені, Льєжі, Брюзі і т. и. В свою чергу ці союзи утворили в 1890 р. Центральний кредитовий Союз «Беренбонд». Навколо його згруповано до 200 кас. В 1914-му р. кількість райфейзеновських кас в Бельгії наближалася до 540, при чім, в 1910-му р. ними було видано позичок на 4 міл. фр., а решта всіх позичок доходила до 11 міл. Ці каси базуються головним чином на дрібній клієнтурі сільських господарів Бельгії.

Порівнюючи слабий розвиток кредитової кооперації в Бельгії пояснюється почасти й тим, що законом 1884 р. було уможливлено сільським господарям одержувати позички із головної ощадної каси. Позички ці видавалися за посередництвом, так званих,

хліборобських бюро (Comptoires agricoles), які не мають нічого спільного з кооперацією в сучасному розумінні цього слова. Це були т-ва де-кількох осіб, які брали на себе посередництво між Головною Ощадною Касою і позичками, та солідарною відповідальністю гарантували ощадній касі вчасне повернення боргу. За свої послуги така група одержувала частину відсотків, які платили за свої позички особи, що ними користувалися.

4. Сільсько-господарська кооперація.

Сільсько-господарська кооперація виникає в Бельгії пізно. Бельгійський селянин в більшій мірі, ніж його побратими в инших країнах, нагадує «черепаху», яка живе ізольованим життям. Довший час його не можна було притягти до кооперативної діяльности. Пробудження настало після конгресу в 1886 р., який скликано по кількох тяжких страйках з ініціятиви єпископа міста Льєжу, Дутрелю для обміркування соціяльних питань. Тут палким прибічником кооперації серед селян був абат Мелертс, який пізніш дуже допомагав своєю пропагандою розвиткові сільської кооперації в Бельгії. Правда, ще в 1885 р. в Ландені було утворено перший сільсько-господарський синдикат, який мав за ціль спільні закупки предметів, потрібних в сільскому господарстві, та збут хліборобських виробів. Але учасниками цього синдикату були не виключно селяне, але також і великі землевласники. По пізніших даних таких синдикатів в Бельгії — більше 1.000. Селянський-же рух в царині кооперації відноситься лише на кінець 80-х р. р. минулого століття.

Перше молошне сільсько-господарське т-во засновано в Клероні в 1889 р.

В 1899 р. в Брюселі було засновано Союз бельгійських кооперативних молошних для утворення сприятливого ринку для продуктів цих кооперативів, кількість яких досягає тепер 1.000.

В 1890 р. був затверджений статут Союза селянських т-в з місцем осідку в Лувені (Boerenbond). Завданням його був захист релігійних, моральних і економичних інтересів. Союз цей мав у своєму складі ряд секцій, з яких кожна перебирала на себе турботу про окремі види кооперації або про виконування спеціяльних функцій. В 1921 р. до цього союзу належало 942 кооперативи з 92.000 членів; рінних продуктів було продано союзом в 1921 р. на 383 міл. франків.

5. Будівельна кооперація.

Турботи уряду про розвиток будівельної кооперації відносяться в Бельгії на р. 1889, коли видано закон про Комітети допомоги влаштуванню дешевих робітничих помешкань і наданням ощадній касі права видавати позички т-вам, які мали своєю метою будувати такі помешкання.

Одначе, практично будівельна кооперація розвивалась в Бельгії до самого останнього часу дуже слабо.

Закон 1919 р. про заснування Національного т-ва дешевих помешкань, очевидячки, зробив серйозний вплив на розвиток будівельної кооперації.

Національне т-во являється кредитовою установою, засоби якої складаються переважно з державних і суспільних джерел. Позички видаються місцевим т-вам, як кооперативним, так і анонімним, після збудування помешкань для робітників, з 2% річних. На 15 травня 1921 р. при співучасті цього т-ва засновано 168 місцевих т-в, які скоро роспочнуть свою діяльність. Ними збудовано 2.775 будинків середньої вартости коло 25.000 фр. кожний.

В 1921 р. засновано кооператив під назвою «Національне бюро матеріялів» з метою забезпечення місцевим т-вам одержання дешевого будівельного матеріялу.

Історію кооперації в Бельгії можна поділити на 3 періоди: І-ший — кінець 40-х р. р. — захоплення продукційною кооперацією, під французьким впливом; ІІ-ий — 60 р. р. минулого сторіччя, коли під впливом ідей інтернаціоналу і почасти робітничої партії, почали виникати споживчі кооперативи, і ІІІ-ій — з 80-х р. р. минулого сторіччя, коли закон широко уможливив улаштування кооперативів, а соціялістична пропаганда з метою захоплення всього кооперативного руху в свої руки покликала до життя діяльність в тому-ж напрямкові католицьких і ліберальних шарів.

Всю царину кооперації в Бельгії можна поділити на групи: а) соціялістичні кооперативи, б) антисоціялістичні (клерикальні) і в) нейтральні. До першої категорії належить більшість споживчих кооперативів; до другої належать де-які мійські споживчі т-ва, особливо кооперативні пекарні і сільські кредитові каси, створені по типу Райфейзена, і до третьої категорії належать народні банки, частина споживчих т-в і продукційних т-в, а також невелика кількість сільських банків.

ГЛАВА XIV. ШВАЙЦАРІЯ.

І. Споживча кооперація.

Цюрихський професор Моос гадає, що більш як 200 альпійських спілок, ніби-то кооперативного характеру, можна віднести до організацій дуже старих по своєму походженню.

Проте, ці статечні організації все-ж не можна вважати за кооперативні в сучасному розумінні цього слова. А тому ми повинні віднести початок кооперативного руху в Швайцарії (де живе біля 4 міл. на просторі біля 41,5 т. кв. кл.) на кінець 40-х р. р. минулого сторіччя, коли в де-яких місцевостях почали виникати дрібні споживчі т-ва. Потім, в 1851-му р. в Цюрисі заснувалося споживче т-во, яке набрало швидкого розвитку. Одначе, ці початкові спроби

були мало плідні, і більшість кооперативів, що виникли, припинили своє існування на кінець 50 р. р.

В 1865 р. виникло Загальне споживче т-во в Базелі, але широкий розвиток споживчих т-в помічається лише з кінця минулого сторіччя. В 1890 р. коли в Швайцарії було 120 споживчих т-в, виник в Базелі Союз швайцарських споживчих т-в. Особливістю організації цього союза є його управління; воно складається зі зборів уповноважених і виконавчого комітету, при чім на зборах уповноважених члени користуються не рівним числом голосів. Так, коли в товаристві менше, як 300 членів, то воно надсилає до союза одного делегата, при кількості членів більше 1.000 — трьох делегатів.

Союз цей дуже сприяв об'єднанню споживчих кооперативів та розповсюдженню кооперативних ідей серед населення. Діяльність швайцарських споживчих т-в характеризувалася завжди політичною толерантністю й цим вона ріжниться від бельгійських соціялістичних споживчих кооперативів. Базельський Союз широко провадить пропаганду кооперативних ідей. Він видає 6 кооперативних органів. В 1921 р. до цього союзу належали 505 споживчих т-в з 369.000 членів. Річний оборот Союза досягав майже 144,5 міл. франків, а оборот самих т-в перевищував 337 міл. фр.

2. Сільсько-господарська кооперація.

Сільсько-господарська кооперація виникає в Швайцарії в 70-тих роках минулого сторіччя і спочатку розвивається дуже поволі.

Особливо значний розвиток мали сироварні кооперативи. Вони досягли великих успіхів в своїй діяльності. Завдяки їм в Швайцарії майже весь сир виробляється кооперативами.

В 80-х роках минулого сторіччя виникають т-ва для плекання худоби. Ця галузь кооперації одержала широкий розвиток; в 1920 році заснувався в Берні центральний орган таких союзів.

Найстаріший союз східних сільсько-господарських кооперативів утворився в Вінтертурі в 1887-му р. В 1921 р. він об'єднував 234 кооперативи з 20,5 тисячами членів і річним оборотом в 23 міл. франків. В 1889 р. виник такий-же союз в Берні для кооперативів цього району. В склад його входили в році 1921-му 273 кооперативи з 27 тисячами членів і річним оборотом майже 23,5 міл. франків. До нього в 1921 р. належали 25 місцевих союзів, коло 3.400 кооперативів, в яких було 100.000 членів. Нарешті, в році 1919-му була виконана спроба об'єднати сільсько-господарські кооперативи Швайцарії шляхом улаштування в Цюрисі Центрального Союзу; в 1921 р. до нього належали 11 союзів і коло 1.000 кооперативів з 106.000 членів у них. Оборот цих кооперативів досягав майже 15 міл. франків на рік.

Необхідно підкреслити одну особливість Швайцарського кооперативного руху — це страшенний антагонізм по-між сільсько-господарськими кооперативами і споживчими т-вами. Останні — прибічники вільної торгівлі — бажають одержати дешеві сільсько-господарські продукти з-за кордону. Перші — прихильники протекційної митної політики і в такий спосіб захищають своє існування. Цей антагонізм по-між кооперативами Швайцарії набрав дуже різких форм, ніби застережуючи більшість країн з пануючим промисловим населенням від можливости прояву в них таких же загострених відносин по-між споживчими та сільсько-господарськими т-вами.

3. Кооперативний кредит.

Кооперативний кредит не одержав у Швайцарії широкого розвитку; особливо це вірно відносно міст.

Це пояснюється почасти тим, що тут з половини минулого сторіччя існують в усіх більш-менш значних пунктах ощадні каси, які в той-же час являються й позичковими установами. Таких кас в 1888 р. було 369 з 584 відділами. Крім того, приватні банки дають населенню можливість користуватися кредитом. Народніх банків, що виникли по великих містах, напр., в Берні, і існували ще в 1869 році — небагато, і операції їх нічим не ріжняться від приватних комерційних банків. Вони кредитують як членів, так і нечленів.

У 1905 р. заснувався в Сент-Галені Швайцарський кооперативний банк. У 1921 р. до нього належали 117 кооперативів. З 1889 р. починають тут виникати банки типу Райфейзена. Перший такий банк виник у Берні, другий в Цімервальді, недалеко Берна. Спочатку вони розвивалися досить слабо, але в 1911 р. число сільських кредитових кооперативів досягало в Швайцарії до 324, а в 1920 р. їх було 460. Кооперативи ці об'єднані в Союз, який заснувався в Сент-Галені в р. 1902; в 1921 р. до нього належали 302 кооперативи з 24,5 тис. членами і річним оборотом на суму більш як 290 міл. франк.*)

4. Сучасний стан.

Правне становище швайцарської кооперації нормується кооперативним законом 1881 р., який є досить недосконалий і який, між иншим, давав можливість влаштовувати, під видом кооперації псевдокооперативні організації. Для того, щоб мати уявлення про порівнюючий зріст кооперації в Швайцарії та про сучасний її стан, наведемо слідуючі дані. У 1924 р. загальна кількість кооперативів у Швайцарії трохи перевищувала 12.000.

Про ступінь розвитку кооперації маємо уявлення зі слідуючої таблиці:

*) Schweiz. Konsumverein, 1922, №32.

	На 1-ше січня 1911 р.	1920 р.
1. Споживчі кооперативи ріжного роду	1.030	1.786
2. Будівельна кооперація	19	96
3. Сільсько-господарські кооперативи:		
Сироварні	2.045	2.613
Ріжні	1.620	2.023*)
4. Кредитові кооперативи	324	460
5. Страхові „	283	788
6. Ріжні „	1.320	2.429
Разом	6.841	10.995

ГЛАВА XV. ГОЛАНДІЯ.

I. Причини пізнього розвитку. Кредитова кооперація.

Перша спроба кооперативної організації припадає в Голандії**) на 1866 р., коли тут виникло перше споживче т-во. В пропаганді кооперативних ідей брали участь впливові державні діячі, напр., Боргезіус і представники науки. Не вважаючи на це, кооперація довший час не розвивалася й слабі успіхи її помічаються лише серед буржуазних шарів населення. Ще в 1855 р. в Голандії був опублікований закон про асоціації, згідно якому кооперативні т-ва могли виникати тут хоч і в порядкові дозволу, одначе, почасти завдяки малій рухливості голандців, що не мають нахилу до захоплення «новизною», почасти завдяки порівнюючій заможності їх, нарешті, почасти завдяки необхідності поборювати ріжні перешкоди при влаштуванні кооперативів, — розвиток кооперації в Голандії припадає на більш пізній період. Коли торкатись таких перешкод, досить нагадати, що влаштування тут кооперативного т-ва потягало за собою необхідність затратити на ріжні податки й збори до 60 флоринів. А сваволя при дозволі т-в була така, що міністр фінансів вважав можливим відмовити в такому дозволі лише тому, що кредитове т-во по статуту бажало кредитувати лише членів, а це, на думку міністра, суперечило загально-принятим поняттям про кредитову установу. Тому довший час кооперація в Голандії слабо прищеплювалася.

Наприкінці 60-х р. р. минулого сторіччя в Голандії виникає перше ощадне т-во системи Шульце-Деліча. Розвиток таких т-в йшов дуже поволі; число їх було незначним, і де-які з них були скоріш т-вами для страхування, себ-то, мали призначенням дати можливість своїм членам застрахувати їхнє життя. Лише в 1898 р. при-

*) В тому числі більше половини для плекання худоби.
**) З населенням 7 міл.; простір 33.000 кв. кіл.

ступили до більш діяльних практичних роспочинань в царині розвитку кооперативного кредиту. При цьому запанувала точка погляду, що спочатку необхідно влаштувати центральні банки (союзи) райфейзеновських кас, і під їх керуванням та при їх співучасті — засновувати каси на місцях.

Утворилося три таких центральних банки: перший — в 1898 р. в Утрехті; другий — в тім же році — в Ейнтговені і третій — в 1901 р. в Алькмаарі. Останній утворили католицькі шари. Розвиток цих трьох центрів бачимо зі слідуючої таблиці:

Союзи	1920 р.				1921 р.	
	Місцев. кас	Членів у тис.	Вклади — Позички міл. флоринів		Місцев. кас	Членів у тис.
Утрехт	317	22,5	13,2	6,7	502	56
Ейнтговен..	283	23,0	10,4	6,1	678	—
Алькмаар ..	32	2,5	1,3	0,9	45	5

2. Споживча кооперація.

В 1876 р. був виданий кооперативний закон, який допускав влаштування кооперативів нотаріяльним порядком. Цей закон допомагав розвиткові кооперації. В цьому-ж році виникли 2 великі споживчі т-ва; одно — соціялістичного характеру — Нідерландський Кооперативний Союз в Амстердамі; друге — нейтральне — в Гаазі, яке хоч придбало гучну назву т-во Eigen Halp («допомагай самому собі»), розраховувало одначе на більш заможну клієнтуру. Слідом за цим почали виникати инші споживчі т-ва, але вони вже розраховували на широкі шари населення.

В 1889 р. після довгих підготовчих кроків утворився Загальний Союз Нідерландських кооперативів. Його утворили 14 споживчих т-в, але в ідеї до нього повинні належати всі види кооперації. Союз поділяється на два відділи: торговий і юридичний. Згідно уставу, мета союзу — росповсюджувати правдиві кооперативні поняття і допомагати своїм членам в усіх потрібних випадках. Членом Союза може бути кожне нідерландське т-во, що провадить свої справи на кооперативних підставах. Т-ва, для яких є корисним торговий відділ, можуть належати до нього. До юридичного відділу мусять належати всі т-ва. Збори уповноважених вибірають правління з 7 осіб. Правління вибірає голову, секретаря й дві комісії для завідування вищеназваними відділами. Союз продає товари за готівку й лише членам Союзу. До Союзу належали переважно споживчі кооперативи. В 1920 р. в склад Союзу входило 445 кооперативів з 196,5 тис. членів; річний оборот союзу в 1921 р. перевищував 14 міл. франків.

Далі, група нейтральних споживчих т-в об'єдналася в р. 1905-му в кооперативну нідерландську Лігу, яка проголосила за превалюючі

рочдельські принципи. Одначе, соціялістичні т-ва не вважали цю Лігу за здатну розрішити завдання соціялістичної емансипації і в 1906 р. утворили Лігу робітничих кооперативів. Трохи пізніш утворилася також католицька кооперативна Ліга. Весь час між цими організаціями велася взаємна боротьба, особливо вона була сувора між рочдельськими кооперативами та соціялістичними.

На початку 1919 р. Кооперативна Нідерландська Ліга об'єднувала 170 т-в з 155 тис. родин. Робітнича Ліга — 45 т-в з 48 тис. родин і Католицька Ліга — 192 т-ва з 25 тис. родин.

В 1913-му р. відбулося відділення Ротердамського т-ва гуртових закупок від Національної кооперативної Ліги з метою усунути закупочний орган для всіх видів і напрямків кооперації. Спроба виявилась вдатною, і відділ, який після відділення утворив самостійний орган торгових закупок Ротердаму, набрав загального признання. На початку 1915 р. він охоплював 150 т-в, в 1917 — 230, а на початку 1919 більше 300. В 1891 р. це т-во продало на 516 тис. флоринів, а в 1913-му на 4 міл., в 1915 на 6 міл., в 1917 — на 10 міл. Т-во має де-кілька фабрик.

Рух в царині споживчої кооперації в Голандії прогресує. Помічається також стремління до злиття окремих кооперативних організацій шляхом об'єднання, по прикладу Франції, малих т-в і створення великих кількакрамничних кооперативів.

3. Сільсько-господарська кооперація.

Сільсько-господарська кооперація виникає тут пізно. Найбільш розповсюдилися молошні т-ва. Перше таке т-во з'явилося в селі Варга в 1886 р. В 1913-му р. їх було коло 700; в 1910 р. вони виробили до 33,5 міл. кілогр. масла, тоді як приватні маслоробні заводи випродукували тільки 12,5 міл. кілограмів.

Кооперативні маслоробні об'єдналися в Союзи. Перший з них виник в 1893 р., а в 1900 р. утворився Головний Союз, в якому в 1921 р. було 8 союзів й 482 кооперативи.

З инших видів сільсько-господарських продукційних т-в значного розвитку набрали кооперативи для закупок та збуту. Кооперативи ці об'єднані в 4 великі союзи, з яких найбільш значний працює в Ротердамі. Заснований в 1901 р., він через 20 років об'єднав 229 кооперативів, причім річний оборот їх досягав 29 міл. флоринів.

Росповсюджені тут також садоводні кооперативи, яких в 1913 р. було коло 300 з 34 тис. членів. Більшість цих кооперативів об'єднані в союзи. Коло 90 з них утворили спеціяльне т-во для продажу виробів садівничого промислу, причім в 1911 р. це т-во продало на 16 міл. фл. Крім цього, треба зазначити існування в Голандії т-в для продукції цукру, перше з яких виникло в 1901 р. Одержали чималий розвиток також кооперативні заводи для виробки картопляного борошна, а також кооперативні фабрики.

Нарешті, страхова кооперація на селі — в царині страхування худоби — найшла собі також тут примінення, при чім в 1913 р. в Голандії було 1.500 таких т-в з 140 тис. членів і 460 тис. застрахованої худоби.

Кооперативне страхування серед робітників також знайшло собі примінення, причім в 1904 р. виник навіть в Газі Союз таких кооперативів.

ГЛАВА XVI. СКАНДИНАВСЬКІ ДЕРЖАВИ.

І. Данія.

1. Будівельна кооперація.

Данія — країна хліборобська, прост. 40.000 кв. кілмт., з населенням коло 3 міл., відома розвитком сільсько-господарських кооперативних т-в. Більша частина її сільсько-господарської промисловости кооперована. Одначе, історія данської кооперації роспочинається не цим видом кооперації, але будівельними т-вами.

Перше таке т-во заснувалося в Данії в 1865 р. Члени його є зобов'язаними вносити по 40 пфен. у тиждень і, через 25 років, кожний являвся власником будинку. Останні будувалися на 2 поверхи, по 2 кімнати в кожнім, з садком і иншими господарськими будовами. В 1889 р. в першому такому т-ві було більше 16.000 членів; ним збудовано коло 800 будинків, варті сію до 6 міл корон.

У 1912 р. в Копенгазі утворилося кооперативне робітниче будівельне т-во. Воно мало успіх: в 1921 р. в склад його входило 6.000 членів; в даний момент в Данії існує де-кілька десятків будівельних кооперативів.

2. Споживча кооперація.

За будівельними кооперативами в хронологичному порядку в Данії почали виникати споживчі кооперативи.

Перше споживче т-во виникло тут в 1866 р. в невеликому місті Чистедті. Слідом за ним, на протязі де-якого часу, розвиток цих т-в мав місце по містах. Але, незабаром, споживчі т-ва дістаються до села, яке одразу зрозуміло користь кооперації, і з 80 рр. минулого сторіччя влаштування нових споживчих т-в починається майже виключно в селах. Лише за останні роки мійські споживчі т-ва збільшилися в кількості і оборотах. В організації й діяльності данських споживчих т-в помічався вплив почасти англійської, почасти німецької практики цих т-в. Зріст данських споживчих т-в бачимо зі слідуючої таблиці:

	1913	1918
Кількість т-в	1.350	1.604
Кількість членів у них	190.000	250.000
Оборот з продажу на протязі року (в міл. корон)	57	74

Таким чином, данські споживчі т-ва — звичайно-дрібні т-ва; річний оборот більшости з них не перевищує 50 тис. корон; і лише 100 т-в мали оборот більший 100 тис. кор. При цьому багато т-в являються, в дійсності, кооперативами для спільних закупок. В Данії цілковито відсутнє стремління до злиття споживчих т-в у великі кількакрамничні кооперативи — тенденція, яку помічаємо, як загальне правило, в багатьох инших країнах. Але в містах помічається де-яка тенденція до злиття дрібних споживчих т-в; з 1914 р. по 20-ий рік кількість мійських т-в зменшилася з 94 до 50 — зменшення, яке пояснюється, головним чином, злиттям малих т-в у більш великі.

В данських споживчих т-вах дуже сильно розвинене постачання речами кооперативного виробництва. Це видно з того, що на 422 франка, що в середньому виплачувалися в один з недавніх років кожним членам данського споживчого т-ва, 386 фр. припадало на продукти, які містилися в т-ві і які були здобутком кооперативного-ж виробництва. Щоб побачити значіння вказаного факту більш яскраво, досить зазначити, що у Франції в відповідний період часу при 308 фр. річних закупок кожним членом споживчого т-ва — лише 9 фр. припадало на оплату продуктів кооперативного виробництва.

Цей факт безумовно завдячує рано розвиненій в Данії союзній організації споживчих т-в. Ще в 1871 р. виник союз названих т-в, який скоро припинив своє існування. В 1884 р. — нова спроба утворити союз споживчих т-в у Зеланді. Незабаром в 1888 р. і в Ютландії, в Кольдинзі утворено однородний союз. В 1896 р. відбулося злиття цих двох союзів, і об'єднаний союз споживчих т-в Данії в Копенгазі почав хутко розвиватися. В 1913 р. до союза належало 1308 т-в (майже всі тоді існувавші) з 184 тис. членів, що складало з родинами майже $^1/_3$ населення країни. Оборот Союза з продажу в 1912 р. перевищував 55,5 міл. корон.

Статут цього Союза виявляє де-які особливості, на яких треба зупинитися.

Союзом керують: а) Загальні Збори; б) Комісія з 21 члена, що її вибірають Загальні Збори; в) Правління з 5 осіб, яке, в свою чергу, вибірається комісією. В правлінні 2 члени належать до представників острівних т-в, а 3 до Ютландських. Таким чином, помічається певне обмеження при виборах членів правління. Пояснюється воно тим, що між населенням, а значить і між споживчими т-вами Ютландії, з одного боку, і островів, з другого, існує певне суперництво, яке приходиться примиряти, розмежовуючи інтереси обох сторін.

Кожне союзне т-во повинно набути пай в 100 корон на кожні 20 членів. Т-во відповідає по зобов'язаннях Союза лише в розмірі належних йому паїв. Союз продає товари лише т-вам, які входять в його склад, по гуртових цінах. Кредит допускається на термін 30 днів. Т-ва, що заплатили несправно, платять 8% річних, яко штраф. Тим, що заплатили раніше, повертається 5%, яко премія.

В 1919-му р. до Союза з його гуртовим склепом належало більше як 1600 споживчих т-в; за рік було продано ним більше як на 74 міл.

кор. Порівнюючи з 1917 р. помічається зменшення майже на 7 міл. кор. Пояснюється воно тим, що, з огляду на недостачу сировини, Союз мусів зменшити власне виробництво. Про ступінь розвитку виробництва при Союзі можна дізнатися з того, що при ньому була велосипедна фабрика, шоколадна, миловарня, фабрика кави, цукерок і инш. Наслідками операцій Гуртового Склепу при Союзі було більше 5 міл. кор. зиску, з якого виплатили: членам за куплені ними товари коло 2.400.000 корон (5%), коло 400.000 кор. в запасовий капітал, мільйон корон в освітній фонд.

По даних 1920 р. Т-во Гуртових Закупок продало на 131 міл. кор. В склад його входили 1.792 кооперативи з 335.000 членів. Оборот Т-ва з продажу в 1921 р. перевищував 174,5 міл. кор.

3. Сільсько-господарська кооперація.

Виникнення в Данії сільсько-господарських кооперативів припадає на 80 р.р. минулого сторіччя. В ті часи П.А.С. Штати почали постачати в Европу величезну кількість зерна по дешевих цінах і цим самим унеможливили існування данського селянина при тому способі ведення господарства, яким він до того користувався. Данія продукує де-які лишки зерна, які вона повинна була вивозити, понеже таким шляхом вона оплачувала предмети довозу, головним чином, мануфактури. Квінтал зерна коштував данському селянинові в той час 20 фран.; і коли Америка загатила европейські ринки зерном, яке в Копенгазі котирувалося ничже 16 фр., данському селянинові прийшлося подумати про способи самозбереження. І спосіб цей винайшли: він полягав в переході з зернового господарства на молошне. Швидке-ж досягнення нової цілі відбулося при допомозі кооперації і перш всього молошної кооперації.

а) Молошні кооперативи. Перший молошний кооператив виник у Каджединзі в 1882 р. В 1904 р. було їх коло 1057 з 150.000 членів. В цей-же час в Данії було лише 251 приватна маслобойня. В 1903 р. кооперативні маслобойні т-ва вивезли до Англії більш як півтора мільйони квінталів масла на 8,5 міл. фунтів штерлінгів, при загальному експорті масла на 9,5 міл. фун. стер. Инакше кажучи, величезна кількість вивозу масла відбувається в Данії кооперативним шляхом. По офіційних даних міністерства хліборобства за 1913 р. відносно 709 т-в, в них було біля 109,000 членів і більше 682.000 корів. У 1910-му р. було біля 1200 кооперативних маслобоєнь з 170.000 членів. При чім, біля 90% всього масла, що продукувалося в країні, вироблялося кооперативним шляхом.

Цікаві способи складання основного капіталу в данських маслобойних т-вах. Їх є два. Перший — кожний член т-ва вносить свій пай готівкою, і, чим великолюдніше т-во, тим менший пай; при відсутності у члена т-ва коштів він може одержати позичку з місцевої позичкової каси. Другий — сукупність фундаторів робить позичку, строком на 10 років, з 4—5%, за особистою відповідальністю кож-

ного учасника в розмірі, пропорційному кількості голів худоби, яка є у володінню члена.

В порівнянню з звичайними кооперативними статутами, в конструкції статутів данських молошних т-в не помітно ніяких особливостей. Але заслуговує на увагу спосіб ведення справ у таких т-вах. Кожний день, а иноді двічи на день, службовці т-ва об'їздять усіх членів т-ва і збірають продукт удою; негайно-ж делегати контрольної комісії приступають у відношенні продукта, що належить кожному членові, до суворої перевірки: а) кількости молока, що його одержано від кожної корови, занесеної в реєстр т-ва і б) розміру жиру, що міститься в молоці. Такий контроль дає т-ву цінні відомості як про молоко, так і про самих членів т-ва. Він виявляє, чи добре члени т-ва плекають худобу; чи вистачаюче її кормлять; чи не доливають, бува, до молока води; чи не обпоюють, бува, нарочито коров водою перед доїнням. Він дає також і матеріял, який уможливлює виявлення випадкових помилок членів т-ва що до поданих їм корисних порад і вказівок, особливо-ж що-до корму й догляду за худобою.

Завдяки таким порадам, в Данії досягається того, що корова дає щорічно від 3.500 до 6.000 кілогр. (в середньому 300 пуд.) кращого молока. Що року біля 2.600 міл. кілограм. молока проходить через данські молошні кооперативи, при загальній кількості перероблюваного в Данії молока — 3.400 міл. кілограм.

Продукція масла поставлена з техничного боку високо. Молоко поступає в роспорядження фахівців маслоробів. Природно, в т-вах примінюються кращі машини і найбільш досконалі методи виробництва. Примінення центрофуг повсюди, і наслідки цього такі, що 25 кілогр. молока дають один кілогр. масла, тоді як до примінення центрофугів для того, щоб одержати 1 кілогр. масла, треба було переробити не менш, як 32 кілогр. молока. Коло 3 міл. кілогр. масла щорічно вивозиться кооперативами з Данії, на сумму до 50 міл. фр.і більше. Цікаві наслідки впливу праці кооперативних маслобоєнь в Данії на зріст числа корів в цій країні. В 1863 р. було корів 1.121.000; в 1893 — 1.696.000 і в 1909 — 2.304.000.

Данські кооперативні маслобойні об'єднуються в 14 союзів. Із більш великих союзів зазначимо союз, що його засновано в 1912 р. в Копенгазі, який в 1921 р. об'єднував 23 кооперативи з 250.000 членів, і Центральний Кооператив у Зорзейсі, що його засновано в 1918 р. для експорту масла, який в 1921 р. об'єднував 11 кооперативів з 550 членами і який вивіз продуктів за 1920—21 рік на 195 міл. кор.

б) Кооперативні бойні. Переходимо до даних про кооперативні бойні. Виникнення їх в Данії припадає на р. 1888, коли виникла перша кооперативна свинобойня. Причиною її виникнення була сувора необхідність. Данія вивозила до Німеччини до цього часу значну кількість живих свиней. В 1887 р. німецький уряд заборонив імпорт живих свиней, мотивуючи цю заборону побоюванням занесення заразних хвороб на свинях. І щоб не збанкротувати,

данські селяне примушені були приступити до організації убою свиней.

Це й було здійснено в кооперативних свинобойнях. При влаштуванні останніх початковий капітал збирається у членів т-ва, по розрахунку від 10—15 корон з кожної свині, якою володіє член т-ва. Член т-ва бере на себе зобов'язання на протязі певного терміну (від 7—10 років) продавати цілу кількість (або певну частину) свиней, які йому належать, лише своєму т-ву. Такі свині оплачуються готівкою відповідно до ваги м'яса і якости його, згідно з встановленим курсом, який оголошується щоденно.

Влаштування свинобоєнь досягло високого ступня розвитку. За зразок взяті гамбурзькі свинобойні. Видатки по експлоатації зведені до мінімума. Убой і соління свині коштувало у 1914 р. 3 фр. 75 сант. Успіхи кооперативних свинобоєнь далеко більші, ніж того сподівалися. В 1896 р. їх було 20, і в них убивали 626.000 штук свиней; в 1916 р. число їх досягло 40 з 100.000 членів і з убоєм щорічно 1450 тис. свиней і 25.700 инших тварин. В 1920 р. було 45 цих т-в з 250.000 членів; але обороти їх значно збільшилися.

Т-ва ці об'єднані в Центральний Союз, місце перебування якого Копенгага. Засновано його в 1897 р. В 1920—21 році продано було цим союзом більш ніж на 268 міл. кор.

Кожна кооперативна свинобойня керується правлінням з 3-х членів, на чолі з директором. Останнє працює під контролем союзної ради. Рада ця складається з 5 членів, які можуть ревізувати окремі т-ва. Кожне т-во надсилає їм свої рахунки. Вони сповіщають місця про риночні ціни і допомагають полегченню транспорта.

Останні роки Данія вивозить свиней почасти свіжими, почасти легко-присоленими (бекон) до Німеччини, Швеції, Голандії, але переважно до Англії, — разом коло 150 міл. кіло свинини. Із цієї кількости більше $^3/_4$ припадає на кооперативну продукцію.

Члени цих т-в одержують крім вартости м'яса по курсу дня, щорічно, як премію, коло 12,5 міл. фр., які розподіляються між ними пропорційно вазі і якості доставлених ними свиней.

В 1907 році вищеозначені кооперативи почали приймати до убою не лише свиней, але й иншу худобу, переважно биків, які мають гарний збут в Німеччині, Норвегії й Швайцарії. Розуміється, що в кооперативних бойнях утилізується все: шкіра, жири, печінки, нирки й шлунки — все знаходить гарний збут на добробут данського селянина-кооператора. І почасти під впливом цих удач число свиней в Данії швидко зростає. Так, в 1863 р. їх було 34.000; в 1893 — 829.000, а в 1909 — 1.500 тис.

в) Яєшні кооперативи. Розвиток кооперативних молошних та різниць в Данії привів до улаштування в тісному звязку з ними яєшних кооперативів, завданням яких було об'єднання сільських господарів для ліпшого збуту яєць. Перше таке т-во виникло в Данії в 1890 р., а нині їх не менше 700 з 35.000 членів. Завданнями т-в є, між иншим, поліпшення породи курей і якости яєць, щоб

допомагати вигіднішому збуту. Члени кожного яєшного кооперативу приписані до певної округи; що-дня кожен член передає начальникові своєї округи всі яйця зі свого курника, причім на кожному яйці повинна бути його марка і дата, коли яйце знесено. За неправдиве посвідчення карають вперше — доганою, вдруге — штрафом у 5 корон, втретє — виключають з т-ва. Начальник округи негайно пересилає одержані яйця в Центральний склад, у Копенгазі. Тут яйця переглядаються за допомогою електрики і класифікуються, як і в англійській практиці гуртового торгу. Потім їх пакують по 12 дюжин в ящики і старанно перекладають соломою та тирсою.

В 1895 році виник союз цих кооперативів у Копенгазі: в 500 кооперативах, що входили до нього в 1920 році було 45.000 членів. Союз веде великі операції по експорту за кордон, головним чином, в Англію; за 1921—22 р.р. він вивіз за кордон яєць на 15 мільйонів корон. Є такі незалежні т-ва, що ведуть торгівлю з закордонними землями безпосередньо.

Загальна вартість вивозу яєць з Данії досягала перед війною 40 міл. франків, причім біля половини цієї суми припадало на яйця кооперативних організацій. Кооператори зробили великий уплив на поліпшення якости яєць. Члени яєшних кооперативів розводять курей, які несуть виключно великі яйця з сірою шкаралупою, які найвище ціняться в Великобританії. Досвід яєшних кооперативів довів, що одна курка давала, пересічно, перед війною від 6—8 корон прибутку. Кількість же курей в Данії в 1909 році перевищувала 12.000.000 штук.

г) Злучні кооперативи. Поліпшення породи худоби вимагає ліпших самців. Останні коштують дуже дорого й не під силу дрібним господарям. Це й приводить до об'єднання в товариства. Мета т-ва — купити цінного самця й давати його в користування окремим членам т-ва на час, який означається пропорційно числу худоби, якою володіє член т-ва, і втратам, які він зробив для осягнення т-вом наміченої мети. Число таких т-в перевищує в Данії 1.700. Посередню підтримку робить їм уряд, видаючи щорічні субсидії на організацію конкурсів і роздачу премій, в сумі по-над 500 корон.

д) Закупочні кооперативи. В Данії набрали також великого розвитку кооперативи для закупки фуражу. Завдяки їм значно поменшали видатки на утримання худоби. Перший такий кооператив виник в 1896 році, а через 2 роки в Копенгазі зорганізувався Центральний кооператив таких т-в для Ютландії. В 1921 році до нього входило 900 кооперативів з 50.000 членів і річною закупкою на 63 міл. корон.

В 1901 році виникло ще 2 Центральних кооперативи таких-же т-в; один в Копенгазі для данських островів; в 1921 році в нім було 258 т-в з 20.000 членів з річною закупкою на 26 мільйонів корон. Дру-

гий — в Свеаборзі. В нім було в 1921 р. 139 т-в з 6.000 членів і закупкою в тому-ж році на 14.000.000 корон.

е) Операції кооперативів. Наступна табеля дає уявлення про операції ріжних сільсько-господарських кооперативів Данії, показуючи суму продажу кожної з цих категорій на протязі 1920—21 р.р.

Назви кооперативів	В мілйонах корон	
	1920	1921
Коопер. маслоробні	660	—
Т-ва для вивозу м'яса	150	$301^1/_2$
,, ,, вивозу яєць	23	—
,, ,, закупки фуражу	89	213
,, ,, ,, хемичного угноєння	24,5	—
,, ,, ,, насіння	6	—
,, ,, ,, машин для маслороб-		
,, ,, ,, них т-в	4,5	5,8
Т-ва продукційного характеру	35,4	—

Нині ці суми треба побільшити принаймні в півтора рази.

ж) Засади організації. Сільсько-господарська кооперація в Данії грунтується на слідуючих засадах:

1. Повна автономність кооператива в управлінні та веденні справ.

2. Відповідальність в більшості т-в обмежена, але не кругова; рідше — відповідальність солідарна; відповідальність необмежена примінюється лише в виїмкових випадках.

3. Вільний доступ в кооператив для всякого, хто підходить під ту категорію осіб, для яких засновується кооператив.

4. Розподіл прибутків переводиться так: в т-вах для закупок — пропорційно купленим членом товарам; в продукційних т-вах — пропорційно вартості вироблених товарів.

4. Кредитова кооперація.

Примінення кооперації в Данії в царині сільського господарства не має рівного прикладу в инших країнах. Але в царині кредиту кооперативні організації набрали тут дуже малого примінення. Це пояснюється вільним режимом ощадних кас в Данії, які з 1880 року лише підлягають урядовому контролю, а зберігають право роспоряджати заощадженнями і, між иншим, видавати їх у позички населенню. Останнє одержувало також легко позички, об'єднуючись в кооперативні т-ва іпотечного кредиту згідно закону 1850 р. й пізніших. Закон 1850 року надавав право навіть найнезаможнішим власникам одержувати довготермінові позички під нерухоме майно, скот, знаряддя, в розмірі $^3/_5$ вартости майна. Сума цих позичок перевищує нині міліярд данських корон.

З наведених причин для кооперативного короткотермінового кре-

диту в Данії не було довгий час відповідного грунту. Але з часом потреба сільського господарства в дрібному короткотерміновому кредиті зросла. Це привело до видання в 1898 році закона про хліборобські позичкові т-ва, що їх лише умовно можна підвести під категорію кооперативів, але які уявляють собою немалий інтерес з огляду на їх оригінальну конструкцію. Суть цього закону полягає в слідуючому: 50 сільських господарів одного департаменту, які володіють, принаймні, 500 штуками рогатої худоби, можуть зорганізувати позичкове т-во. Для оформлення цього т-ва вони звертаються до відповідної Генеральної Ради. Уряд дає таким т-вам певну пільгу: т-во може одержати від казначейства позичку, що не перевищує 30 корон на одну худобину.

На ці позички виплачується 3% річних. Позичку т-во повертає, як що має припинити своє існування, і на разі через 10 років після того, як цей закон увійде в силу. Члени т-ва відповідають перед урядом за одержану позичку. Єдиною метою т-ва є видавати своїм членам позички на біжучі видатки по експлоатації. Членам т-ва забороняють брати участь в других таких-же т-вах. Прийом у члени переводиться більшістю голосів. Кожен член має право на позичку від т-ва в розмірі до 50 корон на одну велику худобину. Максимум позички на одного члена не може перевищувати 3.000 корон. Річнець позички не більше 9 місяців; за позичку беруть $4^1/_2$%; адміністрація т-ва безплатна; вона складається з голови й 4 членів. За участь в засіданнях склад правління може одержувати не більше 2-х корон пожетонно. Загальні збори вибірають 2-х ревізорів. Рахівник може одержувати певну винагороду. Втрати покривають члени пропорційно до взятих позичок. Резервовий капітал складається до розміру 10 корон на одну рогату худобу. Т-во підлягає контролі міністра хліборобства. Позички, які т-во одержує від уряду, не повинні бути нижчі сум, відповідних 1.000 шт. худоби, і перевищувати 10.000 шт. худоби. На підтримку зазначених т-в уряд асигнував 5 мільйонів корон. Отже, ці т-ва мають де-що спільного з кредитовими кооперативами. Проте, їх кооперативний характер трохи було скомпромітовано втручаннями уряду, які усунули в них самодіяльність членів в розумінні складання капіталу шляхом притягнення вкладів і порушили також виборний принціп, бо голову правління призначав міністр хліборобства. Тому ці т-ва — швидче адміністративні інституції міністерства хліборобства, до управління якими притягають і самих боржників. В 1916 році таких т-в було біля 180.

Данський кооперативний банк, який виник в 1914 році в Копенгазі і який, між иншим, об'єднав і зазначені каси, в 1921 році видав позичок на $302^1/_2$ міл. корон. Банк цей мав біля 110 відділів по всій країні.

5. Страхові кооперативи.

Страхова кооперація в Данії набрала розвитку в царині страхування життя. В 1904 році, в Копенгазі було зорганізоване Дан-

ське кооперативне страхове т-во для страхування життя. В 1921 році до нього входило 225.000 членів, а внесені ними за 1921-22 рік премії виносили 4 міл. корон.

6. Єдиний кооперативний центр.

Данські кооперативи давно вже прагнули створити Єдиний центр для пропаганди кооперативних ідей та оборони інтересів цілої кооперації. Такий центральний союз було створено в 1898 році в наслідок з'їзду, скликаного за ініціятивою данських кооперативних організацій: молошних, для убоя худоби, споживчих та ютландських т-в для годівлі худоби. На 1922 рік в цім центральнім Союзі було 17 кооперативних союзів. Цей кооперативний центр видає свій друкований орган — «Andelobladet».

Ісландія.

Початок кооперативного руху в цій данській колонії (коло 105 тис. кв. кіл. з 80.000 населення) треба віднести до середини XIX віку. Тут переважно набрали розвитку сільсько-господарські т-ва, а саме: кооперативні молошні, т-ва для розведення худоби, рибальські т-ва, т-ва для страхування човнів. Є й споживчі т-ва, але в незначній кількості. Слабий розвиток кооперації тут можна пояснити малою освідомленістю населення про корисність кооперативів і, головним чином, лихим станом шляхів.

II. Норвегія.

Норвегія має $321^1/_2$ тис. кв. кіл. та біля $2^1/_2$ міл. населення. Перше кооперативне т-во виникло тут в 1866 році, в Христіянії. То була кооперативна фабрика для виробки парусового полотна.

За нею почали виникати й инші подібні і споживчого характеру т-ва; в 1875 році в Норвегії було до 290 кооперативів, з 33.000 членів і біля 9 мільйонів корон річного обороту. Проте, цей перший рух був невдалим. Багато кооперативів незабаром після їх виникнення загинуло. Кооперативний рух в державі був скомпромітований. Причини неуспіху — мала підготовленість населення і відсутність компетентних органів для керування рухом.

З 90-х років минулого сторіччя рух цей знову набірає розвитку. З 1894-го року засновується кілька споживчих т-в, що допомогли дальшому зростові кооперації в країні. В цей же час уряд іде назустріч кооперації і надає право користуватися коштами із скарбу для посилки за кордон осіб, що мали-б там студіювати кооперацію. Наслідки були добрі: в 1900 році в Норвегії нараховувалося до 260 кооперативів з 26.000 членів і $12^1/_2$ мільйон. корон річного обороту.

В 1906 році в Христіянії заснувався Центральний Союз Норвежських споживчих т-в з закупочним склепом. Він улаштував

кілька підприємств, між иншим, тютюнову і маргаринову фабрики, В 1921 році до нього належало 404 т-ва з 94.000 членів і річним продажом на 21 міл. корон. Річний оборот з продажу в самих т-вах перевищив 115 міл. корон.

Сільсько-господарська кооперація для закупок угноєння, фуражу і др. речей почала розвиватися з 1890 року. В 1896 році в Христіянії виник Краєвий Закупочний Центр таких кооперативів для постачання окремим кооперативам, крім наведеного, машин, заліза, гасу, бензину і т. и. При нім був елеватор, млин, бюро для перечищення насіння. В 1921 році до цього кооперативу входило 963 кооперативи, з $34^1/_2$ тисячами членів; річний продаж перевищав $27^1/_2$ мільйонів корон. В 1919 році в цій царині виник кооперативний центр закупочних сільсько-господарських кооперативних склепів в Христіянії. В 1921 році в склад центру входило 2.627 кооперативів з 81.000 членів і річним продажем майже на 25 мільйонів корон.

Кредитова кооперація не набрала в Норвегії великого розвитку, бо місцеві ощадні каси, як і в Данії, обслуговували населення кредитом у вистачаючій мірі. В 1908 році тут виникла позичкова каса, яка в 1918 році переформувалася в хліборобський кооперативний банк.

Ш. Швеція.

Появлення кооперації в Швеції, де більш 6 міл. населення, що живе на 448 тис. кв. кіл., зобов'язано французькому впливові. Рух в 1848 році для організації *продукційної* кооперації у Франції покликав до життя і в Швеції два подібних т-ва — друкарщиків і кравців. Т-ва ці проіснували недовго. Але слідом за ними в 60 р. р. з'явилися нові кооперативи, і в 1872 році в одному лише Стокгольмі було 6 продукційних т-в. Помітного розвитку набрали ці кооперативи в лісових районах країни. Перше т-во лісорубів виникло в 1865 році в Секелестен-Ельф. Т-во це мало успіх і за ним почали виникати й инші кооперативи.

Незабаром почали виникати *рибальські* кооперативи. Вони цікаві з того боку, що уявляють собою об'єднання праці й капіталу: пароплав належав, звичайно, не рибалкам, а капіталістові, який віддавав його за певну платню в аренду. Розподіл улову риби в таких т-вах часто переводився в такий спосіб: $^1/_2$ — господареві пароплава, $^1/_4$ — екіпажові його, а $^1/_4$ — рибалкам, членам т-ва.

Споживчі т-ва почали виникати в Швеції в кінці 60-х р. р. минулого сторіччя. В 1886 році їх було більше 100, причім до 70 з переважаючим робітничим складом членів. Вони мали проти себе дрібних крамарів; уряд же й вищі шари суспільства ставилися до них індиферентно. Особливість споживчих т-в у Швеції та, що вони не продають алкогольних трунків. Їх хибою є те, що вони часто додержуються системи продажу товарів у кредит. Цікава спроба

великого фабриканта Шмідта в 1884 році організувати, в інтересах робітників, Т-во гуртових закупок. Для цієї цілі Шмідт дав робітникам позичково 100.000 корон за 6% річних. Т-во це зорганізувалося в Стокгольмі; завданням його було зорганізувати ряд місцевих споживчих т-в, для яких т-во це й мало працювати. Але вже в 1885 році, з причин великих втрат, т-во це було зачинено. Д-р Ганс Крюгер бачить у цьому доказ неуспіху спроб насадження кооперації згори. Це не цілком вірно. У даному випадкові причина ліквідації полягала в неумілім веденні справ і нездатності керовників.

В 1895 році вийшов *кооперативний закон*, який допускав т-ва з перемінним складом і капіталом та встановляв для кооперації вимогу, щоб кожний член мав на Загальних Зборах не більше одного голосу. Закон становив відповідальність членів або сумою паю, або сумою, зазначеною в статуті. Останній разом з реєстром членів треба було регіструвати в канцелярії губернатора. Т-вом керують Загальні Збори і правління від 5—7 чоловік. Споживчі т-ва по закону не можуть продавати нечленам.

В 1900 році в Швеції було біля 400 ріжних кооперативів. В 1920 році — працювало до 1.500 споживчих т-в. Біля 150 з них були зареєстрованими у формі акційних анонімних т-в, які часто були звичайними капіталістичними підприємствами; акціонерами кожного з них була невелика група осіб, що ділили між собою зиски. Шведські т-ва не завше дотримуються рочдельських правил. Серед їх є досить великі; напр., споживче т-во «Стокгольм» об'єднувало в 1920 році до 10.000 членів; річний продаж його перевищував 7 міл. корон.

З усього числа кооперативних споживчих т-в в 1921 році 924 були об'єднані в Шведський Кооперативний Союз в Стокгольмі. Після даних, що їх цей Союз опублікував у відношенні до 771 т-ва, на 1 січня 1919 року в них було 205.000 членів; пайовий капітал їх виносив 7.669 тисяч корон, запасовий — біля 5 мільйонів; товарів мали на 24 мільйони корон; продано на протязі року на 144 мільйони; чистого прибутку одержано по-над 4 міл. корон. Союз цей виник в 1869 році і є організацією, що не лише допомагає кооперації, а й веде торгівлю. Союз має гуртовий склеп, оборот продажу якого досяг в 1921 році 64 міл. корон. Шведський кооперативний союз звертає велику увагу на кооперативне виховання. З цією метою союз організує лекції, курси для підготовки завідуючих кооперативами та фахівців в ріжних галузях кооперації. Число зборів з метою такої словесної пропаганди, які союз улаштував в 1919 році, досягало 278, при чім авдиторія цих зібрань перевищувала 33.500 чоловіка. Видання книг, брошюр, часописів — другий спосіб культурно-просвітньої діяльности союзу. Органи його — «Споживчий Листок» і «Кооператори» виходили в 1919 році — перший в кількості 72.000, другий — 5.000 примірників. Число виданих союзом книг та брошюр досягало в 1920 році 150.640 пр.

До названого кооперативного союзу належить також 4 страхових кооперативи. Перший з них — проти втрат від пожеж виник в 1908 році; в 1921 році він мав по-над 115.000 учасників, які внесли за рік біля 1.092.000 корон премій. Другий — для страхування життя — виник в 1914 році, а в 1921 мав по-над 91.000 учасників, при чім премії за рік перевищили $3^1/_2$ мільйони корон. Третє — страхування рахівників від професійних втрат виникло в 1915 році і четверте — для страхування від нещасних випадків виникло в 1918 році, а в 1921 році мало біля 1.120 учасників, з сумою річних премій в 115.000 корон.

Кредитова кооперація виникає на початку 70 р. р., у вигляді кооперативних банків. В 1886 році їх було 28; в 1920 р. — 32. Слабий розвиток цих кооперативів пояснюється тим, що потреба в кредиті задовольняється тут місцевими гипотечними банками.

Будівельні т-ва почали виникати тут в 70 р. р. В Стокгольмі в кінці минулого сторіччя було 40 таких т-в зі 120 будинками, що їм належали, вартістю до 15 мільйон. корон. Особливість будівельних т-в Швеції, що вони будують, або купують великі будинки, а не маленькі хатки, і ці великі будинки ділять на окремі помешкання, які дають до роспорядимости ріжних членів т-ва.

Сільсько-господарська кооперація набрала розвитку, головним чином, у вигляді сільсько-господарських синдикатів для закупок потрібних речей. В 1905 році склався Національний Союз цих синдикатів у Стокгольмі. В 1920 році в склад його входило 1.353 кооперативів і по-над 5.000 індивідуальних осіб. В кооперативах було майже 85.000 членів. В тім-же році Союз продав на суму майже $38^1/_2$ міл. корон. Самі-ж кооперативи продали за рік більш як на 93 мільйони корон.

IV. Фінляндія.

В Фінляндії, яка міститься на 330 тис. кв. кіл. і має населення біля $3^1/_2$ міл., широкий розвиток кооперації зазначається пізно.

1. Т-во Неллерво.

Початок кооперативного руху в Фінляндії треба рахувати з 1869 року, коли в м. Феліні, Фінляндської «губернії» — виникла перша в Фінляндії ощадно-позичкова каса. Але подібні цій касі кооперативи не мали розвитку в Фінляндії, і тільки на 30 літ пізніш подібні каси набрали тут сили.

З 90 р. р. минулого сторіччя почали поширюватися в країні брошюри про кооперативний рух у Великобританії, Данії і др., які викликали організацію невеликого числа кооперативних т-в. Але початок цілком свідомого і грунтовного кооперативного руху в Фінляндії треба віднести на 1899 рік, коли зорганізувалося в Гельсінфорсі т-во допомоги кооперації «Неллерво». Останнє виробило ряд зразкових статутів для всіх видів кооперації і підручники для

адміністрації кооперативів та рахівників. Воно улаштувало друкарню, багато зробило для видання кооперативної літератури і кооперативних періодичних органів печаті. В 1909 році воно організувало кооперативну школу. В 1921 році в т-ві «Пеллерво» було 500 кооперативів і біля 850 індивідуальних членів.

В 1901 році вийшов кооперативний закон. Згідно цьому законові для організації кооператива мусить бути 5 фундаторів. Капітал кооператива — неозначений, але він мусить складатися з паїв, які можна брати на виплат. Відповідальність членів може бути обмеженою й необмеженою. Дивіденд на пайовий капітал не може бути більшим 6% річних. Статут мусить бути поданий урядові на ухвалу; т-во відчиняє свою діяльність після занесення його в торговий реєстр. Цікавою особливістю цього закону була вимога, щоб на кооперативних з'їздах представників союзу кожному окремому товаристві надавалося право 1 голоса незалежно від числа його членів.

Але ще раніш цього закону, а саме, в 1900 році почали виникати споживчі та сільсько-господарські кооперативи.

2. Споживча кооперація.

Перше споживче т-во виникло в 1900 році в Тампере. В 1910 році їх було 506 з 105.000 членів і 60 міл. річного продажу. В 1920 році число споживчих кооперативів досягало 750. В 1903 році в Тампере відбувся перший кооперативний конгрес, який вирішив організувати в Гельсінфорсі загальний союз фінських кооперативів з т-вом гуртових закупок при ньому. В 1904 році відкрилося це закупочне т-во, а пізніше, в 1908 році виник і сам союз. В 1921 році до нього належало 485 т-в з 178.000 членів. До закупочного т-ва в тому-ж році належало 490 кооперативів з 181.000 членів. В 1921 році Т-во продало товарів на суму по-над 359 міл;. річний оборот самих місцевих т-в виносив 1043½ мільйони крб. Споживчі т-ва почали виникати спочатку на селах. Пізніше з'явилися мійські, переважно, робітничі т-ва. Спочатку обидві категорії т-в, тоб-то селянські, або, як їх називали, невтральні, і робітничі або соціял-демократичні входили членами до Загального Союзу і до Закупочного т-ва. Але на ґрунті незадоволення тим, що селянські т-ва, яких було більше, але склад членів яких був меншим, ніж у мійських, превалювали в союзі, останні в 1914 році вийшли з Загального Союзу і організували в 1916 році власний союз з яскраво соціялистичним забарвленням. Проте, ці т-ва не мали нічого проти, щоб зберігти єдину закупочну організацію. Але для продовження свого перебування в ній подали де-які вимоги і, між иншим, настоювали на тому, щоб чисті зиски розподілялися між обома організаціями по числу членів кожної з них, або нарівно. З огляду на те, що більшість не згодилася на останню умову, в 1918 році виник в Гельсінфорсі другий закупочний центр.

3. Сільсько-господарська кооперація.

В царині сільського господарства раніше инших почали виникати кооперативи для переробки молока або кооперативні молошні. Перше підприємство зорганізувалося в 1900 році. В 1902 році їх було 28; в 1909 — 354. В їх було об'єднано до 40.000 членів, які володіли 238.000 корів, що складало 21% всього числа корів у Фінляндії. На протязі року вони переробили більше 265.000 літрів молока. В 1920 році таких кооперативів було біля 500. В 1905 році молошні кооперативи об'єдналися в Центральний кооператив «Galio» в Гельсінфорсі для організації експорту масла. В 1921 році в нім було біля 300 кооперативів з 46.000 членів, а його вивіз досягав майже $364^1/_2$ міл. марок ф.

В 1918 році виник такий-же другий центр у Вазі, під назвою «Єдність». В 1921 році до нього входило 25 кооперативів з 2.800 членів і оборотом з продажу майже 68 міл. мар. ф.

Тут набрали також розвитку кооперативи для закупок. В 1897 році ці кооперативи організували в Гельсінфорсі центр під назвою «Праця». В 1921 році до нього входило 185 кооперативів і 1.077 індивідуальних членів, при чім річна закупка перевищувала 105 міл. марок.

4. Кредитова кооперація.

Як не приймати на увагу утвореної в 1869 р. Фелінської каси (Фінляндської губ.), яка не мала впливу на розвиток тут цієї галузі кооперації, зародження кредитової кооперації треба віднести на 1902 рік, коли в Гельсінфорсі виник Центральний кредитовий інститут для сільських кас. Проте, цей центр кредитової кооперації було зорганізовано на акційних, а не кооперативних засадах. Видачу позичок було обумовлено зобов'язанням для кооперативів брати в цій організації число акцій, пропорційне потрібному кредитові. Цікаво, що цей центральний кооперативний орган виник раніш, ніж повстали місцеві кредитові кооперативи. Уряд зробив названому центрові велику підтримку: видав позичково 4 мільйони франків і 20.000 франків що-року, яко допомогу. Пізніше уряд видав ще 5 міл. франків позички.

З 1903 року починають виникати кредитові т-ва типа Райфейзеновських виключно на селі. В 1910 році їх було 398. Сума виданих ними позичок в середині 1910 року виносила 7.250 тисяч франків. В цих т-вах було біля 15.700 членів. Число кредитових кооперативів, що належали до цього інституту в 1921 році перевищувало 640, з 31.000 членів.

5. Загальний стан кооперації. Заключення.

На 1 січня 1920 року в Фінляндії було 3.121 кооператив; з них споживчих т-в — 737, кредитових — 743, кооперативних ферм — 494, сільсько-господарських т-в для користування механичними соломорізками — 303, т-в для продукції торфу — 181, т-в для продажу

яєць—71, для користування телефонами—91, инших—530. Членів у цих т-вах було коло 400.000. Споживчі т-ва з'єдналися в союзі фінляндських споживчих т-в. На перше січня 1920 року в ньому було біля 550 т-в, які мали до своєї роспорядимости до 1.500 торгових помешкань. Річні закупки цих товариств досягли в 1919 році 616 міл. мар. ф. Загальні закупки за 1919 рік досягли 1.040 мільйонів марок ф.

Із сказаного ясно, що Фінляндія типова країна розвитку кооперації зверху, а не знизу. Ще не було десятка кооперативів на місцях, як виникло Центральне т-во допомоги кооперації в Пеллерво, яке й допомагало поширенню кооперації в країні. Ще не було жадного кредитового кооперативу, як виник їх центр, що також значно допоміг розвиткові цієї справи. Потім Фінляндія — країна розвитку кооперації за допомогою уряду. Останній дуже прихильно ставився до кооперації і робив широку підтримку ріжним кооперативним організаціям. Фінляндія — переважно країна сільськогосподарської та кредитової кооперації.

ГЛАВА XVII. УГОРЩИНА.

1. Кредитова кооперація.

Сучасна Угорщина має простір 36.000 кв. міль. Відносна забезпеченість населення Угорщини (8 міл.), порівнюючи слаба його інтелігентність, а також негативн еспочатку відношення уряду до кооперації, — все це не було стимулюючими мотивами до розвитку кооперації в цій країні. І кооперативний рух з'являється тут досить пізно. Віднести його треба до початку 70-х р. р. минулого сторіччя; спочатку він вилився в т-ва системи, близької до т-в Шульце-Деліча. Більш-менш значний зріст кредитових кооперативів починається власне з 1875 р., коли вийшов закон, що давав кооперації змогу спокійного існування.

До 1885 року в Угорщині вже існувало біля 400 кредитових кооперативів, головною операцією яких була видача позичок під гипотеки. Ширший рух по організації кредитових кооперативів починається лише з 1886 р., коли за ініціятивою графа Кароллі та його прибічників утворено було кооперативне кредитове т-во Пешта.

Через 12 років, а саме в 1898 році вийшов новий кооперативний закон, що зробив великий уплив на розвиток кредитової кооперації. Суть цього закону така: кожний кооператив, сільсько-господарський, чи промисловий може бути заснований лише з дозволу адміністративної влади. В статуті кооператива мусить бути пакт, по якому послугами кооперативу можуть користуватися лише його члени. В статуті мусить бути показаний максимум кредиту й умови кредитування. Для відкриття кооперативу необхідно, принаймні, 14 членів-фундаторів. Кожний член має 1 голос. Кооперативи не мають права улаштовувати відділи, чи росповсюджувати свою діяльність

за межі свого району, який означається однією, чи двома суміжними громадами. Членами кооперативу можуть бути лише повнолітні, правоздібні особи даного району. Членами можуть бути також юридичні особи. Кооператив мусить мати пайовий капітал. Паї—іменні. Номінал паю — мінімум 100 корон. Величини паю за весь час існування кооперативу не можна ні збільшувати, ні зменшувати. Резервовий капітал утворюється з 10% відрахувань з чистих прибутків, які робляться що-річно, доки резервовий капітал не вирівняється до половини номінальної суми паїв. Кожен член кооперативу відповідає по його зобов'язаннях у 5-кратному розмірі номінального паю.

Проте, статут може визначити відповідальність до 10-кратної суми. Відповідальність члена продовжується на протязі 6 місяців після його виходу. Останній переводиться лише після заяви на письмі за 4 тижні наперед.

Керують кооперативом Загальні Збори, які мусять скликатися по вимозі $^1/_{10}$ членів. Кожен член має на них 1 голос. Загальні Збори дійсні, коли на них присутні не менше $^1/_4$ частини членів. Другим органом управління є дирекція, яка складається не менше, як із 3-х членів, при чім не менше третини дирекції мусять бути членами кооперативу, а всі члени — угорськими підданцями. Членів дирекції вибірають Загальні Збори на 3 роки. Нарешті, Надзірний Комітет конструюється в такий-же спосіб, як і правління; в склад його членів не можуть уходити особи, що мають рідних, чи свояків до 1-го ступеню в складі дирекції. Комітет повинен ревізувати, принаймні, раз на 3 місяці книги й касу. Кооператив звільняється від ріжних податків та скарбових зборів.

Той-же закон реорганізував банк, який заснував та яким керував граф Кароллі, в інституцію національного кредиту, причім держава підтримала його коштами, а операції його були поширені на всі види кооперації. Це сталося в 1898 році, коли склалася *Національна Кооперативна Кредитова Асоціяція*. Мета її — допомагати розвиткові сільсько-господарських та промислових т-в, головним чином, шляхом постачання їм кредиту. Члени цієї Центральної Каси поділяються на а) членів-фундаторів, які допомагають формуванню пайового капіталу і б) звичайних членів, якими вважалися хліборобські, промислові та кредитові т-ва, які належали до асоціяції. Мінімальний пайовий капітал асоціяції означений в 1 мільйон корон. Члени-фундатори відповідають по зобов'язаннях асоціяції лише своїми паями, на які вони не можуть побірати більше, як 4% дивіденду. Номінал паю 1.000 корон. Кожне належне до Асоціяції т-во мусить узяти, принаймні, 1 пай у 2.000 корон. Відповідальність звичайних членів Асоціяції за її зобов'язання в 5 раз вища за підписаний пай. Запасовий капітал Асоціяції складається шляхом щорічних відрахувань в спеціяльний фонд, що гарантує облігації.

Асоціяція може *призначити* одного члена в Правління кожного кооператива, що в ній кредитується, і в кожну Надзірну Раду;

вона має право ревізії кожного кооперативу — її члена. Останній не має права міняти свій статут без згоди Асоціяції.

Асоціяцією керують: а) Правління, яке складається з голови, місцеголови і 12 членів; 2-х з них призначає міністерство фінансів, 4 — члени-фундатори і 6 — звичайні члени. Голову призначає верховна влада. Ведення справ цієї Асоціяції підлягає контролю Угорського уряду. Міністр фінансів призначає в асоціяцію урядового комісара, який є присутнім в засіданнях пайщиків і правління і має право «veto» до ухвалення постанов, наколи вони протирічать законові або статутові. Збори пайщиків є вища інстанція Асоціяції.

Центральна Асоціяція може випускати облігації, причім, на забезпечення їх Асоціяція повинна мати спеціяльний фонд, який входить у баланс в сумі не менше 3 міл. корон. Загальна сума випущених облігацій не повинна перевищувати десятикратної суми цього фонду.

Участь уряду в цій Асоціяції така: а) уряд підписався, яко фундатор, на 1 міл. корон; б) він видав Асоціяції 3 міл. корон, яко гарантійний фонд облігацій; в) Асоціяції видано 100.000 корон на видатки по управлінню; видатки адміністрації покриває також уряд; г) Асоціяція вільна від ріжних поборів та налогів.

Кредити ця центральна організація відчиняє звичайно в розмірі двохкратної суми власних капіталів кооператива, що має кредитуватися. В 1899 році в Центральній Касі кредитувалося 712 кооперативів, а через 5 років уже 1.653, причім відкритий їм кредит виносив 46½ міл. корон. В 1913 році до складу каси належало 2.400 кооперативів з 700.000 членів. В попередньому році їм було видано позичок на суму 300.000.000 корон.

Позички, які видавала Асоціяція, були, звичайно, короткотерміновими — від 3—6 місяців. По позичках брали до війни з місцевих кооперативів не більше, ніж на 1% вище учотного відсотку Угорського банку. Сам-же місцевий кооператив, кредитуючись у касі, не мав права брати за позички членам більше 2% проти %%, які він виплачував Асоціяції; з 1903 року Асоціяція видає позички під гипотеки з 8% річних.

Кредитові кооперативи Угорщини не лише видають позички, а й ведуть операції для спільних закупок та збуту.

Як ми вже бачили, Центральна Асоціяція побудована на засадах повної підлеглости їй кооперативів, які до неї входять. Умови діяльности останніх, як що вже вони увійшли до Асоціяції, такі, що може виникнути сумнів, чи слід уважати такі т-ва за кооперативні. Можна погодитися з правом Асоціяції призначати ревізії, з забороною без її згоди міняти статути і т. д. Але цілком недопустимо, з кооперативної точки погляду, призначати в склад Правління чи Надзірної Ради т-ва чужих для т-ва осіб, хоч би й зі складу членів міністерства.

Проте, зазначена Центральна організація, безперечно допомо-

гла розвиткові кредитових т-в в Угорщині. Це видно з слідуючої таблиці зросту цих т-в:

Р о к и	Число товариств		Мільйони корон		
			Пайовий капітал	Запасовий капітал	Вклади
1880	271		30	1,5	23
1895	916		85	6	71
1905	2579	Пересічно	181	21	152
1910	2941	на 1 т-во	237	27	214
1914	3108	280 чл.	252	37	223
1920	2500		—	—	—

В ці дані увійшли й кооперативи Славонії та Підкарпатської Русі, які зараз відійшли до Чехословаччини. На долю цих країн припадало до війни більше, як $^1/_7$ всіх кредитових кооперативів. Нині число останніх в Угорщині дуже зменшилося. Тяжко сказати, яке число кооперативів існує нині в Угорщині; але зважаючи на число акціонерів Центральної Асоціації, нині воно зменшилося супроти довійського часу дуже значно. Досить сказати, що за даними 1921 року, в Центральній Асоціації було 993 кредитових кооперативи з 245.000 членів. Річний оборот Центральної Асоціації перевищував в тім-же році $46^1/_2$ міліярдів корон.

2. Споживча кооперація.

Якщо не рахувати невдалих спроб організації цих т-в в Угорщині в 70-х р. р. минулого сторіччя, то споживчі т-ва в містах почали виникати тут пізно: лише 1892 році в Будапешті виникло перше кооперативне споживче т-во угорських урядовців. Т-во це уявляло з себе кількакрамничний кооператив. В 1921 році в ньому було до 20.000 членів, при річному обороті продажу в $7^1/_2$ міліярдів корон. В 1894 році почали виникати такі т-ва серед шахтярів та фабричних робітників. В селах ці т-ва почали виникати з 1898 року. Справа ця набрала широкого розвитку завдяки пропаганді Центрального кооперативного т-ва «Hangya» (бджола), що виникло в Будапешті за ініціятивою графа Олександра Кароллі. Завдання цього кооперативного центра полягають в тому, щоб поширювати споживчі т-ва, організовані на рочдельських засадах і допомагати їх розвиткові, між иншим, шляхом організації спільних закупок.

Місцеві т-ва могли вступати до центральних, як що вони задовольняли таким вимогам: а) складали шляхом тижневих внесків потрібні капітали для початку справи; б) зобов'язувалися забірати всі товари в Центральному т-ві; в) купували всі товари за готівку; г) підлягали ревізії центрального т-ва; д) не винагороджували членів ради; е) обмежували дивіденд на пайовий капітал 5%; ж) частину відраховували на освітні цілі та на кооперативну пропаганду.

В 1898 році до Центрального т-ва належало всього 16 місцевих т-в, які закупили в центрі товарів на 50.000 корон. В 1903 році було 383 т-ва, і щорічні закупки їх виносили 4.700.000 корон. Дальший розвиток цього центру бачимо з слідуючих даних: в 1920 році капітал т-ва досягав $42^1/_2$ міл., а запасовий — 22 міл. корон. В тім-же році до цього центру належало 2.334 споживчих т-ва з 800.000 членів, проти 1.276 т-в при 190.000 членів в 1914 році. На 1. III. 1922 року в Центральному т-ві було всього 1.956 місцевих т-в, але число членів підвищилося до 900.000 чоловік.

Центральне т-во організувало в окремих районах вистави зразків тих товарів, які місцеві т-ва могли би набувати за його посередництвом. Службовців у Центральному т-ві було по-над 1.000 чоловіка. Обороти цього центру з продажу в 1914 році досягли 59 міл. корон, а в 1919 році — 484 міл. корон. В 1921 році — 1.290 міл. корон. Центральне т-во організувало для своїх членів виробництво. Воно мало до 15 ріжних фабрик і заводів. В 1919 році т-во мало 28 міл. прибутків і відрахувало лише 5 міл. премій на забор. Розвиток цього центра безперечний. Але як що ми візьмемо на увагу сучасне падіння угорської корони, то річні обороти продажу в 1919 році і 1921 році далеко не характеризують значного зросту операцій т-ва.

В царині споживчої кооперації в Угорщині є цікаве явище: *організація Християнських Споживчих т-в.* Почали вони виникати на прикінці минулого сторіччя. Число цих т-в через 10 років перевищувало 300. Нині воно трохи більше. В 1899 році виник закупочний центр для цих т-в, який в той-же час був органом ревізій місцевих т-в і центром кооперативної пропаганди. В 1918 році сталося об'єднання цього закупочного т-ва з Центральним «Hangya».

В 1919 році, коли в Угорщині політичну владу захопили большевики, споживчим т-вам довелося пережити спроби примусового перетворення вільних т-в у споживчі комуни, по зразку кремлівських комуністів. В Угорщині справа обмежилася призначенням в т-во комісарів, які керували окремими т-вами, і то дуже недовго.

3. Сільсько-господарська кооперація.

Розвиток сільсько-господарської кооперації починається в 80-х р. р. минулого сторіччя. Тоді було зорганізовано кооперативне т-во хліборобів, перетворене в 1891 році в Угорське сільсько-господарське кооперативне т-во. Мета т-ва — спільні закупки. В 1922 році до т-ва належало біля 4.800 членів, спільні закупки яких через т-во в тім-же році перевищували 2.148 міл. корон.

Кооперативні молошні почали виникати тут з 1894 року, коли виникло за ініціятивою міністерства хліборобства перше таке т-во в Баран'ї. Розвиток кооперативів ішов досить добре. В 1897 році їх було всього 34 з 6.000 корів і 4.800 тисяч. літрів переробленого молока. В 1903 році число їх побільшало до 547 з 951 тис. корів,

89 міл. літрів перероблено молока і з продукцією, що перевищувала $10^1/_2$ міл. корон.

Сільсько-господарські продукційні т-ва для використання рушійної сили також мають примінення в Угорщині. В 1923 році складено союз таких т-в, до якого тоді вже належало 93 т-ва.

Кооперативи для продажу фруктів також тут досить поширені. В 1917 році виник Союз таких кооперативів, в якому в 1921 році було 122 кооперативи і який продав за рік на 6.049 міл. корон.

Нарешті, в Угорському селі з кінця минулого віку почали виникати страхові кооперативи. В 1900 році в Будапешті склався їх союз, до якого в 1920 році належало 649 кооперативів і 490 індивідуальних членів.

Спроби централізувати кооперативне союзне діло були в Угорщині ще в 1909 році, коли в Будапешті зорганізувався Альянс угорських кооперативних т-в. До нього в 1923 році належало 18 ріжних союзів з 3.900 окремими т-вами. (Organis. Coop. Genéve. 1924).

ГЛАВА XVIII. РЕШТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН.

І. Вірменія.

Кооперативний рух у Вірменії порівнюючи недавнього походження. Перше споживче т-во виникло тут в 1900 році, в Нахичеванському повіті. За ним було відкрито ще кілька подібних т-в, а також кілька кредитових т-в. Після 1905 року почала тут розвиватися кредитова кооперація. Цьому розвиткові допомагали сприяючі російські закони і доброзичливе відношення інспекторів дрібного кредиту.

З часу видання в Росії Загально-Кооперативного Закону 1917 р. кооперативний рух у Вірменії поширився, особливо в царині споживчої кооперації, і наприкінці 1918 року в бувших російських губерніях сучасної Вірменії існувало більше 400 кооперативів, з яких біля 350 споживчих т-в, останні-ж — кредитові кооперативи. Склад їх переважно вірменський (70%); татар було до 15% і до 17% складали росіяне, курди й ин. В цей-же час виникло 6 кооперативних союзів. Число членів усіх зазначених кооперативів досягало 55.000. Турецька офензива 1918 року дуже сильно відбилася на кооперації. Було зруйновано багато т-в і пограбовано їх капітали й майно.

Після відходу турок з Вірменії, в осени 1918 року знову почало відбудовуватися кооперативне життя країни і вже в 1919 році, замість 50 кооперативних т-в, що залишилися після турецької навали, у Вірменії існувало вже до 200 т-в. В них було до 60.000 членів. Пайовий капітал їх досягав 2 міл. крб.; запасовий — 500.000 крб. і річний оборот перевищував 100.000.000 крб. Більшість цих т-в об'єднувалася в 3 Союзи: в м. Олександрополі — з 50 членами, в Новому Баязеті — з 16 членами і Ларі — з 42 членами.

В липні 1919 року з'їзд представників кооперативних організацій у Вірменії здійснив давно виплекану кооператорами думку про створення Центрального кооперативного союзу. В 1920 році до нього належало 369 кооперативів. Суть статуту цього Центрального союзу, який під назвою «Гаікооп» існує в Єривані, така. На чолі союзу стоїть роспорядче бюро з 5 членів, вибраних Загальними Зборами представників. Ці-ж збори вибірають Надзірну Раду з 12 членів для того, щоб доглядати за діяльністю роспорядчого бюра, і ревізійну комісію. В Центральному Союзі 5 департаментів: 1 торговий і решта — торговлі, промисловости, фінансів і инш.

Майже всі окремі кооперативи та їх союзи входять в склад цього центру. Головна праця союзу полягає в пропаганді кооперативних принціпів на селі, бо 90% населення Вірменії працює по сільському господарству. Союз роспочав також власну продукцію, яка за 1920 рік перевищила 500.000 крб. Союз має власну консервну фабрику і власні приладдя для сушки садовини і виготовлення вина. Оборот союзу з продажу в 1920 році досягав 16,7 міл. крб.

II. Грузія.

Кооперативний рух зародився тут в кінці минулого сторіччя у вигляді ощадно-позичкових та кредитових т-в. В 1905 році тут було кілька споживчих т-в і десятків зо два кредитових кооперативів. Потім, після видання сприятливого для кооперації російського закону, кредитові т-ва збільшилися в числі. Діяльність їх, завдяки підтримці Державного банку, також поширилася; в 1920 році число кредитових кооперативів досягало 286 з 100.000 членів.

В 1915 році склався в Тифлісі Закавказький Союз споживчих т-в. Він об'єднував до 200 таких т-в. Грузинські споживчі т-ва примінювали рочдельські принціпи, мали нахил до соціялістичних доктрін і стремління накопичувати з прибутків великі резервові капітали. Через рік цей Союз перетворився в Закавказький Кооперативний Союз, причім у свій склад він почав приймати усі види кооперативів.

Після відокремлення Грузії від Росії в 1917 році цей союз поділився на три: Грузинський, Азарбейджанський і Вірменський. Перший з них набрав назви Центрального Союзу і є Союзом Союзів, понеже по-за ним в Грузії існує ще біля 18 місцевих союзів, які всі входять до Центрального. В 1923 році до нього входило 659 кооперативів з 296.000 членів*). Оборот продажу цього союзу складав в 1917 році 58.000.000 крб., а в 1919 — 303.000.000 крб. Це побільшення треба віднести на падіння курса грузинського карбованця. Союз веде власне виробництво, видає 2 органи, книги, брошюри. Він улаштував кооперативні школи майже в усіх великих містах і катедру кооперації в народньому університеті в Тифлісі. За іні-

*) Organisations Coopératives. Genéve. 1923.

ціятивою Союзу зорганізовано недавно кооперативний банк Грузії, з капіталом в 20.000.000 крб.

III. Іспанія.

Професор Мадридського університету Гуттарда згадує в своїх працях про споживче т-во, яке виникло в Барселоні ще в 1839 році. Проте, можна піддати під сумнів твердження, щоб ця організація уявляла собою щось подібне до сучасних споживчих т-в, а тому певніше рахувати початок кооперативного руху в Іспанії з р. 1848. В цім саме році, під упливом французьких експериментів, виникло в Іспанії продукційне т-во для виробки одягу і взуття.

В 1864 році було засновано подібне-ж т-во для виробки паперової тканини в Маторі. Т-во з успіхом проіснувало кілька десятиріч. Проте, навіть після революції 1868 року значний розвиток кооперації в Іспанії був неможливий. Перш за все занадто розвинене почуття індивідуалізму, питоме кожному іспанцеві, та його егоїзм були даними, що мало сприяли розвиткові кооперації. Потім уряд переслідував усякі об'єднання робітників. Кооперативного законодавства не було. Нарешті, заснування кооперативу було звязано з великими видатками з фіску. Проте, споживчі т-ва набрали тут з середини минулого віку де-якого розвитку і на початок нашого сторіччя в Іспанії було до 250 споживчих кооперативів.

Війна зробила на споживчу кооперацію в Іспанії негативний уплив. Пояснюється це тим, що робітники за останні роки почали вороже ставитися до кооперації. Потім, під час війни в торгівлі усталилася вимога платити за товари готівкою, тоді як споживчі т-ва часто не мали коштів. Тому багато з їх припинило свою діяльність; інші перебувають в тяжкому стані. В 1918 році в Іспанії було трохи більше 200 споживчих т-в. Після кооперативного конгресу в Барселоні в 1917 році тут виникло т-во гуртових закупок, яке роспочало свою діяльність в 1918 році. В 1921 році в Мадриді відбувся Національний кооперативний конгрес, на якому брали участь 300 кооперативів, і де було вирішено створити Національний союз робітничих кооперативів.

Сільсько-господарська кооперація. Народження сільсько-господарської кооперації в Іспанії треба віднести до 50 р. р. минулого сторіччя, коли в провінції Валенсії виникло кілька єдвабних (шовкових) кооперативів.

Ширший рух в царині кооперації бачимо тут після 1887 року, коли було опубліковано закон, що визнав кооперативні т-ва та полегчив їх організацію. Розвиток кооперації спостерігався переважно на селі. Цьому допомагали громадські діячі, між иншим, Аріх, Ківас, Морено, Вінцент. В 1891 році почав виходити кооперативний журнал.

В 1906 році вийшов сприяючий кооперації закон. Він звільнив ряд кооперативів від налогів, дозволяв організацію кооператив-

них союзів, доброзичливо поставився до кооперації для спільних закупок речей, потрібних в сільському господарстві, та спільного збуту продуктів останнього, а також до кредитових т-в та т-в для поліпшення обробки землі. Закон цей сприяв зростові сільськогосподарських та кредитових кооперативів. Що торкається перших, то значного розвитку набрали тут сільсько-господарські синдикати для спільних закупок і продажу, які виникли безперечно під французьким упливом; для їх закон 1906 року був дуже сприяючий, і вже в 1913 році в Іспанії було біля 1.560 таких синдикатів. Взагалі-ж біля цього часу в Іспанії нараховувалося до 2.030 рікних сільськогосподарських асоціяцій; з них треба згадати асоціяцію в Сарагосі, що виникла в 1900 році і нараховувала в 1914 році біля 3.260 членів*). Завдання її — постачання членам угноєння, насіння, машин і ин. В 1904 році при ній відчинено лабораторію, де задурно аналізували для членів штучне угноєння, масло і т. д.

Кредитова кооперація. Кредитові кооперативи виникають в Іспанії на початку XX сторіччя, у формі сільських кас.

Каси ці виникли на засадах Райфейзена. В них необмежена і солідарна відповідальність, немає дивідендів, запасовий капітал — недоторканий, навіть на випадок ліквідації каси. Паї вносяться що-місяця рівними частками. Іспанський банк видає позички в основний капітал каси з $4^1/_2$ % (з 1912 року) під персональну відповідальність членів адміністрації каси. Позички ці хитаються між 100 і 200.000 песет**). Позички каси видають переважно під заклад з $5^1/_2$—6%; по вкладах платиться 4%. Проте, значного розвитку кредитові кооперативи не набрали, і в 1922 році їх було на цілу Іспанію лише 60. Пояснюється це, крім причин, про які вже згадувалося, існуванням в Іспанії цілого ряду інституцій адміністративного характеру, які й обслуговують населення кредитом. Сюди треба віднести до 3.530 бувших хлібозапасних гамазеїв, пристосованих згодом для видачі позичок і біля 400 сільських кас некооперативного характеру. Крім того, біля $^1/_3$ хліборобських синдикатів, а також де-які інші кооперативні т-ва також видавали дрібні позички населенню.

Серед інших видів кооперації в Іспанії треба зазначити т-ва для збуту помаранців. В 1914 році їх було 24 з 3.200 членами. Ці т-ва були об'єднані в Союз, який цілком мав у своїх руках організацію збуту помаранців.

В 1913 році він експортував більше 322 т. ящиків помаранців.

В 1913 році почали виникати кооперативні молошні на зразок швайцарських, головним чином, для виробки сирів. В тім-же році почали виникати т-ва для аренди землі. Найбільшого розвитку набрала тут кооперація в провінції Каталонії. Згідно даним 1918 року відносно 219 споживчих т-в в них було 32,500 членів

*) Віс. Фін. ч. 45. 1915.
**) Песета = 1 фр. фр.

і річний оборот продажу майже 20 міл. пезет (770 т. фн. шт.). Т-ва ці об'єднані в Каталонський Союз кооперативних т-в, економична секція якого є т-вом гуртових закупок.

Продукційні кооперативи мали за членів 244 юридичних особи і 5.500 фізичних. Річне виробництво цих кооперативів виносило 122.500 ф. шт. В 1921 р. в Мадріді утворено Національний Земледробчий Союз.

IV. Латвія.

Перше споживче т-во на терені бувшої Росії, до якої в той час належала й Латвія, виникло в Ризі, ще в 1865 році. Незабаром з'являються тут і ощадно-позичкові т-ва, й ці 2 форми кооперації набірають відносно швидкого розвитку на терені сучасної Латвії, з простором 25.000 кв. клм. і населенням біля 1,9 міл.

Що торкається споживчих т-в, то в 1910 р. в Ризі засновано було їх Центральний Союз. До нього в 1921 році належало 278 т-в, з 65.000 членів і річним оборотом в 350 міл. крб. Робітничі споживчі т-ва функціонували до якоїсь міри ізольовано і в 1920 році склали також свій союз у Ризі. В ньому було в 1921 році 26 т-в, з 28.000 членів і оборотом біля 100 міл. крб.

Сільсько-господарська кооперація в Латвії набрала з кінця минулого віку помітного розвитку. Сільсько-господарські т-ва працювали тут досить енергійно, а т-во в Ризі, засноване в 1906 році, давно вже уявляє собою Центральний Союз цих т-в, головою якого вже кілька років перебуває енергійний Біссінек; Союз цей в 1922 році об'єднував 236 т-в і по-над 9.000 індивідуальних членів. Річний оборот його перевищував 120 міл. крб.

В тім-же 1906 році утворився й Центральний сільсько-господарський Союз, який в 1920 році об'єднав 80 т-в.

В Латвії значного розвитку набрали молочні кооперативи, і в 1921 р. в Ризі зорганізувався їх союз, який нині об'єднує біля 50 т-в.

Що торкається кредитової кооперації, яка набрала тут значного розвитку, то в 1920 році в склад її входило 367 кооперативів. В 1921 році в Ризі зорганізувався кооператив видавничий і книжний. В 1921 році до нього належало 40 кооперативів і 2.000 індивідуальних членів, причім річний оборот його перевищував 16 міл. крб. Нарешті, в 1920 році в Ризі сконструювалася Рада кооперативних з'їздів. Правовий стан кооперації в Латвії, як і в инших частинах б. Росії, був копією стану кооперації в самій Росії. На 1. I. 1924 р. всього було 2015 кооп-вів.

V. Литва.

Сучасна Литва складається з губ. б. Росії Виленської, Ковенської, Гродненської і частини Сувалкської. В ній міститься біля 59.600 кв. міль та 2.300 тис. населення. До самостійного існування Литва що-до розвитку кооперації перебувала в тотожних з останніми частинами б. Російської Імперії умовах. Спершу, з 80-х рр. минулого сторіччя, виникли тут кредитові кооперативи. Трохи пізніше почали

виникати й споживчі т-ва. В 1914 році тут було до 135 споживчих т-в, причім, згідно з анкетою про 52 т-ва, в них було біля 8.200 членів, на 339.000 крб. товару, 189.000 пайового капіталу і 19.000 крб. готівкою. Крім споживчих т-в та кредитових кооперативів в Литві до війни було біля десятка молошних кооперативів. Після оголошення самостійности в Литві почали рости кооперативні союзи. В 1919 році виник союз споживчих т-в, який об'єднував в 1921 році 70 т-в, з $14^1/_2$ тис. членів і річним оборотом по-над $31^1/_2$ міл. марок. В 1920 році склалося 3 нових союзи (всі в Ковно); а) Литовський кооперативний банк, що нині об'єднує 30 кооперативів; б) Центральний банк жидівських кооперативів, який об'єднав 80 кооперативів; в) Кооперативний Литовський союз, в склад якого в 1923 році входило 257 кооперативів і 59.100 членів, причім оборот цих кооперативів досягав в 1921 р. 50 міл. марок. В 1923 р. в Литві було 872 кооперативи.

VI. Португалія.

Де-які дослідувачі доводять, що перший кооператив в Португалії, де на просторі 35.500 кв. міль мешкає 5.600 тис. населення, виник серед рибалок ще в 1552 році в Ферро, і вважають, що принціпи кооперації глибоко закорінилися в цій країні вже тоді, коли про це економісти жадної країни ще не говорили. З цим твердженням навряд чи можна згодитися, бо ці форми об'єднання в царині морського промислу, які здавна мали місце в Португалії, нагадують швидче благодійні, а в ліпшому разі допомогові каси, а не кооперативні організації в дійсному розумінні слова.

Перший кооператив в Португалії виник, власно кажучи, в 1848 році під французькими упливами. Це було продукційне т-во, слідом за яким виник цілий ряд подібних т-в, які проте швидко зліквідувалися; лише одно, а саме, т-во робітників-ткачів проіснувало довгий час.

В 1867 р. в Португалії вийшов закон про кооперативні т-ва, власне про продукційні робітничі кооперативи, бо до закону було додано зразковий статут робітничого т-ва. На грунті цього закону виник ряд т-в, які швидко також зліквідувалися. Робітничий рух 1872 року покликав до життя нові т-ва, серед яких були й чисто соціялістичні кооперативи. В тім-же році виник кооператив „Соціяльна промисловість» один з найбільших. В 1882 році відбувся з'їзд споживчих кооперативів.

Сільсько-господарські кооперативи давно вже, ще з 60-х років, почали виникати в Португалії, але розвивалися поволі. В 1860 році в Лісабоні виникла центральна сільсько-господарська асоціяція Португалії. В 1921 році до неї належало 121 т-во і 1.533 фізичних особи; річний оборот її в 1921 році перевищував 2.107 тис. ескуд.

В 1876 році виникло перше споживче т-во робітників, яке також набрало великого розвитку. З 80-х рр. минулого сторіччя уряд почав уважно становитися до кооперації; споживчі т-ва почали виникати в значному числі, спочатку серед військових. Засноване в 1893 році

Воєнне Споживче т-во об'єднує кілька тисяч членів і має мільйонові обороти. В 1896 році виникають кооперативні аптеки. В 1920 р. в Лісабоні склалася Національна Федерація споживчих кооперативів. В 1923 році вона об'єднувала біля 200 споживчих т-в, з майже 40.000 членів*) і річним оборотом в 1.266 тис. ескуд.

Де-якого розвитку набрали будівельні т-ва. Звичайно член т-ва вносить від 50—100 рейсів щомісячно, а після одержання будинку, або кватирі — щорічно по 3 мільрейси до повної виплати вартости помешкання.

VII. Естонія.

Естонія має простор 17.000 кв. міль і населення 1.100 тис.

Зародження кооперації в Естонії припадає ще на 70 рр. минулого сторіччя. Раніш инших виникли тут ощадно-позичкові т-ва і сільсько-господарські т-ва. Естонія — країна хліборобська, звідки сільсько-господарська кооперація одержала тут помітний розвиток. В 1912 р. утворився тут сільсько-господарський Центральний Союз «Естонія». Тепер в склад його входить біля 170 сільсько-господарських т-в. Союз є центром як агрономично-культурним, так і комерційним. Між иншим, він постачає для цілої Естонії насіння. Основний капітал його перевищує мільйон естонських марок. Оборот перевищував у 1922 р. 355 міл. марок. Союз відограє в царині кооперативної справи величезну ролю.

В 1921 р. виник в Естонії Союз т-в, які продукують картоплю — один з головних продуктів естонського землеробства. Основний капітал цього союза перевищував пів мільйона естонських марок. До складу союза належали 50 кооперативів з 1.138 членами. Союз контролював 50 спиртоочистних і картопле-терних заводів.

В 1917 р. утворився тут Центральний естонський Союз споживчих т-в з метою постачати споживчу кооперацію товарами. Тепер він об'єднує більше 250 споживчих т-в з 105.000 членів; з пайовим капіталом коло 50 міл. естон. марок і оборотом за 9 місяців 1922 — 1,5 мільярди ест. марок. В цьому союзі об'єднана й робітнича кооперація.

Ідейним центром являється Естонський Союз кооперативів, який виник у 1919 р. Об'єднує він інструкторські сили; переймає на себе правний захист кооперації; улаштовує з'їзди і т.п. Основний його капітал — мільйон естонських марок. Ще недавно в склад його входили 267 кооперативів, з яких 112 споживчих т-в.

Нарешті, в 1920-му р. виник Естонський кооперативний банк на акційних принціпах; держава також взяла участь в йому. Основний капітал — 4.300 тисяч естон. мар.; баланс-же на 1 вересня 1922 р. — 91 міл. мар.

Кооперація в Естонії явилась головною помішницею населенню в його боротьбі зі спекуляцією. В 1920 р. вона унормувала транспорт товарів; створила сталий ринок цін; надала планомірности експортові й імпортові. Приватна торгівля примушена була в знач-

*) Organis. Coopér. Genéve. 1924.

ній мірі рахуватися з тими умовами торгівлі, які примінювали кооперативні союзи.

ГЛАВА XIX. АМЕРИКА.

I. Американські Сполучені Штати.

1. Споживча кооперація.

Особливі умови економичного життя Американських Сполучених Штатів, з простором біля $9^1/_2$ міл. кв. клм. і 106 міл. мешканців; з заможнім сільським і добре винагорожуваним мійським населенням; з індивідулізмом, розвиненим до ідеалу; з бажанням грощей, багатства, наживи, — пояснюють пізнє появлення тут кооперації і слабий її розвиток на протязі ряду десятирічь після її зародження.

Де-хто вважає за початок кооперації в Сполучених Штатах Оуеновські хліборобські общини, що виникли в 20-х роках минулого сторіччя.*) Як відомо, Оуен, прибувши для цього з Англії, штучно створив ці общини.

Ми вже бачили, що хліборобські общини Оуена були побудовані не лише на кооперативних, а швидче на комуністичних засадах, а тому навряд, чи спроби насадження в Америці таких общин можна вважати початком кооперативного руху. Та навіть, як погодитися з думкою, що ці общини були початком кооперації в Сполучених Штатах, то треба сказати, що цей перший період кооперативного руху був дуже неплідний. Вірніще віднести початок кооперації в Сполучених Штатах на 1831 рік, коли в Філадельфії виникло перше будівельне т-во, а в Новій Англії — перше споживче т-во; його зорганізувала велика асоціяція фермерів, завданням якої була оборона своїх інтересів. Т-во це незабаром припинило свою діяльність, а слідуюче відчинилося лише через 14 років, в 1845 році. Його зорганізував союз для оборони інтересів робітників в Бостоні, виходючи з інтересів побільшити, шляхом його організації, відвідування робітничого союзу. Останній мав на оці поступово відчиняти споживчі т-ва при всіх відділах союзу і послідовно переводив цю думку. В Сполучених Штатах ця система організації споживчих т-в зверху, шляхом утворення Центрального Союзного органу, який брав на себе створення місцевих організацій, є звичайним явищем. При цьому, звичайно, т-во виникало там, де було не менше 15 осіб, членів союзу, які висловили бажання утворити його відділ. Такі споживчі т-ва управлялися самостійно, але перебували в ділових звязках з центром союзу, від якого вони одержували товари; власне кажучи, вся організація набірала близького до кількакрамничного кооперативу характеру.

За статутами таких споживчих т-в товари продавалися за готівку, по середніх цінах, а чисті зиски розподілялися між членами по забору. Проте, инколи т-во продавало і не членам, і в кредит. Союз для оборони інтересів робітників, про який ми вже згаду-

*) Джер. №№ 105, 106, 107 і инші.

вали, зорганізував за короткий час по-над 400 споживчих т-в. Але в 1852 році стався страйк, в наслідок якого багато з цих т-в зачинилося. В самім Союзі почалися нелади, і, замість одного союзу, склалося їх 2. З 1858 року споживчі т-ва, яких було коло 800, починають поступово ліквідуватися, з огляду на кепське ведення справ, а власне через штучність їх утворення; і на 1890 рік лишилося лише кілька т-в.

Розвиток незалежних т-в, які виникали знизу, з гущі самого населення, припадає на послідуючі роки і складається під упливом елементів, що переселилися з Европи.

До самого 1913 року*), на думку американського кооператора Кларка, Сполучені Штати були гробовищем для кооперації взагалі й споживчої, зокрема. З цього року починається значніший рух. Перш за все в Каліфорнії виник Тихоокеанський Союз (Ліга) для об'єднання споживчих т-в Західних Штатів Америки. В 1914 році виник другий союз тих-же кооперативів для Центральних Штатів.

Нарешті, в 1915 році зорганізувалася так звана Всеамериканська кооперативна Ліга. В 1923 році в склад її входило 325 кооперативів з 135.450 членів.**) Війна, з її наслідками, як брак продуктів і зріст цін на їх, покликала до життя силу споживчих т-в, а також сприяла виникненню союзних об'єднань. Одно з них виникло в Канзасі в 1914 році, а друге в 1917 році в Вісконтині; третє — в 1918 році в Іліноїсі. До другого в 1920 році належало 42 споживчих т-ва, а річний оборот союзу перевищував $2^1/_2$ міл. доларів. До третього — 59 т-в і річний оборот його виносив 300.000 доларів. Кооперативний з'їзд в 1918 році, в Шпрінгфельді, на якому було заступлено 385 споживчих т-в, ухвалив утворити в Чікаго т-во гуртових закупок.

На другому кооперативному з'їзді в 1920 році в Цінцінаті було вирішено признати згадану вже Американську Кооперативну Лігу за центральний кооперативний Союз, організацію цілком незалежну від Гуртового т-ва. Нині число споживчих т-в в Сполучених Штатах Америки перевищує 3.000 з 500.000 членів.

2. Продукційна кооперація.

Спроби організації в Сполучених Штатах *продукційних* кооперативів серед *ремісників* довгий час також були невдалі. Зародження цього виду кооперації треба віднести на 1849 рік, коли було зорганізовано перше т-во кравців у Бостоні. Але розвитку ці кооперативи не набрали. Причини спільні з тими, які бачимо і в инших галузях кооперації: висока оплата праці мійського робітничого населення. Але пізніше, ця форма кооперації набірає де-яких успіхів, і з 1916 р. існує в Вашінгтоні союз американських трудових кооперативів.

*) Külemann. Die Genossenschaftsbewegung. 1922.
**) Джер. № 109.

3. Сільсько-господарська кооперація.

В другій половині XIX сторіччя Сполучені Штати Америки переживали високий розцвіт промисловости й капіталізму. Все захопив капітал у формі акційних анонімних т-в. Робітників боронили проти цього капіталізму їхні професійні союзи; сільські-ж господарі (фармери) були ізольованими, і поступово фармер почав відчувати на собі гніт мійського капіталізму. Успіхи в розвиткові сільського господарства, в звязку з уживанням там машин через заведення інтенсивної культури, привели до того, що капіталісти почали виявляти інтерес до сільського господарства. Захистком проти наступу капіталізму для фармера й була кооперація. Фармери були неорганізовані, капітал — організований. Фармери купували все (мануфактуру, угноєння, цвяхи, мащини) у організованих капіталистів; продавали-ж вони поодиноко, неорганізовано. Тому вони платили за товари дорого, а одержували за продукти мало. Фармери пробували боротися з капіталом, спочатку в законодавчий спосіб, але це мало допомагало, й фармери поступово перейшли до другого способу боротьби — об'єднання в кооперативи.

Найперші кооперативи виникають з 70-х р.р. минулого сторіччя серед фармерів в штаті Вісконтин, в формі кооперативних т-в, що мали своєю метою догляд за раціональним веденням молошного господарства, так звані «контрольні т-ва». На 1911 рік таких т-в було в Сполучених Штатах біля 100. Більшість з них дбала також і про поліпшення породи рогатої худоби, закуповуючи племінних бугаїв.

В тісному звязку з контрольними т-вами були кооперативні *маслобойні й сироварні*, що почали виникати також в 70-х р.р. минулого сторіччя. В 1911 році їх було біля 3.450, на 10.150 всіх таких заводів взагалі, організованих як в кооперативний, так і в капіталістичний спосіб, отже на долю кооперативних організацій припадало 34%. Найбільша кількість їх була в Мінезотті — 608, Вісконтині — 347 і в Айові — 313. Нині число цих кооперативів лише в 7 штатах, на думку П. Бензіна, не менше 10.000. Але нам здається ця цифра прибільшеною, принаймні, вдвоє.

Союзні організації почали виникати в цій царині лише з 1907 року, коли зорганізувалася Центральна Кооперативна Унія в Мінезотті. В 1916 році в Вашингтоні виник Національний Союз молошних господарів. В 1922 році в склад його входило 23 кооперативи, з 200.000 членів, а річний оборот виносив 300.000.000 доларів. Потім, в 1914 році було зорганізовано в Вісконтині союз кооперативних сироварень. В 1919 році в склад його входило 129 кооперативів з 3.000 членів і 4,2 міл. доларів річного обороту. (Organis. Coop. Genéve 1924).

Инколи в маслобойних кооперативах мав місце також і збут яєць. Зорганізовувалися тут і самостійні яєшні кооперативи, але розвиток їх ішов дуже поволі, з причини того, що торгівля яйцями перебувала в капіталістичних руках. В 1909 році в капіталістичний спосіб було продано на 600 міл. доларів яєць.

Поруч з маслобойними кооперативами в Сполучених Штатах з кінця 70-х р.р. почали виникати молошні кооперативи з метою спільного збуту молока в міста. В 1917 році таких кооперативів було 125. Проте, пізніше більшість їх перейшла на акційну форму, і в останній час таких кооперативів лишилося не більше 25.

Серед кооперативів, які мали на меті поліпшення продукції, треба зазначити *кооперативи* фармерів *для закупки* насіння і контроля за обробкою землі. Перший такий кооператив виник в Ілінойсі в 1899 році. Кооперативи ці набрали згодом значного розвитку.

Треба також зауважити зріст кооперації в царині збуту сільськогосподарських продуктів, головним чином, хліба. До організації таких кооперативів спонукали фармерів тяжкі умови збуту продуктів капіталістичним підприємствам, які мали на залізницях свої елеватори і цілком підбили під свою волю сільських господарів. Останні з 1899 року почали організовувати власні *кооперативні хлібні елеватори*. Через 12 років таких елеваторів було вже до 1.800, головним чином, в штаті Айові та в обох Дакотах. В цих елеваторах брало участь 225.000 членів, було 18.000.000 доларів капіталу, а щорічний продаж хліба досягав 270 міл. бушелів. Нині число цих кооперативів лише в 4-х штатах (Мінезотті, Айові, Ілінойсі та Південній Дакоті) перевищує де-кілька тисяч.

Звичайно такі кооперативи організовуються на слідуючих засадах. Основний капітал вагається між 2.500 а 25.000 доларів. Акція від 10—100 доларів. Членами можуть бути виключно фармери. Продаж членами хліба на бік забороняється під загрозою штрафу. На чолі кооперативу стоїть Рада директорів, яка призначає Управляючого з фахівців на утриманні (до 150 доларів місячно). Кооператив купує хліб і це від членів. Він також постачає членам різні необхідні речі — угноєння, вугілля і ин. Проте, союзна організація цих кооперативів ще не набрала великого розвитку, і кооперативні елеватори в більшості примушені продавати хліб споживачам через посередництво капіталістичних організацій.

Набрали також розвитку кооперативи для культури й збуту картоплі, а також для вигодовання худоби та птиці і продажу цих продуктів. Кооперативи першого роду об'єдналися в 1919 році в Мічігані в Союз; кооперативи другого призначення склали в 1921 році Союз в Ст-Люї; до нього в 1921 році належало 176 кооперативів з 350.000 членів. В 1916 році в С.-Франциско зорганізувався союз кооперативів для продажу птиці.

Необхідно зазначити значний розвиток в Сполучених Штатах кооперативів *плодоводів*.

Мета цих організацій — поліпшення виробництва фруктів, а також їх упаковка, сортировка й збереження. Крім того, натурально, вони дбали про підвищення, а, головне, стабілізацію цін; до виникнення цих кооперативів біля 20% фруктів гинуло через погану упаковку. Нині цього немає. Число таких кооперативів досягає кількох

сотень. В самій Каліфорнії їх більше, як 200. Біля 1.500 плодоводів об'єднано в кооперативи. Організація останніх і основні завдання ріжні: в одних урожай зберігає свої індивідуальні якості, в других фрукти всіх членів кооператива сортуються і продаються спільно. Остання система має негативний бік: плодовод не зацікавлений у поліпшенні якости фруктів, бо він одержує пересічну винагороду. Кооперативи ці ведуть справу добре і не експлоатують населення. Серед цих кооперативів є окружні союзи, при яких часом побудовані холодильники. Є й центральний союз в Каліфорнії, заснований ще в 1895 році — в Лос-Анжелос. Через його переходить до 65% всієї продукції фруктів цього штату. В 1922 році до цього союзу належало 20 місцевих союзів і 200 окремих кооперативів, з 15.000 членів. Річний оборот Центрального Союзу в тім же році виносить 75.000.000 доларів.

В царині *виноградарства* кооперативи набрали також значного розвитку, особливо в Каліфорнії. З 1912 року тут працює спеціяльний союз таких кооперативів, який об'єднував в 1921 році 13.000 членів і мав в 1920 році річний оборот на суму 50.000.000 доларів.

Далі треба згадати про кооперативи *бавовнярські*. Під бавовною в Сполучених Штатах лежить 36 міл. акрів, а річний урожай її оцінюється в 750 міл. доларів. $^2/_3$ цього врожаю вивозиться за кордон. Значне число тут як-раз дрібних бавовнярів, які для оборони своїх інтересів почали утворювати кооперативи. Кооперативи ці почали виникати з 1902 року в Техасі. В 1905 році склався Центральний Союз цих кооперативів. В 1920 році число їх перевищувало 1.600. Членами цих кооперативів могли бути й не бавовнярі, а агрономи, вчителі, пастори і т. и.; виключалися лише банкіри та великі капіталісти. Союз був корисним для дрібних бавовнярів. Він підтримував на потрібній висоті ціни на бавовну; але з 1908 року він почав вимагати від фармерів штучного зменшення посіву бавовни для підняття цін. Тут союз став на небезпечний шлях, до того-ж і незгідний з інтересами держави. В 1921 році в південній Каролині склався Центральний Союз кооперативів бавовнярів. В тім-же році він об'єднував до 80.000 членів. В Сполучених Штатах находять місце й інші кооперативи: для виробки цукру, тютюну, для продажу клюкви, квіток і др.

Кооперативи для постачання сільським господарям потрібних річей також набрали розвитку. Головна мета таких т-в постачання своїм членам, а инколи й стороннім особам, хемичного угноєння, вугілля, лісу, цвяхів, мотузок, знаряддя, машин. Своєю конструкцією ці т-ва наближаються до акційних т-в, але на загальних зборах кожен член має лише один голос. Постачання ведеться або по собівартости річей, з надбавкою на покриття видатків, або по середніх риночних цінах, з поверненням в кінці року де-якої премії на суму забраного краму. Остання система превалює. Такі кооперативи, виникнення яких спостерігалося в Каліфорнії майже $^1/_4$ сторіччя назад, нині вже є в ріжних штатах. Загальне число їх досягає кількох тисяч.

Іригаційна кооперація. Заслуговують на увагу кооперативи по іригації. Перший з них виник в штаті Ютта в 1881 році серед мормонів. Експеримент удався і незабаром такі кооперативи почали виникати й в инших штатах: в Каліфорнії, в Неваді і др. Инколи в цих кооперативах допускають відступлення від кооперативних принципів, а саме, не давалося членам рівного числа голосів на Загальних Зборах. В 1920 році такі кооперативи обводнили до 100 тис. акрів землі.

Великого розвитку набрали в Америці телефонні кооперативи. Вони почали виникати в кінці минулого сторіччя серед фармерів. В 1907 році їх було біля 368. Справа тут організована в такий спосіб, що кожний член бере участь в рівній долі в потрібних для проведення телефону видатках. За останній час потреба в телефонах так збільшилася в американському селі, що на цю справу звернули свою увагу акційні т-ва і з успіхом почали конкурувати з кооперативами. В містах телефонні зносини побудовані виключно на капіталістичних засадах.

Сільсько-господарська кооперація набрала особливого розвитку в штатах Техасі, Калхасі та Небраска. Їх тут було до 12.000 з 1 міл. доларів обороту. Найбільше число припадає на кооперативні молошні — 4.270, кооперативні молотилки і т-ва для закупок — біля 4.000, фруктові кооперативи — 100, кооперативи для культури та збуту хліба — 530, кооперативи тютюнників — 521 і для збуту — 250.

Кооперативи для страхування існували сред фармерів в Штаті Мінезотта вже в 1875 р. Мета їх — страхування від огню, штормів, циклонів, гряду, пошестей на скотину і ин. Працювали ці кооперативи по двох системах: а) або з кожного члена брали певну премію наперед, і з таких премій складався капітал для виплати страхової винагороди; б) або брали премії кожний раз тоді, як траплялися випадки, що вимагали виплати страхової винагороди. Вже в 1910 р. таких кооперативів було до 1.500; нині їх по-над 4.000. Кооперативна страховка виходить тут біля 4 пенсів на 1.000 доларів пересічно, тоб-то вчетверо дешевше, як в капіталістичних т-вах.

Потреба в кредиті у американського фармера дуже велика. За даними 1912 року загальний борг 12 мільйонів фармерів доходив до 6 більйонів доларів. Загальна сума продукції фармерів в 1912 році досягла 8.400 міл. доларів, тоб-то фармери виплачували за свої борги що-року біля 8½%, тоб-то далеко більше, ніж платять промисловці, використовуючи чужий капітал. Кредитові кооперативи серед фармерів почали виникати з кінця минулого сторіччя. Багато з них організувалося по типу акційних підприємств, инші-ж — на чисто кооперативних засадах. Після регістрації статуту кооператив одержував позичку в місцевому банкові, під зобов'язання членів кооперативу, і потім вів операції в звичайний спосіб.

В Сполучених Штатах немає *єдиного* для цілої країни кооперативного закону. Кожен штат в цьому відношенні автономний, і дуже небагато штатів видали кооперативні закони. Найраніш опублікували такі закони штати Масачузет (1866 р. а також 1870, 1879 і

1909 р.р.) і Вісконтин (1887 р.). Така непевність правового стану кооперації в Сполучених Штатах не могла, звичайно, сприяти її розвиткові. Але не дивлячись на ці несприяючі умови, наслідки кооперативного руху в Сполучених Штатах все-ж заслуговують на увагу. Загалом, в Американських Штатах нині є не менше 20.000 кооперативів, в тім числі не менше 12.000 сільсько-господарських т-в, 3.000 споживчих т-в, 4.000 страхових кооперативів і біля 1.000 инших.

II. Аргентина.

Аргентина — хліборобська республіка, простором біля 2.800.000 кв. клм. з населенням 8.700 тис. Початок виникнення тут кооперації відноситься, на думку п. Жіроля, до 1912 року. Через 2 роки тут існувало до 50 кооперативів. Більшість з них були страхові кооперативи проти граду й пожеж. Було кілька кооперативів для спільного користування молотилками. Серед державних діячів Аргентини ще з 1905 року виникає думка про потребу сприяючого кооперації законодавства і приняття мір до її розвитку. Кілька проєктів законів, а саме: а) про сільські кооперативні каси, б) про національний хліборобський банк, в) про сільсько-господарську кооперацію подавалося в період 1905—1912 р.р. в законодавчі інституції, але доки-що ще не набрали сили закону.

В 1905 році в Буенос-Айресі зорганізувався всебічний кооператив «Робітничий очаг», який мав на меті об'єднання робітників на грунті кредиту, споживання, і забезпечення помешканнями одночасно. В 1921 році в склад цього кооперативу входило більше 5.700 членів і капітал його виносив 750.000 пезо (по-над $3^1/_2$ міл. золотих фр.).

За останній час тут набрали розвитку сільсько-господарські кредитові й споживчі кооперативи. В 1920 році перші склали свій центральний союз сільсько-господарських кооперативів в Розаріо*). В склад його в 1921 році входило кілька кооперативів з 10.000 членів. Сільські кредитові кооперативи склали в 1920 році в столиці також свій союз, в склад якого в 1921 році входило 23 кооперативи з 1.200 членами. Нарешті, в 1921 році зорганізувався в Буенос-Айресі склеп гуртових закупок для споживчих т-в; в тім-же році в склад його входило 12 т-в з 14.000 членів.

III. Бразилія.

Величезна країна, простором $8^1/_2$ міл. кв. клм., з населенням в $30^1/_2$ мільйонів, країна сільського господарства й почасти промисловости, Бразилія довгий час не знала кооперації. Лише з початком нашого сторіччя виникають тут кооперативи в царині сільського господарства. В останній час тут навіть склався в Ріо-де-Жанейро союз кредитових кооперативів, в склад якого в 1923 році входило 15 кооперативів. Єсть ще тут Національний кооперативний Союз, який виник в тім-же 1921 році в Ріо-де-Жанейро і мав в своєму складі 62 кооперативи.

*) Джер. № 119.

IV. Канада.

В цій величезній простором (9.660.000 кв. клм.) країні, з населенням лише в 7 мільйонів чоловіка, початки кооперації припадають на 1895 рік, коли серед песимістично настроєних до всяких новаторств фармерів, виникає перший «Фармерський інститут», метою якого було ознайомлення хліборобів з ліпшими методами ведення господарства. Інститути ці дуже нагадують сільсько-господарські спілки на Вкраїні. Через 10 років таких організацій було кілька сот, а число членів в них перевищувало 24.000 чоловіка.

Потім в 1900 році виник перший *Кооперативний банк* на засадах Шульце-Деліча. Зорганізував його Дежарден. Капітал його складався з 5.000 акцій по 5 доларів кожна. Ніхто не міг мати більше 25 акцій. При організації банку в ньому було 80 членів, а в 1902 році їх було 840 і їм належало 2.750 акцій.

Лише через 9 років почали виникати тут нові подібні організації, після успішної діяльности першого банку. В 1920 році лише в одній провінції Квебек таких банків нараховувалося де-кілька сот з 60 тисяч членів. Річний оборот цих банків перевищував 30 міл. доларів, при чому на долю виданих позичок припадало 18 міл. доларів; кількість видаваних щорічно позичок досягала 18.000.

Сільсько-господарська кооперація в Канаді також набрала значного розвитку. В одній провінції Квебек на початок 1919 року було 211 т-в. Найбільша кількість їх припадає на долю т-в для спільного продажу й купівлі хліборобських продуктів. По даних за 112 таких т-в їх оборот виносив 7 міл. доларів; число членів було біля $16^1/_2$ тисяч. Перші спроби об'єднання сільських господарів з метою організації кооперативних елеваторів припадають на 1901 р. Кооперативи ці виникли завдяки тому, що канадський збіжевий ринок перебував у руках несовісних спекулянтів. Залізнична компанія Канадієн-Пасіфік (Canadian-Pacific) також стояла на позиції, несприяючій фармерам. Щоб уникнути такої експлоатації, фармери почали організовувати кооперативні елеватори. Перший виник в Саскачевані в 1905 році, в слідуючому році його перенесено в Манітобу. Розвиток цього кооперативу був добрий. В 1907 році він продав 2.340 т. бушелів зерна, а в 1916 — по-над 48 міл. бушелів. Зараз він має 2 міл. доларів капіталу. В цій царині помічається об'єднання в союзи. В 1910 році виник Союз Саскачеванських кооперативів.

Уряд робив цим кооперативам свою підтримку, беручи на себе 88% суми, потрібної для будівлі елеватора. Перший з кооперативних елеваторів цієї категорії збудовано в 1911 році, а в 1917 їх було більше 260. Кількість хліба, що продавався через елеватори, зростала щорічно й у 1915 році досягла 43 міл. бушелів. Капітал цих кооперативів досягав 1 міл. доларів. В 1917 році т-во збудувало величезний, на $2^1/_2$ міл. бушелів елеватор в Порт-Артурі. Елеватор цей при бажанні можна поширити до 10 міл. бушелів.

Треба додати, що багато з зазначених кооперативів по своїй діяльності наближаються до акційних т-в. В 1921 році Саскачеванський Союз мав до своєї роспорядимости 383 елеватори з $24^1/_2$ тис. членів. В 1917 році виник союз в Манітобі; в 1923 році в склад його входило біля 36.000 членів-кооперативів, а його оборот на 1921 рік перевищував 48,8 міл. доларів.

На початку нашого сторіччя серед фармерів Канади виникають споживчі крамниці для постачання фармерам ріжних речей. Багато з цих кооперативів зліквідувалося за браком коштів і недосконалостей організації; инші працювали досить добре. По даних 1919 року, які опублікував кооперативний Союз Канади, в 16 великих споживчих т-вах було на початок 1920 р. по-над 6.300 членів; сума проданих за рік товарів перевищила 6 міл. доларів. Число службовців досягало 187 чоловіка. Чистий зиск складав 157.000 доларів, з яких в дивіденд видано більше 138.000 дол. Де-які т-ва видали 12,5% дивіденду; решта видавали від 7—2,5%.

На початку нашого сторіччя виникають молошні кооперативи. Доля перших з них сумна: де-які загинули із-за браку техничного знання у їх учасників, або з причини малої фінансової сили; инші виродилися в акційні підприємства і прагнули великих зисків. Те-ж треба сказати й про т-ва для виробки сирів. Більшість з цих кооперативів виродилися в акційні підприємства. Лише де-які, між иншим, т-во св. Хоми, яке мало біля 200 учасників, зберігли кооперативні форми. Перший Союз виник в Саскачевані 1916 р.

Заслуговують також на велику увагу т-ва *садоводів*. Мета їх — полегчення збуту садовини і поліпшення упаковки. Т-ва ці, що складаються з дрібних садоводів, зберігають надовго свій кооперативний характер й инколи досягають великих розмірів. Число членів т-ва звичайно невелике і вагається від 45—200. Норфолькське т-во садоводів мало біля 200 членів і продало в 1919 році біля 18.000 бочок яблук. Організація управління цих т-в майже скрізь однакова: на чолі стоїть голова, його товариші і секретар; останній в той-же час і керуючий справами і, звичайно, одержує невелику платню. Видатки виплачує кожен член пропорційно числу бочок яблук, проданих через посередництво т-ва.

В 1906 році виник союз т-в садоводів в Онтаріо. В 1911 році — подібний союз в Новій Скотії; в 1922 р. він об'єднував до 50 кооперативів і річний оборот його досягав 4,5 міл. доларів. Два подібних союзи були також у Британській Колумбії. Вони виникли в 1913 році. Союз в Пеплянді 1922 р. мав 90 кооперативів.

Єсть в Канаді також кооперативи *для збуту льону*. З 1918 року вони об'єднані в союз, з місцем осідку в Онтаріо. В 1922 році в склад його входило 30 кооперативів і 12.000 індивідуальних членів. Його оборот за 1920 рік перевищив 1.170.000 доларів.

Нарешті в 1909 році зорганізувався в Онтаріо Кооперативний Союз Канади. Але в 1920 році він об'єднував лише 35 кооперати-

вів і, таким чином, не може бути визнаний за всекооперативний центр даної країни.

V. Куба.

На Кубі, з її 2 міл. мешканців, з її тютюновою та цукровою промисловістю, за останній час, а власне, з того моменту, як під кермою Сполучених Штатів ця бувша Іспанська колонія одержала вільні політичні інституції, почали також виникати кооперативи, головним чином споживчі т-ва серед робітників. Одним із найбільше заслуговуючих на увагу є заснований в 1918 році в Гаванні споживчий кооператив «Ромео і Джульєта». В склад його входить до 3.000 членів. За останній час починають виникати також кооперативи серед російських емігрантів.

VI. Уругвай.

Уругвай — держава південної Америки, простором 187.000 кв. клм. і з населенням майже 1.200.000 чоловіка. Тубольці по більшості ведуть скотарське господарство. Кооперація виникає тут лише в самі останні роки в царині сільського господарства.

В 1919 році, в м. Мело виник сільсько-господарський кооператив для постачання. Через рік в ньому було 200 членів.

VII. Чилі.

Чилі є держава в 750.000 кв. клм., з населенням 3,25 мільйони. Порівнюючи пізно, лише на початку нашого сторіччя, виникають тут споживчі кооперативи, головним чином, серед залізничних службовців. Єсть і центральний такий кооператив в м. Сант-Яго.

VIII. Англійські колонії.

В *Англійській Гвіяні* також є споживчі т-ва, доки ще в незначному числі.

На *Ямайці*, одному з найбільших Антильських островів, що належить до Англії, також є споживчі т-ва в Кінгстоні.

ГЛАВА XX. АЗІЯ, АФРИКА, АВСТРАЛІЯ.

I. Англійська Індія.

Своєрідні соціяльні умови, в яких перебувала до цього часу ця країна, з територією більше 5 міл. кв. кілом. і населенням коло 330 міл., як на перший погляд здається, цілковито виключали можливість применення в ній кооперативних принципів у чистому вигляді. Досить того, що поділ населення Індії на касти не лише недозволяє представникам нижчої касти об'єднуватися на рівних началах з представниками вищої касти, але перші підлягають покаранню за саму навіть спробу вважати себе рівними з останніми. В таких умовах кооперація неможлива. Але, не вважаючи на це,

кооперація розвивається в Індії, хоч і в досить знівеченій формі організацій, які мають своїм призначенням об'єднувати осіб, що належать лише *до певної* касти. Це зменшує моральну і соціяльну цінність кооперації в Індії, але не позбавляє її економичного значіння.

Перше споживче т-во по Рочдельській системі виникло тут в 1893 р. в Банкіпурі. Ініціятива належить професорові місцевого колледжу — Камбіка Шаран Укіл. Т-ва ці з часом поширилися і об'єднані тепер в союз англійської Індії.

Кредитові т-ва почали виникати на початку цього сторіччя і майже виключно в сільських місцевостях. На долю їх припав найбільший успіх в царині розвитку кооперації в Індії.

В 1903 р. видано кооперативний закон. Він установлює в кожній провінції регістраційний кооперативний відділ, з регістратором на чолі. Кооперативні т-ва виникають серед осіб, що належать до одної і тої-ж касти, шляхом занесення їх в список відповідним регістраційним відділом. Регістратор має своїм обов'язком давати поради при регістрації й ревізувати т-ва, які вже функціонують. До видання цього закону кооперація мала тут дуже слабий розвиток.

В 1912 р. було зареєстровано Центральний кооперативний інститут в Бомбеї, який має на увазі розвиток всіх видів кооперації шляхом пропаганди й грошової допомоги. Інститут цей роспочав свою діяльність лише в 1920-му році. Найближчим його завданням є влаштування клас для підготовки секретарів і службовців для кооперативних організацій. Інститут перейняв на себе видання 4-х кооперативних органів; з них — 3 місячники і 1 — виходить раз на 3 місяці.

В 1918 р. заснована в Калькуті асоціяція для допомоги кооперації в Бенгалії. В Бомбеї існує кооперативна асоціяція для будування помешкань.

Порівнююча таблиця росту кооперативів в англійській Індії.

Роки	Загальна кількість кооперативів	Членів у тисячах	Капіталів ф. шт. у тисячах
1907	843	90	160
1912	9.177	400	2.200
1915	17.300	824	6.000
1920	32.430	1.500	?

Таким чином, загальна кількість існуючих кооперативів досягла тут в 1920 році, як мене ласкаво повідомив Генрих Вольф, 32.430. Більшість їх — 29.000 — працювала в сільських місцевостях, при чому з них, на думку Г. Вольфа, більш ніж половина приходилась на кредитові кооперативи. Відомості про кількість членів суперечні: Г. Вольф гадає, що по всіх кооперативах Англійської Індії було біля 1.230 тис. членів; по инших джерелах — тільки

в одній провінції Мадрас кількість таких членів досягала — 4 міл. Було-б більш вірним зазначити кількість членів в кооперативах даної країни в 1.500. Англійська Індія переважно країна *кредитової* кооперації.

На першому місці по розвитку кооперації стоїть Пенджаб, потім — Бенгаль, Мадрас і ин. Капітали, на які працювали кооперативи, складалися з 30%, що належали самим членам; решта-ж — з позичок і вкладів від сторонніх осіб. Місцеві кредитові кооперативи утворювали центральні кооперативні банки, які обслуговували одну-дві округи, а иноді й цілу провінцію. Найбільш старий з них, що був заснований в провінції Бомбей в 1911 р.; другий — в провінції Бігар і Оріса — в 1914 р. Баланс цих центральних кооперативних банків досягав у 1915 р. — 2.422 тис. фун. штер., з яких позички складали майже 2 міл.; вклади членів більше 1.200 т. фун. штер., прибутки — 51 тис. фун. штер. Одначе, невиплачені відсотки по позичках досягали 69 тис. фун. штер. Вклади були майже виключно строковими, не менше як 1 рік; населення з причин політичного характеру має довірря до цих банків. Населення вбачає в кооперативних банках свої туземні організації і звертається до них, минаючи поштові ощадні каси або акціонерні банки.

II. Хини.

Хини — з їх населенням більше 320 міл. уяв. чють країну, в якій примінення кооперації відповідає природнім нахилам її мешканців. Тут здавна кооперативний принціп мав місце в царині сільсько-господарського кредиту. Кредитові т-ва в Хинах — звичайно, організації малого району і збудовані на принціпі кредитування членів у залежності від розмірів внесків, які робить кожна особа, що кредитується в т-ві. Число таких кооперативів досить значне. Але докладні статистичні дані відсутні. Те-ж треба сказати й відносно існуючих в Хинах т-в для будівлі кораблів.

III. Нідерландська Індія.

В цій країні, простором в 2 міл. кв. клм. і з населенням в 40 міл. душ, кооперація одержала примінення найраніше в царині кредиту. В 1913 році тут була вже заснована в Батавії — центральна каса кооперативного кредиту. В 1917 році був заснований там-же кооперативний союз, до якого в 1921 р. належало 50 кооперативів. Нарешті, в тому-ж 1917 р. засновано в Батавії т-во гуртових закупок, до складу якого в 1924 р. належало 50 кооперативів.

IV. Нова Зеландія.

В цій англійській колонії Великого океану, простором більше 270 тис. кв. клм. і з населенням більше 1 мільйону душ, кооперація також находить практичне примінення ще з кінця минулого сторіччя.

Одною з перших кооперативних організацій було кооперативне

т-во новозеландських фармерів, яке було засноване в Крістчерче в 1881 р. В 1921 р. в склад його членів входило 11.000 осіб, і оборот його досягав 4 міл. фун. штер. Незабаром після заснування цього кооперативу почали виникати сільсько-господарські і споживчі кооперативи. В 1917 р. у Велінгтоні заснувався Центрально-Закупочний Союз для сільсько-господарських т-в, до якого в 1921 р. належало 12 кооперативів з 60.000 членів і 18 міл. фун. штер. річного обороту. В 1920 р. в тому-ж Велінгтоні заснувався Союз споживчих т-в з гуртовим склепом. В склад його увійшли в перший-же рік 22 кооперативи з 4,5 тис. членів. Річний оборот склепу за перший рік складав 100.000 фун. штер.

V. Філіппіни.

За останні 4 роки кооперація одержала значний розвиток на Філіпінських островах, де мешкає коло 8 міл. душ. Але тут поширені виключно кредитові кооперативи, які працюють по системі Шульце-Деліча. Пай в них звичайно — 2 песо (5 фр.). Кожний член має на загальних зборах лише 1 голос. Правління складається з 5 директорів, які вибираються на демократичних основах. В 1920 р. на Філіпінських островах було 518 кредитових т-в з 93.000 членів. Пайовий капітал досягав 1 міл. песо. Вклади — 120.000 (?). Уряд давав підтримку цим кооперативам, відкривши кредит в 2,5 міл. франків. Позички з цих коштів видавалися населенню при допомозі кредитових кооперативів, з 10% річних, для культури рижу й хліба.

VI. Японія.

На просторі більше 261.000 кв. міль, в Японії живе біля 56 міл. переважно хліборобського населення.

Існує думка, що в Японії кооперативи для збуту шовку працювали вже 200 років назад, і що де-які з них функціонують і до сьогодня.

Що торкається кредитової кооперації, то є думка, що ще в 30-х рр. минулого сторіччя в Японії находили примінення кредитові т-ва, які наближаються що до їх організації до кас Райфейзена.

Ми не маємо даних для вирішення, наскільки перше з цих тверджень вірне. Вірніше, що спільний збут шовку, що існував здавна, уявляв собою не кооперативні, але подібні до них т-ва; й то не була кооперація в сучасному розумінні цього слова. І це тим певніше, що і японські кредитові т-ва 30-х рр. XIX сторіччя скоріше повинні причислюватися до установ не кооперативного характеру.

Т-ва ці видавали позички на короткі й довші терміни по особистому довіррю і за порукою 2 осіб; вони приймали вклади з 5%; керувались вони загальними зборами й правлінням; ревізували їх інспектори того союзу, в склад якого вони входили. Але не беручи відсотків по позичці при її видачі, вони в той-же час вимагають дуже високої винагороди при її виплаті, в вигляді дару за зроблену

послугу. Вони вимагають від членів вносити рештки від своїх заробітків до каси т-ва без права на відсотки по цих вкладках. Нарешті, кожний член т-ва, коли його запідозрять в відсутності релігійности, атеїзмі, неповазі до влади, суворо виганяється з т-ва. Таким чином, ці кредитові т-ва лише наполовину економічні організації, врешті вони виявляють нетолерантність і втручаються в питання, які торкаються внутрішнього життя окремих членів, що цілком не відповідає принціпам кооперації.

Початок організації тут кооперативів (у сучасному розумінні цього слова) припадає на 1892 р. Після видання тут кооперативного закону (1900 р.) кооперація почала інтенсивно розвиватися. Тепер два слова про кооперативний закон в Японії. Згідно цьому закону, для заснування кредитових т-в вимагається присутність не менш як 7 членів. Т-во засновується шляхом зареєстрування статуту в належній установі. Пайовий капітал складається з паїв, при чім кожний член не може набути більше 50 паїв. Пай не повинен бути більший за 50 іен. На загальних зборах кожний член користується одним голосом. Відповідальність членів поділяється на 3 категорії: а) необмежену; б) обмежену сумою належних членові паїв, і в) обмежену певною сумою, що зазначена в статуті. Для утворення союзу т-в потрібна кількість не менш 7 т-в.

У 1905 р. в Токіо утворився Центральний Кооперативний Союз, який допомагав ростові кооперації в країні. В 1922 р. він об'єднував 10.918 кооперативів з 2,5 міл. членів. Взагалі кажучи, в сучасний момент тут є більше 25.000 різних кооперативів. З них коло 41% припадає на долю кредитових т-в.*) У 1918 р. вони видали позичок своїм членам майже на 92 міл. іен, в середньому, коло 62 іен на одного члена. Позички видавалися з 10% річних, приблизно на 2% нижче позичок на приватному ринкові.

В Японії розповсюджені також т-ва для закупок і спільного збуту. В 1918 р. загальна сума кооперативного продажу досягала 134 міл. іен. Серед закупочних кооперативів заслуговують на особливу увагу т-ва для закупки.

Щорічно закупки ці перевищують 23 міл. іен при загальній витраті населенням на цей предмет до 120 міл. іен.

Зріст японської кооперації справа останніх 15 років. Це видно зі слідуючої таблиці:

Роки	Загальна кількість кооперативів	Кредитові т-ва	Т-ва для продажу	Т-ва для закупок	Продук. т-ва	Загальн. кількість членів
1908	7.800	2.700	1.300	2.300	500	—
1910	13.400	5.300	2.900	4.200	900	—
1915	24.000	9.700	5.100	7.500	1.700	—
1917	25.700	10.500	5.500	7.900	1.800	1.357.500

*) Organis. Coopér. Genève. 1924.

З цих даних ясно, що японські кооперативи дуже маленькі організації, які в середньому об'єднують коло 55 членів.

Цікаво зазначити, що в практиці японської кооперації помічається постійний перехід від необмеженої відповідальности членів по зобов'язаннях кооператива до обмеженої відповідальности: в 1908 р. т-в з необмеженою відповідальністю було більше 50%, а в 1917 р. лише коло 28%.

Слід також підкреслити, що в японських кооперативах пайовий капітал досягає 2.300.000 єн; запасовий — вдвоє менший; позичений капітал не складає і 1.300 єн на т-во.

VII. Алжир.

В цій французькій африканській колонії, простором коло 575.000 кв. кілом. і з населенням більше 5,5 міл., кооперація находила примінення вже в кінці минулого сторіччя, переважно в формі кредитових кооперативів. З того часу вона невпинно розвивається, захоплюючи все нові царини. В Орані є об'єднання кредитових кооперативів, а також сільсько-господарських.

VIII. Палестина.

З того часу, як почалося тут будівництво нового життя серед жидів, які переселилися в Палестину, виникають також кооперативи. Доки-що цей рух обмежується містом Яфою, де в 1916 р. заснувався споживчий робітничий кооператив для закупок і збуту, в якому в 1921 р. було коло 8 тисяч членів і річний продаж якого досягав 83.000 єгипетських фунтів штерл.

IX. Туніс.

Ця країна північної Африки, простором 167.500 кв. клм. і з населенням в 2 міл., яка находиться під французьким протекторатом, вже в початку нашого сторіччя знайомиться з кооперативним рухом. В 1912 р. в місті Тунісі утворився центральний кооператив хліборобів. В 1921 р. в склад його входило більше 600 членів, і річний оборот його досягав майже 2,4 міл. фр.

X. Південно-Африканський Союз.

Під цією назвою з 1910 р. фігурує величезна територія англійських колоній в південній Африці, яка включає в себе Трансвааль, Кап, Оранж, Наталь і Родезію. Кооперативний рух виникає тут лише в початку цього сторіччя і одержує розвиток майже виключно в царині сільсько-господарської кооперації. Більш помітних успіхів досягли тут кооперативи для збуту льону, для продажу фруктів, для експлоатації винограду й худоби, а також молошні кооперативи. В 1919 р. в Іоганнісбурзі заснувався центральний союз сільсько-господарських кооперативів Південної Африки, до якого в 1921 р. належали 23 кооперативи з 48 тис. членів. Оборот цих кооперативів за 1920 р. перевищував 8 міл. фун. штер. Незалежно від

цього союзу існували в тому-ж місті і спеціяльні кооперативні союзи — для льняних кооперативів; для кооперативів по продажу фруктів; для виноробських кооперативів; для т-в по збуту худоби; нарешті для молошних кооперативів.

В останні роки помічається стремління робітничої класи до об'єднання в кооперації, і в 1917 р. виникло в тому-ж Іоганнісбурзі т-во для розвитку кооперації серед робітничого населення Південної Африки. В 1920 р. в склад його входило 25 кооперативів. Рівним чином за останні роки помічається тут інтерес до споживчої кооперації, і в Дюрбані заснувався навіть Союз споживчих т-в. Кооперативний рух чекає тут багато-обіцяюче майбутнє.

XI. Австралія.

Спроби улаштовувати споживчі т-ва припадають тут на середину 50-х р. р. минулого сторіччя. Спроби ці з різних причин виявилися невдатними: досить забезпечене існування робітничої класи населення, легковажна вдача значної його частини, захоплення спортом, розривками і почасти вплив теплого клімату. Потреба вигідних помешкань викликала до життя будівельну кооперацію.

В 1884 р. в Мельбурні після страйку шевців виникло перше продукційне т-во шевців. Т-во це працювало з успіхом.

До 1905 року в усій Австралії було не більше 20-ти функціонуючих споживчих т-в. З 1906 р. кооперативний рух починає розвиватися; в 1918 р.*) в Мельбурні утворилося т-во гуртових закупок з статутом, близьким до англійського. В 1914 р. виникло подібне-ж т-во в Нью-Кестлі для Нового Південного Валіса. В 1920 р. в Сіднеї засновано Австралійський Союз тих-же т-в.

У сільських місцевостях поширилися кооперативні молочарні, хоч де-які з них працюють на принципах близьких до акціонерних т-в. 1907 р. виникла думка про заснування союзу таких кооп-ів.

В Австралії виникли також подекуди артілі фармерів, що працювали на найманій землі, яка належала шотландським і австралійським компаніям. Ці артілі виплачували аренду частиною врожаю. Таких артілів в 1907 р. було коло 32.

Існують тут також кооперативи хліборобські для збуту зерна. Більшість їх об'єднана в Центральний Кооператив Західньої Австралії для збуту зерна.

В 1920 р. відбувся в Сіднеї перший з'їзд австралійських кооперативних споживчих т-в.**) Присутніх було на з'їзді 120 делегатів. На цьому з'їзді, між иншим, обмірковувалося питання про заснування Центрального австралійського кооперативного Союзу. З'їзд вирішив утриматися поки-що від заснування такого Союзу й прикласти зусилля до організації місцевих — в кожній окремій частині Австралії — Союзів, на яких міг-би базувати свою діяльність Центральний Кооперативний Союз. До виникнення таких місцевих

*) Organis. Coop. Genève. 1924.
**) Bull. Inter. Coop.

Союзів утворено союзну комісію, яка повинна тримати звязок з Союзами, що мають виникати, і поставити питання про утворення Центрального Союзу на обміркування слідуючого з'їзду. З'їзд ухвалив — а) розвивати споживчу кооперацію і рекомендувати її діячам притримуватися рочдельських принципів і б) агітувати з метою побудити уряд до заборони користуватися фірмою «кооперативу» для осягнення цілей, які нічого спільного з кооперацією не мають.

ГЛАВА XXI.

МІЖНАРОДНІ КООПЕРАТИВНІ ОБ'ЄДНАННЯ.

А. Об'єднання загального характеру.

І. Міжнародній Кооперативний Союз.

1. Ідея заснування і організація Союзу. Ідея заснування міжнароднього кооперативного Союзу відноситься ще до 1886 р., коли на англійському кооперативному конгресі в Пліmуті французький кооператор Буав заявив про необхідність утворення бюра, яке скликало-б кооператорів усіх країн для встановлення принципів, якими кооперація повинна була-б керуватися в своїй діяльності. Те-ж саме бюро повинно було-б винаходити способи примирення представників праці й капіталу що-до виникаючих між ними конфліктів. До тієї-ж мети прагнули тоді-ж і англійські кооператори, які працювали в продукційних т-вах. Між иншим, вони вперто домагалися участи в прибутках, що їх одержували т-ва гуртових закупок. Англійське Кооперативне Т-во гуртових закупок, а слідом за ним і Англійський Кооперативний Союз відмовили їм в такій участі. Тоді вони утворили з ініціятиви Нілле і Гігеса асоціяцію з міжнародним характером під назвою «Приятелі продукційних кооперативів». Це сталося в 1892 р., в Рочделі, і ця асоціяція згодом перетворилася в Міжнародній Кооперативний Союз (Альянс), який під цією назвою функціонує з 1895 р., коли здійснився перший міжнародній кооперативний конгрес в Лондоні. У 1896 р. на кооперативному конгресі в Парижу головою союзу вибрали енергійного кооперативного робітника Генриха Вольфа. Спочатку Союз приймає до свого складу не лише кооперативи всіх видів — споживчі, продукційні, кредитові, сільсько-господарські, будівельні і ин., але також приватних осіб, відомих кооперативних діячів. На конгресі в Манчестері в 1902 р. це було змінено і з того часу членами Союзу можуть бути лише представники кооперативних організацій. Основні положення Союзу (в редакції оригіналу) уявляються в такому вигляді.

Членами Союзу можуть бути окремі кооперативи, союзи їх і т-ва допомоги кооперації. Індивідуальні особи можуть бути почесними членами і членами кореспондентами в виключних випадках. На почесних членів вибираються конгресом особи, відомі своїми

працями для кооперації. На членів кореспондентів можуть бути обрані Бюром окремі особи, які працюють в країнах, де кооперація не одержала значного розвитку.

Союз має метою (§ 1), продовжуючи справу Рочдельських піонерів, самостійно, власними засобами замінити існуючий режим, збудований на конкуренції приватних господарств, кооперативною організацією, яка стоїть на сторожі загальних інтересів і яка побудована на принципах взаємности і самодопомоги*).

Союз не займається ні політикою, ні питаннями релігійними. Він признає за принцип кооперативного руху — нейтральність. Місце осідку Союзу призначається періодичними конгресами. Зараз він перебуває в Лондоні. Союз керується: а) Конгресом, б) Центральним Комітетом, в) роспорядженнями Бюра і г) Генеральним Секретарем.

Конгрес скликається, по можливості, кожні 2 або 3 роки в місцях, що їх призначає конгрес. Конгрес є вища інстанція Союзу. Він вибірає Центральний Комітет і вирішує всі важливіші питання, а також дає напрямок діяльності союзу. Конгрес складається а) із делегатів, які належать до Союзу кооперативів, і б) із членів Центрального Комітету.

а) Окремі кооперативи, що не належать до якого-будь Союзу, а також т-ва допомоги кооперації, коли кожна з цих організацій має не менш як 10.000 членів, делегує на Конгрес по одному представнику. Кожний кооперативний Союз, який має в своєму складі членів не менше як 300 т-в, і кожне окреме т-во, а також кооператив, який розповсюджує свою діяльність на дану країну, або який має більш як 10.000 членів, делегує не більше 2-х представників. Кожний кооперативний Союз, який має більш як 300 членів, делегує 3-х представників. Союз, який входить в Міжнародній Союз разом зі своїми членами, делегує на кожні 10 т-в одного представника. Голос можна передавати одному з делегатів або де-кільком, одначе з тим застереженням, що кожний делегат не може мати більше 10 голосів.

б) Центральний комітет є органом, який репрезентує кооперацію ріжних країн. Кооперація кожної країни, що платить не менше 250 фр. до каси Міжнароднього Союзу, має право послати одного представника до Центрального Комітету.

Чим більшу суму дана країна вносить до Міжнароднього Союзу, тим більше вона посилає представників до Центрального Комітету. Найбільша кількість — 7 представників уділяється тим країнам, які виплачують від 15.000 і більше фр. Центральний Комітет вибірає бюро, головного секретаря і инших службовців, призначає утримання їм, вирішує питання бюджету й програму праці Союзу, призначає час і справи для занять конгресів, виключає членів, і взагалі турбується про всі питання, непередбачені статутами. Цен-

*) Ця редакція § 1 була принята на Міжнародн. Кооп. Конгресі в Базелі в р. 1921.

тральний Комітет скликається в міру потреби Роспорядчим Бюром, а також по вимозі 5-х членів, наколи більшість з цим погоджується.

Роспорядче Бюро складається з Голови, віце-Голови і 3-х членів, які вибираються Центральним Комітетом з-поміж себе. Роспорядче Бюро приймає членів у члени Союзу; вибірає членів-кореспондентів; підготовляє й організує Конгреси; складає бюджети і контролює витрати і взагалі обмірковує ті питання, які не входять в обсяг діяльности Центрального Комітету.

Головний секретарь Союзу є його виконавчим органом і завідуючим секретаріятом Союзу. Між иншим, він редагує друкований орган Союзу.

Крім того, в кожній країні мусить бути Комітет Союзів, який є органом Міжнароднього Союзу. Він запропоновує на конгресі представників у Центральний Комітет. Він призначає їх заступників. Він є посередничим кільцем між Союзом і кооперативами країни, в якій міститься Комітет, і ин.

У такому вигляді статут Міжнароднього Союзу ухвалив конгрес в Глазго в 1913 році.

2. Діяльність Міжнароднього кооперативного Союзу. Його склад. Діяльність Міжнароднього Кооперативного Союзу в перші роки його існування була присвячена організаційній праці. Одночасно необхідність вияснення принціпових питань в царині кооперативного будівництва вимагала скликання міжнародніх конгресів, яких відбулося на протязі першого десятиріччя 6.

Серед инших проявів діяльности Міжнароднього Союзу слід підкреслити працю Статистичного Комітету. На Міжнародньому Кооперативному Конгресі в Парижі в 1896 р. ухвалено утворити спеціяльну комісію з компетентних осіб ріжних країн для складання повної статистики кооперативних т-в усіх країн. Цей Комітет спочатку зустрів труднощі з матеріяльного боку. Але ці труднощі були усунені заходами графа Шамбрена, який уділив для праць Комітету 10.000 фр. Потім не легко було одержати статистичні дані з ріжних країн. Все-ж перешкоди ці було усунено; відповідний матеріял зібрано і видано в р. 1898.

Випущені видання містять в собі відомості про окремі більш великі кооперативи по країнах. Дані ці уявляють з себе сирий матеріял: обробки і освітлення його, а також зведення зроблено не було. Це була єдина видана Комітетом статистична праця.

В звязку з цією галуззю діяльности Комітету стояло також встановлення програми, по якій кооперативні організації мусіли-б доставляти відомості для складання об'єднаних статистичних зведень. Праця в цьому відношенню була не дуже плодовита. Лише на Міжнародньому конгресі в Глазго, в 1913 р., Комітет поставив на обміркування Конгресу припущення й побажання в згаданому вище відношенні. Були подані також і зауваження де-яких Центральних Союзів споживчих т-в відносно цих припущень, але без висновків і заключень Комітету.

Далі де-кілька років Міжнародній Кооперативний Союз присвятив працям для збірання матеріялів і виданнѧ Міжнародньої Кооперативної бібліографії. Працю цю опубліковано в 1906 р.; у збірник увійшли 5.494 назви ріжних книжок з кооперації на 25-ти мовах.

Крім того, у 1896 р. Міжнародній Союз розпочав практичне вирішення питання про способи встановлення ділових взаємовідносин між кооперативами ріжних країн.

Потім, на перших Міжнародніх Конгресах Міжнародній Союз організував вистави кооперативних виробів.

Крім того, Союз заснував спеціяльний Комітет для розробки питань про участь робітників і службовців у прибутках підприємства. В комітет увійшли представники ріжних національностей.

Діяльність Союзу за цей період звязана з участю в Союзі його голови Генриха Вольфа, який 11 років стояв на чолі Міжнародного Кооперативного Альянсу, проявляючи надзвичайну енергію й працездатність. Одначе, соціялістичні шари, які симпатизували переважно споживчій кооперації, складали в Союзі сильну опозицію Вольфові, який в 1907 р. примушений був подати до демісії, завдяки натиску опозиції. Після Вольфа, який був у курсі всіх справ Союзу і який працював і за голову, і за секретаря, центр праці в Союзі пересунувся до Генерального Секретаря, на якого вибрали в 1907 р. відомого швайцарського кооператора доктора Міллера. Але останній, на жаль, залишався на цій посаді не довго, і після його демісії Секретарем Альянсу був обраний п. Мей, який на цій посаді залишається й досі.

Першою значною справою Альянсу після виступу Вольфа — справою, яку підготовив ще останній, — було видання власного друкованого органу. З квітня 1908 р. він виходив під назвою «Кореспонденція», а з 1909 під назвою «Міжнародній кооперативний бюлетень». Спочатку цей орган виходив на трьох мовах: англійській, німецькій і французькій, а в останні роки на кошти національних організацій, також на російській і італійській мовах.

Програма бюлетеню спочатку полягала — 1) в збіранні і розповсюдженні відомостей про прогрес кооперативного руху; 2) у відчитах про діяльність Альянсу та його справи; 3) в бібліографії про кооперативні праці і звіти найбільш видатних з них.

Через де-який час Альянс почав видавати щорічник, де містилися ріжні корисні відомості про кооперацію.

В 1909 р. Альянс опублікував (в додаток до виданої при Вольфові Міжнародньої Кооперативної бібліографії) список кооперативних журналів. Це зробило початок колекціонуванню кооперативних видань всіх держав Альянсом і заснованню при ньому міжнародньої кооперативної бібліотеки. У тому-ж році заснувалося при Альянсі Центральне бюро для збірання діапозитивів, які характеризували успіхи кооперативного руху по ріжних країнах, і для розповсюдження їх серед кооперативів. Нарешті, виконуючи поста-

нову Кремонського конгресу, Альянс утворив у 1908 р. Міжнародню Конференцію для вивчення питань про організацію гуртових міжнародніх закупок. На цій конференції взяли участь представники 12 країн, що визнали необхідним утворити комісію, яка-б попрацювала довший час над цим питанням.

Нарешті, Альянс займався переглядданням свого статуту для надання Альянсові характеру установи, що об'єднує союзи, а не окремі кооперативи, а потім для поліпшення свого фінансового положення. На конгресі в Глазго в 1913 р. новий статут затверджено. Зміст цього статуту ми наводили вище.

Після конгресу в Глазго Альянс повинен був змінити свою внутрішню організацію й характер діяльности. Великого впливу на справи Альянсу набрали великі кооперативи, які одержали по новому статуту право вступати до Альянсу на колективних основах, себ-то, користуватися кількістю голосів, яка відповідала кількості окремих кооперативів, що входили в даний союз. Наново створений Центральний Комітет став органом, який більш правдиво репрезентував міжнародні кооперативні кола. В 1913 р. до Альянсу входили 7 національних кооперативних союзів з 3.360 окремими кооперативами. Завдяки цьому, загальна кількість кооперативів, які належали до Альянсу в 1913 р. досягала 3.926, тоді як у 1910 р. їх було 1904, а в 1907-му лише 635. Але з 1910 р. помічається також виступ із Альянсу де-яких великих союзів. На 1913 р. число кредитових Союзів, які входили до Альянсу, впало з 12 до 4-х, а сільсько-господарських з 21 до 11-ти. Число членів Міжнароднього Кооперативного Альянсу значно зросло лише за останні роки, коли змінили статут в той бік, що членами Союзу можуть вважатися всі т-ва, які належать до якого-небудь союзу, що увійшов у склад членів Міжнароднього Альянсу. Рух членів Союзу за останні 20 років показується у такому вигляді:

Роки	Загальна кількість	У тому числі споживчих т-в
1904	527	—
1907	650	—
1913	3.926	більше 3.600
1920	4.150	„ 3.700

Таким чином, Міжнародній Кооперативний Альянс за останній період номінально був організацією загально кооперативною, фактично-ж все більш наближався до організації, яка об'єднувала в міжнародньому маштабі споживчу кооперацію.

Кошти Міжнароднього Кооперативного Союзу були досить обмежені. Це видно з того, що в 1907 р. баланс Союзу незначно перевищував 25.000 фр. В період 1910—1913 р. р. він хитався в межах від 70.000—75.000 фр. За останні роки цих коштів цілком не ви-

стачало. В Союзі виникли нові видатки; потреби його зростали, баланс його на перше січня 1919 р. перевищував 3.320 £ (коло 120.000 фр. фр. по тодішньому курсу). Відшукання джерел для коштів Союзу було питанням серйозним, яке турбує його адміністрацію й нині.

Світова війна надала діяльності Міжнароднього Кооперативного Союзу своєрідного характеру. Спочатку Союз намагався вплинути на кооперативні шари воюючих країн, щоб вони сприяли скорішому заключенню миру. Але зустрівши в цьому напрямкові невдачу, Центральний Комітет Союзу вирішив продовжувати свою працю з метою ознайомлення кооперативи зі становищем кооперації в звязку з війною, і давати можливу підтримку тим кооперативам, які її прохали.

Взагалі діяльність Союзу не відзначалася скільки-небудь ініціятивою. Проте, Союз продовжував видавати бюлетень увесь час війни. Лишень в 1920 р. він скликав кооперативні збори міжнароднього характеру. Нарешті, в 1921 р. ним був організований X-й Міжнародній Кооперативний Конгрес в Базелі. Був час, що Союз почав губити керовництво кооперативним рухом, обмежувався цариною споживчої кооперації, не проявляючи навіть необхідної об'єктивности. Але останні роки він знов почав проявляти інтерес до ріжних галузів кооперації, і є надія, що в майбутньому йому випаде роля загального Міжнароднього Кооперативного Центру.

3. Резолюції Міжнародніх Кооперативних Конгресів. Із праць Міжнародного Кооперативного Союзу звертають на себе увагу праці Міжнародніх Кооперативних Конгресів. На важніших рішеннях цих останніх ми коротко зупинимось.

I-й Конгрес у Лондоні в 1895 р.

1) Ухвалено заснувати в Лондоні Міжнародній Кооперативний Союз; 2) признати бажаною участь робітників і службовців в прибутках; 3) рекомендувати кооперативам розвинути діяльність для заснування продукційних т-в; 4) бажано широко розвинути споживчі т-ва і організувати при них власне виробництво; 5) давати перевагу заснуванню кредитових кооперативів, які збудовані на принципі самодопомоги; 6) є корисний широкий розвиток сільськогосподарських продукційних кооперативів, також сільських банків і споживчих т-в; 7) необхідно заснувати при Міжнар. Кооп. Союзі комерційне агенство для встановлення торговельного звязку з кооперативами ріжних країн; 8) рекомендувати кооперативам, для підвищення кооперативного виховання, утворювати спеціяльні фонди і влаштовувати ріжні допомогові установи.

II-й Конгрес у Парижі в 1896 р.

1) Ухвалено заснувати постійну комісію для дослідження питання про участь робітників і службовців в прибутках; вибрана вищеназвана комісія; 2) признати бажаним розвиток кооперації в

усіх царинах сільсько-господарського життя; 3) заснувати в кожній країні комітет для торгових зносин з закордонними кооперативами і створити виставку зразків товарів, які підлягають експорту; 4) визнати за необхідне включення основних понять про кооперацію в курс обов'язкових предметів промислових і хліборобських шкіл для учнів старших 15 років і влаштовувати при кооперативах однородні курси для дорослих.

III-ій Конгрес у Дельфті (Голандія) в 1897 р.

1) Встановлено поняття копартнершипу; 2) визнано потрібним просити існуючі влади не лише не перешкаджати, але допомагати ліберальним законодавством розвиткові кооперації, щоб більша кількість осіб спробувала на собі добродійства кооперації, але уряди не повинні втручатися в царину кооперативного управління; 3) влаштувати в Парижі кооперативну промислову біржу, в якій могли би взяти участь всі продукційні кооперативні організації і де знаходилися-б зразки ріжних виробів, — для встановлення ділових звязків з споживчою кооперацією; 4) бажано включати в статути кооперативних т-в примітки про право жінок брати участь в кооперативах на рівних підставах з чоловіками.

IV-ий Конгрес у Парижі в 1900 р.

1) Є бажаним влаштування в кожній країні національної секції й призначення відповідальної особи для зносин з Міжнар. Кооп. Союзом для розвитку діяльности Союзу; 2) бажано примінювати в капіталістичних і кооперативних організаціях принціп участи в прибутках; 3) найкращими формами продукційної робітничої кооперації визнати ті, які, даючи вистачаючу винагороду праці, капіталові й хистові, тим самим дають можливість брати участь в справедливій долі в прибутках, які одержуються завдяки їх співробітництву; 4) для встановлення торговельних зносин між кооперативами ріжних країн заснувати в кожній з них комерційне кооперативне бюро і постійну виставу зразків речей кооперативного виробництва і хліборобства; 5) визнати за важливе для мирного розвитку народів заснування в ріжних країнах т-в гуртових закупок; 6) бажано, щоб кооперативи відраховували частину прибутків на освітні цілі, а також, щоб заборонили, по прикладу Бельгії, продаж в своїх крамницях алкоголю.

V-ий Конгрес в Манчестері в 1902 р.

1) З метою забезпечення робітників помешканням конгрес визнав, що кооперація могла-б зробити цій справі велику послугу, і кошти ощадних кас кожної країни могли-б бути передані позичково кооперації для вказаної цілі; 2) визнати, що кооперація може зробити велику послугу в справі дрібної земельної власности; 3) необхідно бути в постійному контакті з Міжнародним бюром миру, щоби спільними зусиллями домагатися закріплення загального

миру; 4) конгрес привітав організацію Союзу, який складався б зі всіх бажаючих, незалежно від класи й країни, з метою роспо-всюдження торгово-промислових кооперативних організацій, які збудовані на принципах, що їх ввели в життя рочдельські піонери.

VI-ий Конгрес у Будапешті в 1904 р.

1) Бажано всебічно допомагати розвиткові споживчої кооперації на селі. (Ця постанова, в звязку з мотивами докладу Міллера, потягла за собою виступ із Союзу німецьких і австрійських союзів Шульце-Делічової організації). Разом з цим Конгрес висловився проти заборони продажу товарів нечленам кооперативу; проти втручання держави в справи споживчої кооперації. 2) Конгрес висловився: а) за необхідність підтримки з боку держави в де-яких відсталих, в кооперативному розумінні, країнах і особливо в тих, де цю підтримку не можна замінити (що є бажаним) підтримкою з боку кооперативів інших країн; б) за недопустимість підпорядкування кооперації ріжним органам влади; в) за бажаність встановлення регістраційного порядку заснування кооперативів; г) за організацію кооперативного контролю над кооперацією. 3) Конгрес визнав, в справі заснування кредитових установ, перевагу за кооперативними і бажаність заснування їх з метою кредитування місцевих кооперативів і ревізії їх справ, і щоби операції центральних кооперативних банків велися на комерційних принципах.

VII-ий Конгрес в Кремоні в 1907 р.

1) Є бажаним заснування в кожній країні кооперативного т-ва гуртових закупок, як центра для споживчої кооперації і виробництва при ній; 2) бажано заснувати міжнародню комісію для дослідження про міжнародні кооперативи гуртових закупок з метою утворення єдности акцій між існуючими т-вами гуртових закупок.

VIII-ий Конгрес в Гамбурзі в 1910 р.

1) Усі форми кооперації, які змагаються до більш справедливого росподілу суспільних багатств в інтересах працюючих клас, инакше кажучи, які намагаються збільшити доходи праці і зменшити прибутки осіб, що володіють засобами продукції, повинні бути визнаними за бажані; 2) робітничі продукційні т-ва виявляються, як дуже складна форма кооперації, а тому треба дати перевагу виробництву, що його організовують споживчі кооперативи; 3) споживчі т-ва, включаючи й будівельні т-ва, виявляються найбільш важливою формою кооперації. Споживче т-во мусить бути організованим на демократичних принципах: оплати товарів по місцевих риночних цінах, повороту членам зайво виплаченого, відповідно витратам кожного члена. Кожне споживче т-во повинно обмежити район своєї діяльности й поважати район діяльности сусідніх т-в. Конкуренція між т-вами не мусить мати місця; 4) союзи, що їх організовують споживчі т-ва для спільних закупок і виробництва пред-

метів споживання, повинні яко-мога ширше розвивати власне виробництво; 5) в міру розвитку торгу і виробництва споживча кооперація користується в значних розмірах найманою працею. Вона повинна дати своїм службовцям і робітникам зразкові умови праці й винагороди й визнати за ними право об'єднання.

IX-ий Конгрес в Глазго в 1917 р.

1) Затвердити діяльність Центрального Комітету Міжнародного Кооперативного Союзу, направлену для ознайомлення урядів ріжних держав про переконання Центрального Комітету, що в інтересах кооперації всіх країн є необхідним вжити можливих заходів для підтримання миру. Конгрес заявив, що він усім серцем з тими кооператорами, які добірають способів і вживають ріжних заходів для підтримання миру серед народів; 2) рекомендувати всім кооперативним союзам видавати, з метою пропаганди, листки для розвитку кооперації й росповсюдження кооперативного виховання. Бажано, щоб вони надсилалися всім членам. Конгрес рекомендував крім того союзам видавати спеціяльні огляди, призначені для розглядання питань техничного й практичного порядку, які є цікавими для кооперативного руху; 3) визнати за дуже небажану для кооперативного руху спільну діяльність де-кількох споживчих т-в в обмеженій окрузі: вона веде до шкідливого розпорошення сил і до ослаблення де-яких економичних і соціяльних функцій кооперативного організму.

X-ий Конгрес в Базелі в 1921 р.

1) Ухвалено змінити статут Міжнароднього Кооперативного Союзу; що-до мети, то Союз проголосив, що метою його є заміна сучасного капіталістичного устрою кооперативним; 2) визнано бажаним стремління в міжнародній політиці до того, щоби одні народи вважали инших не суперниками, а товаришами, і щоби розподілення сировини між народами відбувалося на принціпах справедливости; 3) є бажаним заснування міжнародньої статистики цін та решти крамів; 4) бажано утворити міжнародне т-во гуртових закупок.

II. Міжнародня Кооперативна Конфедерація.

На ґрунті незадоволення однобічною політикою Міжнародного Кооперативного Союзу, його невистачаючою об'єктивністю до всіх видів кооперації і панувавшою в Союзі тенденцією непримиримого соціялізму, — недавно утворилася нова міжнародня кооперативна організація — Міжнародня Кооперативна Конфедерація. Ця організація виникла в Римі в 1921 р. і має своїм завданням об'єднання усіх кооперативів. В склад її членів увійшли представники кооперації 12-ти держав, а саме: Австрії, Бельгії, Німеччини, Угорщини, Іспанії, Італії, Нідерландів, Польщі, Сербії, Швайцарії і Чехословаччини. Про діяльність цього центру поки-що говорити не приходиться.

III. Міжнароднє Бюро Праці.

Слід також нагадати про заслуговуючу уваги спробу некооперативного характеру створити міжнародній кооперативний центр. Мова йде про Міжнароднє Бюро Праці в Женеві (при Лізі Націй), яким, завдяки ініціятиві й енергії сучасного голови міжнар. Бюра Праці — Альберта Тома, влаштовано Кооперативний Відділ. Головніше його завдання бути в звязку зо всіма групами, які цікавляться завданнями економичного життя, чи то бажають працювати за для поліпшення умов праці. Відділя і звязок М. Бюро Праці з кооперацією, за для якої Бюро переводить об'єктивне статистичне дослідження становища кооперації в ріжних країнах і пропаганду загальнокооперативних ідей. На чолі цього відділу стоїть зараз Д-р Фоке. Відділ лише недавно роспочав свою працю і вже встиг зарекомендувати себе з кращого боку. Вже одна праця про становище Центральних кооперативних організацій по цілій нашій планеті — Organisations coopératives (Genève 1923-4) робить честь цій установі і надає певности в тім, що вона усунить де-які недостатки в царині світової кооперативної статистики, які існують до сього часу.

Б. Об'єднання сільсько-господарського характеру.

I. Міжнародній Кооперативний Сільсько-Господарський Союз.

Під час свого заснування Міжнародній Кооперативний Союз мав на оці об'єднувати і підтримувати інтереси всіх галузей кооперації. Одночасно він був з боку політичного цілком нейтральним. Одначе, незабаром після свого виникнення і в усякому разі на початку сучасного сторіччя, Міжнар. Кооп. Союз почав ставитися у масі своїх членів більш співчуваючи до інтересів споживчої кооперації; і у складі делегатів Міжнародніх Конгресів все більш брали перевагу представники цього виду кооперації. Це не задовольняло представників кредитових і сільсько-господарських кооперативів, і в останніх виникла вже думка про заснування самостійної Міжнародньої організації. Конгреси 1904 р. в Будапешті і 1907 р. в Кремоні, на яких під виглядом пропаганди споживчої кооперації багато членів конгресу говорили про боротьбу з існуючим приватновласницьким устроєм, як про основне завдання кооперації, мало своїм наслідком виступлення великих несоціялістичних організацій з Міжнароднього Кооперативного Союзу і утворення поруч з ним Міжнароднього Кооперативного Сільсько-Господарського Союзу.

Цей Союз заснувався в 1907 р. спочатку в складі 8 сільсько-господарських кооперативних союзів Австрії, Італії, Швайцарії й Німеччини. Видатна роля в організації цього союзу належала Імперському Союзові німецьких сільсько-господарських т-в в Дармштадті, з п. Гаасом на чолі.

Мета Союзу — встановлення міцного звязку між Союзами сільсько-господарських кооперативів ріжних країн; захист інтересів

сільсько-господарської кооперації взагалі і заходи до її дальшого прогресу. Членами Міжнароднього Сільсько-Господарського Союзу могли бути центральні Союзи сільських кооперативів, які розповсюджували свою діяльність на дану країну, і окружні Союзи тих-же кооперативів в тих країнах, де немає їх центральних союзів.

Керується Союз Загальними Зборами членів і Правлінням. Загальні Збори складаються із представників тих організацій, які входять в Союз у такій кількості, яку визнає за потрібну сама організація. Але правом рішаючого голосу користуються не всі представники такої організації. В цьому відношенні існує слідуючий порядок: кожна кооперативна організація, яка входить в склад Міжнароднього Сільсько-Господарського Кооперативного Союзу, бере на себе обов'язок виплачувати в касу Союзу щорічно не менше 100 марок. Кожний Центральний Союз, який входить в склад Міжнарод. Союзу, повинен виплачувати щорічно не менше 500 марок. Наколи від даної країни входить в Міжнародній Союз два або декілька окружних Союзів, то загальна сума їхніх внесків не повинна бути меншою за 1000 марок на рік. Зазначені внески складають основні кошти Міжнароднього Союзу. В залежності від суми, яку виплачують щорічно дані члени Союзу, представники такого члена користуються на Загальних Зборах Союзу різною кількістю голосів, а саме: той, що виплачує 100 марок — одним, що виплачує 200 марок — двома голосами і т. д., додаючи по одному голосу на кожні 100 марок внеску, але в усякім разі на Загальних Зборах ніхто з членів Союзу не може мати більше 10 голосів. Офіційною мовою суть на Загальних Зборах мови: італійська, німецька і французька.

Правління складається з числа членів, рівного кількості країн, які мають своїх представників у Союзі.

Існував цей Союз не довго. З 1914 р. він не проявляє життєвости. Причиною цього є мабуть війна, а можливо що й смерть Гааса, який був фундатором і душею Союзу.

Діяльність Союзу виявлялася в пропаганді ідей необхідности Міжнароднього об'єднання сільсько-господарської кооперації, у виданні де-кількох брошюр; в розробці де-яких статистичних матеріялів, що торкаються сільсько-господарської кооперації, нарешті, в організації двох міжнародніх конгресів. Перший з них відбувся у Відні в 1907 р., другий у Баден-Бадені в 1912 р. На останньому конгресі приймали участь 191 делегат від 13 країн. На перше січня 1912 р. в склад Союзу входили кооперативні організації 9-х країн.

II. Заокеанський Союз.

Слід також згадати про об'єднання сільсько-господарських кооперативів міжнародного характеру, а саме: кооперативів Австралії, Нової Зеландії і Південно-Африканського Союзу. Засноване воно було в 1921 р. і має агенство в Лондоні.

III. Слав'янський Союз.

У тому-ж 1921 р. була утворена в Празі Слав'янська Землеробська Кооперативна Палата. В склад її увійшли кооперативи Росії, України, Чехословаччини й Південнослявії.

В. Об'єднання споживчого характеру.

Утворення єдиного Кооперативного Закупочного Центру для кооперативів всіх країн мабуть не є діло ближчого майбутнього. Існує ціла низка причин, які цьому перешкаджають. Але встановлення кооперативними центрами ділових зносин з подібними ж організаціями инших країн все більше поширюється. Нарешті, вже й тепер ми можемо зазначити Союзи об'єднання кооперативних центрів де-яких країв для спільних закупок.

Взагалі міжнародня кооперативна торгівля набірає сили. Ще в 1910 році загальна сума закупок, які було переведено кооперативами всіх країв за кордоном, не перевищувала 5 міл. фр. фр. А в 1922 р. оборот закупок тільки 14 Кооперативних Закупочних Товариств*) перевищував 29 міл. £, тоб-то досяг більш 2 міліярдів фр. фр. (£ = 65 фр. фр.). Проте, з цієї суми закупки від кооперативних же організацій инших країн досягали тільки 8,2 міл. £ (біля 28%).

Що торкається міжнародніх закупочних кооперативних центрів в обмеженій кількості учасників, то Данії належить ініціятива організації міжнародного закупочного союзу, який об'єднував-би закупочні кооперативні т-ва чотирьох скандинавських країн. З цією метою була скликана в Колдинзі, в червні 1911 р.. конференція, на якій малося на увазі спочатку об'єднати всі закупки в Данському Закупочному Т-ві, в склад якого кооперативи останніх 3-х держав увійшли-б членами. Війна поставила перешкоди здійсненню цих проєктів. Після війни на конференції в Христіянії р. 1918 ухвалено було заснувати Північний Торговельний Союз, як єдину організацію для зазначених 4 держав разом, що був би загальним Скандинавським Т-вом Гуртових Закупок, з місцем осідку в Копенгазі. В сучасний момент в склад цього Союзу входить і Фінляндія; операції Союзного Т-ва поки-що дуже невеликі і в 1922 р. річна закупка ледве перевищувала 11 міл. корон.

ЗАКЛЮЧЕННЯ.

З наведеного вище огляду історії кооперації можна зробити де-які загальні висновки.

Кооперація скрізь зароджувалася під упливом тяжких матеріяльних умов існування тої чи иншої групи населення: під натиском обставин, які несприяюче відбивалися на господарстві, на споживанні мас і, між иншим, завдяки нерозумним, часто недобро-

*) Закуп. Кооперат. Центри Австрії, Угорщини, Литви, Росії і Естонії не подали відомостей про свої обороти.

совісним прийомам, що їх засвоїла приватна торговля. Мотиви ідеального характеру, бажання шляхом кооперації змінити існуючий капіталістичний устрій були побудами, що спонукали утворювати робітничі кооперативи (коли не лічити штучного руху для заснування кооперативів комуністичного характеру, що його створив Роберт Оуен); і до сучасного моменту ці мотиви відограють в кооперативному розвиткові практично другорядну ролю.

Кооперація виникає серед міського населення (ремісників та робітників) раніше, ніж серед инших шарів; значно пізніш вона доходить до села.

Продукційна кооперація, завданням якої є виробництво ріжних предметів, при умові приняття участи в цьому самих членів кооперативу, знайшла значне примінення раніш инших галузей кооперації. Одначе, поки-що вона в увсіх країнах слабо розвинута. При цьому, зазначена галузь кооперації має примінення тільки в царині індивідуальної праці, цеб-то в сфері виробництва предметів широкого постачання; в царині добуваючої промисловости і важкої індустрії продукційна кооперація майже зовсім не має примінення.

Зарождення кооперації, особливо в перший період, майже скрізь завдячує ініціятиві інтелігентних шарів населення. І лише поволі ідеї кооперації просякають в маси настільки глибоко, що викликають у них ініціятиву й змушують до праці самодіяльність населення.

В ширших шарах населення помічається більше ініціятиви до споживчої кооперації, особливо серед міських фабричних робітників.

Перші кроки кооперації в усіх країнах зустрічалися з неприязним, часто ворожим відношенням з боку уряду. Правительства лише поволі зміняють свою точку погляду і починають підтримувати кооперативний рух.

Широкий розвиток кооперації міцно звязаний з сприятливим кооперативним законодавством в країні та з явочною системою заснування кооперативів. Особливо серйозним гальмом в розвиткові кооперації була вимога закону про необмежену відповідальність членів кооперативу по його зобов'язаннях. З допущенням обмеженої відповідальности — кооперативи, особливо в царині союзного будівництва їх, набірають значного розвитку. У відношенні форми відповідальности ясна тенденція до поступового зменшення кооперативів з необмеженою відповідальністю.

Урядова допомога кооперації має місце в багатьох країнах і служить міцним знаряддям росту ріжних галузів кооперації. Де-які види кооперації, напр., будівельно-мешкальна, можуть розвиватися лише або при матеріяльній підтримці з боку уряду, або при досконалій соціяльній системі утворених для даної мети страхових установ.

Найбільш незалежні в розумінні самостійного поступового розвитку і в розумінні проявлення більшої самодіяльности суть спо-

живчі кооперативи, також кредитові, наколи останні організовані на принципах Шульце-Деліча і коли цих принципів ретельно дотримуваться.

Матеріяльна допомога кооперації, яку робить уряд, завжди має своїм наслідком те, що кооперативи підпорядковуються в значній мірі вплівові урядових організацій, а іноді навіть гублять свій кооперативний зміст. Особливо небажану форму набрав такий вплив в Угорщині, де в склад правління кооператива, який кредитувався в Центральній Кредитовій Асоціяції (напівдержавному органі), остання призначала свого представника на правах члена правління.

Більш міцні і незалежні від зовнішніх умов ті кооперативи, що мають значні власні засоби, себ-то, не лише старанно утворюють запасовий капітал, але й вимагають від своїх членів внесення порівнюючи великого паю. Розмір його навіть в кооперативах системи Райфейзена з бігом часу, і особливо в останні часи, збільшується.

Кооперація служить, переважно, інтересам менш заможніх шарів населення, як сільського, так і мійського. Одначе й инші класи населення також користуються благами кооперації, і в де-яких кредитових кооперативах Німеччини й Італії більше 25% членів припадає на порівнюючи великих промисловців і торговців. Спроби надати кооперації чисто класовий характер, чи то превалюючою тенденцією підпорядкувати кооперацію партійним соціялістичним організаціям, чи стремлінням втягнути її в сферу відносин, що звязані з умовностями релігійного характеру, які мали місце в ріжних країнах, мусять бути визнані невдалими. Поступово, навіть ті кооперативи, що хилилися до класової організації, засвоюють принципи иншого порядку; і в широких кооперативних колах починає все більше панувати тенденція до необхідности повної нейтральности кооперації і надання її діяльності позакласового характеру.

Розвиток союзних організацій в кооперативах в більшості країн досяг значних успіхів. Одначе, централізація союзів навіть одної галузі ще не сказала свого останнього слова. Навіть в країнах з високо розвиненою кооперативною свідомістю (у Німеччині, Голандії, Фінляндії і др.) існує де-кільки центральних союзів кооперативів, з районом на цілу територію країни; і це не лише в царині кредитової, але й споживчої кооперації. За рідкими винятками (Великобританія) не має місця в ріжн. країнах єдиної організації навіть в царині допомоги розвиткові кооперації, в обсягу культурно-просвітньої діяльности в зазначеній царині.

В царині союзних кооперативних об'єднань міжнароднього маштабу також багато де-чого ще не осягнуто. Міжнародній Кооперативний Союз, що виник в 1895 р. в Лондоні, не зумів, чи краще визнавав не доцільним правдиво провадити ролю загального кооперативного культурно-просвітнього центру для всіх країн і всіх видів кооперації. В період після великої Европейської війни він цілковито переродився в міжнародній союз *споживчої* кооперації.

Під упливом такої тенденції Міжнароднього Кооперативного Союзу виникли спроби, з одного боку, створити міжнародній кооперативний Союз *нейтрального* характеру, який з однаковою увагою ставився-б до всіх видів кооперації; з другого — об'єднати на міжнародньому ґрунті інші кооперативи, напр., сільсько-господарські. Одначе, спроби в цьому напрямкові поки-що не мали значних успіхів, коли не лічити скромних кроків в цьому напрямкові Кооперативного Відділу Міжнароднього Бюра Праці — організації, як відомо, не кооперативної.

В царині міжнародніх об'єднань торгового характеру помічається навіть в одній і тій-же галузі кооперації незадовольняюча постановка. Досить сказати, що ні в царині споживання, ані в царині кредиту не вдалося утворити міжнароднього кооперативного центру навіть з дуже неширокими завданнями. Негативним боком сучасного кооперативного руху є антагонізм між сільською й міською кооперацією та між кооперативами споживачів і кооперативами продуцентів, який помічається в де-яких країнах.

За останні 20 років в широких колах кооператорів ясно вирисовується певна тенденція до створення з кооперації апарату, який призначається, головним чином, для споживача, і який працює на нього і в його інтересах.

Доцільних спроб примирити інтереси кооператорів-продуцентів з одного боку і споживачів, з другого, — спроб у великому маштабі не було зроблено. Методи ж, що її засвоїв Міжнародній кооперативний конгрес в Гамбурзі в 1910 р. і яка полягає в тім, що всі кооперативи були поділені конгресом на соціялістично-корисні і соціялістично-шкідливі, не лише не усовує природнього антагонізму між цими галузями кооперації, але підкреслює певну протилежність їх інтересів, змягчення якої було-б скоріше досягнено шляхом приміненя метод переконання, обережного підходу, взаємних уступок. Лише на Міжнар. Кооп. Конгр. в Ганді р. 1924 означився нахил іти в цьому напрямі.

Кооперація може рахувати на широкий розвиток в країні, де переплітаються самодіяльність населення, союзне кооперативне будівництво і сприятливе відношення до цієї справи з боку уряду.

Історія кооперації у великій більшості країн оберталась виключно в царині приватних економичних відносин. Одначе, в історії кооперації слав'янських країн помічаються безумовно і політичні мотиви. Тут під упливом гніту, який довгий час був одною з основних метод управління, населення шукало в кооперативах не лише захисту від економичного утиску домінуючих народностей; воно вбачало в них також один із способів закріпити свою національну єдність і підготовити ґрунт для здійснення мрій про політичну незалежність.

Економичні торговельно-промислові і фінансові наслідки, осягнуті кооперацією в усіх галузях, порівнюючи з підсумками, якими одмічаються успіхи у відповідних галузях, поки-що дуже незадо-

вольняючі. Це пояснюється тим, що кооперація ще лише починає проникати в глибину економичних потреб населення, що вона охоплює ці потреби лише почасти; що вона задовольняє лише мізерну частину їх. Але в міру зросту кооперативної пропаганди і збільшення кооперативної свідомости, в міру розвитку кооперативного виробництва, кооперація має значно поширити сферу своєї діяльности, — і в цьому відношенні їй належить світле майбутнє.

НІБУ

Кооперативна хронологія.

Роки	*Події.*
1771 - 1858	— Народження й смерть Роберта Оуена.
1772 - 1837	— Народження й смерть Шарля Фур'є.
1815	— Перше будівельне т-во в Шотландії.
1821	— Організація кооперативно-економичного т-ва в Лондоні.
1824	— Організація общини «Нова Гармонія» в Америці.
1831	— Зародження кооперації в Америк. Сполучених Штатах.
1832	— Перша кооперативна робітнича біржа.
,,	— Перше т-во столярів у Парижі (Бюше).
1836	— Перший закон в Англії про будівельну кооперацію.
1844	— Відкриття Рочдельського споживчого т-ва.
1848	— Продукційна кооперація й урядова допомога у Франції.
,,	— Палата Праці в Парижі.
1849	— Перший кредито-сировинний кооператив Шульце-Деліча в Німеччині.
,,	— Початок кооперації в Бельгії.
1850	— Початок власного виробництва продукційних кооперативів у Великобританії.
1853	— Перший споживчий кооператив в Італії.
1855	— Перший споживчий кооператив у Франції.
,,	— Початок кредитової кооперації в Чехії.
1857	— Початок продукційної кооперації в Італії.
1860	— Зародження продукційної кооперації в Чехії.
,,	— Перше кредитове т-во в Галичині.
1862	— Організація Англійського Т-ва Гуртових закупок в Манчестері.
,,	— Перше будівельне т-во в Гамбурзі.
1863	— «Кредит Праці» в Парижі.
,,	— Перший кредитовий кооператив в Італії.
1864	— Організація сєлепу т-ва гуртових закупок споживчих кооперативів в Манчестері.
,,	— Заснування Загального Союзу Німецьких промислових т-в.

1864 — Перший споживчий кооператив в Бельгії.
1865 — Зародження кооперації в Росії.
1866 — Виникнення кооперації на Україні.
1867 — Кооперативне страхове т-во в Манчестері.
,, — Перший кооперативний закон в Прусії.
,, — Кооперативне законодавство у Франції.
1868 — Будівельна кооперація в Італії.
1869 — Організація кооперативного Союзу в Англії.
,, — Ініціятива Новгородського Земства в царині кредитової кооперації.
1870 — Зародження сільсько-господарської кооперації в Амер. Сполуч. Штатах.
,, — Зародження кооперації в Сербії.
1871 — Відкриття Комітету для сільських т-в в Москві та його відділу в С.П.Б.
,, — Організація союзу кооперативних т-в в Познані.
,, — Виникнення в Австрії двох кооперативних союзів.
1872 — Початок власної продукції в Англійськім т-ві Гуртових Закупок.
,, — Дозвіл Державному банкові кредитувати ощадно-позичкові т-ва в Росії.
1873 — Австрійський кооперативний закон.
,, — Бельгійський кооперативний закон.
1874 — Заснування Нейвидського Союзу сільсько-господарських кооперативів.
,, — Австрійський Загальний Союз кооперативів.
,, — Фонд Франца-Йосипа в Австрії.
1875 — Перший кооперативний банк у Франції.
,, — Перший народній банк у Франції.
1880 — Відкриття Харьківської сільсько-господарської спілки.
1881 — Виникнення сільсько-господарських синдикатів у Франції.
,, — Організація т-ва «Вперед» в Ганді.
,, — Початок кооперативного руху в Новій Зеландії.
1883 — Перша жіноча гільдія в Лондоні.
,, — Народній банк в Ментоні.
,, — Перша робітнича артіль в Равенні, в Італії.
1884 — Закон про хліборобські синдикати у Франції.
1885 — Дорадча Палата продукційних кооперативів у Парижі.
,, — Зародження сільських кас Дюрана у Франції.
,, — Перший кооперативний когрес у Парижі.
1886 — Організація Італійської Національної Кооперативної Ліги.
,, — Утворення головного союзу хліборобських т-в у Білграді.

1886 — Повстання ідеї організації Міжнароднього кооперативного союзу.
1887 — Організація кооперативного споживчого союзу в Парижі.
,, — Перший сільсько-господарський кооператив в Італії.
1888 — Зародження Імперського Союзу сільсько-господарських кооперативів в Дармштадті.
,, — Перша Райфейзеновська каса в Австрії.
,, — Перший кооперативний елеватор в Чехії.
1889 — Перший молошний кооператив в Ірландії.
,, — Другий Німецький кооперативний закон.
,, — Федеративний центр народнього кредиту у Франції.
,, — Організація патронату в Галичині.
1890 — Зародження сільсько-господарської кооперації в Чехії.
1892 — Початок кооперації в Японії.
1893 — Банк продукційних кооперативів у Парижі.
,, — Перший споживчий кооператив в Англійській Індії.
1894 — Перша хліборобська артіль Левитського.
,, — Організація Гамбурґського союзу споживчих т-в.
1895 — Закон про кредитову кооперацію в Росії.
,, — Перший маслобойний кооператив в Сибіру.
,, — Перший міжнародній кооперативний конгрес в Англії.
,, — Відкриття діяльности міжнароднього Кооперативного Союзу.
,, — Перше кредитове т-во в Англії.
,, — Пруська Центральна каса для т-в.
,, — Перший кооператив у Канаді.
1896 — Другий міжнародній кооперативний конгрес у Парижі.
,, — Початок кооперації в Болгарії.
,, — Департамент Ремісничої промисловости в Австрії.
1897 — Третій Міжнародній кооперативний конгрес.
,, — Ірландське т-во гуртових закупок.
,, — Сільсько-господарська кооперація в Росії.
,, — Затвердження нормального статуту споживчих кооперативів в Росії.
,, — Перше кредитове т-во по закону 1895 р. на Україні.
1898 — Перший Всеросійський З'їзд представників ощадно-позичкових т-в у Москві.
,, — Полегчення організації сільсько-господарських кооперативів в Росії.
,, — Загальний союз сільсько-господарських т-в в Австрії.
,, — Сербський кооперативний закон.
,, — Краєвий кредитовий союз у Львові.
1899 — Закон про кооперативних інструкторів в Австрії.

1899 — Перший огляд діяльности споживчих кооперативів в Росії.
,, — Закон про окружні каси хліборобського кредиту у Франції.
,, — Організація Московського союзу споживчих т-в.
1900 — Організація гуртового кооперативу в Парижі.
,, — Закон про страхову кооперацію у Франції.
,, — Кооперативний закон в Японії.
,, — Четвертий Міжнародній кооперативний конгрес Парижі.
,, — Зародження кооперації в Бразилії.
1901 — Виникнення Бердянського Союзу кредитових кооперативів.
1902 — П'ятий Міжнародній кооперативний конгрес у Манчестері.
,, — Відкриття Імперського кооперативного банку в Дармштадті.
,, — Закон про трудові т-ва в Росії й на Україні.
,, — Асигнування німецьким урядом 3-х міл. мар. на будівельну кооперацію.
1903 — Закон про союзи та ревізії кооперативів у Австрії.
,, — Кооперативний закон в Англійській Індії.
1904 — Закон про кооперативний кредит в Росії й на Україні.
,, — Шостий Міжнародній конгрес у Будапешті.
,, — Організація краєвого ревізійного союзу у Львові.
,, — Кооперативний закон у Англійській Індії.
1906 — Союз сільсько-господарських кооперативів у Бельгії.
,, — Гуртовий склеп у Парижі.
,, — Організація головного ремісничого союзу в Німеччині.
1907 — Центральна каса по коопер. страхуванню скота у Франції.
,, — Відкриття діяльности земських кас дрібного кредиту в Росії й на Україні.
,, — Зародження Сибірського маслоробського союзу в Кургані.
,, — Кооперативний закон і головний союз сільсько-господарських т-в у Болгарії.
,, — Сьомий міжнародній конгрес у Кремоні.
,, — Організація міжнароднього кооп. сільсько-господарського союзу.
1908 — Перший Всеросійський кооперативний з'їзд у Москві.
,, — Організація союзу Західніх Німецьких споживчих кооперативів.
1909 — Закон про організацію ревізій кооперативів у Франції.
1910 — Восьмий міжнародній кооперативний конгрес у Гамбурзі.

1910 — Закон про асигнування сум держ.-ощадних кас на кооперативний кредит в Росії.

,, — Організація національної Федерації взаємности та сільсько-господар. кооперації у Франції.

1911 — Затвердження статуту Московського Народнього банку.

,, — Другий Всеросійський кооперативний З'їзд у С.П.Б.

,, — Дозвіл на організацію союзів кредитових кооперативів з широкими правами на Україні та в Росії.

1912 — Національний конгрес споживчих кооперативів в Парижі.

,, — Організація в Харкові першого союзу споживчих кооперативів (Поюр).

,, — Організація Центрального кооперативного Інституту в Бомбеї.

,, — Зародження кооперації в Аргентині.

1913 — Третій Всеросійський кооперативний з'їзд у Київі.

,, — Об'єднання т-в гуртових закупок у Франції.

,, — Переформування Західньо-Німецького Союзу Споживчих т-в у Імперський Союз тих-же т-в.

1917 — Кооперативний закон в Росії та на Україні.

,, — Закон про споживчу кооперацію у Франції.

,, — Центральний Закупочний Союз споживчих кооперативів в Італії.

,, — Дев'ятий міжнародній конгрес у Глазго.

,, — Організація Українбанку.

,, — Дніпровський Союз споживчої кооперації (Дніпросоюз).

1918 — Організація ріжних центральних союзів сільськогосподарських кооперативів в Москві.

,, — Організація Центрального кооперативного Комітету, Страхового союзу, Видавничого союзу і Центрального сільсько-господарського Союзу (Централ) на Україні.

,, — Вища Рада споживчої кооперації у Франції.

,, — Північний торговий Союз у Христіянії.

1920 — Відкриття Національної Конфедерації сільсько-господарських кооперативів у Франції.

1921 — Десятий Міжнародній Кооперативний конгрес у Базелі.

,, — Організація Міжнародньої кооперативної конфедерації в Римі.

,, — Організація Слав'янського Міжнароднього кооперативного Союзу в Празі.

,, — Організація Заокеанського кооперативного Союзу.

1924 — Одинацятий Міжнародній Кооперативний Конгрес в Генті.

Головні джерела.

1. Putter Webb. — La coopération en Grand Bretagne.
— Serwy, Victor. — La coopération. Gand 1910.
— Gide Charles. — Alliance Coopérative Internat. Brux. 1905.
— Crüger, Dr. H. — Die ersten fünfzigvereins- und genossenschaftstage des Allg. Verbandes. 1910.
5. Comptes-Rendus des Congrès Internationaux Coopératifs I—X.
— Schulze-Delitzsch. — Assoziationsbuch für deutsche Handverker und Arbeiter. Leipz. 1858.
— Schulze-Delitzsch. — Die nationale Bedeutung der Genossenschaften. Berl. 1865.
— Raiffeisen Fr. W. — Die Darlehenskassenvereine in Verbindung mit Konsumverkaufs usw. Genossenschaften, als Mittel zur Abhilfe der Not der ländlichen Bevölkerung. Neuwied. 1883. 4 Auslage.
— Girola. — Les coopératives agricoles en Argentine. 1913.
10. Congrès International d'agriculture à Rome 1910.
— Desbons. — La coopération rurale en Danemark. 1916.
— Marquis de Marcillac. — Les syndicats agricoles. 1913.
— Ernouf-Bignon. — Les institutions Prévoyance. Paris 1914.
— Kene-Worms. — Les associations agricoles. Paris 1914.
15. Bulletin International Coopératif. Londres.
— Berget, A. — La coopération dans la viticulture européenne.
— Bouillon, S. — La vente coopérative des céréales.
— Hayem, Henri. — Les coopératives hollandaises. Paris 1903.
— Crüger, Dr. Hans. — Die Erwerbs-und Wirtschaftsgenossenschaften in den einzelnen Ländern. Jena 1892.
20. De-Boyoe. — Histoire et organisation de la Coopération en Angleterre.
— Holyoake. — The History of cooperation in England.
— Comte de Rocquigny. — La coopération agricole.
— Rabbeno, Ugo. — Les sociétés coopératives de construction en Italie. 1900.
— Rabbeno, Ugo. — La societa cooperativa di produzione. Milano. 1889.
25. Rabbeno, Ugo. — Le mouvement coopératif aux Etats Unis. Paris. 1888.
— History of Cooperation in the United States. Baltimore. 1888.
— Hubert-Valleroux. — Les associations coopératives en France et à l'étranger. Paris. 1884.
— Hubert-Valleroux. — La coopération. Paris 1904.
— Internationaler Mittelstandscongress. Wien 1908.
30. III Intern. Mittelstandscongress. München. 1911.
— Gewerbliches Kreditwesen. Wien. 1910.
— Bertrand, Louis. — La coopération.
— Statistisches Jahrbuch der Schweiz. Bern 1919.
— M. Ertl u. S. Zicht. — Das landwirtschafliche Genossenschaftswesen in Deutschland. Wien. 1899.
35. Bertrand, Louis. — Histoire de la coopération en Belgique. Brux. 1903.

— Léger, A. — Les coopératives et l'organisation socialiste en Belgique. Paris. 1903.
— Deumer, Dr. — Das deutsche Genossenschaftswesen. Leipzig. 1919.
— L'organisation Internationale du travail et le mouvement koopératif. Genève. 1923.
— Souchon. — Cooperation of Production and Sale in Frenchagriculture. 1915
40. Barré, Kaphael. — Le crédit au travail associé. 1900.
— Wolff, Henry. — Village Banks. London.
— Lemcke, Dr. — Die Entwicklung der Raiffeisenorganisation in der Neuzeit. Karlsr. 1913.
— Parisius. — Kreditgenossenschaften nach Schulze-Delitzsch. 1895.
— Crüger, Dr. — Kommentar zum Reichsgesetz betr. die Erwerb. u. Wirtschaftsgenossenschaften. Berlin. 1915.
45. Бородаевскій, С. В. — Зернохранилища-элеваторы и кооперативный сбытъ хлѣба. СПБ. 1912.
— Бородаевскій, С. В. — Исторія кооперативного кредита. Прага. 1923.
— Seelmann. — Die Systeme im modernen Genossenschaftswesen. Stuttgart. 1918.
— Scheidt, A. — Handbuch für Baugenossenschaften. Berlin. 1920.
— Wygodzinsky. — Das Genossenschaftswesen in Deutschland. Leipzig. 1911.
50. Wygodzinsky. — Die neuere Entwicklung des landwirtsch. Genossenschaftenwesens. 1913.
— III Internationaler Bundestag der landwirtschaftlichen Genossenschaften. Baden-Baden. 1912.
— Il movimento cooperativo in Italia. Milan. 1920.
— Poisson, Ernest. — La république coopérative. Paris 1920.
— Agricultural cooperation and rural credit in Europe. Wsh. 1914.
55. Notes on agricultural credit systems abroad by le-Roy Nodges. 1913. Wsh.
— Crüger, Dr. Hans. — Vorschus- und Kreditvereine als Volksbanken. Berlin. 1915.
— Crüger, Dr. Hans. — Grundriss des Deutschen Genossenschaftswesens. Leipzig. 1903.
— Zeidler. — Geschichte des deutschen Genossenschaftswesens. Leipzig. 1893.
— Neudörfer. — Grundlagen des Genossenschaftswesens. 1921.
60. Kulemann. — Die Genossenschaftsbewegung. 1922.
— Anziferoff, A. — Die landwirtschaftlichen Genossenschaften in Deutschland und Frankreich. Woronesch. 1909.
— Туган-Барановскій. М. И., проф. — Соціальныя основы кооперации. Петроградъ. 1915.
— Recueil des principales lois étrangères régissant le crédit populaire (sous la direction de M. Dufourmentelle). Menton 1912.
— Ladislav Fr. Dvořak. — La coopération dans la Républ. Tchéoslovaque. Prague. 1922.
65. Les sociétés coopératives polonaises de crédit. Lwow. 1914.
— Bernhard Ludwig. — Die Polenfrage. Leipzig 1907.
— La Banque agricole de Bulgarie. Sophia 1910.
— Protopopesco. — Coopération et sociétés coopératives. Paris 1908.
— Kriwtchenko. — Die ländlichen Kreditgenossenschaften in Russland. Berlin. 1916.
70. Wolff, Henry. — People's Banks. London 1896.
— Fay. — Co-operation at home ad abroad. London — (2 ed.).
— Jahrbuch des Deutschen Genossenschaftsverbandes 1920—1922.
— Jahrbuch des Allgemeinen Verbandes. Berlin. 1897—1920.
— Jahrbuch des Generalverbandes ländl. genoss. für Deutschland 1899—1922.
75. Polák, Dr. K. — Die organisation des böhmischen gewerbl. und agrarischen Kredites. Wien 1909.
— Анциферов, А. Н., проф. — Очерки по кооперации. Полтава 1918.

— Анциферов, А. Н., проф. — Кооп. кредитъ и кооперативные банки. Прага 1922.
— Томіанц, В. Ф. — Кооперація в Россіи. Прага 1922.
— Томіанц, В. Ф. — Копартнершипъ.
80. Прокоповичъ, С. Н. — Кооперативн. движеніе в Россіи. 1913.
— Постниковъ, проф. — Вліяніе урожаевъ и хлѣбныхъ цѣнъ на нѣкоторыя стороны русск. народного хозяйства. С.П.Б. 1897.
— Исаевъ, А. проф. — Пять вопросовъ общественности.
— Исаевъ, А., проф. — Артели в Россіи. 1881.
— Бородаевскій, С. В. — Кредитъ. Сводъ трудовъ мѣстныхъ Комитетовъ о нуждахъ сельско-хоз. промышлен. С.П.Б. 1904.
85. Бородаевскій, С. В. — Кооперація. Сводъ трудовъ тѣхъ-же Комитетовъ. С.П.Б. 1904.
— Бородаевскій, С. В. — Crédit populaire en Russie. С.П.Б. 1900.
— Бородаевскій, С. В. — Кооперація среди славянъ. С.П.Б. 1912.
— Бородаевскій, С. В. — Сборникъ по мелкому кредиту, изд. 7-ое. 1915. С.П.Б.
— Бородаевскій, С. В. — Кооперація, земство и кустарная промышленность. С.П.Б. 1915.
90. Учрежденія мелкаго кредита. Изд. С.П.Б. Отд. Комит. о сел. ссудо-сбер. и пром. т-вахъ. С.П.Б. 1899.
— «Сообщенія» С.П.Б. Отд. Ком. о сел. ссуд.-сбер. и промысловыхъ товариществах. С.П.Б.
— Вѣстникъ Кооперація 1910—1915.
— Вѣстникъ финан., промышл. и торговли. С.П.Б. 1904—1917.
— Отчеты управленія мелк. кредита. С.П.Б. 1907—1916.
95. Торгово-промышленная газета. С.П.Б. 1914—1917.
— Кооперативная жизнь. Москва 1915.
— Коссинскій, В. А., проф. — Учрежденія мелк. кред. в Германіи. 1901.
— Українська Кооперація. Київ 1918—1919.
— Микола Левитський. — Про хліборобські спілки. Коломія 1921.
100. П. Пожарський. — Нариси з історії Української Кооперації. Київ 1919.
— Jahrbuch des Zentralverbandes deutscher Konsumvereine 1907—1922
— Союзы кооперативов в Россіи. Изд. Всер. Кооп. С'ѣзда. Москва. 1922
— Бюлетень Центр. Укр. Кооп. Комітету 1918—1919.
— Сільський Господарь. 1918. IX і инші.
105. Cultur, Prof. — Co-operation among the farmers. New-Jork 1912.
— Бензин (В.). — Сельское хоз. и коопер. в Сѣв. Америкѣ. 1923.
— Корф, баронъ, проф. — Кооперація в Сѣв. Амер. Шт. и Канадѣ (Изд. Сибир. С. масл. арт. 1919—1920).
— Каратыгинъ. — Въ странѣ крестьянскихъ т-въ. С.П.Б. 1908.
— Organisations coopératives. Edit. du Bureau Intern. du travail. Genève. 1923.
110. Справочныя свѣдѣнія о сельско-хоз. обществахъ. Петроградъ 1916. (Подъ ред. В. В. Морачевскаго).
— Труды I Всерос. Съѣзда дѣятелей по мелк. кред. и сельско-хоз. кооперации въ С.П.Б. 11—16 марта 1912. С.П.Б. 1913.
— Кооперація на Всероссійской Выставкѣ 1913 г. въ Кіевѣ. К. 1914.
— The Statesman's Year-Book. London. 1923.
— Потребительная кооперація в цифрах и діаграммах. Изд. Харьк. Губсоюза (б. Поюра).
115. Меркулов. — Историческій очеркъ потреб. кооперации въ Россіи М. 1917.
— Потребительная кооперація на Украйнѣ за 5 лѣт 1918—1922. Харьков 1923.
— Výroční zpráva Ústředni jednoty hospodářských družstev v Praze. Praha 1924.
— Výroční zpráva «Centrokooperativa» za rok 1923. Praha 1924.
— Малицкій. Кооперація среди земледѣльцевъ въ Болгаріи. Прага, 1923.

120. Тотоміанцъ, В. Ѳ. Сельско-хозяйственная кооперація С.П.Б. 1908.
— La Bulgarie Coopérative. 1924.
— Economy and Coopération of Lithmania. 1924.
— Areгçu du mouvement Coopération Latvie. 1924.
124. Емельяновъ, В. И. Кооперативныя организаціи среди земледѣльцевъ. Прага, 1923.

НІБУ

Зміст.

Попереднє слово ... 3

Глава І. Головні питання ... 5

І. Поняття про кооперацію ... 5
1. Істота кооперації ... 5
2. Негативні сторони капіталістичного ладу ... 5
3. Різниця кооперативних об'єднань від капіталістичних та инших ... 7
4. Поняття «Кооперація» та її значіння в економічному житті ... 9
ІІ. Кооперація — соціялізм — комунізм ... 10
1. Кооперація й соціялізм ... 10
2. Кооперація й комунізм ... 12
3. Різниця між кооперацією та соціялізмом і комунізмом ... 13
4. Відношення соціялістів до кооперації ... 14
5. Соціялістичні конгреси і кооперація ... 15
6. Ідейна спорідненість кооперації з соціялізмом і комунізмом. Розходження в методах ... 16
7. Час народження кооперації ... 17
8. Система викладу ... 19

Глава ІІ. Предтечі кооперації ... 19

І. Фурьє ... 20
ІІ. Роберт Оуен ... 22
ІІІ. Сен-Сімон ... 23
IV. Бюше. ... 24
V. Луї Блан ... 24

Глава ІІІ. Великобританія ... 26

І. Будівельна кооперація ... 26
ІІ. Продукційна кооперація ... 28
1. Роберт Оуен і його система ... 28
2. Християнські соціялісти і сучасний стан ... 30
3. Копартнершип ... 33
ІІІ. Споживча кооперація ... 36
1. Рочдельське споживче товариство і його статут. Рочдельські принципи ... 36
2. Розвиток споживчої кооперації, власна продукція ... 41
3. Об'єднання споживчих кооперативів. Англійське товариство гуртових закупок ... 46
4. Жіночі гільдії ... 51
IV. Страхова кооперація ... 51
V. Кредитова й сільсько-господарська кооперація ... 53
VI. Инші кооперативні питання ... 55
1. Кооперативний союз ... 55
2. Кооперація й політика ... 57
VII. Ірландія ... 58
Висновок. ... 60

Глава IV. Франція ... 62

I. Продукційна кооперація ... 62
1. Бюше. Луї Блан. Допомога уряду ... 62
2. Об'єднання продукційних кооперативів ... 67
а) Перші спроби. Дорадча палата ... 67
б) Кооперативний банк продукційних т-в ... 69
в) Закон 1915 р. Статистика ... 71
3. Участь робітників у прибутках ... 74

II. Кредитова кооперація ... 76
1. Початкові спроби ... 76
2. Католицькі банки ... 77
3. Мійські кредитові кооперативи ... 78
4. Сільсько-господарський кооперативний кредит. Дюран. Окружні каси сіл.-госп. кредиту ... 80

III. Споживча кооперація ... 85
Перші кроки і Німська школа ... 85
2. Зріст споживчої кооперації і характер її діяльности ... 87
3. Опе ації й причини слабого розвитку ... 89
4. Кількакрамничі кооперативи ... 93
5. Союзна організація ... 97
6. Централізація торгової діяльности ... 99
7. Уряд і споживча кооперація ... 102

IV. Сільсько-господарська кооперація ... 105
1. Перші кроки. Закупочні синдикати ... 105
2. Кооперативи по переробці й збуту ... 107
3. Розвиток сільсько-господарської кооперації і центральні союзи. Національна федерація. Національна конфедерація ... 110

V. Кооперативне страхування ... 113
VI. Будівельна кооперація ... 117
VII. Статистика кооперації ... 119
Заключення ... 120

Глава V. Німеччина ... 121

I. Кредитова кооперація ... 121
1. Шульце-Деліч та його система ... 121
2. Загальний Союз т-в Шульце-Деліча ... 123
Кооперативний Банк Зергель, Парізіус і К-о ... 124
Розвиток Загального Союзу ... 125
3. Райфейзен та його система. Особливості обох систем ... 128
4. Кооперативний закон 1867 року ... 130
5. Центральна Нейвідська каса ... 132
6. Імперський союз сільсько-господарських товариств ... 137
7. Кооперативний закон 1889 року ... 139
8. Кооперативні союзи ... 141
а) Місцеві союзи та хід їх розвитку ... 141
б) Постановка союзних ревізій ... 143
в) Завдання союзів крім ревізій ... 147
9. Центральні банки та каси ... 148
а) Виникнення, розподіл, організація ... 148
б) Умови кредитування й обороти ... 150
в) Центральні каси кооперативно-урядового характеру ... 151
г) Імперський Кооперативний Банк ... 152
д) Пруська Центральна Каса для т-в ... 155
е) Діяльність Пруської Центральної Каси ... 156
10. Кредитова кооперація серед ремісників ... 158
11. Статистика розвитку кредитової кооперації в Німеччині ... 160

II. Продукційна кооперація 163
1. Попередні уваги. Сировинні кооперативи 163
2. Кооперативні майстерні 165
3. Число ремісничих кооперативів 167
III. Споживча кооперація 171
1. Відносно пізнє появлення її та причини цього 171
2. Розвиток споживчих товариств 172
3. Централізація споживчих товариств. Гамбурзький Союз 174
4. Імперський споживчий союз 178
IV. Сільсько-господарська кооперація 180
1. Її істота; причини зародження; порівнюючий розвиток в ріжних країнах 180
2. Кооперативи для закупок 183
3. Кооперативи для переробки та збуту продуктів 186
а) Т-во для експлоатації садів 187
б) Винороб'ські кооперативи 188
4. Кооперативи для експлоатації домашніх тварин 191
а) Т-ва для збуту худоби 191
б) Молошні кооперативи 192
в) Яєшні кооперативи 194
г) Т-ва пасішників 194
5. Кооперативи для збуту перероблених продуктів хліборобства 195
а) Кооперативні елеватори 195
б) Т-ва для виробки й переробки льону 199
в) Т-ва для переробки зерна і взагалі сирих продуктів 199
6. Т-ва для поліпшення техніки господарства 201
а) Машинові т-ва 201
б) Електричні кооперативи 202
в) Кооперативи для спільної обробки землі 202
7. Поступовий зріст сільсько-господ. кооперації; її сучасний стан 203
V. Будівельна кооперація 204
1. Перші кроки і причини слабого розвитку 204
2. Будівельні кооперативи урядовців 206
3. Розвиток будівельних товариств 207
VI. Страхова кооперація 208
VII. Заключення 210
Глава VI. Австрія 211
I. Кредитова кооперація 212
1. Вплив Німеччини; особливості організації 212
2. Виступ Чехії 212
3. Союзи 213
4. Допомога уряду та суспільства 215
5. Сільсько-господарський кооперативний кредит 217
а) Потреба в сільському кредиті 217
б) Допомога уряду й земства 218
в) Загальний союз 219
6. Ревізії кооперативів і хід їх розвитку 220
а) Постановка ревізій 220
б) Хід розвитку кредитової кооперації 221
II. Споживча кооперація 223
III. Сільсько-господарська кооперація 224
1. Вплив Німеччини. Кооперативні збіжниці 224
2. Розвиток сіл.-господар. кооперації в Австрії 226
IV. Продукційна кооперація 227

Глава VII. Італія. ... 227

I. Споживча кооперація ... 227
II. Продукційна кооперація ... 229
1. Ремісничо-промислові кооперативи ... 229
2. Трудові артілі ... 230
3. Земельно-арендні кооперативи ... 232
III. Кредитова кооперація ... 235
1. Мійський кредит ... 235
2. Сільський кредит ... 239
3. Союзи та допомога уряду ... 241
IV. Сільсько-господарська кооперація ... 242
V. Будівельна і страхова кооперація ... 244
VI. Сучасне становище кооперації ... 246

Глава VIII. Росія ... 246

I. Кредитова кооперація ... 247
1. Об'єктивна необхідність кооперативного кредиту і перші кроки ... 247
2. С.-Петербурзький відділ комітету для сільських ощадно-позичкових та промислових товариств ... 250
а) Організація й завдання ... 250
б) Діяльність СПБурського відділу ... 252
в) Наслідки праці СПБурського відділу ... 254
3. Кооперативний кредит і уряд ... 256
а) Слабі успіхи й потреба населення в кредитові ... 256
б) Закон 1895 року ... 258
4. Державний банк та кооперативний кредит ... 259
а) IX відділ інспекції та його діяльність ... 259
б) Розвиток кооперативного кредиту ... 263
5. Закони 1904 та 1910 рр. ... 266
а) Особлива нарада С. Ю. Вітте ... 266
б) Суть законів 1904 і 1910 рр ... 268
6. Управління по справах дрібного кредиту ... 269
а) Управління, яко грошовий центр ... 269
б) Управління, як контролюючий і керуючий орган ... 271
в) Скасування Управління ... 274
7. Кооперативний кредит і земства ... 274
а) Захоплення земства кредитовою кооперацією й розчарування ... 274
б) Земства й кооперативний кредит після 1895 р. ... 277
в) Земські каси дрібного кредиту ... 279
8. Союзи кредитових кооперативів ... 284
а) Бердянський союз і причини слабого розвитку союзів ... 284
б) Договорні союзи й розвиток союзів під час війни ... 286
9. Центральні кооперативні банки ... 288
а) Причини виникнення їх; Варшавський Кооперативний Банк ... 288
б) Московський Народній Банк ... 289
10. Розвиток кредитової кооперації після 1904 року ... 291
а) Елементи розвитку і порівнююча статистика ... 291
б) Капітали товариств і операції ... 294
в) Кредитова кооперація під час війни ... 298
III. Споживча кооперація ... 300
1. Роля інтелігенції ... 300
2. Постійна комісія по справах споживчих т-в ... 301
3. Союзи споживчих товариств ... 303
4. Війна та споживча кооперація ... 303

IV. Сільсько-господарська кооперація 305
1. Сільсько-господарські спілки (общества) 305
2. Сільсько-господарські т-ва 307
3. Кооперативи для переробки та збуту 309
а) Сироварні артілі 309
б) Маслоробські кооперативи 309
в) Союзні організації 310
г) Кооперативний збут льону 311
д) Кооперативний збут збіжжя й других продуктів 311
V. Продукційна кооперація 312
VI. Будівельна та страхова кооперація 313
VII. Війна та революція 315
Заключення 316

Глава IX. Україна 318

Обсяг глави та загальні міркування 318
I. Споживча кооперація 319
1. Споживча кооперація в XIX ст. Балін 319
2. Зріст споживчої кооперації в XX столітті 320
3. Дніпросоюз 321
II. Кредитова кооперація 323
1. Петербурзькі впливи 323
2. Зріст кредитових кооперативів. Початки національного руху. 324
3. Союзи кредитових кооперативів. Українбанк 325
III. Продукційна кооперація 327
IV. Сільсько-господарська кооперація 329
V. Інші галузі кооперації 332
VI. Правний стан кооперації на Україні 333

Глава X. Польща. 335

I. Галичина 335
1. Кредитова кооперація 335
а) Польська кредитова кооперація 335
б) Українська кредитова кооперація 336
в) Жидівські кредитові кооперативи 337
г) Російська кредитова кооперація 338
д) Статистика кооперативного кредиту 338
2. Споживча і страхова кооперація між українцями 338
II. Німецька Польща 340
Кредитова кооперація 340
III. Бувше Царство Польське 341
Кредитова кооперація 341
IV. Інші види кооперативів Польщі 342
1. Споживча кооперація 342
2. Сільсько-господарська кооперація 343
3. Союзне будівництво 343

Глава XI. Чехословаччина 344

I. Кредитова кооперація 344
1. Міський кредит 344
2. Сільський кредит 345
3. Розвиток кредитової кооперації в останні роки 346
II. Інші види кооперації 346
1. Споживча кооперація 346
2. Сільсько-господарська кооперація 347
3. Ремісничо-продукційна кооперація 348
4. Будівельна й страхова кооперація 348
5. Сучасний стан і кооперативні союзи 348

Глава XII. Балканські країни ... 350
I. Південнослав'я. ... 350
1. Сербія ... 350
2. Хорвацчина ... 352
3. Словенщина ... 352
II. Болгарія ... 353
1. Кредитова кооперація ... 353
2. Інші види кооперації ... 356
III. Румунія ... 356
1. Споживча кооперація ... 356
2. Кредитова кооперація ... 357
3. Продукційна та сільсько-господарська кооперація ... 359
4. Басарабія ... 360
IV. Греція ... 360
Глава XIII. Бельгія ... 361
1. Продукційна кооперація ... 361
2. Споживча кооперація ... 362
3. Кредитова кооперація ... 364
4. Сільсько-господарська кооперація ... 365
5. Будівельна кооперація ... 365
Глава XIV. Швайцарія ... 366
1. Споживча кооперація ... 366
2. Сільсько-господарська кооперація ... 367
3. Кооперативний кредит ... 368
4. Сучасний стан ... 368
Глава XV. Голандія ... 369
1. Причини пізнього розвитку. Кредитова кооперація ... 369
2. Споживча кооперація ... 370
3. Сільсько-господарська кооперація ... 371
Глава XVI. Скандинавські держави ... 372
I. Данія ... 372
1. Будівельна кооперація ... 372
2. Споживча кооперація ... 372
3. Сіл.-госп. кооперація ... 374
а) Молошні кооперативи ... 374
б) Кооперативні бойні ... 375
в) Яєцні кооперативи ... 376
г) Злучні кооперативи ... 377
д) Закупочні кооперативи ... 377
е) Операції кооперативів ... 378
ж) Засади організації ... 378
4. Кредитова кооперація ... 378
5. Страхові кооперативи ... 379
6. Єдиний кооперативний центр ... 380
Ісландія ... 380
II. Норвегія. ... 380
III. Швеція ... 381
IV. Фінляндія ... 383
1. Т-во Пеллерво ... 383
2. Споживча кооперація ... 384
3. Сільсько-господарська кооперація ... 385
4. Кредитова кооперація ... 385
5. Загальний стан кооперації. Заключення ... 385

Глава XVII. Угорщина ... 386
1. Кредитова кооперація ... 386
2. Споживча кооперація ... 389
3. Сільсько-господарська кооперація ... 390

Глава XVIII. Решта європейських країн ... 391
I. Вірменія ... 391
II. Грузія ... 392
III. Іспанія ... 393
Сільсько-господарська кооперація ... 393
Кредитова кооперація ... 394
IV. Латвія ... 395
V. Литва ... 395
VI. Португалія ... 396
VII. Естонія ... 397

Глава XIX. Америка ... 398
I. Американські Сполучені Штати ... 398
1. Споживча кооперація ... 398
2. Продукційна кооперація ... 399
3. Сільсько-господарська кооперація ... 400
II. Аргентина ... 404
III. Бразилія ... 404
IV. Канада ... 405
V. Куба ... 407
VI. Уругвай ... 407
VII. Чилі ... 407
VIII. Англійські колонії ... 407

Глава XX. Азія, Африка, Австралія ... 40
I. Англійська Індія ... 407
II. Хіна ... 409
III. Нідерландська Індія ... 409
IV. Нова Зеландія ... 409
V. Філіпіни ... 410
VI. Японія ... 410
VII. Алжир ... 412
VIII. Палестина ... 412
IX. Туніс ... 412
X. Південно-Африканський Союз ... 412
XI. Австралія ... 413

Глава XXI. Міжнародні кооперативні об'єднання ... 414
A. Об'єднання загального характеру ... 414
I. Міжнародній кооперативний Союз ... 414
1. Ідея заснування і організації Союзу ... 414
2. Діяльність Міжнароднього Кооперативного Союзу. Його склад 416
3. Резолюції Міжнародніх кооперативних Конгресів ... 419
II. Міжнародня кооперативна конфедерація ... 422
III. Міжнародне Бюро Праці ... 423
Б. Об'єднання сільсько-господарського характеру ... 423
I. Міжнародній кооперативний сільсько-господарський союз ... 423
II. Заокеанський Союз ... 424
III. Слав'янський Союз ... 425
В. Об'єднання споживчого характеру ... 425
Заключення ... 425
Кооперативна хронологія ... 430

НІБУ

НІБУ

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ФОНД.

Вийшли:

1. С. РИНДИК — **Міцність матеріялів,** курс високих технічних шкіл: **технологічних інститутів, механічних та інженірних відділів політехнікумів. Зміст:** Розтяг, стиск, скіс, кручення, гнуття, динамічний обтяж. 364 ст., 8°. З додатком термінологічного словника та 214 рисунками. Ц. $ 3.00
2. С. РУСОВА — **Теорія і практика дошкільного виховання.** 128 ст., 8°. Ц. $ 0.60.
3. Проф. Др. В. ЯНОВСЬКИЙ — **Сучасне лікування венеричних хороб,** в чеській мови перекл. Др. А. Гончаренко. 118 ст. Ц. $ 0.50.
4. Др. Ф. БУРІАН — **Пластична хірургія,** з 24 ілюстр., з чеської мови перекл. Др. А. Гончаренко. 16 ст. Ц. $ 0.30.
5. Проф. О. ШУЛЬГИН — **Нариси з нової історії Европи.** 220 ст. Ц. $1.00.
6. Др. А. ГОНЧАРЕНКО — **Загальна гігієна.** 204 ст. Ц. $ 1.00.
7. Проф. Ф. ЯКИМЕНКО — **Практичний курс науки гармонії** в 2-х част., підручник для шкіл ріжних типів. З задачником. 132 ст.
8. І. ІВАСЮК — **Кубань,** економічно-статистичний нарис. 120 ст. Ц. $ 0.75.
9. М. ПАВЛІЧУК — **Коротка анатомія** для студентів медицини. З передмовою акад. А. Старкова. 116ст. Ц. $ 0.75.
10. Проф. Д. АНТОНОВИЧ — **Триста років українського театру** (нарис історії українського театру). 276 ст. Ц. $ 1.35.
11. Др. ЯКИМ ЯРЕМА — **Провідні ідеї філософії Т. Г. Масарика.** Ц. $ 0.30.
12. Проф. Є. ІВАНЕНКО — **Аналітична геометрія.** 424 ст. Ц. $ 3.50.
13. Проф. Ф. ЩЕРБИНА — **Історія статистики і статистичних установ.** 288 ст. Ц. $ 1.50.
14. К. МИХАЙЛЮК — **Підручник молочарства** для вищих сільсько-господарських шкіл. Ч. І. Молокознавство. 164 ст. З 63 мал. Ц. $ 0.90.
15. Проф. М. ЧАЙКІВСЬКИЙ — **Алгебра,** курс середньої школи і для самонавчання. Ст. XII + 452. Ц. $ 3.70.
16. **Модерне українське мистецтво:** Вип. 1: Проф. Д. **Антонович — Група пражської Студії.** Франц. і укр. текст. З 32 репродукціями. Ц. $ 0.90.
17. Проф. С. БОРОДАЄВСЬКИЙ — **Історія кооперації.** Ст. 448.
18. М. РАШЕВСЬКИЙ — **Рафінація цукру,** під редакцією і з додатками інж Л. Фролова.

На черзі:

19. Акад. А. СТАРКОВ — **Загальна біологія.**
20. Гр. ЧУПРИНКА — **Збірник творів,** під редакцією П. Богацького (коштом фундації ім. Гр. Чупринки).
21. Др. В. ГАРМАШОВ — **Шкільна гігієна,** з малюнками.
22. Проф. Л. БІЛЕЦЬКИЙ — **Основи української літературно-наукової критики.**
23. Акад. А. СТАРКОВ — **Остеологія.**
24. Др. Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ — **Логіка,** курс формальної логіки для середніх шкіл і самоосвіти, зі збірником вправ.
25. Інж. Л. ФРОЛОВ — **Цукроварство.**
26. О. САЛІКОВСЬКИЙ — **Що треба знати кожному.** Енциклопедія для дітей та для самоосвіти. 520 статей, 550 мал.
27. Доц. Л. ГРАБИНА — **Геодезія.** Підручник для вищих технічних шкіл та для самоосвіти.
28. **Франц.-україн. словник. Англ.-україн. словник.**
29. **Українське мистецтво:** В. СІЧИНСЬКИЙ — **Архітектура старокняжської доби** (X—XIII вв.)
30. М. ГАЛАГАН — **Атомістично-молекулярна теорія.** (Нарис еволюції наукових поглядів на тонку будову матерії). З малюнками.
31. В. ЛЕВИНСЬКИЙ — **Нарис розвитку українського, робітничого руху в Галичині** (коштом фундації Укр. Інституту Громадознавства).
32. В. РАЙНЕКЕ — **Мистецтво вироблення ідеального тону.**
33. Проф. Д. ДОРОШЕНКО — **Нарис історії чеської літератури.**
34. Проф. М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ — **Політична економія.**
35. Єв. ОНАЦЬКИЙ — **Класична мітологія.**
36. Др. В. ЛАЙ — **Школа чину.**

Ціни в амер. дол. Три центи = 1 кор. чес.

Адреса: Ukr. Hrom. Vyd. Fond, Praha-Vršovice, 665. Československo.

НІБУ

НІБУ

ДРУКАРНЯ „ЛЕГІОГРАФІЯ",
Praha-Vršovice, Sámova ul. č. 665